

Михайло Чабанівський

Твори
в двох томах

Михайло Чабанівський

*Твори
в двох томах*

Київ
1980

22

71

Михайло Чабанівський

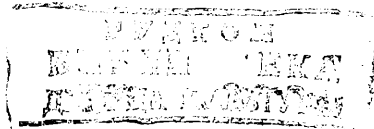
*Том
другий*

Дорога додому
Журавлинка
Заповіт

17

Повісті

02

Видавництво художньої літератури
«Дніпро»

Повести М. Чабановского
посвящены теме
становления характера
молодого советского человека,
преимущества поколений,
пронизаны горячей любовью
к родной земле, природе,
ее непреходящей красоте.

Дорога додому

..... *Повість*

Розділ суто ліричний

Оksamит

Нарешті вирушаю!

Лихо моє, як довго тривало це збирання! Чотири, п'ять років? Півжиття? Мені здається, що півжиття. Аж тепер наче здійснюється те, про що мріялось довгими суворими зимами, темними ночами протягом багатьох літ. Здійснюється? Щоб переконати себе в тому, що давня мрія таки здійснюється, що все на світі вирішено і з усім покінчено, кричу:

— Ніяких причин, чуєш, чоловіче? І ніяких «наче», «здається»!

— Гарзд,— відповідає мені якийсь чужий і далекий голос,— ніяких причин. Завтра вирушаємо.

— Завтра! — кричу у відповідь.— Чому завтра, а не сьогодні? Хіба ти забув, як торік через оте «завтра» затримався, потім так закрутився, що й зовсім облишив свій намір? Не відкладай! Кидайся у подорож, як у воду,— одним духом. Інакше...

Я мовчки зиркаю на таємничу чорну коробочку телефону. Вона зараз мовчить, вона німа. Але хто сказав, що ось цієї миті вона не дзенькне, не накаже облишити все оте романтично-ліричне чортовиння і заходитись коло буденного і необхідного, як саме життя? Справді, хто тобі дав таку гарантію? Хіба вже не було такого? Було! Пам'ятаєш, як ти одного разу загаєвся, загаєвся на якихось десять хвилин, і все пішло шкереберть. Пам'ятай! Не забувай уроки минулого! Якщо надумав, дій!

Тоді я починаю розмахувати руками і наспівувати:

В дорогу! І хай вітер шумить в парусах!

Кидаю в чемодан сорочки, труси, мило, сигарети:

В дорогу! І хай стелеться зоряний шлях!

Пахаю в рюкзак шкарпетки, консерви, ніж, книжки, вінок цибулі:

Ні чортів, ні китів, ані мряк
Не боїться хоробрий моряк!

Складаю похідний намет, туго зв'язую його мотузком, пісня на мить припиняється. Чортівня — я забув подальші слова пісні вікінгів! Нічого, якось викрутимось. І починаю тулити з кількох слів рядки: «Ах, ах, ах,— то вітер кричить в парусах! То вітер шумить в парусах, і зоряний стелеться шлях».

Хоч то вже не пісня, а набір слів, але мені зараз головне — не зупиняйтесь, рухайтеся і збирайтесь у дорогу. І справді, майже все готове. Що то значить пісня. І настрій. І рішучість.

В кімнаті — безлад. Безлад? А може, лад, отой безладний лад, який завжди буває перед дорогою? А якщо так, то присядьмо перед дорогою, як і годиться, на одну хвилину.

Я.

Віктор.

Гель.

Вона.

Він.

Нас п'ятеро. А чому не троє, як це повелося в романтичній літературі? Так, мені доведеться замахнутися на вічний трикутник, на оте залізне коло, яке так важко перейти. У тому замкнутому колі, як відомо, поселялося ще чимало людей, туди, в силу необхідності, впускали, звичайно, й інших осіб, та були вони лише тінями біля трьох дерев життя. На цей раз необхідно завдати відчутного удару по неприступному канону. Доволі! Нас буде п'ятеро! Я так і сказав Вікторові, коли той подзвонив мені кілька днів тому:

— Вікторе, знаю, що в нашому човні буде тісно, але її треба взяти.

— Кого? — перепитує мій здивований друг.— Ти ж сам казав, що в нашій посудині не те що сісти, стати віде...

— Казав,— відповідаю і чую, як десь на іншому кінці проводу обривається голос мого друга.— Знаю, що тісно... Але виходу немає — вона буде з нами! Чуєш? Звати її так — Гея. Найчарівніша істота на землі. Після першого знайомства — жодного байдужого. Незалежно від віку і статі. Це кошмар, а не дівчина!

— Капітане,— благає далекий Вікторів голос,— а чи не можна без кошмарів?

— Без кошмарів, голубчику, жодна романтична історія не обходиться. Отак. Гея буде з нами.

— А він? Хто він? — запитує тривожно трубка.

— Він? — перепитую я і змовкаю. Справді, хто ж він? Я знаю, що у того нашого п'ятого пасажира темне кучеряве волосся, чорні, мов стиглі тернини, очі, низенька худорлява статура і хрипкий голос. Навіть більше — я знаю, що його звати Сашком, прізвище у нього Македон. Я взагалі майже все знаю про п'ятого пасажира, але пояснити зараз Вікторові, хто буде з нами п'ятий, не можу. Кажу так, як спадає на думку:

— Він зовсім непомітний і маленький, місця багато не займе, зовсім йому місця не потрібно.

— Що, він святий дух?

— Розумієш, Вікторе, він — як туман, — стелеться низинами, їдкий, заважає дихати... Боїться сонця. Збиває людей з праведного шляху.

— То навіщо ж його брати? Якийсь нечистий дух...

— Схоже на те, але ми візьмемо, бо Ной, як відомо, брав не тільки чисті душі, а й нечисті!.. Забув, правда, скільки він брав чистих пар і скільки нечистих. Та то байдуже. Головне — дотриматись класичної традиції. А потім так: хто мені казав, що наша подорож мусить бути незвичайна...

— Ну якщо для незвичайності, тоді...

Десь на іншому кінці проводу клацнула трубка, басовитий голос мого друга стих, і це означало, що питання вичерпане. Хоч і вичерпане, але мені добре відомо, що Віктор нічого з нашої розмови не второпав, він оце повертається додому і думає: «Щось там мудрує, вигадує наш капітан, туману наводить». Нічого, хай подумає, більше цікавості буде до майбутньої подорожі. Ось ще з Гелем морока, почекаймо...

Воджу рукою, шепочу: консерви, ковдра, спінінги, казан, фотоапарат... Здається, все. Поглядаю у вікно. Надворі вітер — ласкавий і нечутний, як мишеня. Розчиняю балкон. Бачу — вітер непомітно пробирається крізь дверну шпарину, спочатку несміливо, як чужий песик, а згодом, роздивившись, починає лащитись біля ніг, то забирається на стіл, ворушить папери, куйовдить мого чуба. Ось ти який! Я хочу вигнати його з хати, а він не дається. Бігає з кутка в куток, пустує. Тоді я відчиняю вхідні двері — не хочеш на балкон, лети у під'їзд! Спантеличений і вражений негостинністю, вітер викочується геть, забираючи з собою все, що було на столі. Ловлю руками папери, зачиняю двері, і мої очі надибують крупні літери: «Найкраща пора для

мандрівок по Дніпру — червень. Вода сягає вище умовного нуля, береги ріки усталюються, тепло, можна ловити рибу. Чекаю на вас у першій половині червня. Гель».

Гель, Гель... Що за ім'я? І що за тон? Не передбачення, не припущення, не пропозиція, а констатація факту, ультиматум. І потім — звідки оте Гель? Примружую очі, хоч уявити собі Геля. Мабуть, модні тоненькі вусики, насторожені очі, мовчазна вдача, крутий характер. Геля мені порадив Віктор. «Кращий спортсмен Черкас, досвідчений викладач фізики і хімії». Оце і все, що я знав про Геля. Лишилось одне — чекати зустрічі, тоді вже дізнаюся і про свої припущення, і про точність характеристики. А оце ось «Гель» мене таки турбує чомусь. Гель... У кожного віку — своя пісня. Так розсудила доля — Гель. Не Грицько, не Кіндрат, навіть не Микола, а Гель. Звідки ж воно пішло? Чи не від Гелія часом? Стривай... Що нам скаже енциклопедія? Витягаю том, читаю: «Одноатомний газ... Виявлено на Сонці». Ага, син Сонця! Тепер усе ясно...

Поглядаю у вікно, бачу: щасливий батько порпається у книгах, шукає гарного імені для сина. З тих, що придбало людство, жодне не підходить для його сина. Він шукає. І знаходить. Тоді і я, наслідуючи щасливого батька, гортаю книгу, шукаю Гею. Богиня всього зеленого вбрання землі. Ось як — богиня і син Сонця! Чи не пара?

Ну що ж, хай буде так. Перевіряю свій рибальський рюкзак — гачки, жилки, трійники, блешні, капронова шнурівка, грузила. Все на місці. Виношу рюкзак у коридор, замикаю кімнату. Їхати — так їхати!

З пристані дзвоню в редакцію молодіжної газети.

— Алло! З вами говорить агроном з «Нивок». Так, так, ми вирощуємо для столиці помідори і огірки...

— Чудово! — озивається редакція.— Як у вас з планом постачання овочів місту?

— Я дзвоню з інших причин, у мене в руці трубка таксофона, за мною черга...

Я мить мовчу, збираюся з думками. Нарешті кричу:

— Я у відпустці! Чуєте! Я зараз думаю не про врожаї, а про пороги Ненаситець і Дзвонковий... Чи вдасться їх сфотографувати під водою? Ми хочемо їх показати тим, хто не бачив... Наша подорож...

— Подорож? Хто їде і на чому?

— Крім мене, ще двоє — працівник райгазети і викладач хімії та фізики. Крім того, Гея і Сашко Македон.

— Хто? Александр Македонський?

— Ні, Сашко Македон не полководець, він — шофер...
А подорожуємо ми...

Тут мене хтось сіпнув за язик, і я сказав:

— Пливемо на шхуні «Тендер». Точніше, це не шхуна, а чайка. Так, так, наша посудина зроблена за стародавніми кресленнями, які липились у музеї... На таких чайках за-порожці колись штурмували Кафу!

— Слухайте, не морочте голови! Зайдіть краще до редакції.

— Але вже пізно! «Тендер» ось-ось має вирушити в плавання.

— Зайдіть до редакції, як повернетесь з відпустки. Поговоримо, може, дамо інформацію...

Я ще не кладу трубки, я ще чогось чекаю. Чого? Щоб перестало калатати серце? Навіщо я затіяв оту дурну розмову? Це все Віктор, невгамовний фантазер і невтомний репортер. Подзвони та подзвони в редакцію, вони мусять зацікавитись подорожжю, адже у нас такий гарний маршрут, а туризмом зараз усі цікавляться. Мовляв, з дороги слатимемо їм кореспонденції. От і подзвонив. Навіть прибрехав про чайку «Тендер», щоб зацікавилися...

Переношу свої речі у човен, одсаплюсь. Сонце гріє щедро, хоч ще тільки травень. Неозоре дніпровське плесо синіє, зеленіє, червоніє і біліє човнами. Яких тільки не побачиш тут конструкцій, розмірів і фасонів! А скільки тут суден? Десять тисяч? Стоять, мов мертві кораблі. Серед них причаївся і мій човник «СО-9-683». Чотиримісний, оснащений мотором «Москва», він не поступається швидкістю і надійністю перед жодним із цих десятия тисяч човнів. Вкладаю речі, одмикаю мотор, довго петляю, пробираючись на чисту воду. Нарешті заводжу мотор, кидаю прощальний погляд на рідне місто, ставлю човен на курс.

Я вже поминув приміські затоки, тепер човен іде серед густого верболозя. Дерева стоять по коліна у воді, наче дівчата, які вийшли до річки прати сорочки. Тиха вода відбиває зелену вроду верб, осоковів, примножує кількість дерев, і здається, що ти потрапив у якийсь нереальний світ. Саме тут мали б жити русалки, солов'ї-розбійники, лісовики. Кажуть, що то народ усе вигадав від темноти своєї... Не берусь судити, скажу тільки: ох, не від темноти лише! Для того щоб створити казку, потрібне ще щось — творча уява, наприклад. Ні, якщо вже йти далі, то чи не час сказати і таке: наш народ створив свою чарівну міфологію, а хтось потім заявив — все те чортівня, попівщина, плоди

темряви. А от греки так не вчинили. І гуляє тепер по широкому світу грецька міфологія, збуджує у людей потяг до широти уяви, до вигадки, до казки...

Нарешті мій човен виривається на чистоводь. Який протір! Дніпро у травні скидається на океан. От якби він лишався таким цілий рік! Що для цього треба? Не знаю. Мабуть, ми ще не такі сильні та розумні, щоб до кінця оволодіти силами природи. Вона, наша матінка, поки що живе за своїми законами, писаними протягом мільйонів років, не завжди слухається нас.

Минає добра година, з сонячного марева виринає діброва Оксамит. Дивна назва — Оксамит. Хто дав таку? Дніпро тут на мить розступився, обігнув шмат землі, утворив острівце. Невеличкий, він стоїть віками, не меншає і не більшає. Весь вкритий густим лісом — переважно осокори та верби, — він ніби спеціально створений для того, щоб людина могла повірити у земний рай. Вода вже зійшла, і гордовиті дерева кинули собі під ноги розкішний зелений килим з трави і квітів. Якесь химерне, вигадане дотепною головою природи світіння там, де коливаються на тлі голубого неба крони, змушує тебе стояти непорушно. Краса така, що серце щемить.

Я знаю цю діброву добре, тут я колись форсував Дніпро. Так вийшло — спочатку я форсував його під Смоленськом, потім під Києвом. Під Смоленськом відступав, тут гнався за ворогом. І обидва рази восени... Дивлюсь на Оксамит, згадую, як ми билися за нього, за оцей п'ятачок землі, який тоді називався суворим воєнним словом — плацдарм. Десять тут стояла хата лоцмана Перепелиці... Лоцман Перепелиця тієї вогняної осені не водив по Дніпру пароплавів, а бив ворога з протитанкової рушниці; в хаті жила його дружина Уляна та син Василько. Я ще й досі пам'ятаю того Василька, білявого хлопчика років десяти. Він кожного радянського солдата питав: «А чи не бачили ви мого тата?» Тата його ми не знали і не бачили, але всі, не змовляючись, казали: «Він обов'язково повернеться, якщо його так ждуть». Василькова мати, ставна чорнява молодиця із смутним видом, тихо втирала сльозу, а хлопчик метушився серед воїнів, шукаючи батька. Виявляється, йдучи на фронт, Перепелиця сказав синові: «Як будемо вертатись назад, так і прийду». І ось ми вертались назад, гнали ворога, а Васильків батько щось не з'являвся.

Вже скільки літ минуло, а я ніби зараз бачу Василькове обличчя, його ходу, вираз очей. Він ходив перевальцем, як

ходять дорослі, в його очах було стільки суму, що вистачило б на десятьох, а обличчя вже вкрилося помітними зморшками. Десять літ! Це — ранок життя, це — квіт дитинства. В таку пору діти, подібні Василькові, граються в «класи», вірять у казки, знають принади матеріної і батьківської ласки. Василько нічого того не зазнав. На його малі плечі впав важкий тягар війни, вбив у ньому дитину.

Гірко було дивитися на хлопчика, коли він, втупивши погляд у невидиму цятку на підлозі, міг годинами сидіти без руху. Про що він думав? Ми бачили у визволених селах і містах чимало дівчорі, вона радісно лементувала, зустрічаючи своїх визволителів. Жодного разу я не бачив такої зосередженості і такого суму в очах. Дитина швидко забуває печаль, вона нездатна довго залишатись на місці, вона уся у русі. Природа подбала, щоб дитяче серце надовго не затримувало в собі горя, бо його отрута здатна вбити юне життя. Це — захисний щит, яким прикривається юний цвіт од лютих морозів. Що ж так довго і настирливо ятрило душу цього маленького хлопчика, що той щит не захистив його?

Я намагався заговорити про це з Васильком, але він відмовчувався, а згодом тікав від мене. Я питаю у матері про хлопчика, та відбувалася загальниками: що ж доброго дала дітям війна? І лише увечері, коли ми лаштувалися форсувати ріку і вже прощалися, я почув від хлопчика запитання:

— А ви не будете відступати назад?

— Васильку! — скрикнув я у захваті, так мене зворушило те, що хлопчик сам заговорив. — Васильку, що ти таке кажеш? Відступати? Та хіба ти не чув, що наша армія жене гітлерівців на всіх фронтах? Ворог ніде не може затриматись, зачепитись, не вдержиться він і тут.

Василько подивився на мене сумними очима, трохи подумав, потім сказав:

— Якщо у вас мало човнів, я можу дістати. Тільки не відступайте назад, бо до нас знову прийде Сашко Македон. Він такий осоружний...

Сашко Македон! Мене наче хтось кольнув у бік. Я, либонь, дуже хвилювався, наполягав, щоб розказали про того Сашка Македона, бо Василькова мати спитала:

— Схоже на те, що ви його знаєте? Македона?

— Я колись служив разом з ним в армії, ще на початку війни... І взагалі я його знаю, бо ми з одного села.

— Ви з Білохаток?

— З Білохаток.

Запанувала тиша. Гнітюча і зтяжна тиша, яка буває тоді, коли нема чого говорити. Я розумів, мене аж ніяк не прикрашало те, що я земляк і односельчанин з Сашком Македоном. Мабуть, презирство і гнів, які палахкотіли в очах цих двох покалічених війною людей, адресувалися і мені, адже я признаюся, що близько знайомий з Македоном.

— Знатися з такими звірами...

Це — мати. А Василько додав:

— Краще здохнути.

Тоді я не витримав.

— Знатися — не те слово. Я таки справді знаю його, але тільки з поганого боку... І не моя вина в тому, що він тут об'явився. Він просто втік, втік у дуже скрутну хвилину. Саме тоді, коли Гітлер збирався перенести свою ставку під Москву.

Я знаю — ти повернешся

...Мій човен уже давно стоїть біля піщаного берега, уткнувшись носом у траву. Сонце хилиться до заходу, я дивлюся на чари Оксамиту, мимоволі шукаю хату Перепелиці, хоч якесь згарище, хоч стежку, хоч окопчик. Але нічого того нема. Навколо зелень, квіти, сонце, тиша, спокій. І оці думки-спогади. Я вже в полоні. Я вже не вільний чинити так, як хочу. Тягну на берег ланцюг, прив'язую човен до дерева, беру намет і несу його під розлогий осокір. Тут варто постояти, поспішати нема куди — у мене в запасі не менш як десять днів. Де той Переяслав-Хмельницький? Хай там Віктор кінчає свої службові справи, хай почекає трохи, я ждав більше. Тільки Оксамит! На день-два, а то й на три.

Намет готовий. Беру вудки, йду до води. Тут же під осоками накопав черв'яків, і за кілька хвилин на траві вже підскакує кілька прегарних краснопірок. Варю оту знамениту юшку з димком і попелком, про яку снів довгими зимовими ночами. Тихий вечір поволі огортає діброву, луг, що видніється неподалік, великою голубою киреєю спадає на Дніпро.

Дніпро! Я відчуваю його подих, його великість, його дужість. Він нагадує про себе прохолодою, хоч котиться за півкілометра звідси. Підводжусь, вдивляючись у далечінь. По темно-синьому небу пливе вогняний хрест.

Спочатку я навіть не збагнув, що означає це диво, тільки потім утямив — щогла. Вона піднята високо, вона пливе над тихим світлом заплав, осяяна вогнями, мерехтливими і звабними, як казка. Вслід за нею з'являється палуба, окреслена чіткою лінією таких же мерехтливих і звабних вогнів. Пароплав минає острови, рукави і затоки, він полюбляє тільки великі і бистрі води.

І хоч як не дивно, все почалося з того пароплава...

...Щогла — тільки з нею можна порівняти оту гнучку і високу статуру. Стоїть на кручі, дивиться на збурунену зелену воду, і вже його ніби немає на землі, він весь там — на бистрині, на білих гребенях хвиль, у срібному кипінні стихії. Вітер шарпає його піджачину, куйовдить білявий чуб, рве на ньому білу сорочку, але хлопець того не чує, не помічає. Його глибокий і зосереджений погляд прикуто до дива, у якого сто очей і сто голубих рук. Ніби казка з дивокраю, ніби зоряний айсберг юначої мрії — дво-палубний корабель. Суне по воді, роздивляється навколо золотими очима, дужими руками-пліцями загібає зелені хвилі і сам стає зелено-голубий. Віктор Долинян, висока непорушна щогла, зустрічає київський пароплав.

Київський пароплав... Щодня він проходить мимо очих зелених круч, і щодня хлопець вибігає йому назустріч. Двопалубний білий красень весь у сяйві вогнів, мов плавучий весільний поїзд. Ось він поряд — рукою подати, і можна доторкнутися до рухливого щастя. На верхній палубі повно людей, в освітленому салоні танцюють... Грає радіо. Гучномовці голосно виспівують мрійливий вальс, будять сонні придніпровські заплави, тривожать серце і уяву. Як там, певне, весело і святково — в отому просторому салоні, на тих он чистих і широких палубах! Зоряний айсберг мрії суне собі вздовж берегів, змінюються кадри природи, як на кінострічці, а ти стоїш нерухомо, стоїш на кручі, ніби дерево...

Очі — там, серце — там. Віктор не може, ніяк не може відвести погляду від стоокого дива. У того дива своє життя, свої проблеми. Он, одбившись од гурту, стоять двоє — він і вона. Дивляться на зелені береги, нишком цілуються. А Дніпро? Мудрий і цнотливий, кидає поперед судна білі гребені, ніби хоче прикрити тих двох від сторонніх очей: хай цілуються, життя — вічне.

Висока хвиля б'є у берег, ніби нагадує — пароплав проминає кручу, диво йде собі, поспішає далі, бо у нього ще багато тих круч попереду, бо у нього великі відстані,

будуть ще не такі хвили, будуть великі пристані і великі глибини. Смутніють очі у Віктора Долиняна, печать подиву і гіркоти залягає на обличчя — як там не кажи, а поки що айсберги мрії проходять повз нього...

— Чого ти бігаш по тих кручах, мов козел, чого тебе там носить?

— Так красиво ж, мамо!

Він нічого більше не скаже матері, нічого не додасть до цих скупих і досить загальних слів. Тільки матері? Навіть своєму дружку Сашкові Македону не скаже й слова зайвого. Людина повинна вчитися берегти таємницю, людина має бути збіраною і твердою, мов кремій. І п'ятака не вартий той, хто першому-ліпшому зустрічному готовий вителенькати все, що лежить на серці. Особливо тоді, коли твоя таємниця стосується такого...

Як полиск метеорита, як шквал прибою — отой незабутній день, день терпкого запаху полину, смутного повискування дніпровської чайки, розжареного сонця і передчуття чогось солодко-тривожного. Віктор стояв і рахував ілюмінатори на пароплаві, що проходив мимо. Є ж на світі великі міста, є безліч доріг, є різні долі і різні люди, навіть трава, мабуть, є не така, як тут, і дерева, і вітер. А він змушений щодня бачити тільки те, що було вчора! Ось і цей пароплав — він піде туди, де ніколи не бував Віктор, де не ступала його нога. Як це несправедливо! Життя йде рівно, ніби котиться по асфальту, ніби воно горошина... У людей тривоги, у людей проблеми, щастя і горе, великі події, якісь струси, як ті, що ними славляться вулкани, а в нього? Десять класів позаду, одвічне питання «ким бути?» вирішено раз і назавжди, адже ще у сьомому він категорично заявив, що буде запалювати бакени на Дніпрі, а далі що? Що далі? Отак стояти біля величної ріки життя і спостерігати, як вона тече мимо тебе? Віктор мріяв про незвичайний шлях, про незвідані стежки життя. Ось він вибрався вже на дорогу, але вона виявилась така рівна і неспокусливо гладенька. Йому б оце дорогу з вибоїнами, з крутими перепадами, щоб аж дух забивало! Вона, ота омріяна дорога, безугавно йде вгору та вгору і в якійсь нереальній, ілюзорній далині перетворюється вже на нескінченний трап, по якому ходять до справжнього життя. І — до щастя. Так, так, воно, оте щастя, малювалося тільки рожевими і голубими фарбами, бо коли тобі дев'ятнадцять, інших барв у природі не існує...

Так ось стояв юнак біля причалу і поглядав сумовито

на пароплав. Здавалося, по воді сунув білий вінок, такий собі острівець, кружало сонця і мрії. Хтось вибагливий і мудрий кинув той острівець у воду, і він пливе тепер по блакитній стьожці, дражнячи, ваблячи очі і серце...

Раз, два, три... Більше Віктор не зміг нарахувати ілюмінаторів, він просто не встиг, бо пароплав саме тут, біля причалу, різко повертав на схід, його щогли, сталеві канати і стьожки гірлянд зливалися в суцільне золоте павутиння. І саме тоді, коли білий острівець мрії наблизився, Віктор раптом здригнувся від солодкого удару в серце. На кормі, залита тремтливим павутинням сонця, стояла та єдина, яка приходиться раз у житті і вже ніколи не йде з твого серця. Білява дівчина дивилася на юнака і усміхалась, ніби вона зустріла давнього знайомого. Отак стояла, спершись на поруччя, і усміхалася самими очима. Вітер ворушив її коси, вітер бавився її голубим плащем, вітер був поряд з нею. Юнак усвідомлював, що білий острівець мрії поволі минав його, а на середині того острівця стояла доля. Голубий плащ і усміхнені очі. Оце і все, що він бачив. Більше нічого, тільки оце. Але й цього Вікторові було досить, щоб прошепотіти чи то собі, чи то людству, чи то тій, котра віддалялась невмолимо і невблаганно, як молодість: «Стоп!» Що він мав на увазі? Що хотів сказати оцим дивним «Стоп!»? Може, він, отямившись, збагнувши, що все можна втратити, подавав команду кораблю? Мовляв, зупинись, солодка мить історії, зупинись, всі на світі кораблі, зупинись, земле? Чи й так, можливо: затамуй віддих, заклопотане людство, зведи погляд від землі, поглянь на чисте блакитне небо, де ще блукають хмарини кохання. А й справді, чого б людству, землі, усім на світі кораблям не почути того юначого зойку, того крику душі? Хіба не ясно, що ось зараз сталося грандіозне, неповторне, як виникнення нової планети?

Та людство не почуло крику Віктора Долиняна, оте грандіозне і неповторне, як виникнення нової планети, вже ледь мріло вдалині, розпливалось і тануло в сонячній густій зав'юзі. Юначе серце стислось, юначе серце вперше відчуло поштовх пристрасті і згуби.

Середньовічний лицар

З того часу хлопець майже щодня виходить до причалу — Дніпро наче заворожив хлопця, магнітом тяг до себе. Десь на його водах ходить пароплав з білими бортами,

а на тому пароплаві... Куди вона поїхала? І хто вона? О, поїхати їй є куди — Херсон з його манливою близькістю моря, Запоріжжя з казковою гідростанцією, Нікополь... А може, в Канів? У тому, що дівчина з Києва, Віктор не сумнівався. Пароплав — київський, плащ, у якому була дівчина, зараз модний у столиці, і взагалі таких можна побачити лише у великих містах. Віктор не раз бував у Києві, йому здавалося, що найчарівніші дівчата живуть саме там. Бентежило тільки одне — коси. Київські дівчата давно вже обрізали коси, завели новітні зачіски...

— Не всі й київські піддаються моді, — втішив сам себе Віктор і почав учацати до Дніпра. Він знав час, коли мимо кручі проходять пароплави, тепер придивлявся до тих, котрі йшли на Київ... Як не приховував хлопець свою таємницю, однак Сашко Македон щось пронюхав — мав цей Македон справний ніс, — бо якось прорік, добираючи слова:

— Середньовічна Іспанія, таємничий замок, кована залізом і міддю брама, чорний плащ. Де ще твоя гітара, Вікторе?

— Є у мене все, окрім вірного зброєносця, — з гідністю відповів Долинян. — Чи не запропонуєш своїх послуг, друже? Де шпагою пособити, де плечі підставити, щоб легше мені було пробиратися до брами. Знаєш, середньовічні брами високі, ковані залізом і міддю.

Отак відповів Віктор надто цікавому Сашкові, цими словами хотів він одбитись від дошкульних натяків друга. Мовляв, одчепися, адже сам бачиш — поспішаю до річки. Але Сашко плентався поряд і, глузливо морщаючи свого справного носа, казав:

— Залюбки послужив би тобі, та ба! Вік романтики минув і ніколи більше не повернеться.

— Це ж ти про яку романтику, Сашко? — кинув через плече Долинян, поспішаючи: ось-ось має пройти канівський пароплав. — Справжня романтика, та, що не дає скніти серцю, як на мене, ніколи не кидала людство. І не покине, аж поки у людей не зникне бажання шукати, творити, відкривати.

Сашко Македон тільки осміхається. Маленький, вертикальний, він був набагато слабший здоров'ям за Віктора, але ніколи не визнавав ніяких переваг свого велетня друга. Навіть переваг чисто фізичних. Коли Віктор брав у шкільному дворі двопудову гирю і бавився нею, ніби м'ячем, Сашко теж хапав її і підкидав над головою. Правда, у ньо-

го при цьому помітно тремтіли щиколотки, однак він на те не зважав, тренувався довго і наполегливо й зрівняв з Долиняном рахунок: гиря стала слухняна, і щиколотки вже не тремтіли. Однак була у Сашка перевага, якої Долиняну ніяк не вдавалося зрівняти, — оцей миршавий на вигляд хлопець дуже багато читав і знав. Сашко не бігав вечорами по кручах, як Долинян, а сидів над книжками. У школі його звали не інакше, як Головатий. Почалося з того, що одного разу викладач хімії, розбираючи з учнями якусь складну сполуку, звернувся до Македона з таким предивним запитанням: «А що скаже про це наш Сашко Головатий?» Дехто з хлопців пирснув у кулак, думаючи, що вчитель кепкує, але за кілька хвилин усі стихли. Новоспечений Головатий вийшов до дошки, взяв у руку шматок крейди і швидко та вправно написав повну формулу складної хімічної сполуки. З цього й почалося — Головатий та Головатий.

І ось тепер Головатий посміхається. Йде собі позаду і посміхається. На його устах сто заперечень, на його обличчі гримаса ритора, який бачить: попередній промовець дуже вузько в'яже.

— Один німецький філософ сказав про нас таке: «Східне слов'янство заблудилось десь поміж дерев первісного суспільства і нинішньої цивілізації — ось чому там так багато поетів, кобзарів, лірників, розповідачів билин, самодіяльних хорів. Росія — заповідник ідилічного романтизму». Чуєш, Вікторе, це сказав філософ.

Віктор стишив ходу. Він і раніше мав суперечки з Сашком про шляхи розвитку людства, про цивілізацію і таке інше, кожного разу такі суперечки закінчувались миром. Македон умів сипати цитатами, він оперував даними, яких не знав дещо лінькуватий до книжок Долинян. Але зараз, після того як німці розтоптали суверенітет Польщі, коли вони показали своє звіряче нутро, Віктор запально відказав:

— Не хочу я слухати твого німецького філософа — він наклепник і бандит! Знаю, як вони там мудрують, щоб обгрунтувати свої войовничі зазіхання на східні землі. Мовляв, тут живуть дикуни, такі собі лірники та кобзарі, а бідна німецька нація, найкультурніша нація Європи, скніє на маленькому клаптику землі, потерпає від перенаселення. Це ж фашизм, Сашко, найсправжнісінький фашизм.

— Не плутай науку з політикою,— встиг докинути слова Сашко.— Я беру до уваги тільки науковий сенс...

Сенс! Звідки у Сашка такі слова? Мабуть, виписав з якогось словничка, очі хоче запорошити йому, Вікторові. І, може, тому, що Сашко справді хизувався книжними словами, а може, тому, що він вперто йшов, мов той собака, слідом, Віктор не втримався:

— Не сенсай, голубе! А скажи краще так: і наука, і мистецтво, і інші... як би тобі сказати, і інші галузі людської діяльності давно вже стали політикою. Часи бездумних романсів минули, тепер і романс несе якусь певну ідею.

— Наприклад, «У самовара я и моя Маша»...

— Так, так, навіть у цій пошлій і дурній пісенці є ідея. Ідея міщанина і обивателя... Пояснювати далі? Можу, якщо твоя ласка вислухати. Ось що далі: мій світ вузький, біля самовара з Машею... А навкруги? Навкруги хоч болиголова рости — мене це не стосується...

— То ти відкидаєш чисту лірику? Ти — Віктор Долянян, найзапекліший у нашому класі романтик? Отже, ти проти оцих слів: «Так ніхто не кохав, через тисячу літ лиш приходять подібне кохання»? Де ж тут політика? Де твоя ідея?

Слово «ідея» Сашко розтяг на склади так, що воно стало схоже на пружину, яка могла боляче вдарити. Віктор насупився.

— Оспівувати чисте, прекрасне кохання — теж славна ідея! — ударом на удар відповів Віктор.

— У цитованій пісні про самовар і Машу теж є правда ідея,— зухвало вів своєї Македон.— Після всіх злетів і шукань людина обов'язково сідає до самовара і хоче, щоб, окрім Маші, нікого більше не було за столом...

— Я вже казав — ідея обивателя...

Македон нарешті догнав Віктора, йшов тепер поряд, зазираючи йому у вічі знизу вгору. Він почував себе гаразд, хоч і не дуже полюбляв такі предмети, як література та мова, однак, як бачите, витримав дуель з Віктором,— тепер можна переходити у навальний наступ по всьому фронту.

— Ми трохи ухилились від прямої розмови,— сказав він поблажливо, як і належить казати тим, хто вистояв з честю у бою і збирається атакувати в лоб.— Скажемо тепер так: хто вперше винайшов двигун внутрішнього згорання? Відповідаю — німецький інженер Отто... Скільки

з того часу минуло? Приблизно сто років. От! А ми тоді, коли Отто випробовував різне пальне і мудрував над мертвою точкою, співали романтичну пісеньку «Де ти бродити, моя доле»... Ясно кажу?

— Не дуже. Кажіть ясніше.

— Ми набагато відстали від Європи і продовжуємо відставати. Якби ти знав, яка техніка в Німеччині...

— Низькопоклонник! Ти — низькопоклонник! Одвіпуєш поклони німцям, американцям, французам. Цікаво, що ти хочеш від мене? Невже гадаєш, що я стану навколішки перед технікою?

— Можеш не ставати, але знай: бакенщик у наш час — річ неприпустима, ганебна. Якщо не спромоглися на механізацію цього простого діла, то треба туди ставити дідів, а не хлопців з середньою освітою. Оце я і хотів сказати.

Вікторові належало щось відповісти, але він мовчав. Що ж, Сашко має рацію — молодим хлопцям більше личить працювати на тракторі, ніж гасати по річці і запалювати лампочки. Що правда, то правда. Але хто це сказав, що професія бакенщика — ганьба? Ні, Сашко плутає, щось перебільшує, чогось не розуміє... Тому Віктор відповів без ентузіазму:

— Кожному своє. Бакенщики теж потрібні. Кожен вибирає те, що ближче до душі.

Вони вже дійшли до кручі, вибрались на неї і стали на спеченій сонцем траві. Суперечка вщухла, краєвид, який відкрився перед їхніми очима, змушував мовчати. Дніпро тут дужий і повноводий — три рукави зливаються до купи і утворюють широкий розлив, глибокий і бистрий. Бакени стрибають, мов навіжені, воду крутить, ріка рие ями, нуртує, здіймає бризки. То б'ються три течії. Довгі каравани барж у цьому місці безпорадно хлюпаються на воді, ледь просуваються проти течії. Інколи вони застряють на міліні, тоді маленький, але впертий буксир посилає розпачливі гудки:

— До-по-мо-жіть!

Віктор навіть уночі чує ці гудки, по тону, по манері гудіти він визначає, на яку міліну напорівся караван, скільки мине часу, поки його витягнуть на воду. Зараз хлопець вдивлявся у краєвид, а сам думав про своє. Скільки вже разів виходив він на кручу, виглядаючи ту, заради якої варто жити! Мусить же вона повертатись

колись додому! Він ладен усе життя простовбичити отут на кручі, але діждатись... Ясно, що дівчина взяла відпустку і вирішила відпочити в подорожі. Он скільки плаває по Дніпру відпускників. Краще і не можна відпочити — пливеш собі день, другий, третій... Все навколо тебе міняється, кожного разу з'являється новий краєвид, нові чари природи. Так можна подорожувати і тиждень, і два. Цікаво, скільки триває відпустка? Місяць?

Сашко теж точно не знав, скільки триває відпустка, однак зізнатись в тому не хотів і сказав у відповідь досить розважливо:

— Це як у кого. Одному дають два тижні, другому місяць, третьому — все літо. Наприклад, студентам. Що їм робити влітку? От і їдуть додому аж до осені.

Лихо моє, до осені! А що, як дівчина — студентка і поїхала до батьків на все літо? Хто йому сказав, що вона взяла відпустку і подорожує по Дніпру? Якби так, вона б уже повернулася, адже він одходив той місяць на берег... Сумно стало на душі у хлопця, так сумно, що не хотілося ні на краєвид дивитись, ні говорити. Та все ж він зібрався на силі, щоб сказати:

— Добре бути студентом...

— А я ним буду, — прохопився Сашко і навіть груди випнув. — Ось і квитанція в кишені — надіслав документи в політехнічний.

Віктор чув слова, але не розумів їхнього змісту. В душі билосся тривожне і настирливе: «А хіба не може бути так, що дівчина просто гостювала у Києві, а тоді поверталась додому? Ну, провідала родичів, давно не бачилась з ними... Погостювала і поїхала. Це буває раз на десять, на двадцять років, а може і раз на все життя. Якщо так, тоді всьому кінець». Кінець... Десь на небокраї його життя майнула легеньким крилом барвіста веселка, осяяла душу, поселила в серці солодку муку, пекучий щем, помила якусь мить і щезла. А що як назавжди?

Віктор до того злякався цієї думки, що мало не застогнав. Він тепер вірив у це припущення, вірив! Прикусив губу, застібнув піджачину, весь аж подався до ріки. Там якраз проходив пароплав. Так, це той самий, двоपालубний білий красень, що увечері скидається на вогняний болід. Тепер він повертався (у котрий раз за цей місяць) до Києва, дерся проти води, пахкав і щосили плескав своїми металевими пліцями. Хлопець байдуже провів його очима — ні, серед пасажирів, що стояли на палубі, її не

було. Біле диво проминуло кручу, на воді лишилися тільки кола. Чи є на світі більш ілюзорні сліди за ті, що їх залишають на воді? Мабуть, є. Сліди у небі. Промайне твоя зіронька в небі, шукай її...

Сашко щось бубонів про вигоди політехнічної освіти, про чари точних формул і складних обчислень (Головатий!), а Віктор стояв на кручі, мов той олень, що біг, біг, зупинився біля води і завмер у трепетному чеканні. Чеканні чого? Чуда? Але чудес на світі не буває, вони трапляються тільки в казках. У казку Віктор вже давно не вірив, тому стояв і відсутніми очима дивився на широкий розлив ріки. І вода, і обрій, і голубий серпанок неба, що височіло над кручею,— все здавалося безбарвним і сірим, як безвихідь. Засмучене юнакове око наштовхнулося на якусь чорну цяточку, що ледь посувалася проти води. Це було вутле буксирне суденце, схоже на самовар. Воно пахало, здригалося всією своєю вузькою, захаращеною тюками і ящиками палубою із зрізаною прибудовою-камбузом, з двома маленькими ілюмінаторами і полинялим на вітрі прапорцем. За буксиром-комашиною тягся довжелезний хвіст навантажених вугіллям барж. Дивно було бачити, як отаке маленьке суденце тягне за собою тисячотонний вантаж. Віктор з щирим співчуттям поглядав на буксирний пароплав, бачив на ньому розвішану білизну, дощаву будку, камбуз, з якого курився димок. Он стоїть кудлатий пес, понуро дивиться на зелену воду. У другому кінці за хистким столиком сидять хлопці у вицвілих тільниках, грають у доміно.

— Все це пора викидати на смітник,— вчувається голос Сашка. Він теж дивиться на малосильний, хоч і впертий «самовар».— Спадщина царя-батюшки...

— Про що ти? — не розуміє Віктор. Його думки далеко.

— Все про те ж,— байдуже кидає Сашко.— Нещодавно бачив у бібліотеці каталог німецьких двигунів, ото сила... Ми тепер з ними в дружбі, торгівля, Ріббентроп приїздив.

— Плювати мені на їхнього Ріббентропа і оті каталоги,— сердито кинув Долянян.— І в дружбу я не вірю. Фашизм і соціалізм не можуть жити разом на одній планеті.

— Ти помиляєшся! — каже розважливо, ніби старший, Сашко.— Взаємне невтручання у внутрішні справи. А про каталоги — кинь. Не плюйся. Хіба не читав, як польські кавалеристи атакували німецькі танки? Це ж дикість...

— Якщо треба буде, ми знайдемо проти танків дещо солідніше. Ворошиловські кілограми — не жарт. Такий вантаж звалимо на голови фашистів, що земля затремтить.

— А той вантаж доставлятимем на отаких ось по-судинах.

— Людина сильніша за машину. Та й машини у нас знайдуться. Воюватимемо на чужій території. Ось побачиш. І не дуже захоплюйся технікою, ідеї сильніші за будь-яку машинерію.

Віктор хотів було вже йти, як раптом побачив ту, заради якої прийшов сюди...

Соловей так витьохкує над головою, що перебиває думки. Я дивлюся на вогнище, на юшку, яка давно кипить і, мабуть, переварилась. Потім задираю голову вгору, шукаю в напівтемряві сіру пташку, яка існує для того, щоб люди не забували: життя варте того, щоб за нього битися на смерть.

Знаки минулого — літопис землі

Прокидаюся рано — мене будять солов'ї.

О... цей солов'їний спів! Примножений луною, ранковою тишею і тією урочистістю, яка буває тільки перед сходом сонця. Солов'ї котили в намет тугі звукові хвилі, які могли розбудити і мертвого. Це була злива музики, каскад щebetу, пароксизм природи. Я схопився на ноги, вибіг з намету і зупинився вкрай вражений, зачудований, здивований. Велика левада Оксамит зараз була органом, своєрідною кобзою, переповненою звуками. Почуття якоїсь по-божності, відчуття щастя і щему, навіть враженої совісті пройняли моє серце: я ж оце міг проспати таке диво, проспати у своїй міській квартирі, не побачити, не почути. Як можна? Та за один такий день...

Моралізування на цьому й закінчується. Тріумф життя приглушує слова, навіть такі, що їх виголошують на верхньому регістрі. Бреду по діброві без тями, без стежки. Сині шати ще звисають з високих осококів — ранок тільки-но зайнявся. Роса холодить ноги — буде тихий і сонячний день. Я помічаю ще кілька ознак доброї днини, але зразу ж про це забуваю. Відчуваю: щось інше мене тривожить, щось інше мусить бути на цьому співучому шляху. Що ж саме?

Якогось знаку, якоїсь бодай тіні минулого немає. Невже нічого не лишилось? А тут же такі події колись стрясали землю, воду, серця, небо. Невже так-таки нічого й немає? Хрещу ногами землю, подаюсь ліворуч, прямо, потім назад — зелений килим трави та квітів, більш нічого. Невже природа, одвічна лікарка й охайна господиня, подбала, щоб так підмести свою хату? Добре мела, сліду не лишила. Наші окопи і щілини, куди ми ховали голови, навіть вирви від снарядів зникли назавжди. Відзначаю про себе: дуже добре, коли гояться рани війни на землі. Зранена земля... Такий вираз може з'явитись тільки у жорстокому, кривавому світі. Ні, я не шкодував за тими ранами, я навіть нишком радів, що вони давно вже стерті з лиця землі, але мені водночас було трохи сумно. Заросте, вже заросла пам'ять про великий день. Тоді ми, не думаючи про своє місце в історії, здійснили тут величний акт героїзму. На кількох вутлих рибальських човнах наш батальйон переправився під ворожим обстрілом на правий берег, закріпився там і не дав себе турнути назад.

Так ось, мені трохи було сумно. Цей настрій можна зрозуміти, він схожий на той, який виникає у людини після повернення до родинного гнізда, з якого ти вилетів багато літ тому. Отак блукаєш по невпізнаних тепер стежинах, шукаєш свій дитячий слід на траві, ту саму тернину чи вишню, під якою лежав колись, вдивляючись жадібними очима у великий світ. Та ні тієї тернини, ні вишні, ні стежини... Все не таке, все набагато убогіше, дрібніше, ніж було тоді, у чарівному дитячому світі. І хтось інший уже проклав свої стежки, хтось на тому місці, де стояв куц бужку, посадив картоплю... І вже твоє серце огорнуте смутком, холодним і щемким, як осіння мжичка. І вже тобі тут ніяково, прикро, сирітно. І ти, поблукавши самотній і чужий, нашвидку кидаєш погляд на садибку, прощаєшся з чужими людьми і біжиш стрімголов геть від спогадів, від сердечного щему і свого минулого.

Отак було й мені у цій розкішній леваді Оксамит. За двадцять років тут зрубано не одне дерево — живого свідка минулого, протоптано не одну стежку, посаджено не одного дуба. Вони, оті молоді дерева, навіть встигли вирости, поки ти старів... Придивляюсь до старого осокора і раптом бачу на його могутній статури міцний поясок з товстого дроту. Дріт! Що він міг означати, окрім того, що тут колись жили не дуже обачні щодо природи люди, яким за стовпи правили живі тіла дерев. Цей дрот міг

служити і прив'язом для пса, і огорожею, і вірвовкою для сушіння білизни...

Так, так, це знак життя людей. Невже тут була хата лоцмана Перепелиці?

Притулився до могутнього стовбура осокора, вслухаюсь у мову дерева. Що воно мені скаже? Воно може повідати або чимало, або нічого. Як кам'яна баба у таврійському степу, як розбитий горщик Ольвії. Однак то — матеріальні пам'ятки, як їх називають вчені-археологи, а у мене жодного речового доказу, окрім цього дроту і могутнього стовбура. Вслухаюсь, вслухаюсь... Одноманітний гул, приглушений шепіт там, де небо і хмари. Може, це розмова дерева з вітром, що ледь-ледь ворухить крону?

Спочатку був оцей гул, потім шепіт, потім... Вона, Уляна Перепелиця, стояла тоді біля одвірка і дивилась смутними очима на сина Василька. Все зринуло з глибини душі, постало перед очима, заступило те, що було навколо. Уляна нечутно ворухила устами, осокір гнав теплі соки життя. Дніпро вирував неподалік, здіймав хвилю за хвилею, а її смутні очі пливли по воді й вабили за собою.

Україна і Німеччина

— Як вжахнулась я, та як крикну не своїм голосом: «Що ж це, Олю, у матері не спиталась?» Сидить моя Оля край столу, скатертину мне тремтячою рукою. Отак візьме у жменю, побгає крайок, потім одпустить і розгладжує. А я аж залякла, дивлюсь на дочку, не впізнаю себе. Кажали люди: твоя, Уляно, дочка, мов викапана. Аж ні, бачу — не моя, чисто тобі Перепелиця, чоловікова вдача. Очей не зводить, дивиться на мене, не кліпне, не заплаче. Так я і відсахнулась од неї, наче од божевільної, подумала, що може зробити й лихіше, тоді горя не оберешся. А увечері було так, як сказала донька: прийшли двоє, про щось шептались довго, каганця не світили, хоч навколо не то людей, хати близько не було. В село, яке найближче, Білохатки, за три кілометри, не встигли ми перед війною перебраться, хоч уже й надумали, і дерево заготували, аж тут війна. Ну, то я лежу собі на печі, прислухаюсь до їхньої мови, а в самої серце холоне. Мою хату вони обрали за місце явки... Це щоб усі приходили сюди і тут радились, як їм бути та як воювати.

Я вже перениділа того вечора, що й сказати не можу. Тих двох, що прийшли, місцевих хлопців з Білохаток, я добре знала, бачила не раз, як на тракторах та грузовиках гасали. Хлопці кремезні, їм і повоювати не гріх, а як моя дитина туди встряла? Худенька, бліда, як віск, ботанікою захоплювалась. У хаті, як малою ще була, повно корінців та листя, кори та квітів... Куди не поткнись — усі кутки зіллям завалено. Звідки воно пішло у неї? Вісімнадцять років — хіба то вік для війни? А вони ж обговорювали війну, підкопи та підпали, називали людей, які б пішли з ними. А через тиждень, крім тих двох, прийшло ще троє — всі солдати полонені, пристали тут до вдовичок, як чоловіки законні. Накурили повну хату, а потім розійшлись, і моя з ними пішла. «Незабаром повернусь, мамо, не бійтесь, нічого зі мною не буде».

І таки повернулась уночі, я заспокоїлась, наплакалась біля неї. А Оля тільки щокі мої витирає та приказує, що вона нічого такого не робитиме, щоб наклікати на нашу сім'ю біду. Досить того, що у нас батько фронтовик. Поліцаї шастають, німці ними командують, собак привезли, все винохують. Отак вона мені сказала, я й заснула.

Вранці стук у двері. Ми ще спали, аж тут двері з петьль мало не злітають. Схопилась, бачу у вікно — мотоцикл і двоє німців. Впустила, стала отак біля порога, жду. А один із них, у плащі і в погонах, каже російською мовою: «Відпочивать будемо, став самовар». Самовара у мене не було, тоді німець, що біля офіцера, запалив білий сухий кружок, спирт такий у них, поставив чайник. Нагрілась вода, офіцер командує:

— Мий, Україно, ноги Німеччині!

Я спочатку навіть не втямила, що до чого, а він як розсердиться:

— Мий ноги, Україно!

Здрав ноги, на таз покажує. Тремчу, а з місця не рушу, бо це ж він глумитись здумав. Якби вже так заставив мити, то, може, й помила б, але він мене Україною назвав... Мовляв, завоювали тебе, Україно, тепер корись нам, мий Німеччині ноги. Руки у мене потерпли, ноги підломились, мало не впала. А тут ще Оля дивиться, отакеними очима у мене втупилась, наче вперше бачить. Тоді я одвела свій погляд, бо не могла витримати доччиного запитання, нагнулась, щоб поставити тазика до його ніг, а Оля: «Мамо!» Зупинилась я, поглянула, аж в її очах такий осуд,

гнів такий, що я злякалась. Випросталась і вийшла з хати, а за мною дочка.

Василько ще лежав на печі, не встигла я його виманити надвір. А той, що ординарцем і мотоциклістом, вибіг за нами, белькоче: «Цюрюк, цюрюк, шнель!» Та я тільки головою покрутила. Тоді як вискочить офіцер, босий, лютий, мов диявол, вказує на Олю, кричить ординарцю: «Хай вона миє, шнель!»

Отут я вже дуже злякалася, бо справа повернулася на лихе. Досі він ніби не помічав доньки, все на мене кричав, а тепер я все зло фашиста на Олю одвела. Дивлюсь на неї, а вона аж тремтить. Губи побіліли, сіпаються, щось хоче сказати, та дух їй перетяло. Аж нараз таке їм німецькою мовою (потім вона розповіла мені, про що вони говорили):

— Оце — нащадок Гете?

— О! — вигукнув офіцер і заляк на місці. — Фрейлейн знає по-німецьки? Гут, прекрасно, несподівано... Гете? О, Гете... Я дуже люблю Гете, особливо там, де він возвеличує Німеччину.

— Пап офіцер, мабуть, знає, що Гете оспівував свободу, братерство. Його Вертер, пам'ятаєте, мріяв про взаємну любов поміж людьми...

Офіцер скривився.

— Вертер — то випадково... Вертер — слинько, а Німеччина, велика Німеччина тримається на таких, як ми. Наш фюрер...

— Ваш фюрер наказав нищити українців, росіян, взагалі всіх слов'ян. Ви розтоптали ідеали Гете, Гейне, осквернили Вагнера... З Німеччини вже не валькірії летять, а бомбовози...

Вони говорили німецькою мовою, я нічогосінько не розуміла, але бачила, що офіцер вже не всміхався, а нахмурився, поглянув на свої босі брудні ноги, махнув рішуче рукою:

— Мовчать! Фрейлейн — партизан, пах-пах-пах по партизанах!

Він вийняв пістолет, та моя Оля, мов коза, тільки ногами замелькала, втекла у зарості. Вже вони падали, вже вони стріляли по плавнях. А мене кинули у сарай, ординарець побив і замкнув там. Лише вночі прийшла Оля, одімкнула мене, покликала переляканого Василька, він зовсім малий був, постелила нам на печі і сказала по хвили:

— Ось, мамо, як вони з нами говорять... І тепер накажеш мені гнати хлопців з хати?

Тоді я відповіла:

— Ні, Олю, таких треба топити, палити, очі смолою пекти, щоб не бачили вони ніколи ясного сонця. Благословляю тебе, моя дитино...

Так моя Оля стала партизанкою. Я знала, що це означає — не буде у мене доньки, згорить вона у нерівному бою, але совість мені підказувала: хочеш жити — май сили постояти за життя. Син у мене малий, я віддала війни чоловіка і доньку...

Пішло тоді у них добре, це вже я сама бачу: зійдуться — тільки й мови, що про автомашини, мости, склади з боєприпасами. Німці нічого не знали, все у наших хлопців ніби клеїлось, аж поки на слід не напав Сашко Македон...

З чого воно починається

Вслухаюсь у слова, видобуті з дна обпаленого вогнем серця, а сам дивлюся на Уляну. Ставна молодиця, стиглий цвіт, ледь позначений багрецем пізнього літа. Тільки не можу я дивитись в її очі. Моя ти Україно, маковий цвіте, топтаний і перетоптаний чобітьми чужинця! Як же так вийшло, що ми тебе не вберегли, покинули у двобої, покинули на ласку ворога? Ласка ворога... Бодай не знати тієї ласки. Годовані з тарелі можновладців, захочені англійськими та американськими стратегами й дипломатами, випещені в педагогічній сім'ї обмеженого і отруєного націоналізмом бюргерства, вишколені, злобні й зарозумілі нападники мутною хвилею розлилися по моїй запашній і безсмертній землі. Все, здавалося, залежало від настрою і пихи завойовника: хочеш — гвалтуй, хочеш — січи нагаєм, хочеш — застав мити собі ноги... Одначе так тільки здавалося. Полонений край, моя рідна земля не визнала окупації. І тоді Олі, Миколи, Федори і Грицьки взялися за зброю.

Так я думав, слухаючи Уляну, але не міг заглушити болю в серці. Як там не скажи, а я солдат, за все в одвіті. І за Уляну, і за її дочку Олю, і за смутні старечі очі Василька, і за тугу, що чорною блискавкою, тьмяною і тусклою, ходить попод чорними ще бровами матері, і за розчакнуте снарядом дерево, і за спалену землю на могилі Тараса.

А тут ще Сашко Македон. І треба ж було, щоб мій шлях визволителя упав саме там, де минало моє дитинство, де я зріс, де я садив сади, де мене знали. Найбільше мене пекла думка про Сашка Македона. Ріс разом з нами, дихав одним повітрям, пив воду з однієї криниці, а жив не нашим, чужим життям. Коли я служив у райземвідділі агрономом, Сашко Македон часто приїздив до мене на своєму мотоциклі, підкочував до самого ганку і кричав у вікно:

— Може, агрономові треба у відрядження? Тоді охоче стану в пригоді — тягач мій надійніший за будь-яку «емку».

І я часто користався послугами Сашка Македона. Одного разу навіть попросив взяти мене у Київ. Коли повернулись додому, я хотів почастувати його млинцями, саме мати напекла, та Сашко тільки покуштував, скривився:

— На олії? Я не їм такого масла.

— Так у нас усі печуть млинці на олії, — скрушно зітнула мати. — На олії, вони і печуться краще. Ось попробуй гаряченьких...

— Я їм тільки справжнє масло, — відрубав Сашко і надів кепку. — Моя мати іншого масла, крім коров'ячого, не визнає...

Сашко був один у матері та батька, вони не знали, як і дихати на нього, казали людям, що їхній син — трудна дитина. Розтлумачувалося це так: у Македонів довго не було дітей, а коли нарешті з'явився на світ білий син, інспектор наросвіти мало не збожеволів від щастя, влаштував гульню таку бучну, що й королям не снилося.

— У мене є нащадок, продовжувач роду мого! — кричав захмелілий батько. — Погляньте на мого Олександра — він уже зараз схожий на артиста.

Артист тим часом підростав. Коли вперше пішов до школи, батьки дивились у вікно, шепотіли: «Боже, який гарний. Ніби генерал!» Вже вони всяких кренделиків та пундиків йому пекли — повну торбу носив у клас. Одначе ріс Сашко кволим і сухорлявим. Це завдавало великої туги батькам. Хоч наше село може з повним правом змагатись з найліпшим курортом, однак щоліта вони везли сина в Скадовськ.

— Там така росте трава в морі, що йод виділяє, — казала Македониха сусідам. — А моїй дитині дуже потрібний йод і свіже морське повітря.

Сашко знав про те, що він «трудна дитина», користався

чим. З матір'ю та батьком був грубий, часто грав на батьківських почуттях, відмовлявся від хатньої роботи. «Я вам не дівчина, щоб підмітати хату!» — кричав він.

— Так вінчик же маленький, — жалісливо дивилася мати на хлопця. — Я гадала, що це тобі за фізкультуру буде...

— Для фізкультури турнік потрібний, футбольний м'яч, — рубав Сашко. І за тиждень у дворі вже стояв турнік, а на майдані Сашко ганяв новенький шкіряний футбольний м'яч. Мати, що працювала вихователькою дитячого садка, завела ощадну книжку на ім'я сина і написала заповіт: «Виплатити після закінчення школи». Сашко часто їздив у Київ, привозив собі то модний плащ, то нові ковзани. У нього був гарний приймач, патефон, але він мріяв про більше — десь у недалекому майбутньому бачив себе на власному автомобілі. Про це він не раз казав своїм знайомим:

— Увесь світ катається на легкових автомашинах, а ми ще на трактори вилупляємо очі... Ось закінчу школу, заберу з ощадкаси гроші, куплю собі в Києві щось підхоже... Може, попадеться щось іноземне. Бачив там такі. Наша «емка» в попихачі не годиться закордонним автомобілям.

А як ставились односельчани до всіх цих витребеньок? Одні посміювались, інші скрушно похитували головами, треті кепкували — тільки заочі. Ніхто не зважувався сказати інспекторові наросвіти правду про марнотратне дитинство його сина. Скажеш щось, а він візьме та й провалить на екзаменах твою дитину. Ні, вже хай краще росте собі будячок на чистому полі, прийде час, виполе життя. Правда, у старого Македона був резон, проти якого важко йти: його син добре вчився, любив техніку і добре розумівся на ній. Подумайте тільки, ще в сьомому класі Сашко знав трактор, як свої п'ять пальців! Хто може сказати після цього, що син Македона — ледащо? Та він з самим механіком МТС встряє в суперечку, коли зайде мова про якусь там хитромудру причину в моторі. Сперечається, а тоді що виходить? А те, що малий Македон правий! Ось який Сашко. Як ти до нього не підходь, а не скажеш, що хлоп'я без голови. Головатий! Якось вітер поплутав дроти, що несуть електрику, люди полякалися, жахаються іскор, що снопом б'ють по вулиці. А Сашко? Вибіг, побачив, метнувся у хату, повернувся з рукавицями і розняв дроти. Після того тиждень ходив у героях. А що ж — герой. Не побоявся чортової сили, до якої з голими руками

не підступиш. Всі знали незаперечні заслуги малого Македона, і тому в'янули дошкульні слівця у селі.

Правда, одного разу таки не втримався народ, загомовів. Це тоді, коли Македониха пішла за сина полоти шкільну грядку.

Після того викликали Сашка на комсомольські збори, почали його шпетити. А він:

— Хлібороба з мене не зробіте, я все життя віддам науці...

Я дивлюсь на сліди минулого, згадую вчорашній день людства, лину думками у чуже і своє дитинство, чую шепіт Уляни, рішучий голос Македона, ніжний голосок Олі, хрипкі кашлюки її побратимів-партизанів, одчайдушний зойк малого Василька: «Чи не бачили мого тата?..» Мене так заповонили думки, що коли на екрані затуманеної спогадами свідомості блиснули слова одного з Вікторових листів, я аж затремтів. Ось вони, ці страшні і загадкові слова: «Отже знайте, наш Македон шастає по Дніпру і ловить рибу... Непокараний! Спіймати б і взяти за петельки! Аж тоді я б сказав, що рейхсканцелярія остаточно капітулювала». Так написав мені колись Віктор з Переяслава-Хмельницького.

Чую, як пече мені біля серця. Та невже правда про Македона? Після всього, що він накоїв, після стількох років Македон живе на нашій землі, ловить рибу і дивиться на ті ж самі зірки, що й ми? Ні, це занадто... Аж мороз дере по спині. Тут щось не так... А що, як так? Що тоді? Тоді, мабуть, Віктор правду каже про рейхсканцелярію, про оту, що ми її у незабутньому сорок п'ятому закидали бомбами.

Оксамит не дає довго заглиблюватись у минуле, хоч воно тут живе, поруч з сьогоднішнім, з тим, що складає наслідок довгих і трудних воєнних доріг. Оксамит кличе до споглядання краси, до веселоців, до романтичної піднесеності. Свіжість барв, незвичайність обставин — одна людина серед безмежжя зеленої і голубої окраси землі — настроюють на своєрідний лад: у тебе свято, така собі омріяна мандрівка у вчорашній, сьогоднішній і завтрашній день. З ніг і рук, з душі і серця знято всі пута, оті земні позолочені кайдани, які ми звемо обов'язком і потребою. Лови рибу, вари юшку, дивись на зорі, радій, що існуєш, що дихаєш і милуєшся білим світом — чого тобі ще?

Чого?.. Хіба людина знає, чого їй не вистачає?

Рекомендую — Гея

...Вона вийшла з будки у квітчастому фартушку, з віпиком у руках. Вийшла, глянула на берег і зупинилась. Побачила! Впізнала! Віктор до того здивувався, до того зрадив, що, мов той вітряк, замахав руками і мало не впав з кручі. Вона його впізнала! Он як дивиться, наче бачить самого господа бога, віника з руки випустила, потім метнула до корми, зачепилась за якийсь тюк, перескочила його, ударилась об ящик... Добігла до самого краю, завила. Доля кинула їм ще одне рятівне коло, запропонувала витягти жеребок щастя. Ловіть мить! Не роздумуйте, бо все прогавите. Не можна ж отак стояти і чекати, поки доля все зробить сама від початку і до кінця. Доля усміхається мужнім і винахідливим, які не стоять, здійнявши до неба руки, а діють, ризикують, кидаються за своїм щастям стрімголов.

Подумай — у тебе є золота мить. Подумай, брате мій! Доля дала тобі для роздумувань обмаль часу, п'ять, ну, десять, не більше, хвилин. А там? А там буде так, як було вже раз. Промайне пташкою твоє щастя, зануриться у плин життя і загубиться назавжди. Ось чорна крапочка з довгим-предовгим хвостом таки видереться проти води, тоді знову чекай свого безпрограшного жеребка. Чи схоче доля ще раз кинути його? Ніщо не повторюється, ніщо не тупцюється на місці, не ходить по замкнутому колу буття.

І тоді Віктор, підштовхуваний гіркотою і надією, трепетом і відчаєм, за якусь мить жбурляє на землю піджак. Стрибок — і вже хлопець у воді. Його захльостує хвиля, відносить убік, проти нього пішла вся стихія Дніпра. Та Вікторові сил не позичати, він он як широко розмахує дужими руками, загрибає воду, поринає з головою у піясте шумовиння, мов той дельфін, потім знову піднімається на гребінь хвилі. Хоч і не було у хлопця часу добре розраховати свої сили і силу течії, однак він поволі скорочує відстань до катера, — та, що приходить раз у житті, вже перед ним, він майже поряд із своїм щастям, до якого рукою подати. Одчайдушний стрибок розворушив навіть тих, хто завзято забивав «козла». Хлопці в тільниках підвелися і дивилися на хлопця, який наближався до корми. Вони сміялись. Вони, певне, кепкували з тієї, котра стояла з простягнутими руками. Звідки їм, молодим і буйночубим, було знати, як воно починалося, що все це означає для тих

двох? Хіба вони могли збагнути, що на їхніх очах відбувалася дивна і чарівна казка, завдяки якій вічно цвіте древо життя і не гасне полум'я юних очей? Так, вони нічого того не знали, ні про що таке не думали в цю хвилину, тому так голосно реготали, спостерігаючи нерівну боротьбу стихії і людини.

А Віктор? Він усього того не чув і не бачив, він щодуху вимахував руками, сьорбав гіркувату воду, прагнув тільки до однієї людини в квітчастому фартушку. Зараз ця людина втілювала в собі все, заради чого варто жити на світі. Він втрачав останні сили, але таки здолав велику відстань проти води. Він уже був біля низенького борту першої від катера баржі, як раптом високий гребінь збруненої води перетяв йому шлях, високо підняв і кинув. Потім підняв і кинув ще раз, ще і ще... Хлопець, мов тріска, то наближався до баржі, то віддалявся від неї. Лишився останній бар'єр, але він виявився надто крутий. Двобій затягувався, перетворювався на драматичну сцену, на трагікомедію. От-от не стане сил у людини, і тоді хвиля кине її під днище баржі, засмокче.

Аж тепер буйночубі хлопці у вилинялих тільниках щось збагнули, бо раптом перестали гиготіти. Один за одним вони перебігли палубу катера, вибрались на баржу, простягли до води свої жилаві руки.

Тільки одна людина, та, що лишилась на березі, стояла на кручі і презирливо посміхалася. Що це? Звідки у Віктора такий нахил до карколомних трюків? І заради чого? Заради он отого кирпатенького личка? Цур... Сатанинство! Щось дике, щось незбагненне у цивілізованому світі.

На кручі стояв і саркастично посміхався Сашко Македон.

За ці дні, прожиті в урочищі Оксамит, я дуже скучив за людьми. Хоч увесь час мого перебування в цьому благословенному краю у мене було товариство людей, покликаних з минулого і сьогодення моєю уявою, однак мені захотілося з кимось поговорити, закурити по сигареті і, можливо, випити по чарці. На дні мого чемодана лежить кілька пляшок вина. От якби хоч на один день принишло сонце, я разом з людьми вибрався б на рибні влови, промок до рубця, а потім, розклавши багаття, сушився б, сьорбав гарячу юшку і пробував на смак червоне вино «Матраса». Таке вино виробляють в Азербайджані. З нього роблять прекрасні соуси і підливки, навіть коктейлі. Воно не п'янить, а гріє, веселить і наснажує. Таке вино

оспіване навіть у біблійі — ним Ісус Христос рятував людей од смерті.

Так ось мені вже поволі почала набридати самота. Я, правда, добре відпочив, бо скупався в цілющій купелі озону і первісної чистоти природи, прийняв тисячу кисневих ванн, вилікувався від усіх на світі недуг, і тепер мене потягло до людей.

Прощаюсь з Оксамитом. Прощаюсь урочисто — мовчу, як і належить у великому храмі. Я навіть скидаю капелюха — битого сонцем і вітрами, дощами і зорепадами солом'яного бриля. Чи зустрінусь ще коли-небудь з тобою, Оксамите? Кажуть, урочище буде затоплене Канівською ГЕС. Признаюсь щиро — мені жаль Оксамита. Коли то ми і чи зможемо утворити те, що створила природа протягом тисячоліть? Що ж, солов'ям доведеться потіснитись. Такий вік.

Виводжу човен на велику воду, Дніпро чогось хмуриться, хоч видимих причин ніби і немає. Небо чисте, фіолетово-біле, по ньому гуляють золоті зблиски не потьмареного хмарами сонця. А Дніпро щось передчуває — горне впоперек забари, нуртує на глибинах. Наддаю ходу — мій шлях лежить тепер до рідного села.

Білохатки

Мене підганяв у дорозі не тільки вітер, який здимав уже добрячі хвилі, не тільки чорна смуга, що залягла на горизонті, а й бажання швидше побачитись з рідним селом. Рідне село — це щось незабутнє і велике, таке, як молодість. Де б я не був, які б чарівні країни не відвідував, завжди в думках линув у рідне село, сюди, на схили Дніпра. Навіть там, у чорному пеклі війни, коли мені було нестерпно боляче і сумно, холодно і жарко, чорно і біло, линув до тебе, моє рідне село, шукав у твоїх нерівних вулицях, вкритих споришем, у твоїх городах і осокорах, у твоїх шумах і тиші своє солдатське забуття.

Про село написано чимало, складено не одну пісню, але я не пригадую, чи писали про моє село. Коли я кажу «моє», то це не означає, щоб обов'язково було сказано про Білохатки. Ні, я маю на увазі інше — щоб хтось відтворив характер, дух нашого придніпровського села. Наше село аж ніяк не схоже на те, що милує око полтавця чи херсонця. Наше село — це щось середнє між приморським містом

і рибальським селищем десь біля Каспію чи Азова. У нас і люди не такі, як, скажімо, хлібороби Волині, Харківщини, Полтавщини. Наш гречкосій з діда-прадіда — коваль, лоцман, тесляр, плотар, рибалка, лозар, сезонний робітник великого міста. У нас кожне дитя з малого віку гарно веслує, плаває, уміє ловити рибу. Наші села дали республіці не одну сотню моряків-професіоналів, водолазів, працівників рятувальних водних станцій.

Жінки придніпровських сіл уміють швидко чистити рибу, ганяти проти води «довбанки» одним веслом, постачають усі навколишні містечка і міста щавлем, який росте на лугах, споконвіків торгують сушеною, свіжою і в'яленою рибою, працюють нарівні з чоловіками і ніколи не втрачають при цьому ніжності й краси. Наші чоловіки і особливо діди уміють робити все: рибальські сіті і хати, плуги і спінінги, горшки й залізні рибальські гачки. Кожен хлопчик змалку привчається до якогось ремесла — то він плете кошики, то майструє граблі, то мудрує над ятерями. Наше село, навіть тоді, коли б з якихось причин загинула цивілізація, не вмерло б. Любов до ремесла йде здавна — з глибокої історії.

Отак я рекомендую рідне село, хоч знаю, що воно має свої вади, ніби ряботиння на чистому лиці. Наше село Білохатки здавна називають браконьєрським. Слово «браконьєр» прийшло до нас після революції, та й то не зразу. У нас навіть нині є діди, які не розуміють цього слова, хоч самі вони — злісні браконьєри. Наставити на лузі по весні рогатину і вдарити нею в розбухле черево щуки чи ляща — яке ото звичне і любе діло! Або ще так: спадає повесні вода з лугів, утворює так зване «джерело» — ось тут саме й слід ставити сітку. Тоді бери «сапет», горни у мішки риби і відправляй автобусом, «робочою» машиною чи й так просто — попутним якимсь транспортом — у місто. І тютюн у тебе, і горілка, і припас для нової сітки, і свіжа копійчина на всяк день. Окрім того, наше село славиться ще й курортним кліматом. То нічого, що з самої весни тут поїдом їдять усіх комарі, зате ж повітря! Свіже молочко і полуниця! Та й рибка свіженька не виводиться ніколи, медок, сметанка. І сунуть з Києва та з інших міст, навіть з Москви та Ленінграда, дачники, оті милі люди, що платять добру копійчину навіть за місце під прілою стріхою. Платять за все: за весло, якого ти не маєш, за човен, якщо хочеш порибалити, за розкладайку, якщо свої не приховив з міста.

Я, здається, вичерпав усі мінуси нашого села, а ось про плюси не все сказав. У нас не буває випадків крадіжок, у нас ніхто не лазить по чужих домівках, щоб пограбувати. З якогось часу в селі з'явилися, правда, замки, але вони у всіх однакові і їх ставлять швидше для звичаю, ніж для надійності. Тут навіть човнів ніхто не краде, як це повелося в деяких місцях. Прив'язи на березі до осокора — там ти його і знайдеш через день чи через місяць. Човни, по два і три, є в кожному дворі, бо всі рибалки. На човнах у нас возять дрова, сіно, траву для корів. На човнах справляють весілля — їздять у сусідні села до молоді, до родичів. По суботах у нас грає гармошка на «колодках» — так, як було п'ятдесят і сто років тому. Клубні працівники на це не ображаються: якщо у них є нова кінокартина чи добрий концерт, всі придуть.

Щоб не забути, скажу ще про одну гарну, так би мовити, комуністичну рису нашого села: у нас ще не перевелися «толоки», отакі собі сходи, коли всі йдуть безкоштовно мазати людині хату. Зійдуться всім селом, з піснями та жартами швиденько впоруються з ділом, а тоді сідають під грушею чи осокором, випивають, закушують і з піснями розходяться по домівках...

Я гнав свій човен до Білохаток, а сам відчував, як стукотить серце.

Білохатки, Білохатки... Мене вабила сюди пам'ять про молодість, про часи, які не повертаються. Мене тягла сюди сила романтики, мене тягло сюди магнітом буремної слави перших київських комсомольців, які віддали життя заради нас з вами. Я вже не міг всидіти на місці, не міг дочекатися, коли побачу таємничі зелені схили — пам'ять про скифів, про минулі бої. Не раз, подорожуючи після війни по Дніпру, сидячи біля вікна комфортабельного сучасного пароплава, я вдивлявся у повиті туманом пагорби, де тисячами вогнів сучасності палахкотіло життя древнього села. Не раз доводилось мені читати про придніпровський край, про наукові розкопки, про його вчорашнє і сьогоднішнє, але жодного разу за ці двадцять років не довелося ось так простягти руки і сказати: «Здрастуй, колиско мого дитинства!»

Ставлю свій човен там, де колись ставив сотні разів, — під буйночубими, старими, але вічно молодими осокорами, йду крутими і вузькими вулицями села, поглядаю на стрімкі зрізи ґрунту при дорозі: це оборонні вали минувшини чи тут колись погуляв Дніпро? Він зовсім близько, його

подих, його печать на всьому — на місцевості, де розляглося село, на рослинності, на людях. Урвища, яри, що радіально збігаються до села, вкриті живими килимами вічного трав'яного покриву, який не знає ні сівача, ні збирача... Улоговина, що в'ється понад рікою, густо обставлена хатами. Цинк, залізо, шифер, черепиця, солома. І поверх усього цього новітнього і ветхого покриття — електричні драти і ніби хрести — телевізійні антени.

Ловлю себе на думці, що моя розповідь потроху збивається на шаблон: стріха і телевізійна антена... Але ж нікуди подітися від цих закономірних порівнянь: тут, у Білохатках, минувшина густо переплелася із сьогоднішнім днем. Так переплітаються різні покоління, утворюючи чудодійний людський моноліт, так росте підлісок, утворюючи разом з великими деревами суцільний масив. Ці речі нероздільні, як небо і земля.

Контора колгоспу. Знайомлюся з головою, він тут новий, не з наших місць. Енергійний, трохи грубуватий, але з уважними і розумними очима. Ілля Семенович Ливиндар. П'ятдесят років. Все життя головував по різних колгоспах, прославився як буряковод, у Жашківському районі заслужив високу честь — став Героєм Соціалістичної Праці. Я здивований. Такий ушлявлений чоловік, можна сказати, спеціаліст по технічних культурах — і раптом голова колгоспу в Білохатках. Це там, де ніколи зроду не росли буряки, де землі бідні, самі тільки випаси та сіножаті. Обережно запитую про це, Ливиндар мружить очі і раптом каже:

— Послали сюди. На курорт. Захворів, а тут, самі бачите, не життя, а малина...

— Чи так воно? Знаю наших людей, знаю землі, умови... Щось не віриться про малину...

Ливиндар посміхається. Дізнавшись, що колись я тут працював агрономом, він жвавішає. Покінчивши зі своїми нескінченними справами, веде мене додому обідати. У нього я і заночував. Майже всю ніч не спав, слухав Ливиндара, який розповідав про життя, яке мене так хвилювало.

Знайомтесь — мої земляки

У свій час Ілля Семенович на землях сусіднього району зажив слави: він виростив високі врожаї буряка. Тоді на його грудях засяяла Зірка Героя Соціалістичної Праці.

Це був подвиг, який забрав чимало життєвих сил у керівника радгоспу. Перекидаючи на іншу роботу, в колгосп, товариші в районі натякали на чудовий мікроклімат...

Мікроклімат... Для справжнього господаря він завжди рукотворний. Ілля Семенович вирішив прикласти до того мікроклімату й свою руку. Він діяв рішуче і навально, так діють пристрасні й талановиті люди. Тут, за кілька десятків кілометрів від столиці, мусить виникнути потужний бастион добробуту — зерно-молочне господарство.

Зерно і молоко. А м'ясо? Не раз поглядав Ливиндар на заманливі яри і вибалки, що їх так щедро розкидала природа в цьому краю. Голова колгоспу не вдавався у суть катаклізмів природи, які колись потрясли цю землю. Він думав про те, щоб засіяти яри травами. Споконвіків білохатківські схили були зеленими, але та зелень оманлива — для туриста чи поета її цілком досить, а для господаря — замало. Уже в червні чи липні трави, посіяні природою, жухли, втрачали соковитість — таке тут сонце і такий ґрунт. Що дасть люцерна і конюшина? Голова порадився із спеціалістами і засіяв сімдесят гектарів непридатних земель травною. Урожай першого літа дозволив рушити вперед вівчарство. Понад півтори тисячі овець тонкорунної породи серйозно вплинули на колгоспний господарський баланс.

...Надія Мірошниченко, дівчина з серйозними очима і такими ж поглядами на життя, ще з шкільного віку мріяла закінчити інститут. Їй здавалося, що тільки праця в Києві допоможе протоптати стежку до виплеканої мрії. Разом з іншими сідала на «робочу» машину і кожного ранку мчала до столиці. Та ось одного разу її запросили на бесіду з членами правління колгоспу. То була досить запальна і довга розмова... Окрім Надії, тут вже були Катя, Соня, Маруся. Йти працювати в колгосп? Що ж — подумаємо. Буде грошова оплата, як на заводі? Що ж — побачимо. А в Надії ще один резон — вона мріє про диплом. У Києві стільки всіляких інститутів...

— Вибирай собі до душі інститут, вступай на заочний відділ. І йди працювати в бригаду обліковцем, — порадили члени правління.

Зараз, коли Надія вже давно вчиться в Київському фінансово-економічному інституті і працює за фахом — очолює місцеве споживче товариство, коли її прийняли в партію і вона самовідданою працею заслужила пошану в людей, можна пригадати і недалеке минуле, можна сказати:

«Було всякого». Так, було всякого... Соня тоді погодилась піти працювати дояркою. Сказала: «Спробую...» У цьому скупому слові було все: недовіра і надія, очікування і тривога... А що, як піде по-старому? У Соні був наречений, давно вже вирішили побратись, але сім'ю не збудуєш на голому місці. Для повного щастя має бути сталий заробіток, хата і дещо в хаті. Ранньої весни поїхала дівчина у далекий літній табір. Доїла перший день корів і думала: чи приїде правління машину, як обіцяло? Тут, у літньому таборі, було тепло і зелено, до послуг доярок — фінський будиночок з ліжками і чистими простирадлами, але Соня неодмінно хотіла, щоб прийшла машина і її відвезли на ніч додому. Правда починається з дрібниць. «Житейські дрібниці» інколи важать більше, ніж гучні слова про велике і серйозне. І ось машина прийшла. Прийшла вчасно. Потім Соня, як і інші доярки, часто лишалась ночувати в таборі, але того першого дня їхала на машині вздовж Дніпра і співала бадьорої пісеньки...

А потім, коли збіг місяць, доярок повезли до контори правління. В точно визначений строк розчинились дверята каси, і дівчата довго рахували перший заробіток. П'ятдесят п'ять карбованців — це була перша винагорода за працю. Соня тепер заробляє в тому ж таборі майже вдвічі більше, але оті перші п'ятдесят п'ять карбованців не забуваються...

Слухаю розповідь голови колгоспу, з прикрістю думаю: колись ми довго, дуже довго тупцювали на місці, шукаючи шляхів до успіху нашої артілі «Дружба». Сіяли пшеницю, жито, гречку, буряки... Десь у паперах наше господарство було записане як зернове, ось ми і давали те зерно. Правда, зерна давали мало, бо воно просто не росло у нас.

Оцей впертий, лукавий і ущипливий Ливиндар зарадив лихові, зваживши на зелені ковдри просередів, на густий килим заливних лугів...

Мені, агрономові і колишньому творцеві колгоспу, який тепер і назву нову має — «Придніпровський», нелегко було зносити сповідь мудрої і далекоглядної людини.

— Добро лежало під ногами... Та ще яке добро! Бери повними відрами — не вибереш. Потроху розгортали, вистровували плечі... Не відразу все далось...

Він казав далі:

— «Придніпровський» — чим погано? Скажете, що і «Дружба» гарна назва? Погоджуюсь, але тільки з однією

умовою: якщо в районі тих «Дружб» не три, а одна. А то дзвонять зовсім в інший кінець, а потрапляють до мене.

Дякую за гостинність, бажаю щастя і вирушаю в село. У мене тут стільки знайомих! Пройдеш мимо хати — образяться. Скажуть: «Ич, який! Забрався у столицю, на нас дивиться косо». Знаю своїх земляків.

По дорозі зустрічаю давніх знайомих — Марка Байдашного і Степана Горобця. Ти глянь — цих вусатих дніпровських лицарів не бере час! Їм уже, мабуть, по сімдесят, якщо не більше, але вони тримаються, ніби мають по тридцять.

Марко Байдашний, вищий і ставніший за Горобця, торкається до своєї кепки пучкою, мружить хитруваті очі:

— Заявився-таки! А ми думали, що погребуєш.

Лихий на слово Степан Горобець заходить з іншого боку:

— Оце, Кіндратовичу, матері його прищ, йдемо вдарити в дурня. До кума тут... А нам четвертого нема. Га?

Спробуй відмовитись — тоді завертай з села, на очі не попадайся. Тут так і пильнуй. Десь мимоволі показав, що не хочеш по-старому горнутися до людей, лиха не оберешся. В очі тобі ніхто й слова не скаже, а вже в спину... Йдемо до кума Йосипа, я його не пам'ятаю, але коли побачив, одразу впізнав. Це все старі діди і вславлені на весь край рибалки.

У свій час всі троє були зареєстровані в районному відділі міліції як запеклі браконьєри. Цікаво, цікаво. Ну що ж, здайте і мені.

Беру свої карти, а сам нишком стежу за Степаном Горобцем. Колоритна фігура! Верткий, як в'юн, сухий, мов груша... А маленькі очі так і стрибають, так і мигтять, як у білочки. Не було у нашому селі до війни більш злісного браконьєра, як Степан Горобець. Тільки починається відпускний сезон, Горобець вже на заплавах Дніпра. Човен у нього чорний од смоли і часу, ще від батька перейшов, вузький, як ложка, але слухняний в руках доброго рибалки. Кине в нього віхтик сіна, покладе під те сіно ятери, гребне одним веслом — тільки й бачили його. Забивався в такі нетрі, що по три дні не показувався. А вже як повернеться, то Горобчиха з кошиками з ранку до вечора крутиться по селу, рибу розносить. Линки і карасики, окуні і бібличка — все у тому кошику. А Степан Горобець, сходивши до крамниці і пообідавши, лягає під осокір і цілу добу спить. Та ось Горобчиха вже викинула на сонце порожні кошики,

будить чоловіка, той встає, сідає навпочіпки у човен і же-
не його в зарослі...

Степан Горобець — класичний одноосібник. Поки залу-
чили його в колгосп — горя набралися. Кажуть, і в клюню
замикали на ніч, щоб там трохи подумав та оговтався. Ні-
чого не могли зробити — не пішов. Поладнали з дідом
тільки тоді, коли організували рибальську артіль. Та й
то — чи поладнали? Пригадую, розповідали мені про діда
таку легенду.

Якось Степан Горобець, никаючи по берегах Дніпра,
побачив гарненьку колоду. Вона лежала на березі, заче-
пившись за густий верболіз, рівна і білогіла, мов зроблена
з мармуру. Жодного на ній сучка чи задирки — хоч за-
раз бери і подавай на стелюги. Скільки добра буде з ко-
лоди! Якщо навіть пустити на сороковку, то й то вийде
не менш як десять дощок. Десять сороковок! Подумати
тільки...

Степан Горобець, прозваний у селі Осою за свою вдачу,
обмацував пожадливими руками деревину і шепотів: «Ли-
хо моє, яка ж вона гарна!» Еге, не такий він дурний, щоб
пилати отаке дерево на дошки. Та з цієї лялечки вийде не
менш як вісім брусків, таких собі міценьких, грановитих,
здатних тримати яку завгодно дахівницю — і цинк, і ши-
фер, і навіть черепицю. Правда, Горобцю тих брусків не
треба, бо він зовсім недавно перебрався у нову хату під
срібним шиферним козирком. Ну й що з того! Адже ві-
сім грановитих можна буде продати. Отак підійти до якоїсь
там хати, хазяїн котрої вже давно поглядає на старий
дах, поспитати про се, про те, а потім і закинути: мені
оце попалося таке добро, що з нього можна буде зробити
і крокви, і оціп, і навіть у кутки поставити — вік стоятиме,
не зітхне. І вже бачить Степан, як той чоловік починає
очима кліпати, чухати потилицю і запрошувати в холодо-
чок, щоб, значить, питатися докладно, що воно за добро
та скільки за нього треба платити. О, це вже інша роз-
мова...

Горобець заплющив очі. Внизу, зразу за темною лінією
верболозу, вирував Дніпро. Котив зелені вали, поспішав
до моря. Це він, Дніпро, висмикнув з державного плоту
оту гарну штуkenцію і залишив у верболозі. От поталанило
Степанові! Таки поталанило, що не кажіть, бо він же міг
і не помітити деревини, пройти мимо, шукаючи місцини,
де водяться лини. Що лини! Ось яку він піймав рибину...

Степан ще раз обходить колоду, мацає її з усіх боків,

щоб пересвідчитись, чи не трухне часом, приглядається і сьак і так — ні, добряча. Окрім дощок та брусків, ще буде й путящий відхід — на лутки, віконні рами або й на одвірки. Треба тільки добре, з розумом розпиляти, тоді вже мудруй, куди ставити. У чоловіка аж піт по спині котиться, хоч з води й тягне прохолодою. Так-то воно так, міркував Степан, але як її, отаку здоровенну, дотягнеш до села? Це тобі не близький світ — три кілометри! Два за водою, до завороту у старе русло — ще півбіди, але отой один, що лишається, ой який він довгий! Спробуй проти води тягти отаку штукувенцію... Та вона, мабуть, з тонну важить, якщо не більше. Степан вперся ногами у мокрий пісок, спробував посунути колоду, але під ногами тільки скрипнуло. Ні, одному не зрушити. Це б сюди парубків або коненят моторних. Чи того буксира з движком. Дирдир, та й покотив би аж до осокорів.

Еге, буксира... Піди оце зараз до бакенщика, попроси допомоги. Неодмінно скаже: давай половину. Половину колоди? Ні, вибачайте, добродію, на слові, але дзуськи. Половини Степан не віддасть. За віщо? Якщо казати правду, то він навіть чверткою не поступиться. Бо що таке чвертка? То цілих дві грановиті або нова кроква! Тяжкуєш? Та й так подумати — людині на хату потрібно не три, а чотири крокви. Хіба продаси, коли у тебе буде не комплект?

Є у Степана сусід, Марко Байдашний, колгоспний конюх. От до кого треба звернутись! Адже вони з Марком давно приятелюють, хіба товариш не виручить? Прихопить пару коненят, на водопій чи там на пашу пожене, — сказати все можна, — от тобі й колода на місці. Та ще таке: Марко винен йому п'ять карбованців, позичав недавно. Якщо я тебе виручив при нагоді, виручи тепер мене! Споконвічний закон, гарна кругова порука. Це якщо ти мені брат і товариш... Так воно сказано? Марко Байдашний грамотний, мусить знати ці слова.

Тішачись думкою про друга, Степан нарізав складаним ножем верболозу, притрусив колоду, щоб ніхто її не запримітив, кинувся додому. Свою хату поминув, бо дружина відразу вчепиться, почне розпитувати, а тоді розцвенькає по селу, неодмінно хтось прилипне, запропонує поміч і видере з душі половину дерева. Прибіг просто до конюшні, покликав Марка, зашепотів на вухо. Шепотів і помічав, як той аж очі примружив, коли почув про колоду. Ач, який ласий до чужого добра! Одне діло гарні

промови казати на зборах, інше — побачити ласий шматочок. Побачиш — і вже у тебе виростають котячі пазури, і вже твоя шерсть стає дибки, а ніздрі аж тремтять, швидше б той ласий шматочок до рота. Одначе Марко розплющив очі і сказав:

— Без дозволу правління, сам знаєш, не можу. А крім того, у нас сьогодні свято, всі будуть зайняті, я теж.

От як сказав Марко! Чули, люди? Та чи він сказився? Хіба не розуміє, про що йдеться. Колодочка ж така, що господи боже ти мій... Раз у житті, може, отак повезло, то невже не тямить, як треба діяти у таку мить? А Марко, мало того, що одрізав, наче сокирою одрубав, шпортається у кишнях, витягає п'ятірку і тиче Степанові під самий ніс:

— Бери, Степане, і в придачу одержуй ще моє спасибі. Якщо буде сутужно, приходь, позичу і тобі...

Степан тримає п'ятірку, злякано зиркає маленькими темними очима на товариша, не вірить його словам.

— Така колодочка, — стогне він, — не менш як десять сороковок буде. А довжина яка, господи! Дам уже пару дощок, цур тобі пек, можна сказати — з душі вириваєш, тільки швидше жени коней, бо колоду можуть поцупити. Ну, Марку!

— Знаєш що, Степане, — раптом огрів його конюх, — кинув би ти краще гасати по Дніпру, йшов би у поле, адже сам знаєш — жнива.

Степан аж підскочив. Бачили таке диво, люди? Отакій ти, Марку, значить? Ну, гаразд, обійдуся й без тебе, якщо так. Обійдуся! Дотягну колоду сам, не дам нікому й цурки, ви ще побачите...

Забіг додому, вхопив віжки, сокиру, знайшов у сараї дві іржаві скоби, одмахнувся од жінки, яка вже прилипла мов реп'ях, подався на річку. «Ви ще не знаєте Степана Горобця! Я вам покажу... — Він навіть сплюнув на пісок, наче йому язика пекли оті Маркові слова. — Жнива! До чого тут жнива? Я йому про хрін, а він мені про редьку. Тьху, навпаки: я про редьку, а він про хрін. Подавися, товаришу Байдашний, своїм хріном, у мене в череві крутить уже від пього...»

Колода лежала на місці, ніхто пальцем до неї не доторкнувся. Степан Горобець з полегкістю зітхнув. Чудово! А він так поспішав сюди, так біг! Боявся... Та все обійшлося, слава богу, добре, тепер вона в його руках. Відсапнув, як загнаний кінь, вбив скаби, прив'язав віжки

і почав сунути колоду до води. Та й важка, господи, як та земля! Ноги грузнуть у піску, очі потом заливає. Степан змахує той піт рукавом, поволеньки суне колоду. По метру, по півметра, як доведеться. Зсунув-таки, кинув у розгарячіле обличчя пригорщу води, схопив віжки. Колода повільно попливла за водою. Степан підтягає її ближче до берега, тримаючись за куці. Ну й вага! Трактором би тебе волочити, а не віжками. Тягне на бистрину так, що Степан аж падає, вириває куці з корінням, підхоплюється і знову біжить за колодою, брудний, задиханий. Рукав сорочки мокрий, як віхоть.

— Нічого! — сопе він і ковтає солоний піт. — Нічого. Ось дожену до завороту, там спочину. Зачеплю колоду за куц, сяду верхи, мов на коня, одсапну трохи. Гей!

Колоду тягне на середину, Степан силкується тримати її біля берега. Випустиш на волю — вже вона тебе поокрутить, вже вона з тебе поточить поту. Ще на корабля піде, тоді пиши пропало. Ось ще трохи, там буде легше. Хтось же нагодиться на старику, допоможе. Там людей чимало, той рибу ловить, той траву возить. Не те, що тут.

На перекаті деревина застрягла, цілу годину мучився з нею Горобець, поки пішла далі. Догнав сяк-так до завороту — забіг наперед, узяв зашморгом найбільший куц. Колода з розгону так рвонула, що куц тільки хруснув, як стеблинка, та наспів Степан, вчепився обома руками в коріння, встиг закинути ще один зашморг. Таки затримав колоду, не вирвалась! Завернуло її на міліну, за водою, прибило до піску. Аж тепер Горобець відчув, що серце у нього калатає, а сили немає й наперстка... Упав у воду, як брус, занурився з головою, потім передихнув, знову занурився. Полежав, важко дихаючи, відчув, що сили поволі повертаються до змученого тіла. Навіть на сонце глянув. Та й височенько ж підбилося, смалить простовісно, як найнялося! Видно, довго він вовтузився, забув і про час. Що там казати — нелегко. Та вже менше лишилось. Менше!

Степан глянув у далечінь, туди, де видніється село. Глянув і раптом почув голос труб. Що за мара? Придивився, аж воно маячить великий чорний дуб, а на ньому вилискують і гудуть труби оркестру. На носі дуба стоїть височенний сніп, здається, він біжить по воді, наче у нього вирости ноги. А люди біля того снопа співають і пританцювують, руками розмахують.

Дуб наближався швидко — моторний! — вже Степан бачить знайоме обличчя голови колгоспу, парторга, а он

стоїть на кормі і його приятель Марко! А ще там повно дівчат і хлопців, навіть дітей набрали.

— Ага,— каже Степан Горобець,— вони святкують сьогодні перший сніп!

І враз йому стало страшно. Кинувся в кущі, рачкує в гущавину, лягає на гарячий пісок. Дихати важко, земля і повітря нагріті, як у лазні. Серце бухкає, мало не вирветься з грудей. А вони грають! Грають і йдуть швидким ходом до села, де вже, певно, і столи накриті, і чарки налиті... Лихо моє, де вони дістали таке високе жито! І чому з цього краю їдуть? Ага, ось як... Навмисне, значить, везуть сніп кружним шляхом, щоб похизуватись перед усіма на світі.

Урочиста процесія поминула ріг, тоді Степан виліз зі схованки, глянув туди, де лежало рідне село, важко зітхнув. Там на березі стояло багато людей, вони вийшли зустрічати сніп. Так, сьогодні свято. Марко не збрехав — то правда. Він був такий заклопотаний наче мало відбутися його особисте свято. А ось у нього, у Степана, свій клопіт...

Він знеможено сідає біля колоди, запечені уста шепочуть незрозумілі слова. Вони там святкують, п'ють чарку, навіть найкращий друг Степанів — Марко Байдашний п'є, а він тут гине самотній і забутий. Десять вдалині уже приглушено грає оркестр, звуки линуть по хвилях, шурхотять срібними пругами біля Степанових ніг...

Я уриваю спогад, бо той Горобець, про якого мова, зараз сидить переді мною і люто б'є козирним тузом. Діди грають зосереджено, лаються, якщо не везе, а тоді, коли на плечі переможеного лягають генеральські «погони» — дві шістки, вони регочуть, ніби малі. І мені довелося побувати в генеральських погонах, дідів це дуже тішило. Байдашний аж крекче, аж стогне від задоволення:

— А тобі, Кіндратовичу, личить у погонах, їй-бо, хай мене трясця вхопить! А ми думали, що ти на нашу гру начхав! У столиці ж, мабуть, не грають?

З хати виходжу тільки надвечір. Діди посоловіли, а мене потягло до човна. Байдашний іде зі мною до воріт:

— А ти ж не розучився наживляти черв'яків? Знаєш, у такій дорозі, як твоя, без риби пропадеш.

— Думаю, що не пропаду.

— Дивись, а то ми швидко за свої регелі — і в тебе повний мішок.

Дякую і йду собі. Байдашний сумно похитує головою:

— Ходи, ходи, Кіндратовичу, а якщо той, то ми тут. Знаєш, тепер з рибою скрутно. Дачники та артїлі — всі рибалками стали. Не ті часи, Кіндратовичу... Не той сонцеворот. Не тільки люди, й риба хитрішою стала!

Лише згодом я дізнався, що мав на увазі Байдашний, кажучи про сонцеворот.

Вечірні зірниці

— А мо'?

— Ой, чи...

— Та ну...

Марко Байдашний дивиться на Степана Горобця і мружить колючі, з-під острішкуватих брів очі. Ніхто б нізащо не догадався, про що вони оце зараз говорили. А говорили вони про серйозні речі. Якщо перекласти їхні запитання і відповіді, то вийшло б приблизно таке: «Може, сходимо на вечірні зірниці? Коли їх видно, коли вітер ущух або дме знизу, тоді лови сомів. Сом любить зорювати, вдень відлежується у кущах, а вночі перетворюється на задираку, ходить під бережком, нишпорить по замілинах, шукає поживу... І не сумнівайся, друже, йди під вечірні зірниці, з пустими руками не повернешся». Ось що означало оте нерозбірливе мурмотання давніх приятелів. Запитання ставив Степан Горобець, сухенький дідок з маленькими хитруватими очима, сумнівався поміркований і суворий на вигляд Марко Байдашний.

Вони стояли на березі Дніпра, топтали білий пісок, кадили цигарками. Сонце стрімко падало у синє Задніпров'я, рівним і чистим сяйвом провіщаючи теплу зоряну ніч. Ніщо не віщувало негоди чи якоїсь іншої житейської прикрості, але ж диво — Марко Байдашний чогось сумнівався. Цей літній чоловік виріс отут, на схрещенні великих вод, знає кожну яму на річці, кожну обмілину, крутоверть. Навчився не гірш од штурмана і погоду вгадувати, і рибу яку завгодно відшукувати, і веслувати безшумно й швидко, вправніше од італійського перевозника. Чого ж тепер мружить свої суворі очі і мовчить?

Але Марко Байдашний, як видно, не збирався вічно мовчати. Він жував цигарку, а слова вже були готові злетіти з його почорнілих і потрісканих на вітрах уст. Ось уже кілька днів носить він пекучу думку, ніяк не збереться на силі, щоб розміркувати мудро і викласти все

товаришеві. Та тепер, коли сам Горобець зачепив за живе, Байдашний виговориться. Робить він це по-своєму, наслідуючи мудрих предків білохатківської землі:

— Осьдечки глянь, Степане, що я тобі намалюю...

Байдашний присідає, змахує рукою і великим пальцем водить по білому піску. Степан Горобець аж перехиляється — диво, та й годі! Поважна людина, ніби маля, водить по піску пальцем, малює хату, дерево, квіточку. Ти ба — малює... А як намалював все, то залюбувався: мовляв, хіба не мастак? Постояв так мить над своїм малюнком, а потім копіркнув ногою пісок, все раптом зникло.

— Бачив, Степане? Один малює, старається, щосили старається, а котрийсь підійшов і одним помахом чобота все затоптав. Гарно?

Горобець сміється.

— Ніколи не думав, що ти не забув, як у хатки граються... Вербка, квітка, хатка, ще б журавля в небі. Га? Я ж про діло, а ти?

— І я,— твердо каже Байдашний і не сміється у відповідь, а ще більше суму в очі напускає.— І я про діло. Тямий?

— Ти сьогодні щось кислий,— не перестає посміхатись Горобець.— Так би й сказав, що занедужав. Є у мене трохи ліків, прихоплю з собою. Завтра танцюватимеш.

— Та ні,— сумно похитує головою Байдашний,— не про те говориш. Так нічого і не втямив з мого малювання?

— А що тямити? — Горобець перестає посміхатися.

— А ось що — не буду вже чоботом вимахувати. Як одрізало. Ясно?

Але Горобцеві нічого не ясно. Тоді Байдашний, взявши його за руку, тягне до човнів.

— Іди, Степане, покажу.

Горобець упирається, мов віл:

— Почекай, що ти мені хочеш показати? Та почекай, може, я й сам бачив?

Байдашний зупиняється.

— Ага, таки бачив. Цистерни бачив?

— Тю на тебе, Марку, та хто ж їх не бачив? Вештаються тут уже три дні, я навіть із професором балакав.

— Ага, то ти навіть із професором Мовчалим балакав? І як, не взяла тебе після цих балачок нудьга? Печія не вхопила?

Горобець свиснув, як школяр. Що воно коїться на світі? Скільки літ прожили вони отут біч-обіч, скільки годин

просиділи під вечірніми зірницями на зорюванні, скільки риби виловили! Ого, було всього... Як повернуться з рибного влову, гуляють, аж земля гуде. Рукав дніпровський широкий і глибокий, чимало добра в ньому, зумій тільки взяти. Вони вміли! Ого, як вміли. Вам чого — окунців чи біблички? А може, хочете сом'ятини? Є у нас така — аж десять сомів загнuzданих по дну ями ходять. Судачка, в'язика, ляща чи, може, линка? Як той казав — нема м'яса за свинину, нема риби за лину... Чули? А чи царської рибки заманулося? Гечуги, білизни? Якщо пошукаємо добре, то й такої знайдемо на весілля, на похорони, на толоку. Хе-хе, знайдемо! У нас ніби своя комора на дні, пішов і взяв... Отак! А тепер ось на тобі — печія. Та як же так? Приїхав той професор Мовчалий, привіз у своїх цистернах мальків, у воду їх пускає. Ну й що з того? Хай собі пускає! Каже, що поріділи цінні сорти риби у Дніпрі, треба підсипати. Підсипай, голубчику, красенько тобі дякуємо! Сип собі, та тільки і без тебе ходили ми не з пустими руками! На наш дідівський вік, якщо казати правду, вистачить і того, що є. Природа у нас невичерпна, он у дитячих букварях так і сказано — невичерпна. Черпай — не вичерпаєш. А Байдашний розкис, нюні пустив. Хе, нюні! Печія, каже, їсть. А того й не знає чи забув, що це ж тобі не якесь там озеречко під кам'яними мурами заводу, а Дніпро. Тут колись навіть Ярослав Мудрий лящиків ловив сітками...

— Довго тебе, як бачу, маніжив отой професор, — каже Горобець і сміється. — Оportunізму підпустив тобі...

Ех, і відказав би оце зараз Байдашний дружкові, так відказав би, що аж у вухах заляцало! Та не може він відказати так, як хочеться, бо друг є друг, а дружба їхня складалась піввіку.

— Не розкис я, Степане, а починаю тямити, що не так воно у нас з тобою ведеться... Життя, знаєш...

— Ти що, — перебиває Горобець, — збираєшся заново жити? Чи не пізно надумав?

— Жити, Степане, ніколи не пізно.

— Гарно кажеш, — погоджується друг, — був я оце на пошті, там плакатів поначіплювано, читав щось подібне... — Сказав, і підборіддя знову пішло підстрибом.

— Не смійся, Степане, бо ж невесело тобі, як і мені.

— А тобі теж невесело? То ходімо за сіткою, можна повеселитись.

— Сітку, Степане, я вже бабі віддав. Хай курник обгородить, щоб курчата в город не пролазили...

— Отак, Марку? Гай-гай, товаришу мій... Підупав здоров'ям, мабуть, якщо такої завів. А я ще півроку, слава богу. Отак. Це, знаєш, з усяким буває — живе собі, підстрибує, а потім геп і лежить, ледь дихає. Жаль мені тебе. Ну що ж — буває, буває. Я пішов, а ти вже тут малює собі...

І пішов, навіть не оглянувся. Кілька днів не бачились після цього, хоч раніш такого не було. Лаявся Горобець, сердився на друга, а Байдашний мовчав. Сходив у крамницю, купив дві вудки, обладнав їх і поставив біля вікна на причілку. Йтиме дружок повз двір, загляне. Не може того бути, щоб не заглянув. Легко сказати — піввіку, а ти спробуй пройти поруч, не наступивши й разу на мозоль. Еге, спробуй. А вони, не пробуючи, вміли. Поважав Степан Горобець Марка Байдашного, шанував його за твердість духу і за кмітливість. Та ще за вірність дружбі. І за ті три роки, на які старший Марко. Та це що — таке часто трапляється, а ось у них було й інше. Хіба Степан може забути, як Марко під Лозовою витяг свого побратима з вогню? Це ще в громадянську... Там вимірювалась їхня дружба на таких точних терезах, яких не має жодна з аптек. Скільки у того Горобця крові в серці? Худий, як лозина, маленький, почорнілий, він лежав і стікав кров'ю. Ще якась мить, і віддасть Горобець богові свою душу. Навколо хурдига така, що голови не підведеш. А Марко підвів, звалив на плечі худеньке тіло земляка і потяг його з пекла. І витяг. Тепер Горобець знову вистрибує на землі і про Ярослава Мудрого казочку розказує, комизиться, гордість завів, у двір до друга не ходить... Невже Степан Горобець все забув?

Та Степан нічого того не забув. Усі ці дні він тяжко зітхав, проклинаючи приїзд професора Мовчалого і нудьгу, яка прокралась у серце. Сумно і тоскно на світі без товариша... Виглядав у вікно, наче когось ждав, поривався кудись, але вертався од порога і починав надривно бухкати. Гех ти, господи, який кашель напав на людину, аж шибки у вікнах дзвенять. Нічого, мине, а все одно до Марка не піду! Хай його люті хвороби, мов ті собаки, рвуть на шматки, а він, Горобець, не піде до пихатого друга. Де це видано, де це чувано? На старості літ отакий грамотний! Скільки йому пожити лишилося, одне тільки й мав за втіху, що на вечірні зірничі ходив, світом білим милу-

вався, мов дитя. А тепер сиди в хаті, бухикай. Он невістка з сином ждуть не дїждуться, поки старий піде на ніч рибалити, тоді вони хоч посплять уволу, адже кашель їм той, мабуть, у печінках. Та вже терпіть, голуби мої, терпіть, бо таке у Степана Горобця заварилося...

Не знати, скільки б тривало так далі, та ось зненацька двері Горобцевої хати розчинились і на порозі став Марко Байдашний. Степан саме перемотував онучі, як це він за звичкою робив кожного вечора, збираючись на рибні влови. Перемотував і тепер, хоч певне знав, що не доведеться бродити по замілинах. І ось на тобі — Байдашний! Щось кинув до кочерг, почепив на кілок шапку.

— Здоров, Степане, як поживаєш собі?

— Дякувати богові,— стримано відповів Горобець, взуваючи чобота.— А ти як там?

— Та що тобі сказати,— мовив Марко, прямуючи до лави.— Не дуже, якщо не брехати. Наче й справді занедужав. І чого б то? Чи кістки крутить, чи так млосно якомсь, а не спиться. Може, підемо та розважимося? Погода тиха, зоряна. То як?

Степан Горобець аж підскакує від радощів. Запрошує гостя сідати до столу, стара напекла пирогів з оселедцем та гречаною кашею, метушиться по хаті. Як же, як же, підемо, брате, підемо! Давно-бо так, а то надулись, мов сичі, гордість завели на старість... А йому хіба спиться? Вилежуєшся на подушках, крекчеш, все на світі згадуєш, перебираєш од самого дитинства, бухикаєш, наче в бочку порожню, а очі розплющені, не хочуть заплющуватись, хоч виколи. Отак з вечора до самого ранку. Ждеш того благословення, як манни небесної. Тільки засіріє, виметешся з хати, по двору пройдешся, ніби полегшає. Так, кажеш, розважитись закортіло? Пора, голубе, пора розважитись, а то вже забув, скільки хвостів у ляца... Тільки ж одне горе — нема з чим нам рушати на діло, бо ти ж свою сітку на курник пустив.

— Не біда,— відказує поважно Байдашний.— Є у мене інше причандалля, якраз щоб на вечірні зірничі глянути було коли.

Він дістає з кочерг дві вудки, подає одну Степанові.

— Бери та швиденько збирайся. Черв'яків я запас ще з дня.

— Як дачники ті,— сміється Горобець,— з вудками? Та це ж дитяча снасть, що нею вловиш?

— Щось та вловимо,— відказує гість і прямує до порога.

І ось вони сидять на крутому березі, вимахують новенькими вудками, чекають удачі. А удача не йде до них, хоч лусни. Витягли кілька окунців, як цвяшки завбільшки, і ніби відрізало. Ніби мертва вода навколо. Тихо погойдуються на хвилях червоні поплавці, ніщо не хоче тягти їх, униз, на дно. Степан Горобець чухає потилицю, вичікувально дивиться на друга, шепоче ледь чутно:

— На тому б світі його так ловило, як оце ми з тобою.

Марко мовчить, на поплавок дивиться.

— Дачниками зробилися, — шепоче Горобець, — ой спасибі ж тобі, Марку...

Марко мовчить. Зовсім поруч, біля кущів, б'є великий сом.

— Бачиш? — стогне Горобець. — Бачиш? Ото меле хвостом... Обсипати б його оце тихенько, отак кидь-кидь віялом, щоб аж у носі закрутило, матері його ковінька.

Сплюнув люто у воду, стьобнув вудкою, аж виляски пішли. А Марко мовчить. Нарешті не витримує чортихання, каже:

— А на цьому місці цілий місяць просидів мій дачник, з ранку до вечора. Бачив? Літній чоловік, як і ми з тобою, все життя на завод ходив. Знаєш його?

— А чого ж він цілий день стовбичив? Не вмів ловити?

— Ні, не тому. Вночі ми з тобою швидко набивали мішки, а він простоював тоді весь день з вудкою. Розумієш?

Горобець мовчки дістає тютюн, крутить цигарку, тютюн розсипається, газета рветься. Кашляючи і лаючись, дотяг Степан до темряви, потім встав, змотав вудку.

— Ну й вечір гарний, матері його ковінька! Ну й ловили ж ми рибки, чорти б його вхопили! А зірниці які, ніби намисто у Христі! А краса навколо — хоч ставай навколішки і молись. Чи не так кажу, Марку?

— Так, так кажеш, Степане, — відповідає Марко і теж встає. — Посиділи трохи, час додому. Там прийшла свіжа газетка, прочитаємо перед сном.

— Газети почав читати? — дивується Горобець. — І радіо слухаєш? Може, і телевізор надумав купити?

— Ще не купив телевізор, а тепер ось ти нагадав, мабуть, куплю, — стримано відповідає Марко і повагом іде стежкою від ріки. — А чого ж? Вечори тепер довгі, можна подивитись кіно чи там концерт послухати. Адже давненько ми з тобою концертів не слухали, правда, Степане?

Степан Горобець не витримує. Повертає Маркові його повеньку вудку, віддає свої рибини і каже:

— Ну, спасибі за кумпанію. Гарно ми порибалили, розважили душу, матері його ковінька. На десять год розважили, так що спасибоньки... А оцю рибку котикові, котикові передай своєму од діда Степана. Ха-ха-ха! Передай, хай поласує. Бувай, товаришу. На одному кінці черв'як, а на другому...

Мало не впав, так круто повернув, чкурнув додому навпростець, здіймаючи за собою куряву, ніби пройшла череда.

На цей раз незгода поміж друзями запала набагато більша, ніж будь-коли. Степан Горобець відверто сердився і кипів, а поміркований Марко Байдашний вичікував: не може того бути, казав собі, щоб друг не здався. Рано чи пізно здасться. Час такий. Повітря не те, не з тих країв дмуть вітри, щоб вимахувати чоботом. Коли один мурує, інший не має права руйнувати. У Горобця чимало онуків, ще будуть, бо недавно оженив наймолодшого сина, подумає старий і про них. І про отого терплячого робітника з міста подумає, про отого стоїка, який за місяць не піймав і десяти гарних рибин, але сказав на прощання, що порибалив на славу... І професора Мовчалого не раз згадає, певне, не забув його розповіді про чехів. Чехи, казав професор, завели добру самодисципліну: половив трохи, йди додому, і на завтра треба лишити. Чехи... Мудрий народ, знає, що у всьому є дно і покришка.

Так думав Марко Байдашний, та не так, видно, думав Степан Горобець. Ось уже стільки вони зовсім не бачились, а як доводилося десь ненароком зустрітись, то Степан тікав од товариша як ошпарений. Марко тільки головою похитував: нічого, посердиться, подумає та й прибіжить, як курка до проса.

Але курка до проса не бігла. Вже й місяць збіг, осінь почала заходити з лугів та лісів, а друзі не мирились. Марко почав був думати, що приятель занедужав, але люди казали, що живий-здоровий. Завів дружбу з рибалками сусіднього села, кудись часто зникає. «Он як», — подумав Марко і пішов провідати друга. Таки переборює себе. Але дома Горобця не застав. Стара Горобчиха сказала, що чоловік базарює в районі. Повіз пару каченят, щоб гасу купити. Відповіла так і сердито блимнула на Байдашного. Одкланявся Марко, пішов з хати. Аж на вулиці

раптом зупинився і спробував не знати кого: «Базарює? Каченят повіз?» Не може того бути... Якийсь здогад блиснув у голові, і Марко злякався того блиску. Виходить так, що все на світі може бути. Знає він ці базарні неділі... Сам не раз базарював!

Швиденько метнувся додому, взяв карбованця, повернувся до сільради, сів у автобус. Незабаром уже походжав по шумливих рядах базару, приглядався до яскравого краму. А подивитись тут було на що. Гарна городина вродила цього року, повно овочів та фруктів, любо глянути. Але Маркові очі не городину шукають, а щось своє. І знаходять. Знаходить Марко те, що шукав, і прикипає на місці. Поміж натовпу вештається сюди-туди його товариш і нишком пропонує свіжий товар. Так захопився, що пройшов майже поруч, Марко навіть почув: «Чи не треба свіженької?» Ах ти ж горе моє! Свіженької... У руках важка верейка, в очах — вогник азарту. Марко бачить ті очі, бо йде слідом за Горобцем. Це собачі очі, які випрошують кістку. Чи дадуть, чи штурхонуть у бік? Лихо моє, такі очі... Недарма кажуть — у сірка очей позичив! Невже зовсім недавно і в Марка були такі очі? Йому стало так прикро і так гидко, що він не витримав довго, підійшов до Горобця ззаду, голосно спитав:

— А копченої немає часом?

Горобець мало не випустив свою верейку з рук, затремтів весь, наче його лихоманка вхопила.

— А, це ти, — мимрить Горобець, намагається усміхнутись безкровними вустами. — Так налякати людину...

— А чого лякати? — голосно питає Марко. — Не лякаю, а цікавлюсь. Захотілося копченого ляща, от і питаю.

— Та не кричи, бога ради, — молить Степан і боязко озирається навколо. — Можуть почути, сам знаєш, може, десь тут інспектор ходить...

— Я тобі тепер інспектор, — суворо каже Байдашний і бере з рук товариша верейку. — Ходімо!

Він рішуче йде з натовпу, за ним підтюпцем Горобець. Дихає в потилицю, шамкотить:

— Що ти надумав, Марку? Невже погубиш свого колишнього товариша?

— Колишнього? — не озиралочись перепитує Марко. — Ач який скорий, у колишні записався. І це тобі помітно, товаришу Горобець, що ще скажеш новенького?

Та Горобець вже нічого не каже, він тільки хоче знати, куди його веде Марко. А Марко дійшов до автобусної зу-

пинки, поставив біля себе ношу, витер спітніле обличчя хустинкою. Та й важка ж ноша у товариша! Цікаво, що він туди поклав? Зазирнув, побачив судаків і крупних сазанів. О, гарна рибка... Велику сіль треба, щоб наловити такої. Може, це ті самі судаки, що їх професор Мовчальний виростив у розплідниках і випустив на волю! Адже казав професор, що підсипає він не тільки мальків... От, підсипав, а вони тут, на базарі, біля пивної. Здорово!

Підійшов автобус, повсідались люди на місця. Горобець примостився біля Байдашного, очей не зводить з підлоги. Доїхали мовчки до села, встав Байдашний, прямує не до сільради, а до Горобця у двір. І дивись — прямо у повітку його несе.

— Так і знав, — каже сумовито і болісно Байдашний, торкаючи чоботом приховану у кутку сітку. — Густо плів, рідко будеш їсти. Таку під ніж. Така може кого завгодно заплутати...

— Марку, що ти кажеш? — гримить за плечима Горобець. — Я скільки ночей не спав, скільки грошей угатив!

— Плакали твої грошики, — відповідає Марко і відзначає про себе, що тепер Горобець вже не пищить, як на базарі, а гримить на нього. От які хоробрі стали Горобці!

— Сам це зробиш чи доручиш мені? — питає Байдашний і витягає з кишені складаного ножика.

— Але ж це розбій! — гримить Горобець. — Яке таке у тебе право?

Байдашний обертається і дивиться в очі Горобцеві.

— Право? Є у мене таке право... Ніколи не казав тобі, а тепер скажу — під Лозовою таке право одержав. Зрозумів? Витяг тоді тебе з халепи, витягну і зараз. Так як — сам чи я?

І подає ножа Степанові, але той кричить, як різаний:

— Ти у моєму дворі, а не в себе вдома! Хто ти такий?

— Я вже казав, — відповідає Марко. — Вирішуй тут сам... Потім скажеш, що надумав.

Він вийшов і пішов геть, похиливши голову, як та людина, що одмахала на своїх підтоптаних вороних довгий і розмитий негодою шлях. Попереду, на дніпровському видноколі, ранній вечір вже розвішував гірлянди вечірніх зірниць.

Зелені рови

Мило, правда? Аж не віриться, але саме життя каже мені: отак, голубе, міняється час. Тепер, розповідають, і старий Горобець вже подався до рибальської артілі, бо не може він далі жити без свого вірного товариша. Побратими, мої рідні земляки. Як воно вже там не крутиться, а таки не стоїть на місці. Та й так сказати — не швидко ходить сонце, не так уже й прудко міняється сонцеворот. Але міняється — ось у чому суть. І мені дуже добре на серці...

Купую у крамниці сірників і пару оселедців (інколи так хочеться посолонцювати!), йду до берега. Дніпро пересердився, на бурю не зібрався з духом, дощові хмари посунули за кручі, а небо прояснилось. Відчалюю від білохатківської пристані, рушаю до Зелених ровів. Там я колись ловив гарних окунів... Чи лишилися вони в Зелених ровах? Лишилися чи ні, а мене туди тягне з неймовірною силою, бо немає на світі солодшого за оте блукання по стежках свого дитинства...

Зелені рови... Це, щоб ви знали, дуже давній рукав Дніпра. Тільки не той рукав, що річка його пробиває в пісках, шукаючи рівного шляху до моря. Ні, це рукав-комора. У нього тільки один кінець, другий упирається в суходіл і утворює крутий берег. Як стане висока вода повесні, Дніпро наганяє воду у Зелені рови, і вона там тримається аж до спаду. І тільки у середині червня рукав поволі починає віддавати річці зайвину води і риби. Але віддає не все, залишає глибокі ями, велике плесо, вкрите лататтям. Отут і живуть окуні.

Їх беруть сітками, ятерями, спінінгами і просто поплавчанками. Окуні тут великі, вони виїдають малу білу рибу і, можна сказати, монополюють ровами. Найкраще ловити окунів на живця. Бував я на багатьох ріках, бував і на Дніпрі під Смоленськом, під Херсоном, під Запоріжжям, але ніде не бачив, щоб ловили на живця. Правда, в деяких місцях за живця беруть малих линків чи карасиків, у нас же за живця незмінно править щипавка. Щипавка — маленька рибка завдовжки з палець. Живе вона на мілині, на піщаних перекатах. Ловлять щипавку сітками — такими собі «живцівками», схожими на сачок для комах. Затягнеш — є десяток. Щипавка великою не буває, ніякого промислового значення не має, її не їдять, вона служить лише як корм для справжньої риби. Нани-

зана на гачок щипавка живе у воді довго, приваблюючи окуня чи щуку. Який це заманливий лов!

Сидиш собі на човні чи на березі, а вудки-донки виграють натягнутими жилками. Та ось одна вудка починає тремтіти і гнутись, мало не ламається. Удар! Це б'є окунь. Він б'є сильно, сміливо, з веселим азартом. Тремтить вудка, тремтиш і ти: тепер виводь рибу і бери її в торбинку. Навіщо тобі сітка, ятір чи якийсь інший браконьєрський пристрій? Наловив десяток рибин — досить. Та це — дитяча забавка порівняно з тим, що ловлять наші досвідчені рибалки. У нас люблять ловити багато риби, щоб вистачило на всю сім'ю, свіжої і копченої, на борщ і на холодець, на пироги і на юшку. А ще ж треба посушити, а ще ж треба й продати трохи... У нашому селі є спеціалісти по вилову в'язя на горох і ляща на черв'яка, окуня на щипавку і сома на солону кільку. У нас ловлять рибу цілий рік — це не тільки їжа, а й свіжа копійка. Рибінспекція знає про давні традиції Білохаток, інколи ловить браконьєрів, одбирає у них снасті, накладає штрафи, але все те нічого не дає. Сітки у нас плетуть самі, ятері роблять теж самі і яких завгодно калібрів — на ляща і на окуня, на судака і на сазана. Тут плетуть ятері для великої і для малої води, для озер і для бистої течії, зимові і літні...

Організація в селі рибальської артілі — мудрий захід, бо як не карай наших людей, вони все одно жити без рибальства не можуть. Я знаю кількох, котрі риби в рот не беруть, не возять її і на продаж, але незмінно вирушають у заплави і рукави на влови. Добута риба йде на корм курям, качкам, гусям.

Правда, це я згадую минуле, адже тепер риби у Дніпрі поменшало... Спробую ось зараз перевірити слова Степана Горобця, який сказав мені: «Чувати, що нові греблі перемелюють стальними лопатями нерестову рибу. Чи так?» Я тоді щось пояснював дідові, але він мене майже не слухав, сидів на ослоні і похитував головою. «Закинь, закинь свої спінінги, посидь у ровах, а тоді прийдеш до нас, ми тебе артільною юшкою почастуємо». Цікаво, чи наловлю на юшку?

Витягаю «живцівку», капронову сіточку, яку прихопив з Києва, ловлю живців. Вкинув у відро з десяток, поспішаю на глибоке місце, щоб спробувати щастя. Щастя відразу одгукнулося — обидві донки-спінінги заграли гальмами. Ні, окуні не перевелись у Зелених ровах! Вони такі ж

посмуговані, такі ж великі і такі ж горбаті, як були колись. На десяток щипавок беру шість гарних рибин, потім знову пристаю до берега, ловлю живців і знову стаю на глибоке місце. Назабаром у мене вже півтора десятка гарних, як вибраних, окунів. Беру десяток, нанизую на лозину і несу через луг. Хай діди поласують свіженькою, хай не думають, що я тут сидітиму на сухарях.

Діди все ще грають у карти. Така баталія, мало не за чуби беруться. Вони навіть не зиркнули на окунів, удають, що й мене не бачать. Нарешті не витримую і кажу:

— Ану подивіться!

Це справляє враження на дідів. Тепер вони дивляться на мене і на рибку. Байдашний посміхається: «Таки правда, вловив!» Степан Горобець дозволяє собі розкіш помацати в'язку. «Ти бачиш, Марку, він таки не сидітиме на сухарях, не розучився орудувати вудкою». Байдашний мружить око: йому приємно, що я не розучився ловити рибу, невмілих у нас зневажають.

Дід Йосип дістає з мисника чвертку, наливає. Треба пити, хоч і не хочеться. Але тут уже такий звичай — взяв до рук чарку, не став повну, пий до дна. Інакше — образа. А ображати цих людей мені не хотілося. Закусюючи таранькою, зеленою цибулею і попиваючи різкий хлібний квасок, ми гомоніли про все на світі, аж поки я таки не влучив хвилини і не спитав у дідів:

— От ви згадали майже всіх спільних знайомих, а про Сашка Македона — ні слова. Де він зараз, не чули?

— А що тобі казати про нього? Подейкують люди, що тут десь поблизу вештається. Боїться кари, двадцять літ вужем крутиться, а спіймати не вдається.

— Бо погано ловлять, — похмуро каже Степан Горобець, блискаючи лукавим оком. — Он скільки переловили, і в Краснодарі спіймали вбивцю, в газетах читав, а нашого харцызяку не спіймають.

— Щось мені не віриться, щоб він тут близько бував, — сказав я по хвилі. — Людина — не голка, десь та схопили б...

— Так він же переодягнутий, кажуть, бороду одпустив, не дурний. То — варнак. Такого натворив тут, що його й повісити мало.

Діди поволі розговорилися. Потягували квасок, хрумкали цибулею і, перебиваючи один одного, розповідали про те, що я хотів почути.

Ворон воду п'є

Самітна хата край села... Та не край села, а так кілометрів три від нього. Стоїть собі — і нічого з нею не зробиш. Скільки виносили постанов, скільки промов було проголошено! І що настав час приборкати того завзятого одноосібника і лютого вовка Перепелицю, який, бачте, на постанови про хутори начхав і десь собі мандрує по тихих гаванях та пристанях, кораблі водить, щоб вони обминали замілини та піщані коси! Води собі кораблі на здоров'я, це державне діло, але стежка тобі одна — до нас у село. Нічого тобі жити на відлюдді, отам, де чорти воду мелють та голі русалки в'ють вінки з латаття. У тебе ж сім'я, дітям у школу далеко ходити, а жінка й досі сліпне над каганцем, хоч у Білохатках давно вже електрика. Городець свій копаєш, а як настане літо, десь пропадаєш по заробітках, а тут он зерно треба вирощувати. А далі? Стане Дніпро, ти на печі лежиш, як той лежак. Чи у тебе більмо на оці, що не бачиш нічого, окрім жінки та своєї сумної хати край села?

Якось тодішній голова колгоспу Передерій, — я його добре пам'ятаю, — скликав правління та й каже:

— Пора, хлопці, накинути намордника на того Перепелицю! Теж мені фермер знайшовся.

Мовчить правління. А голова колгоспу синьою злістю налився, кулаком стукає:

— Чого мовчите? Він нам артіль розкладає! У нього город, жінка квасолу садить, а він свіжу копійку жене за водою! Мені усі тикають пальцями: «Он як живе Перепелиця без колгоспу, а ми як? У нього жінка лице біле має, бо вмивається пахущим милом, косинку на обличчя насуне, як поле свій город, чоловіка жде, щоб обняти білими руками. А ми? Подивись, наші жінки день крізь день на тих буряках стовбичать, чорні та худючі, як хорти». Що, не чули хіба? Та він, отой ваш Перепелиця, ось де у мене сидить, під самою пелькою.

— А чого ж воно, товаришу Передерій, так виходить, що Перепелиця на своїх сотках краще живе, ніж ми на своїх тисячах? — спитав хтось із правління. Передерій сердито блимнув очима.

— До чого це запитання? Куди воно нас кличе? До приватного діла? До капіталізму?

— До кращого господарювання, — відказав той же грубий і понурий голос. — До розуму. З розумом треба, інакше нічого у нас не вийде.

Тут як розходився Передерій! Виходить, що у нього розуму мало? То чого ж вони не доточать свого, якщо такі лобаті? Беріть кермо правління й ушкварте! Хто вам забороняє? Ага, мовчите? Знаю, що відразу язик затягне, як тільки до діла. Пихи у нас он скільки, а одного Перепелицю не здужаєте. Якщо так, то доведеться мені за вас думати. Силою Перепелицю потягну! Трактором!

І послав голова трактора до Перепелиці. Тракторист був родич Перепелиці, він постояв біля хати, випив кухоль парного молочка, господиня почастивала, та й майнув назад. Передерій чекав добрих вістей, він аж на край села виїхав на своїй скосбоченій «біді».

— Ну як, завалив хату?

Тракторист покрутив головою:

— Завалити легко, а от поставити... Дайте лісу людині, а тоді вже...

Довелось виносити постанову: виділити громадянинові Перепелиці лісу для хати і нарізати йому ділянку згідно з статутом. Дізнавшись про це, Перепелиця здивувався: він ніколи не думав, що артільники поставляться до нього та його сім'ї з душею, він гадав, що викликає саму ненависть. І погодився будуватись. Обдивився село, вкопав дриотня проти сільмагу і сказав Уляні, дружині: «Отут і оселимось». Це було повесні 1941 року...

Тепер самотня хата край села стала усім у пригоді. Худенька дівчина Оля виявилась весела і товариська, запрошувала до себе молодь, влаштовувала вечірки з гармошкою, сама танцювала і, здавалося, раділа, що німці принесли новий порядок... Так здавалося і Сашкові Македону, адже він знав, як воно було з тією хатою і з бульдозером.

— Хай гуляють, бо їх Совети у три погибелі гнули!

Так сказав Сашко Македон, німецький попихач і перекладач. Він носив тепер наган, на голові у нього була німецька пілотка, на ногах — старі пошарпані чоботи, зняті з радянського полоненого офіцера. Колишній мотоцикліст і співець техніки носив спеціальну пов'язку на рукаві, яка свідчила, що за посадою він тепер слуга німецьких карателів.

Якось Македон причвалав у Перепелицину хату мокрий і зляканий. Оля подала йому кухоль води. Він жадібно

припав до кухля, зуби цокали, ніби його біла пропасниця:

— Вони обстріляли караван! Починається...

Говорити Македонові було дуже важко — трясло. З мокрої шинелі капотіла вода. Німецька пілотка схожа на той млинець, який називають першим, — безформна покришка. Оля поцікавилась:

— Хто стріляв і який караван? Невже німці спромоглися?

Дівчина прикусила язика — їй не можна бути такою цікавою до німецьких справ. Ще, чого доброго, цей вискокка щось втямить і замовкне. Оля хвилювалась, бо відчувала, що сталося несподіване і непередбачене. Досі німці не наважувалися організувати рух катерів і барж по Дніпру, але тепер, здається, щось робиться на ріці. І тоді дівчина вдалась до наївної хитрості:

— Хтось там бахнув з пукалки, а ти вже й носом у воду плюхнув! А ще казав, що нічого не боїшся...

— З пукалки! — огризнувся Македон. — Добра тобі пукалка, ледве одбилися з кулеметами... Ой, щось заварюється на Дніпрі, щось заварюється...

Оля поглянула у вікно. Сутеніло, осінній Дніпро котив похмурі хвилі. Македон сушився біля печі, мати десь забарилась у селі, пішла міняти полотно на пшоно, а тут ще мали прийти хлопці. Три дні виглядає їх Оля, але вони паче у воду пірнули. А цей пес сидить і нюняє.

— Схоже на те, що червоні, пробившись через лінію фронту, пруть до Берліна, — стукає зубами Македон. — Нічого не розберу. Ну де вони взялися? Партизани?

Ось воно що — Македон купаний партизанами! Ця звістка стріпонула дівоче серце. Тепер уже ясно, де забарилися її хлопчики. Оля і радіє і злиться — вони й слова не сказали їй про майбутню операцію. Чому не сказали? Хіба не знає вона всіх їхніх планів? Знає! Так чому ж промовчали про цей? І потім — що означають слова Македона про «караван»? Досі німці возили награване добро поїздами і машинами, невже вирішили підпрягти Дніпро? Македон трохи оговтався, попросив гарячого борщу, але Оля сказала, що борщу мати не варила, є тільки бриндя. Полідай і на кукурудзяну кашу згодний, аби тільки погріти душу. Запихається густою коричневою бриндею, плямкає, від сорому очі ховає. Ні, він не забув, як одного разу прийшов сюди у новенькій пілотці, з наганом при поясі. Прийшов, а тут хлопці сидять. Аж зрадів, побачивши своїх,

почав хвалитися німецькими порядками. Йому й жалування видають, і пайок, і шоколад німецький. Щоб не було ніяких сумнівів, вийняв з пазухи товсту плитку і подав Олі. Оля попробувала, скривилась і сказала:

— Дякую, але я шоколаду з соломи не їм!

Хлопці взяли до рук важку плитку, подивились і в один голос заявили:

— Ерзац. У них все ерзац.

— Тільки висококультурна нація може зробити з соломи шоколад,— бундючно заявив Македон і запхав у рота великий кусень ерзацу. Та перебрав міри, бо не міг проковтнути, закашлявся і вибіг надвір відпльовуватись. А Оля з хлопцями сміялися. Коли Македон повернувся у хату, всі подивились на нього очікувально: що скаже? Македон тоді ще вірив у свою зірку, вірив у «вищу культуру арійців», бо сказав:

— Шоколад, звичайно, не дуже, але... це продукт вищої науки! Ось у чому корінь. У них спирт не такий, як у нас.

Він витяг з кишені кружальце, схоже на віск, поклав на стіл, підніс сірника. Кружальце враз пойнялося білим, ледь видимим полум'ям.

— Бачите чудеса? Став свою каструльку, вари суппе. Що скажете?

Хлопці не боялися сказати те, що думали:

— Такий суп, як вони їдять, моя мати свиням готувала...

— У них чоботи підбиті соломою! А ще з наших насміхаються.

— А як вони жеруть! Ніби тисячу років голодували...

Македон хоч і захоплювався всім німецьким, однак з хлопцями не дуже задирався — такі можуть і по пиці дати. Тільки зауважив:

— А ми? Ми тієї свинини поїдали вагонами, але нічого путнього за останні сто років не придумали. Сите черево не здатне до подвигу! Наша нація лінива і сонна, як осіня муха. Нас розворушити треба!

Тоді він говорив ще й не таке, мовляв, німці принесуть на Україну вищу культуру, зокрема технічну, у нас з'являться такі машини, яких ми і не бачили. Тепер Македон сидів біля печі, їв бриндю і рюмса:

— Що буде, що буде? Вони кишки наші вимотають за ту нещасну баржу!

— Що важить одна баржа для великої Німеччини? — знизала плечима спокійна і врівноважена Оля.— Тьху, та й годі.

— Так баржа з м'ясом! — крикнув Македон. Він уже пригрівся, поїв гарячої страви, голос знову почав прорізатись. — На трьох баржах були коноплі, але вони уціли, а одна, з м'ясом, провалилась у пекло. За неї влетить усім нам.

Біля вхідних дверей хтось довго і марудно човгав, обтираючи грязюку. Оля знала, що це прийшов якийсь із хлопців, крикнула у сіни:

— Заходьте, заходьте, тут і так насмічено.

Увійшло троє. Молоді, безвусі, довгошії. Скільки їм усім разом? Найбільше — п'ятдесят! Побачили Македона, спохмурніли, та Оля глянула на них грайливо, і хлопці враз ожили. Повсідалися, закурили. Курили вони чадний самосад. Македон такого не вживав, він десь добував не менш смердючі німецькі сигарети і цим дуже пишався. Однак зараз потягся до хлоп'ячих кисетів — його сигарети геть-чисто всі розмокли.

— Де це ти, Сашко, так викупався? — поспитав хтось із прибулих.

Македон розказав, і хлопці весело загіготіли:

— Одбивних фіурерові не доставлять на різдво!

— Не буде йому й української смаженої ковбаси!

— Влетить тобі, хлопче, за свинину! Нашивай лубні!

Македон сам знав, що влетить. Це ж він був приставлений для охорони тієї баржі з м'ясом, і саме її було потоплено влучними партизанськими кулями. Прошили разів двадцять з автоматів, пішла на дно. А він кинувся у холодне водяне пекло, ледве вигріб на берег. Тепер усе мокре — наган, сигарети, одяг, документи. Як іти в село? Не міг поліцай зрушити з місця, насидженого біля теплої печі, не міг і дивитись, як регочуть хлопці. Потім таки встав, розім'яв замлілі ноги, попросив пучку махри на дорогу, почалапав по грязюці. А коли сховався у зарослях, хлопці прикипіли поглядами до обличчя дівчини:

— Чому він до тебе ходить? Чим ти його маниш? Бриндею годуєш, до печі садовиш!.. А його треба, як того пацюка, — за лапи та об землю!

Оля витримала той багатоокий суворий погляд, провела долонею по чолу:

— Отут, хлопці, у вас однієї клепки... А жаль, що так. Якби було інакше, то ви б дякували тому йолопу за інформацію. Тепер ми знаємо, що було на тій баржі... Хай ноки що ворон воду п'є... Нап'ється!

Хлопці примовкли. Вони сиділи віч-на-віч з тим, у кого одбили баржу, але не знали, з чим та посудина. Тепер знають. А що ж, може, Оля й правду каже.

Другого дня все село варило холодець із свинини. Ще за день м'ясо смажили і варили всі навколишні села. Тільки після цього німці пригнали буксир і кудись поволокли затоплену баржу. На березі виявилось, що вона була вже порожня.

Синій косинець

Хоч як добре в гостині, а вдома краще. Тепер моїм домом був дюралюмінієвий човник — найкращий дім для рибалки! Ляжеш на дно човника, ноги випросташ, покладеш на якусь там земну паралель, вкриєшся небом, під головою синя глибінь — краса! Вищого блаженства не знаю. Діди так натуркотили мені вуха, що тепер хотілося тиші і спокою. Гомеопати кажуть: бери все у малих дозах. Я вважаю, що взяв не таку вже й малу дозу вражень; зумій перетравити їх...

Заходжу вранці в сільський магазин, купую свіжого хліба, пляшку вина — згодиться в дорозі. Вже на лузі зупиняюся і кидаю останній погляд на Білохатки. Як виросло село, як розкинулось! З'явилися нові вулиці, нові будинки. За той час, що я тут не був, підросло стільки молоді, що я відчуваю себе ніби чужим.

Йду навпростець, просто на пагорби, що ховають у своїх зелених шапках дніпровський рукав. Рови глибокі, Дніпро навмисне так низько тримає свій водний запас — верхня вода вже давно гуляє в морі...

Ах, як я несподівано зірвався! Протираю очі, засипані піском, шукаю у лозняку похідну сакву з харчем, озираюся навколо. Чи не бачив часом хтось моєї ганьби? Та на березі жодної душі. Полегшено зітхаю і починаю обтрушуватись. З острахом поглядаю на крутий берег, на рудий козилок землі, що закриває сонце. Височенько! Так обережно чіплявся за оголене коріння лозняка, присідаючи і вигинаючись, але корінь випорснув з моїх слітвілих рук, у вухах загуло, засвистіло. І ось я вже внизу, почухую бік, люблюсь природою...

Велика вогненна куля плаває на горизонті у золотій купелі, фарбує землю, лозняк, повітря, горби, воду. Ось вона,

дя куля, нарешті пропекла, прорізала міцну кору землі, хутко почала ховатись у ній.

Хотів було йти до човна, як раптом пролунало:

— Звідки ви впали?

Од несподіванки круто повертаюсь, бачу в заростях бородату людину. Байдужі очі, неголене обличчя, цигарка димить у зубах. Лежить чоловік на лозяному помості, мружить тьмяні очі.

— З неба, — сухо кажу і відчуваю, як блискучий антураж щедрого літнього вечора потроху почав згасати, тьмаритись і вкриватись сірим попелом невдоволення. Рушаю поволі до човна, що крутиться і стрибає біля берега, там, де я його лишив, прямуючи до села. Кладу на корму свою сакву з хлібом і пляшкою вина «Степова веселка». Потім вмощуюсь на сінному потруху, готовий цим самим засвідчити перед усім світом, що зараз я не хочу займатися балачками, волю лишитись самотнім, заснути просто неба на землі — у мене відпочинок, а не службове відрядження! Та не встиг вмоститись, не встиг помилуватись зоряним небом, яке, ніби велетенський екран, розгортало переді мною свої дива, як біля човна зашурхотів пісок, почувся кашель простудженої людини і глухий голос:

— На нічні влови зібрались?

Не чекаючи відповіді, чоловік сів на борт човна, мало не перекинув його у воду.

— Місцина тут добряча, навіть соми водяться. Ось-ось заграють... Почнеться карусель.

Тільки тепер я поворухнувся, щоб побачити співбесідника. Мене, мабуть, розворушили останні слова про карусель.

— Не дуже віриться, — проказав я стиха. — Де вже тут до каруселі, мабуть, сітками все вигребли до дна.

— Не кажіть, не кажіть, я знаю! Є тут сомик! Він, ледацюга, весь день відлежується в холодку, а вночі виходить на полювання. Малеча до берега горнеться, і він туди. Ходить, холера, по піску, гопака вибиває... Закиньте ближче до берега, самі побачите. Одного разу...

Я примружив очі і схрестив на грудях руки. Тепер пішло... До ранку не дасть закуняти, бубонітиме собі під ніс, нанизуючи одноманітні рибальські епізоди, в кінці яких обов'язково буде здоровенна рибина, що в силу якихось обставин зірвалася... Знаю вдачу дніпровських рибалок, знаю! За ці дні у мене стільки було тих розмов, а тепер я жадав тиші, хотів почути отой манливий і трепетний удар

риби серед ночі, який потім буде вчуватись всю зиму. Я ще не бачив зорепадів, цього дивного і чарівного таїнства природи, яке буває влітку серед небесного ширу. Одним словом, я мовчав, даючи зрозуміти, що не схильний до розмов, але мій випадковий зустрічний котив берегом свою порожню бочку, яка глухо гула, мов той бубон. Поки мова йшла про хитрих ледачих сомів, я ще сяк-так терпів його балачки, але коли почались скарги на сонце, вітер і росу, на все те, що становило суть мого омріяного відпочинку, я не витримав і сказав:

— То якого ж лиха не йдете додому? Хто вас тут тримає?

Запанувала насторожена тиша, яка буває після канонади. Десь далеко, мабуть, аж біля Чайного острова, лопотів рибальський мотор. Мій співрозмовник кинув у воду недокурок, я навіть почув, як він зашипів. Не сказав більше й слова, ступив на пісок, колихнувши човна, подався геть. Я трохи полежав, дослухаючись до лопотіння мотора, відчуваючи, як сумління починає потроху гризти душу. Навіщо я так грубо повівся? Який гедзь мене вкусив? Встаю і йду до лозняка. Так і є — мій незнайомець на своєму місці, у лозяному гнізді. Скоцюрбився, як дитина, ватянку поклав під голову. Я покашляв, навіщось зламав гілочку, потім запалив цигарку, непевним голосом проказав:

— Вибачте, я не хотів вас ображати. Знаєте, перш... У мене ось тютюнець — жоден комар не витримує.

Я навіть засміявся, щоб підкреслити переконливість останніх слів. Так лащиться цуценя, яке завинило. Однак за провини мені судилась кара:

— Дякую, тютюн у мене теж міцний...

Тоді я запропонував підвечеряти, натякнув, що у моїй сакві є банка консервів — курка у власному соку — і навіть пляшка вина «Степова веселка». Та бородань навіть усом не повів, мовчки лежав, наче чекав, поки я до кінця вип'ю трунок кари і побреду у своє лігво зализувати рани. Він не схотів ні мого тютюну, ні моїх консервів, ні мого вина. Я пробелькотав ще якихось пару слів, скурих цигарку і пішов.

Вночі мене розбудив крик. Щось плескалось біля берега, падало у воду, кричало не своїм голосом:

— Догулявся, дурнику! Знаю, де тебе підчепити! Еге, голубчику, вже не вирешся, вже твоє діло труба.

Вони так і лишились у моїй пам'яті — людина і сом.

Обоє збуджені, зморені, залиті місячним світлом у голу-
бім серпанку зорепаду.

— Сплю собі, а він сіп-сіп за ногу. Шнурівка у мене
міцна, капронова, не обірвеш. Не такі пробували... Роман-
тика!

Він був без тьми од радості, тупцював біля своєї риби,
примовляв:

— Нема м'яса за свинину, нема риби за сомину...

Вгамувавшись, глянув на мене і сказав:

— Хочете, я вам теж дам живця. У мене їх аж три на
гачках.

І, не чекаючи моєї згоди, одвів один поводок, прив'я-
зав до спінінга, обвів круг моєї ноги і наказав:

— Спіть, сом вас розбудить.

Та сом мене не розбудив. Коли зійшло сонце, я проки-
нувся, вивільнив ногу од шнурівки і побачив бороданя.
Він чистив сома, погукував:

— Що будемо робити з ним? У мене ні картоплі, ні ка-
занка... А без цього не звариш юшки!

Я витяг казанок, цибулю, кілька картоплин і все це по-
клав на траві. Незабаром уже потріскували дрова, в'юнився
синюватий димок, парувала юшка. Бородань помішував
ополоником, збирав піну, смалив міцнюю махру.

— Гарна буде юха, та я, знаєте, охоче поміняв би її на
ложку домашнього борщу. Він очікувально глянув на мене,
подумав, додав: — Чого воно так? Бурячок там, картоп-
лина, капуста, а нічим не заміниш! Не дурний, мабуть,
сказав, що найкраща риба — ковбаса. Не дуже дотепно не
дуже красно, але справедливо...

І знову мені стало якось недобре. Скільки місяців думав
я про оцю юшку з димком і попелком, а він, бачте, охоче
поміняв би її на ложку борщу... В чому річ? Яка загадка
ховається за цією чорною бородою, за цими погаслими
очима?

— Слушайте, — сказав я сухо, — не знаю, як величати...

— Марком.

— Слушайте, Марку. Якщо казати правду, то ви не ри-
балка і не маєте ніякого поняття про романтику. Якось
приліпилося оте слово до вашого язика, випадково, мабуть,
приліпилося. Не інакше. Бо хіба є на світі рибалка, який
би поміняв юху на борщ?

Марко почухав потилицю, одвернувся і задивився на
село. Воно лежало в сірій од туману низині, з димарів хат
зводились сині косинці диму.

— Не від жиру сомиками бавлюсь, не від жиру,— сказав Марко і безнадійно махнув рукою.

Моїй цікавості тепер не було меж. Що криється за його словами «не від жиру»? Я боявся сполохати Марка прямим запитанням, тому йшов до розгадки так, як ходять коти до бодні з салом: надів на ноги білі пухнасті подушечки, ледь чутно потупотів.

— У кожної людини бувають неприємності, знаю по собі...

І розповів Маркові шойно вигадану історію. Він вислухав її, поглянув за річку і сказав:

— Завтра, мабуть, почнуть сіно косити...

Спантеличений, я глянув на Марка і помітив, що його увага там, де синя стрічка диму поволі зводиться до неба. Отакої! А я старався, так багато вкладав у свою історію щирості і правди. Чи почув він хоч одне слово? Тоді я спробував піти навпростець:

— У вас, певне, сталися неприємності на роботі. Пожежа? Або сімейні...

Марко глянув на мене так, як дивиться вчитель на учня, що з превеликою радістю і захватом повідомив найбільшу таємницю: двічі по два — чотири. Він навіть похитав головою, мовляв, що з тебе взяти? Потім заглянув у казанок і сказав, що юшка готова.

Ми сьорбали гарячу рідину, мовчали. Тільки тепер я помітив, що Маркові очі напрочуд молоді, вишністі, а під чорною бородою виграють рум'янці. Цікаво... Ще вчора я гадав, що переді мною рибалка похилого віку... Марку, Марку, що ти за один?

— Так,— мовив я розважливо,— незабаром косовиця...

— Правда? — швидко відгукнувся Марко.— Ви гадаєте, що вже час косити луг?

— Може й час, але що нам до того? Хай собі косять. Наше діло сомиків ловити...

Я, здається, поціливі у болоче місце, бо Марко зауважив:

— Це як кому, звичайно...

Він умів кусатись! Облишив їжу, пішов перевіряти наживку на своєму шнурі. Перевірів, закинув подалі важок, взяв половину сомового філе, прикопав у лозняка.

— На завтра буде,— сказав, повернувшись.— Ви сюди надовго?

— На цілий місяць. У мене відпустка.

— О! — зрадив він.— То разом будемо рибалити? Якось воно веселіше, коли вдвох.

— З охотою, Марку,— швидко погодився я.— Вдвох веселіше. Забудьте про вчорашнє.

Він знехотя махнув рукою.

— Коли носиш отаку бороду...

— То ви поголіться! Принести бритву?

Але Марко голитися не схотів.

— Все одно сміятимуться, то хай уже...

— Хто буде сміятись? — жваво підхопив я, але Марко знову сховався у свій панцир, як це роблять черепахи. Міценький горішок!

Минув день. Я сказав, що кінчаються сигарети і треба сходити в село. Марко тоном, який не підлягав оскарженню, відповів:

— Поки ви повернетесь, я настьобаю з десяток окунів.

Ага, він не хоче йти в село. Чому? Що криється за його хитрощами? Начепив на обличчя бороду, вкинув у вічі жменю смутку, заховався в ровах, голови не підводить... Поглянеш на нього з одного боку — дідуган, подивився з іншого — молодик. Мов той варнак...

І враз я прикипів поглядом до Марка. Стривай, стривай! Низенького зросту, смаглявий, чорні, мов тернини, очі. Та чи не мара переді мною? А може, я тримаю в руках ключ до найбільшої таємниці мого рибальського краю, де ще не всі кінці зведено з кінцями і де ще не відбувся останній суд справедливості.

Ні, не треба так одразу про високу матерію. Треба спокійно роздивитись, пригадати, подумати, зважити. Тобі, чоловіче, не двадцять, щоб наївно міряти події саморобним метром, тобі вже скоро стукне п'ятдесят, так що будь поміркованіший і серйозніший. Одведи очі від бородатого обличчя — так можна злякати навіть ангела,— припали цигарку, затягнись, глянь на сонце, що пече просто в обличчя, а тоді вже й скажи якесь там слівце, ну хоча б таке: «Та вже доведеться, бо без хліба навіть сало дурне».

І я довго порпаюсь у своїй кишені, дістаючи цигарки, довго прикурюю і кажу оті пусті слова про хліб і сало. А тоді додаю:

— Дізнатись про косовицю?

Марко насторожено підводить темну голову. Він мовчить, але хто може порухувати всі запитання, які мелькають в його погляді? Тут і тривога, і цікавість, і надія, і страх. Тоді з тайників людської підозрливості і пересто-

роги, яка залишилась, мабуть, ще з кам'яного віку, зринають надії: ось-ось, Вікторе, збудеться твоя віра у повну капітуляцію рейхсканцелярії, у торжество правосуддя, у смерть за смерть. І я стаю хитрим і досвідченим слідчим, який знає, про що питати і як ставити запитання. Я вже не лукавлю з приводу косовиці, а кажу зовсім інше:

— Був оце в селі, щось не густо у них з технікою. Бачив якось каталоги всесвітньої виставки в Брюсселі, там така машинерія демонструвалась, що голова обертом іде.

Мовчить Марко. Ніби води в рот набрав. Тільки блимає, наче з'явся вітер і запорошив йому піском очі. Отак блимає, одведе погляд, знову зиркне і блимає. Як той вовк. А я непомітно стежу за ним, хвилююсь і не вгаваю:

— Бачив оце у «Всесвітньому калейдоскопі» по телевізору, як американці через океан танки перекидали в Європу. Ото машини!

Нарешті Марко ворухнувся. Скопив око, поторсав себе по кінчику носа.

— Машини у них є.— Він звільнив свого носа і глянув кудись у далечінь.— А от людей щось малувато...

— Як це треба розуміти?

— А так і розуміти. Якомусь там дай гарну машину, він її вмить заборе.

— І люди у них є, Марку, грамотні, техніку знають. Треба визнавати те, що є.

Марко не відповів. Очевидно, ця тема його не цікавила. Він часто поглядав на луг, звідки вчувалися дитячі голоси. Я вже почав було думати, що там у нього, можливо, є жінка і діти, але Марко на моє запитання про Білохатки відповів:

— Дике село. Не люблю Білохаток.

— Чому ви його вважаєте диким? Майте на увазі, я тут виріс...

Марко недовіриливо подивився на мене.

— У Білохатках? Та там же одні тільки браконьєри...

— А ви звідки?

— Он,— він вказав рукою вбік, туди, де виднілося сусіднє село Осокірки.

— Ви з Осокорок?

Марко кивнув. А у мене серце підскочило. Сашко Мекедон жив теж в Осокірках! Це село притулилося до самої околиці Білохаток і мало хто відрізняв його від нашого. Осокірки мали всього хат двадцять, не більше, там завжди була бригада. Відстань між Білохатками і Осокірками —

півтора кілометра, хто скаже, що то окреме село? Такого в природі не існувало, але осокорянці вперто відокремлювали себе від білохатківців. «Звідки ти?» — питали у малого хлопця, і той з гордістю відповідав: «З Осокорок». — «Так немає ж такого села», — кажеш йому, а він у відповідь: «Як нема? Гляньте, он воно перед вами, хіба не бачите?»

— Знаю Осокірки, — сказав я байдужим голосом. — Колись не раз гостював там у свої тітки... Оксана Балій, може, чули?

— Чув, — спокійно відказав Марко. — Вона вже давно вмерла.

— Так, її вже немає, — скрушно зітхнув я. — Взагалі нікого з родичів не лишилось. Побув тут кілька днів, думаю вирушати далі. Навіть з друзів-ровесників нікого не зустрів. Одні виїхали, інші не вернулись з війни.

Я навмисне вдавався до подробиць свого перебування в селі, щоб викликати Марка на розмову. Але той на мої теревені не зважав, а все поглядав кудись за пагорб. Чого він жде? Що його непокоїть? І тоді я знову торкнувся теми, яка обірвалася з моєї вини.

— Так що ж, у ваших Осокірках немає браконьєрів?

— Немає. В рибколгоспі всі.

— Білохатківці теж в рибколгоспі, — сказав я, — часи помінялися.

Марко мотнув головою.

— Помінялися, та не для всіх. Загляньте в будь-яку хижку чи під стріху суньтесь — якщо не ятері, то сітку й намацаєте. Таке зілля...

Я хотів було заперечити, та враз передумав. Навіщо? Чи не краще повести розмову за старим, тисячу разів перевіреним способом? Витягти з чемодана півлітра, налити по чарці, поставити добру закуску. Отоді й бесіда відбудеться, тоді й питай про те, що тебе цікавить. Яка б не була людина похмура і затята — розкриється. Не мій це винахід, не мені його і спростовувати.

Подіяло відразу: Марко аж облизався, коли побачив прозору рідину. Поки я різав сало та відкривав своїм не дуже вдалим ключем консерви, він ковтав слину, намагаючись відвести погляд від пляшки, але не міг. Коли я налив першу, Марко скопив око, мовчки, не чекаючи запрошення, взяв її п'ятірнею і перекинув у рот. Після третьої пожвавівшав, сказав:

— Отак живу тут... Весело! Ніби чумаки той.

— Заздрю,— підтакнув я.— Як не кажіть, а чумакування корисне для здоров'я...

— Не дуже воно й корисне,— за цим словом Марко вже сам налив собі чарку і випив.— Не сказати б... Якщо тобі комар дошкуляє або холод. Та й дощі ж...

— Без роботи воно, звичайно...

Марко недовіжливо глянув на мене.

— Я попрацював свого, хай тепер інші погнуть спину.

— Що ж ви робили? Оралі землю?

— Було, а тепер ловлю рибу.

Який крутії! Я дивився в Маркове обличчя і думав: хто ти? Було в ньому щось від рибалки, щось від бродяги і щось від схимника. Зневірився в житті, пішов світ за очі шукати розради? А може, завинив перед людьми? Може, дуже завинив і тепер переховується? І я знову думав та й думав про слова мого друга Віктора з Переяслава. А що, як і справді у моїх руках той, що не дає нам вільно дихати свіжим повітрям, бо десь він теж дихає і, можливо, любується зорями і чарівними світанками? Не вірилось у це, але й відмовлялись від спокуси взнати правду не хотілось. Поки я так думав, закусюючи, Марко вихилив всю горілку, і тепер його неголені щелепи коливались перед моїми очима, ніби важкі жорна. Заросле обличчя, хрипкий, простуджений голос, засмальцьована ватянка, порожня торбинка, відсутній, погаслий погляд темних очей. Ні, я не міг відмовитись від спокуси розкрити таємницю.

— Отак на березі й спите?

— І сплю. А чого ж — просторо, ніхто не розбудить.

— А сім'я? Хтось у вас є?

— Сам я, так воно зручніше рибалити...

Марко спробував посміхнутися, бо сам відчув, що надто грубо втікає від щирої розмови, але з цього нічого не вийшло. Ковтнув повітря, тоскно подивився на пусту пляшку. Я зрозумів і швиденько поліз у чемодан. Там лежала тільки одна пляшка вина, яку я беріг на всяк випадок. Марко ніби відчув, що я віддаю останнє, бо сказав:

— Ось ввіймаю сомика, може, більший трапиться, продам дачникам, тоді вже віддячу вам.

— Пусте! — жваво відгукнувся я.— Вино — діло наживне.

Марко встав і пішов до своєї закидушки. Ходив він неквапно, як ходять моряки, ступав не поспішаючи, вибирав місце, де стати. Довго порався там, хлюпостався, мов кач-

ка, потім повернувся, взяв у руки чарку з вином, поколотив перед носом і поставив на ряднину.

— Немає нічого кращого за скаженівку,— сказав тоскно і почав крутити цигарку.

— Скаженівка — це горілка?

— Вона. Мало вип'єш, багато виграєш. А це,— він зневажливо подивився на пляшку з вином,— це тільки голову туманить, а прояснення не дає.

— Вперше чую, що від горілки яснішає в голові. Тут щось не так...

Марко не відповів. Мовчки випив, знову налив і випив.

Щось його пекло, щось терзало, і він хотів те терзання приборкати скаженівкою. Тоді я підвівся і сказав:

— Ось що, Марку, ви тут подивіться за човном, а я таки сходжу в село, треба дістати тієї, як ви її називаєте, скаженівки. Бо попереду ще стільки холодних почей і дощів.

— І хліба прихопіть,— сказав Марко.— Поки сходите, я тут окунів настьюбаю. Ось копну у лозах черв'яків і почну тягати смугастих. Кращої закуски і в ресторані не подають.

Я хутко сходив у село, купив горілки, заглянув до Байдашного, шепнув йому: «Негайно йдіть у рови, там один приبلуда заявився». І пішов назад. Тепер уже спритно — маю досвід! — лечу вниз, ухкаю і вправно стаю на ноги. Оглядаюсь навколо і відчуваю, як у мене тремтять ноги: Марка ніде нема. Тільки на тому місці, де була його закидушка, лежала тепер порожня торбинка.

У неї сині очі

...Він таки вибрався на баржу, хоч це суперечило законам фізики і морського плавання. Він стояв перед хлопцями дужий, як молодий тигр, і винувато осміхався, кліпав повіками, ніяково переступав з ноги на ногу. Голий, в самих трусах, він був тут беззахисний і смішний — волосся на голові злиплося, груди важко дихали, з тіла стікала вода. Чистий тобі водяник. Хлопці просто помітили від подиву: серед сірого будня — отаке диво. А те диво не знало, з чого починати, хоч і ясно було, що всі чекали від нього слова бодай на доказ того, що див на світі не буває і перед ними не водяник і не принц датський, який врятувався під час морської катастрофи. Та тут на допомогу, як завжди,

приходить вічна винахідливість Офелії. Вона підійшла і сказала тоном, який міг похитнути навіть переконання генерального прокурора республіки:

— Хлопці, та ви б краще дали моему братові хоч якийсь там бушлат! А то витріщили очі, наче людей не бачили.

Бушлат, штани, сорочка — все було принесено, бо на хлопців справили оті слова належне враження, хоч, правда, не всі з них, принаймні довготелесий механік і гітарист Іван, отак зразу і кивнули на згоду головами. Іван був найстарший серед них, у дівочих справах обізнаний, ось чому він підморгнув у бік камбуза, де сховалася повариха з своїм братом, сказав презирливо:

— Знаємо цих братів! Од такого брата одна важкою стала...

Та решта хлопців, молодих і наївних, на те не пристали, бо відказали Іванові:

— Наша Інна не схожа на тих, котрі важкими стають. Пам'ятаєш, як у перший день тобі, Іване, язика показала? Гостра...

— Тому й гостра, що братка дожидала... Кинувся б отак брат сторч головою в пекло! Ні, мене не обведеш, я стріляний.

Вони всілися на свої місця і почали догравати партію. Лунко стукали по дошці, наче не долонями, а праниками. Особливо гучно стукав Іван. Всі розуміли, що з ним коїться. І щоб якось вгамувати серце змінного механіка, один із хлопців сказав по хвилі:

— Якщо й не брат, все одно — знаменито! Щоб стриба-ти заради куховарочки... Це, знаєте, щось та означає! Ти б стрибнув отак, Іване?

— Я? — спитав здивовано і водночас сердито Іван і показав свої багатирські груди. — Щоб я стрибав? Та зроду... хай вони за мною стрибають.

— І мені здається, що Іван не стрибнув би з кручі, — сказав другий хлопчак з вигорілими бровами і насмішкуватими очима. — То, знаєте, любов треба мати...

Білобровому ніхто не відповів, всі мовчки погодились на тому, що коли й не брат отой дурисвіт, то в усякому разі безнадійно закоханий. А раз так — в обох випадках треба поважати почуття — і братерські, і любовні. Хлопці вже спокійно стукали об дошку, бо партію треба догравати, а попереду й пристань недалеко, там треба спинятись, кидати швартови і видавати пред'явникові тюк, обмотаний херсонською рогожкою.

А що ж Віктор та Інна? Вони сиділи у тісному приміщенні камбуза і дивились одне на одного. Ні, вони не дивились, вони нишком зиркали, червоніли і сміялись. Їм було дуже весело, так весело, як ніколи ще в житті. Смішило їх кожне слово, кожен рух, короткі рукава бушлата й гепанці, які принесла вона і які не налазили на довгу й високу у підйомі Вікторову ногу. Навіть тоді, коли Віктор спитав про її ім'я і почув його, він засміявся, а вона засміялась вслід за ним, бо вони були молоді й стривожені тим, що увірвалося в їхнє життя, бо вони уміли відгадувати рухи і попереджати бажання. Якою б чарівною не уявлялась Вікторові дівчина з пароплава, але те, що він побачив зблизька, перевершило всі його сподівання, і він злякався. Приблизно те ж сталося і з Інною, вона боялась підвести очі і хоч раз по-справжньому подивитись на хлопця.

«Як тут жарко»,— сказав Віктор і засміявся. Інна аж захлиналась від веселощів: «Так жарко чогось...» Вона сказала ці слова і залилась червоним полум'ям — їй таки справді було жарко. «Оцей бушлат на мене тісний»,— сказав Віктор, і вона відразу ж погодилась, що таки бушлат тісний, а це означає, що вона не може стриматись і тому сміється. А він? А він на те нічого не каже, тільки тяжко зітхає, а це вже й поготів викликає веселий сміх в обох, бо хто ж за такого випадку зітхає? Потім вона сказала: «Я так злякалася, коли ота важка хвиля навалилась, думала...» Віктор знову засміявся й одвернувся, у нього теж палахкотіло обличчя, і він теж не смів подивитись на свою омріяну Офелію.

Але так довго не могло тривати, хтось із них мусив перший переступити високий поріг і сказати щось путніше, ніж оті дурні слова. Це вони відчули в одну і ту ж мить, поглянули одне на одного і зблідли. Нарешті вона стрепенулась, була тут як-не-як господиня, провела долонею по спітнілому чолю, сказала якимсь дивним, не своїм голосом: «Зараз буде Григорилівка».— «Це всього три кілометри від мого села,— відказав Віктор і відчув, що вже сміх улігся в його грудях.— Це зовсім недалеко, я тут встану,— додав він і підвівся.— Моє село зветься Білохатки». Він розсердився на себе: хто його питав про це і для чого він п'ятає? Але Інна швидко відповіла, що знає те село, якісь пасажери сказали... Це його підбадьорило, якесь шосте чи сьоме почуття підказало: «Розповідай далі, тебе уважно

слухають». І тоді він сказав, що село їхнє славиться рибою, лагідним кліматом, повітрям і всім тим, що потрібно для раю. Вона засміялась і сказала у відповідь: «І мені здається, що кращого села немає ніде». Він кивнув і випалив те, заради чого кидався з кручі у чортове пекло старика Славути: «Якщо до мого імені додати ще й Долинян, то можна легко знайти, поспитавши у людей. Наша хата майже крайня від луку». Віктор вирішив, що тепер можна йти, он як трубить буксир, попереджаючи пристань про своє прибуття, але Інна його затримала: «Я напишу», — сказала і приторкнулася до гудзика бушлата. «І я тобі напишу!» — вихопилось у нього. Інна засміялась: «Можна! Київ, до запитання, Інні Максименко!» Вона випалила ці слова так, наче вони були останні перед стратою. Навіть очі заплющила, бо боялась, що він її дуже зневажає, знала із слів дорослих — хлопці зневажають тих дівчат, котрі перші кидаються на шию. На шию вона, звичайно, не кидалась, але, здається, зробила більше, ніж слід, бо так прокричала свою адресу, що навіть у вухах залящало. Віктор щось сказав у відповідь, але вона не почула, бо буксир знову заревів і заглушив останні його слова. А він швидко скинув з себе бушлат, штани, вузькі гепанці і вискочив з тісного камбуза, перестрибнув через кілька тюків і, не чекаючи, поки буксир пристане, скочив у воду. Грїб швидко і вправно, як гребуть врівноважені, сильні і щасливі люди.

Добрався до берега, виліз на пагорб, пробіг кілька метрів, потім обернувся, махнув рукою і знову побіг. Він біг швидко, не відчуваючи втоми, не чуючи стукоту серця, бо в його грудях вже билось не серце, а одне слово: «Інна». Воно означало для нього більше, ніж слова «перемога», «удача». Він біг, як той юнак, котрий подарував людству поняття марафону.

А коли добрався до кручі і впав, знесилений, на траву, над ним пронеслось, як посвист вітру: «Вертер у таких випадках гриз пігті, бив себе в груди і проклинав світ». І смішок — тонкий, в'їдливий, як шелест сухого піску, як шерхїт вужа у траві. Віктор підвів спїтніле обличчя, твердо глянув на скривлені губи Сашка Македона і з викликом відповів:

— Уяви собі: у неї голубі очі!

Він повагом підвівся, одягся, глянув туди, звідки тількино прибіг, і повільно пішов у село. Чув, як за ним чиркала трава, як Македон спотикався і щось белькотав про зав-

трашний недільний футбол на сільській площі, але не озивався. Десь глибоко в юначій свідомості пролягла лінія, яка різала навпіл живе тіло колишньої шкільної дружби.

Роззява чи гава — одна слава...

Я навмисне довго і терпляче вдивлявся в усміхнені лица двох молодих людей, щоб якось пригасити свою несподівану тривогу. Ось-ось має надійти високий суддя — Марко Байдашний, а я не знав, з чого починати своє більш ніж дивне пояснення. Що я йому скажу? Мовляв, отак і отак, пробув з лиходієм цілу добу, частував його своїм хлібом і вином, підозрював і сумнівався, терзався здогадами, але палець об палець не вдарив, щоб вияснити все до кінця? Ні, так не скажеш, але як тоді? Отак і отак, Марку Лаврентійовичу, зустрівся я тут з одним чоловіком, і мені здалося...

Що ж мені здалося? Ага, шрам на обличчі... У колишнього сержанта 92-го полка був шрам на обличчі. Не такий уже й великий, але помітний — з п'ятак. Чи то лошиця вдарила малого Македона, чи якийсь п'яний істиком похастував, коли малий Сашко дражнив його на вулиці... Точно не пам'ятаю, та й сам Сашко про це ніколи толком не розповідав, у всякому разі подряпина на обличчі відношення до війни не мала, а була важита ще у ранньому дитинстві. Хай так, але ж це — алібі. Чому ж я не звернув уваги на цей доказ?

Ні, я звертав, але ота борода... Я не перебирав пальців, щоб нанизувати на п'ятірню одну за одною причини, які могли б мене виправдати в очах Марка Байдашного, я просто сидів і чекав його приходу, як чекають віруючі страшного суду. А коли він з'явився у супроводі свого побратима Степана Горобця, я навіть підвівся. Старі звалили на плечі величезну регелю і дріботять через луг. Рибу ловити чи, може... Лихо моє, все може бути після отих моїх похапливих слів: «Негайно йдіть у рови, там один приبلуда заявився». Добре, що не сказав категоричніше і ясніше — сміху було б на все село.

Старі підійшли мовчки, важко посапуючи, як після бігу на сто метрів. Побачили мене одного, зупинились і кинули регелю на пісок.

— Тільки хвостом мелькнула риба? — спитав Байдашний і потягся за кисетом. Горобець тупцював біля друга, махав руками: чого питати, коли й так все ясно.

— Казала синиця, що море запалю...— це знову Байдашний, сердито, гнівно, як ніколи. А Горобець:

— Якщо не синиця, то сорока — так багато щebetу принесла на хвості, що аж у вухах лящить...

Могло б мені перепастися ще більше, та я кинувся до кущів, взяв торбинку, показав дідам.

— Тільки що був тут... Самі бачите.

— Бачимо,— блимнув з-під насуплених брів Байдашний.— Злодюгу завжди тягне до ями, де він душив за горло... А ми такі роззяви...

— Отакі,— Степан Горобець показав, які бувають роззяви: рот до вух, язик до носа.

— Так ми ж його можемо ще догнати, він далеко не пішов,— наполягав я, знаючи, що це тільки насмішить дідів. Так воно й сталося. Байдашний махнув рукою, випустив цівку диму з рота.

— Лови вітра в полі. Оце він одбіг трохи, сів у кущах і чекає, коли по нього моторка приїде. Та він як заєць — був тут, а тепер уже десь під Григорилівкою. А який же він із себе?

Я довго і плутано розповідаю про зовнішність Марка, про його темні очі і чорну бороду, про глухий голос і любов до горілки.

— Марко? — перепитав Байдашний.— Ти бач — моїм тезкою прикинувся. А прізвище ти у нього спитав?

Я мовчу. Багато про що не спитав, тепер нічого згадувати. Та питати отак прямо — не почне ж він здуру теліпати язиком.

— А сказав, звідки він родом? — це вже Степан Горобець.

— Сказав.

— Закавика,— вражено ахнув Байдашний.— Навряд чи Македон признається незнайомому, звідки він. Тут щось багато наплутано.

Ми мовчимо.

— А може, то не він? — знову Горобець.

— А я й не стверджую, що він. Мені здалося тільки дещо підозрілим: тиняється тут, живе з риби, дачникам продає сомів, спить під кущами, небом укривається... Каже, що це не від жиру у нього. Мовляв, біда змусила комарів годувати.

— Та то вже так, з радощів у кропиву не стрибають,— розмірковує ніби про себе Байдашний.— Ну, що ж — темніє, час нам і додому. Бери, Степане, свої снасті...

Та діди додому не йдуть. Поволі прикра ніяковість, досада і гіркота минають. Непевність знижує мою провину. Хто його знає, може й справді якийсь гіркий п'яниця чи невдаха тиняється тут, боїться людям на очі показатися? Хіба нема таких? Погомоніли ми так і заспокоїлись. Вечір котив з ровів фіолетові вали, вкриваючи ними воду і верби. Спека змінилась теплом, що нагадує випари: такими ночами добре ростуть гриби і городина.

Не кожному судилося бути Шерлоком Холмсом. Окрім того, хіба люди не знають, що чудес на світі не буває? А то було б чудо, якби я зустрівся з Македоном. Посудіть самі — лаштуюсь у подорож, на борт вуглого човника беру і його, нечистого, схожого на туман, який стелеться по землі, заважає дихати і збиває подорожніх з правильного шляху. Не встиг ще й сотні кілометрів проїхати, як раптом — він! Ні, так не буває, а якщо й буває, то раз на мільйон років.

Діди слухають мої слова, похитують головами. Схоже, що вони вже не вірять у диво. Справді, які є підстави судити так, а не інакше? Хто ручиться, що саме він, Сашко Македон, ловив сомів під носом у своїх земляків? Там, у Зелених ровах, білохатківців мов соломи накидано, обв'язково б хтось та побачив. Ні, тут, звичайно, щось наплутано і перебільшено, вигадано. Буває таке, трапляється. Коли думаєш про щось, воно може й привидітись.

Я розкисаю під зливою цих доказів, які мене заколисують, заспокоюють. І починаю вже так:

— Усім відомо, що у Македона був шрам на обличчі. Пам'ятаєте, такий невеличкий, мов п'ятак?

— Був шрам,— каже Байдашний.— Собачий лишай був у нього, точно пам'ятаю. Македониха після того утопила своє щеня в ополонці.

— А казав, що хтось істиком ударив.

Байдашний дивиться на мене, потім вимогливо, суворо:

— Нема причини говорити про це, краще скажи, бачив ти у нього шрам чи не бачив?

— Здається, бачив. Як посміхається або кривиться, так і простує наче. Тільки ж борода...

Сказав так і відчув, що тепер мені вже з халепи не вібратись. Сам себе утопив. Ну хто мене тяг за язик? Хіба я точно можу стверджувати, що помітив у того Марка

шрам на обличчі? «Як сміється або кривиться...» Яке дике припущення! Та в будь-якої людини, коли вона сміється або кривиться, може проступити заглибина на обличчі чи ямка. Ні, так не можна, так тільки людей розворушиш, солі в рани підсиплеш. Я намагаюсь щось белькотати, щоб забулися прикрі слова про шрам, але діди вже мене не слухають. Звалюють на плечі регелю, йдуть. Степан Горобець дослухається до того, про що тихо бубонить його друг, перекладає мені його слова: «Роззява чи гава — одна слава». Тоді я доганяю їх і кажу:

— Ручаюсь вам, він далеко не піде! Ось я ще Віктора візьму, ми пройдемо тисячу кілометрів, а таки знайдемо його.

Байдашний мовчки йде собі під гору. Зараз дуже помітна його сутулість, ноги підгинаються — старість є старість, нікуди від неї не дінешся.

Так вони й пішли не попрощавшись. Я ще постояв, потім поволі рушив до човна. Оглянув усе — злодюга пальцем нічого не зачепив. Дивно, міг же одв'язати човна, завести мотор і втекти звідси значно хутчіш, ніж на своїх двох. Миле припущення, нічого не скажеш! Я обзиваю себе всілякими прикрими словами, берусь за клямку запору носового відділення і помічаю в замку скручений папірець. Руки в мене затерпили. Розгортаю папірець, а мене б'є лихоманка. Чорт, як стукотять зуби! Зовсім оце хвилювання зайве. Краще не поспішаючи розгорнути і прочитати, що там написано. І я читаю: «Спасибі за все, настане час, віддячу. Марко».

Видираюсь на ніс човна, стаю навшпирьки, вдивляюсь у густі фіолетові вали, що котяться по лузі, але дідів не бачу.

Розділ суто романтичний

Каскад

Маю втіху від того, що жену човен на повний хід — поки смеркне, буду вже далеко. Я не втікав од берегів рідного старика, я не втікав од земляків з Білохаток, я поспішав до Віктора. Ось хто мені дасть пораду, як діяти далі. Це обізнаний чоловік, адже він перший дізнався про присутність того, хто не має права на життя, хто допомагав фюрерові полонити наш народ. Віктор живе в цих місцях, у нього великі зв'язки. Якщо треба буде, ми сюди повернемось,

ми ще здобаємо того Марка, у котрого гречності хоч одбавляй. «Спасибі за все». Ось що він написав мені. Тепер у мене є доказ його присутності тут — записка. Почерк! Він залишається незмінним, це не обличчя, яке можна спотворити. Показати його знаючим людям — розберуться...

Так я думав, поспішаючи до країв, де живе Віктор. Зустрічний потік повітря б'є в лице холодним струменем, обсіпає човен, все, що на ньому, крижаними бризками, а мені те байдуже, бо я поспішаю. Доволі жити одному, самотньому, я так далі не можу. Добре, якби оце і Гель швидше приєднався. Втрюх веселіше! І намета швидше напнеш, і вогнище розпалиш, і рибу ловити охотніше. А так вештаєшся по рідних місцях, у гості ходиш, слухавш людей, сам щось їм розповідаєш — теж мені подорож. Подорож кілометрами міряється. Десятками, сотнями кілометрів, з новими краєвидами, новими зустрічами. Я ж поїхав відпочивати... Добрий мені відпочинок — ще й на зорі не надивився, ще й доброї рибини не спіймав, ще й справжньої рибальської юшки не пробував. Зварив раз там, на Оксамиті, але хіба то юшка. От якби подвійну, потрійну, та ще саламурчика до неї...

Човен вискочив на широке, без берегів плесо. Вода, мабуть, неглибока, але чиста і спокійна — тут сходяться три рукави. Це місце називається Лящовим. Хочеш наловити лящів, прямуй сюди. Ляц тут водиться здавна, він сидить у ямах, виритих течіями. Знайдеш таку яму, вибери місцинку, вкриту білим піском, тягай лящів.

Густа імла заволокла плесо, можна було б зупинитись на ночівлю, адже он скільки рибальських стоянок порозкидано вздовж берега, але я гнав та гнав свого човна як навіжений. Швидше до Віктора!

Але до Віктора не так легко добратись. До самого Переяслава човном не дістанешся, треба зупинятись десь поблизу і вже суходолом до міста. Можна йому подзвонити з пристані, можна заночувати в селі Андрушах, за десять кілометрів од Переяслава, і подзвонити по телефону. Я так і поклав собі. Сьогодні буду біля села, переночую в човні, а завтра подзвоню до Віктора. На серці стає легше. Швидкий хід човна, ілюзорність, чарівність вечора і нові краєвиди трохи вгамували мою душу. Ще не все пропало. Ми ще повоюємо, ось тільки наберу до свого війська свіжих сил...

До берега пристаю вже в темряві — ледь замерехтіли одинокі вогники Андрушів. Невже тут ще й досі немає електрики? Мабуть, немає, бо Андруші, як відомо, заплановано

на знос. Сюди придуть глибокі води Канівського моря, заллють неозорі заплави, озера, луги. Велику ціну платимо ми за нові моря, чи повернемо те золото, що втрачаємо? Одне сіно скільки важить, а ще ж пасовиська, ліси, чорна земля, городи, сади, краєвид... Додати сюди ще витрати на переселення багатьох сіл... Та я припиняю міркування, бо натовився сьогодні, хочу спати. Закутуюсь у брезент, викурюю останню сигарету. Над мою головою висить латунна куля — давно очікуваний повний місяць.

Я миттю засинаю в латунній купелі, як у казці.

Йшов веселий чоловік

Прокинувся рано, але вчорашній бурхливий день дався взнаки — я знову заснув. Спав, аж доки сонце так припекло, що й брезент прогрівся. Тоді я скупався у теплій, мов окріп, воді, почав оглядати місцевість. Тут не було місця, де в'яжуться човни, — де-не-де в кущах стоять окремі маленькі довбанки. До села кілометрів два-три. На лузі дренчать сіножатки — червоні трактори, мов жуки, то виринають десь за пагорбом, то пірнають у високу траву. Половина лугу вже скошена, збирають сіно на вологій частині, яка ближче до води. Над ліском, що бовваніє вдаль, співають дівчата. Гребуть сіно — придніпровський край зараз святкує чарівне свято сінозбирання.

Снідаю. Пакет смаженої картоплі, шматок оселедця, консервованій огірок. Треба ж хоч раз поїсти пайок, призначений для далекої подорожі. Звикай, людино, до такої їжі — не всюди тебе частуватимуть юшкою, пирогами та холодником. Попереду вже нема земляків. Нашвидку кінчаю сніданок, припинаю човна, йду в село.

На півдорозі полив дощ. Рясний, щедрий, аж теплий. Сховався під вербою, але вона мало допомогла — швидко промок до рубця. Не допоміг і чемоданчик — навіть голови не захистив. Одначе дощ швидко вщух, виглянуло сонце. Я виліз з-під верби і почвалав грязьким шляхом. Навскіс мені з лугу вийшов худорлявий сивий дідусь.

— Що до чого, борщ до каші, — сказав він не знати кому і швиденько подався просто через калюжі і мутні баури, через фіолетові вали випарів. Сонце світило щедро, земля, полита дощем, не дощем, а зливою — раптовою і навальною, пахтіла гостро і розливала млюсть. Чоловік закотив холоші, закинув на плечі граблі, йшов хутко і весь

час гомонів. Його гостра, клинцювата борідка підстрибувала в такт ходи, калюжі розступалися перед ним, а він казав:

— Еге, молодим оцей дощ, що борщ до каші. Знаю це зілля, сам таким був... Пригодонька ж! Побачили, що машина таки добренько загрузла, не вирвеш без тягача, так вони й розлізлися: хто купатись подався навпрошки, хто пляжитись, а хто й у куці. Їм би хоч по одній такій пригоді на день — хлібом не годуй! А я? Що мені з ними? Мені ніколи... Ось добіжу до бригади, скажу про тягача, а сам — до дочки в Жуківку. Вона мені й вареничків наварить, і в чарчину трохи накапає...

Він порівнявся зі мною, труснув клинцюватою борідкою, блимнув маленьким оком:

— Еге, наварить вареничків, знаю! Недавно у неї хрестини були, так що, може, у миснику дещиця якась лишилась до вареничків. А мені б оце після купелі та хоча б краплиночку...

Він навіть підморгнув мені, ще раз сіпнув борідкою — чи то Мефістофель, чи наш Варсава. Хихикнув з превеликою насолодою, погладив себе по животі, тупнув босими ногами.

— Вони молоді, а я з ними в одну лінію! Попробуємо... Нагріб сіна для корівчини, та ще й полтиник у кишені. Тепер так зробив — іди до коси. Аби тільки заробив! Не дивись, що я на пенсії, можу й обігнати. Так що полтиник є, та поклади сюди, милий, копицю сіна для корови — е рощот?

Він не чекав відповіді, він поспішав, ішов хутко, тому не мав наміру розводити балачки та дискусії, тільки кидав уривки своїх думок, бо село вже було близько, а людині треба ще чимало сказати. Його сухі ноги, схожі на чорні корчі, дріботіли по розмитій дорозі, калюж він не обминав, а, здавалося, радий був, що їх так багато поналівало сьогодні. Ступнув у глибоку баюру, хихикнув:

— Гаряча, їй-бо! Чистий тобі окріп... А ви ото даремно в черевиках о такій порі, даремно! Скиньте їх, хоч раз за літо скиньте та отак, як я. Хай ваш магнетизм вийде з тіла, легше на серце і на ноги. Гадаєте, чого люди на грязі їздять? Дурно, думаєте? Еге, помиляєтесь. Земля одбирає з тіла все зайве, дає те, чого мало. Ближче б людям до землі. Щоб не боялися дощу, щоб не боялися вужа, ящірки, жабенят. А то приніс я своєму онукові, окрім крамних

гостинців, ще й їжака, а на мене як закричать! Ха! Один тільки внучок і радий...

Дід усміхнувся мені, сміявся він ледве чутно: хи-хи-хи. Здавалося, чим глибша траплялась калюжа, тим смачніше він хихикав, мружив від насолоди маленькі очі і трусив своєю клинцюватою борідкою.

— Так я про отой полтиник казав. А знаєте, п'ятдесят літ тому я заробляв за день по полтиннику у Фріца Опенбаха, таврійського колоніста. Півтори тисячі золотого ґрунту, три кошари, вигін рогатого товару, винзавод. Брав на строк — до покрови. Оце, було, повесні вчепишся за якусь баржу чи на пліт виберешся і гайда аж у Херсон на заробітки. Як наймав, то завжди питав: «Ану, скажи, яка у хлібороба перша заповідь?» Я знав, що казати: «Хто рано встає, тому бог дає». Фріц задоволено посміхався і наказував сідати у його гарбу. Кумедія... Щоразу питав. Хто не знав, того не брав на строк. Чотири рази годував на день — чи не диво? А за це вимагав! Ох і вимагав... Миті не дасть постояти. Умів Фріц цінувати ту хвилину, котра пудом зветься, а вже годину — ціла хура пшенички — зубами з наймитів виривав. Після дощу хіба дозволив би йти додому? Посидь там під копою, поки перейде, а тоді вітерець просушить, вставай і жени свою пайку далі. Заробляй полтиник.

Як він хлюпочеться, мов та качка, по баорах, тільки й чути — хлюп, хлюп. Цікаво, скільки йому років? На вигляд такий проворний, рухливий, разом з молодими сіно гребе, а з другого боку — п'ятдесят літ тому ходив на заробітки аж до Фріца Опенбаха в Таврію. Я вже хотів поспитати про це, та дідок раптом пирснув зо сміху, затулив долонею рота, похихикав і тоді:

— А я твою люлечку сьогодні добуду, я твою люлечку закурю, бо баби ж моєї там не буде! Ге?

І знову засміявся, ніби маленька дитина, котра передчуває зустріч з улюбленою лялькою. Отак — витягне свою клинцювату борідку, примружились маленькі очі, мотне головою: «Хи-хи-хи!» Посміявся трохи, потім розтулив кулак, почав заламувати пальці:

— Варенички — раз, дещиця з мисника — два, люлечка — три, а там ще на піч завалюсь — чотири! Ого, аж чотири лотерейні білети, і всі — виграшні! А скажу вам — найкращий мій білет... Як ви гадаєте, який мій найкращий білет? Ге? Скажу, скажу, тільки чи повірите? А воно ж —

під. Дивно? Не сперечаюсь — дивно, скажете. Поганому поросяті і в петрівку холодно... Але ж вигідно, милий мій! Заберешся увечері на гарячу черинь, на телевизор очі наведеш, увесь світ видно. Лежиш, а всі твої мікроби та бацили — собаці під хвіст! Устанеш вранці, як нова копійка. Пробували?

Та він і на цей раз не дав часу для відповіді, і мені здалося, що чоловік сам з собою говорить, що йому і співрозмовника зовсім не потрібно. Цікаво — ось зараз візьму і нишком відстану, а він піде собі й оком не моргне — вестиме свою розмову далі. Я вже навіть крок притишив, та він помітив те, вибрів з баюри і до мого чемодана:

— Давайте його сюди, адже натомились, бачу. Мало ходите, ось у чому корінь. Усі тепер мало ходять, собі ж шкодять. Вам, мабуть, не більше, як сорок? О, то такий вік, що тільки чували кидати та з хлопцями боротись. Я ще торік боровся, якось затіяли в неділю на майдані... Таки одного звалив — просто в бур'яни як шпурну! А парубійко, скажу вам, важкенський, кілограмів сто потягне. Санько наш, шофер, отой, що загруз у балці. Ну й що ж, хай сто твоїх кілограмів, а я таки звалив! Не женіться за отакими руками та за отакими плечима — бережіть свою проворність. Ходіть більше! Хода у людині випалює жир, воду потом виганяє, а жили тоді мов гума! Проворного гладкий не подужає. Давайте сюди ваш багажник!

«Багажника» свого я не віддав, порівняв крок і почвадав по обочині. Грунт розмило, я ковзався раз по раз, оббивав грязюку на черевиках, притомився-таки. А дід скаче, мов козел, тільки туп-туп — і вже попереду. Хочеш дослухати — наздоганяй. Лихо моє, як уміє людина ходити по землі!

— От я вам про їжака казав, — кидає він слова через плече, — тепер їх щось поменшало, а комарів наче побільшало. Чортівня якась, правда? А воно ж просто — їжаки комарами живляться! Та то інша пісня. А ось моя: треба, щоб кожна людина, помітьте — кожна, знала, як зветься і для чого живе якась комашина, тварина, листина на дереві. Особливо якщо у вас є діти. Привчайте їх дивитись на світ не такими очима, — він наставив на переніссі пальці і показав, які можуть бути у людини звужені очі, — щоб усе вони помічали і все бачили. Щоб не задавнити біди — незнайства! Отой буслик, бачите, що на вербі, — чому він там? А скажу: бо вже стріх поменшало на селі, шифер та бляха заступили дорогу нашим буслам. Ото й

гніздяться на деревах. Та й дрiт їм заважає — у того і радіо, і телевизор, і електрика, і телефон у когось.

Я глянув на дуба — широколистого, утятого громом у кроні, покрученого і покаліченого вітрами, а на самому стовбурі угорі — велике, як сомбреро, гніздо з галуззя. І один бусол на варті — як намальований. Сто разів дивився на такі гнізда, але й разу не подумав, чому вони на дереві, а не на хаті, як було раніш. Дід уже міцно після цього тримав мою увагу, я не хотів більше відставати од нього.

— Приніс я ото їжака, а вони сміються і кричать. А чо кричати? Дітки ж підрастають, а тепер мода — ні kota в хаті, ні собаки, все зарази бояться. Ну, хоч їжака, він чистий, беріть. Хай воно, мале, придивляється, як він їсть, як п'є, який у нього язичок, як він до вітру ходить... Не смійтесь, то правда — все треба знати, адже ти людина. Не тільки сам тягнись до крайця, а ще подбай про когось — про їжака хоча б. Бо інакше виросте такий будяк, що й за холодну воду не візьметься. А то ж буває: приїдять якось до нас гості з міста, я їм окупчиків наловив. Такий опецькуватий хлопчина, років п'ятнадцять чи, мо', й більше, вказує пальцем на рибину, питає у матері: «А воно не кусається?» Ах ти ж, господи!..

Дід спльовує у калюжу, витирається рукавом мокрого піджачка, знову хихикає:

— А тепер я розкажу вам казочку про отого солом'яного бичка... Погляньте у двори — всюди або бичок, або теличка, або коза, якщо на корову ще не зіп'явся. Красота! А у нас з бабою ще й порося. Думаєте, конкурент мій кабанчик колгоспній свинофермі? Чом би не так, подивіться спочатку на ту ферму. Там отакенні вигулюються, і скільки їх! Куди мені з моїм рябим. Але він мені ось як потрібний — не можу я жити, якщо мене ні півень не розбудить, ні кабанчик не зжене раненько з полу, ні теля не мекне. Та й баба моя, на що вже ледача, як стара коняка, а й та як тільки встане, так і заводить своєї: «Ціп-ціп!» А я слухаю ту пісню і радію — красота!

Тут він ніби передихнув, замислився, ковтнув повітря, потер долонею потилицю, зиркнув на мене маленькими уважними очима і заявив:

— Я вже і по тих Австріях бував, і по Німеччинах, і в Словаччині у війну полком стояв. Перед тим невеличкий бій був там, у селі. Ну, вибили ми фашиста, на привал заступили. Почастували нас словаки, а вночі я встаю, ди-

влюсь — нема хазяїна. Без хазяїна — який порядок? Йду у двір. Глянув, аж він у садку щось метикує. Я до нього, а він мені квача показує. Зробив такий вар, як наш клей, поранені дерева маже. Отож дивись... Маленький у нього садочок, не куркулячий, а дорогий йому. Так і сказав: «Щоб діти людьми росли». Мудро! В саму точку... Ночі не спить, мудрує...

Дід сам себе перебив, враз тупнув босою ногою і скрикнув:

— А Санько ж спить! Загруз і спить. Оце, — знаєте, як щось заїсть у моторі або загрузне десь машина, витягує м'яке сидіння, кладе на нього черево і хропе. Спокійний дуже. А ти ж плечистий та широкий, мов груба, то чому ж не побіжиш он на тракт, там машин наших повно, поклич на допомогу, їдь собі по ділу. Так ні, йдіть, діду, кличте тягача чи того буксира. Дав би я тобі по сідниці буксиром...

Ми підійшли до села. Я зупинився, а дід з розгону проскочив метрів десять вперед. Та ось він обернувся.

— То вже й прийшли? А мені спочатку он до бригади, а тоді вже у Жуківку, ось там, за ліском. Моя донька вареників наварить, а я пошастаю у миснику, може, дешиця завалалась... А тоді вже люлечку свою як витягну — кум королю і жар-птиці рідний брат! Лікарі не радять курити, а я гадаю так: краще день орлом, ніж вік совою. Ге?

Він рушив, а я стояв і дивився йому вслід.

— Скажіть, скільки вам років?

— Сімдесят три, — почулося у відповідь, — сімдесят три, якщо брати від минулої пилипівки. А з пилипівки вже набігло місяців шість, так що...

Я махнув рукою на знак прощання. Дід кивнув, повернувся і пішов по стежці. Я був певен, що він і далі продовжував речення, яке починалося із слів: «Так що...» Я поглянув на небо, воно було помережане золотими лініями. А над умитим дощем світом линула з краю в край аж до Дніпра грайлива веселочка.

У мене був гарний настрій, я радів, що є на світі такі веселі, зібрані й міцні люди, як оцей старий витівник і романтик. Як він добре сказав: «Ближче до землі!» Може, в цьому найбільша людська мудрість? Надаючи перевагу розвиткові важкої промисловості, ми трохи занедбали агрономічну науку, пригасили у молоді любов до вирощування. Пригадаймо минуле, довоєнне; хто ж казав тоді, що

буде після навчання хліборобом? Пам'ятаю, коли ми, випускники середньої школи, обговорювали питання, ким бути, то виявилось, що всі стануть льотчиками, вчителями, лікарями, археологами, геологами, навіть моряками, але ніхто й словом не обмовився про хліборобство. Чому? Бо якби знайшовся такий, його б висміяли. Справді, директор школи, вислухавши наші бажання, задоволено потер долоні.

— Нашій країні потрібні кадри, і ми не сумніваємось, що ви станете ними,— сказав він у своєму прощальному слові. Під словом «кадри» тоді розуміли тільки такі професії, котрі мали відношення до техніки, науки і культури. Коли ж я, поступивши в інститут сільського господарства, приїхав у своє село і розказав про намір стати агрономом, з мене почали кепкувати.

— Тю, дурний,— сказав один земляк,— сам у петлю лізеш.

— Краще б на Донбас подався та заробив собі на гармошку,— сказав другий.

— Не розумієш епохи,— філософськи прорік третій.

Прикро було мені тоді, але я втримався. Хоч, правду кажучи, не раз потім шкодував... Я був молодий і недосвідчений агроном, але вже й тоді розумів, що диктувати з району чи з області що і коли сіяти — небезпечно. З головою колгоспу, з агрономом ніхто навіть говорити не хотів — ми були виконавці, а не законодавці. Та не тільки в районі ніхто не рахувався з агрономом, його не слухав і голова колгоспу. Наділений повнотою влади, переобтяжений почуттям відповідальності, він вирішував усі справи сам — агроном йому був на заваді. Підійдеш, було, до нього, скажеш щось, а він у відповідь:

— Кого викличуть на бюро райкому, тебе чи мене? Кого спитають у першу чергу? А як так, то йди краще в бригаду, подивись там та вчасно зведення склади.

Ось і ходив я з бригади в бригаду, як той посильний голови колгоспу, цифри збирав, а увечері сидів при лампі та писав зведення в район. Задоволення від праці на землі не було, заробіток був малий, люди злились, налягали на присадибну ділянку — з неї хоч не правили хлібопостачу! — видивлялись шлях, яким би краще чкурнути з села...

Та це вже, здається, позаду, я згадав про минуле тільки тому, що дідок-скорород нагадав. Цікавий дідок, паче отой Курилка, що є в кожній країні: його не бере ні лиха година, ні війна, ні голод, ні мор. І так і сяк гне його доля, а

він випрочується і шкірить зуби: «Хи-хи-хи! А я ось де, я живий і неушкоджений, подивіться!» На таких, як цей дід, світ тримається.

Героїчне моє землеробське плем'я, народе мій! Я низько кланяюсь тобі у ноги, кланяюсь за хліб-сіль, за слово нелукаве і чисте, як зоряний небосхил, за душу твою ясну і щедру, терпеливу і всепрощаючу. Тобі нелегко було йти трудним шляхом життя, але ти пройшов його, йдеш і будеш іти вічно, вирощуючи диво-колос. Що б там не коїлось на планеті, ти знаєш своє — у щасті і в біді сієш та жнеш, сієш та жнеш... Твоя щаслива доля — у вирощуванні. Ростає щось гарне на землі — твоя неймовірна радість і гордість. А вже як зів'яне лист, чи не зійде, чи його заб'є град, чи вжалить пекучий азіатський вітер, тоді тобі не до розкошування, у тебе в очах повно суму. Бо ти майстер золотого діла — ти виливаєш під сонцем срібні, золоті, бронзові зернини. Не вийшло твоє діло — і біла булка тобі здається черствою і гіркою, якщо вона куплена десь за морем. Ти звик їсти свій хліб, годувати ним народ, у цьому твоя насолода і твоя найвища правда.

Входжу в правління колгоспу, випрошую дозвіл подзвонити в район. Дослухаюсь до голосу Віктора і не впізнаю його:

— Кажі дужче, бо не чую і не вірю! — кричу йому.

— Це я, і голос у мене, наскільки знаю, не змінився. Де так довго плавав? Що — потопав і виринав?

— Я був лише кілька днів у плаванні, але мені здається, що минуло півстоліття, Вікторе! Чуєш, півстоліття, не менше. Бо я був самотній як палець, бо я не чув твого голосу і не знав, як мені бути у складних ситуаціях.

— У тебе були складні ситуації? Які саме? Перекинувся? Тебе вкусила гадюка? Зіпсувався мотор? Сів на мілину?

— Годі, — гукаю в трубку, — годі, Вікторе, ти краще послухай, що я скажу. Мілини не було, перекатів не зустрічав, не потопав і не виринав, мотор мій ні разу не заглухнув, але я цілу добу спав поряд з Сашком Македоном. Він мені навіть подяку висловив, подяку у письмовій формі... Негайно вирушай до мене!

Трубка мовчить. Мій друг, мабуть, гадає, що я хильнув півкварти і настроєний для жартів, тому й вигадую тут біля телефону. Справді, Віктор м'яко повідомляє, що в редакції зараз «аврал», потрібна в номер передова і що він є автором тієї ще не існуючої передової. Адже починається

косовиця, люди збирають сіно, а в наших краях сіно не дешевше, скажімо, за пшеницю. Так що, мовляв, не дуже затягаймо розмову, ближче до діла — де ти і як ти? Я набираю повні легені повітря і кажу йому, що Сашко Македон таки справді трапився мені на березі, їв мій хліб і пив горілку... Віктор тепер уже лається, докоряє, що я таки справді не дочекався зустрічі з ним і трохи хильнув, але він радий, що я добрався живий і неушкоджений до місця зупинки.

— Гаразд, Вікторе,— обриваю досить кумедну розмову.— Гаразд, пиши свою передову, а тоді сідай на воза, на грузовика, на біду, одне слово, на що зможеш, і жени ту колісницю сюди. Я чекаю біля Адрушів. Мій човен видно здалеку, у нього срібні боки і блискуче скло з плексигласу.

— Я приїду,— чується у відповідь.— Я приїду завтра вранці, і ми про все поговоримо, зокрема про те, що ти не дочекався і хильнув без мене...

— Нічого я не хильнув, Вікторе,— спокійно відповідаю і бачу, як сонний рахівник починає з цікавістю поглядати в мій бік.— У рот нічого не брав. Про Македона розкажу, як приїдеш. Це не жарт.

Віктор мовчить. Ага, проїняло? Мовчить, мовчить, а тоді як зарепетує:

— Так це правда? Та не може того бути...

— Уяви собі.

І пауза. Хай подумає. Хай відчує дію цих нейтральних і таких безтурботних слів «уяви собі». Такими словами заповнюють неприємні паузи, такими словами відбуваються, коли не мають чого казати, таку форму обирають, коли хочуть нагнітити обстановку. Розрахунок виявився точним. Віктор кричить:

— Не завтра, а сьогодні чекай мене! Я приїду, хоч це буде і серед ночі. Не спи! Засвіти якийсь ліхтарик, я хочу тебе неодмінно бачити сьогодні.

— Оце вже інша мова,— радію я.— Так сьогодні? Чекаю на тебе! Ліхтарик горітиме всю ніч!

Що таке щастя

Віктор їде до мене! Віктор... Коли людини довго не бачиш, стає помітно, як вона постаріла. Віктор був у мене торік, а до того ми не бачились років чотири. Дивився я на його білявий чуб, тепер уже трохи злинялий і поріділий, а

бачив перед собою пору юності, названу поетом буйночубою, під прим'ятим піджаком уявлялись дужі плечі велетня, пружні м'язи, енергія сонця. Трудно ходила наша юність по землі, багато дістала тих подряпин! Віктор схуд, трохи навіть став нижчий. Але очі не погасли. Сказав тоді:

— Щастя — це коли трудно.

— Книжно, Вікторе, — заперечив я. — Тепер такі сентенції не в моді...

— Плювати мені на моди! — гарячкував він. — Мені аби правильно. Придумай щось інше. Не заперечую. Давай!

Я довго шукав гарного виразу про щастя, але так і не знайшов. У душі навіть пожалкував, що звинуватив друга в книжності, адже сам відчував, що справжнього щастя без боротьби не буває. А боротьба, як відомо, ніколи легкою ходою не славилась. Віктор, мабуть, помітив мій стан, бо по хвилі сказав, дивлячись у простір:

— Легко відкинути старе поняття, але не так просто замінити його новим. Спочатку приготуй нове, щоб було щось за душею, а тоді вже викидай те, що тобі здається старим.

— Дехто вважає, що краще без нічого, ніж із старим.

— Ну ні, я не погоджуюсь! Ми ніколи не станемо нігілістами. І, крім того, подбаємо, щоб і сини ними не стали.

— Вікторе, — сказав я стримано, але саркастичної по-смішки не зміг приховати, — мені здається, що ти не говориш, а цитуєш передову...

Це його образило. Але він з поваги до мене сказав у відповідь:

— Може, воно й так... Знаєш, професійна звичка. Але в політиці словесні викрутаси ні до чого. Тут повинна бути сама ясність.

Отакій принциповий мій друг. Розмову тоді на цю тему обірвав, витяг з мішка три великих кавуни, банку з медом, білу хлібину. Поклав на стіл усе, засміявся:

— Оце тобі від мого родинного колосцу — жінки і дітей. Веліли ще кланятись і просили передати, що рейхс-канцелярія ще остаточно не капітулювала...

Мене ця фраза, признаюсь, збила з пантелику. Рейхс-канцелярія? Яка рейхсканцелярія?

— Та, що їй вірою і правдою служив наш земляк Сашко Македон.

Тоді я вперше почув з уст Віктора гіпотезу про те, що Сашко Македон, перекладач тилкових військ фюрера, живе

на нашій землі і ходить по ній непокараний. Важко було повірити у почуте, але Віктор у те вірив. Скреготів зубами і стукав об стіл кулаками:

— Як ми можемо дихати одним повітрям з ним? Як?

Лють, нетерпіння і огида світилися тоді на його обличчі. Уявляю, як він розлютився, коли почув, що я годував своїм хлібом і частував горілкою того недолюдка. Що коїться у Вікторовій душі? Він, мабуть, трясеться зараз на попутній машині, відраховує секунди і хвилини, щоб швидше добратися до мене і одержати вичерпну відповідь на всі свої прикрі запитання. Важенько буде мені! Але я теж з нетерпінням чекав його прибуття, адже краще дістати по заслугі і домогтись порозуміння, ніж відчувати за собою провину без помилування.

Віктор, Віктор... Швидко, як блискавка, гасав по ріці, засвічуючи увечері миготливі вогники бакенів. Його дільниця на згині Дніпра, там, де пароплави круто беруть на схід, обминаючи кручу. Робота неважка — дільниця оснащена електричними сигналами. Натиснув на кнопку, можна їхати далі. Навчився керувати моторним човном, який так легко розрізає воду, так спритно долає круту хвилю. Але ця легкість роботи на бакенах тільки для недосвідчених — усі сигнали дільниці мусять щоночі горіти! І в дощ, і в туман, і в бурю. Від цього залежить усе. Бувало, мотор не заводився, щось там заїдало, тоді юнак хапав свою стару, аж чорну, довбанку і швиденько мчав проти води на веслах. Заїде аж до Чаїного острова, пустить човник за водою — від бакена до бакена. Оглянеться назад, аж по ріці мерехтливі вогники: шлях вільний, ідіть, пароплави!

Я зиркаю на ті зелені та червоні вогники, якими обтисано фарватер Дніпра, переводжу погляд і бачу грузовик, що летить просто по прибережному піску. Яка необачність! Адже тут і загрузнути можна. Підхоплююсь і біжу навперейми, кричу, але мене ніхто не чує, грузовик летить, зупиняється неподалік, з кабіни вискакує Віктор і біжить, широко розкинувши руки.

Красуня на пляжі

Отак: хитається небо, земля, вода... Здається, хитається увесь світ — сюди, туди, як велика земна гойдалка. Свищать, скиглять напнуті троси кріплення, хлюпотить, б'є у борт човна хвилька — заколисуючи, дурманячи, заспо-

коюючи. Примруж очі, людино, поринь у теплу купіль задуми — це тобі дуже потрібно, адже ти зараз на лоні природи. Ти сам на сам з тією стихією, яка тебе породила на світ білий. Заклопотаний життєвими справами, ти не мав змоги надивитись на близьке і рідне небо, ти не бачив польоту кажана, сполоханої зграйки чирят, грайливого світлячка — земної мініатюрної комети — давно не чув, як б'є па світанку велика риба. Або й так — чи відразу вкажеш мені, де той Віз, про котрий у народі стільки переказів і легенд? А то візьми у руки віжки чи там ціпка для волів, стьобни ним і подайся у далекий край тим Чумацьким Шляхом, яким кожен із нас у дитинстві тікав у царство казки. Дуже корисно побути ще раз у житті дитиною, дуже корисно заглибитись у споглядання світу, по якому ти гарнасишся ось уже котрий десяток літ...

Отак приблизно казав мені Віктор, лежачи поряд на твердому ложі мандрівника: на густоресрих згинах дюралюмінієвого суденця. Добре тут усе обдумано: сидіння знімається за якихось п'ять хвилин, після чого дно човна перетворюється у колиску, де ти можеш гойдатися разом із небом і землею. Віктор схильний до поетичних узагальнень, до несподіваних порівнянь і милих курйозів:

— Завтра я тебе почастану суворовським рагу!

— Глянь, глянь, покотилась зірка... Десь помер великий чоловік.

— А знаєш, голубе, як звати бога рибалок? Пан. Романтичний у нас з тобою бог. Закохався у красуню Спрінгу, так уже побивався за нею, так переслідував, що вона, та красуня, не витримала, кинулась у ріку і перетворилася на очерет. Пан тоді вирізав з того очерету собі сопілочку, почав грати... Чуєш, як він грає? Уже скільки віків грає...

— Ти помітив, що зрубане дерево не падає — його підтримують молоді дубки? Отак би й людям...

— Ти пишеш вірші? Ні? Жаль... А я ось пишу. Недавно елегію утнув, послухай:

Одійшли, одшуміли потоки
Поколінь, що до мене жили,
Над могилами тиша і спокій,
Над могилами вічності пил.

Я сміюсь:

— Вікторе, облич поезію. Скажи краще, ти віриш у те, що Македон десь тут, серед нас?

Віктор мовчить. Я не бачу його обличчя, але знаю: він дивиться на зоряне небо широко розплющеними очима. Тільки безмежжя галактики може отак ворухнути людські думки і уяву.

— Знаєш що, брате, — нарешті озивається Віктор, — то не його почерк. Візьму з собою записку, ще раз перевірю, але й так бачу — не його рука. Але він нікуди не дінеться! Стежка його пішла петлями, коло звужується. Завтра кинусь додому, влаштую свою відпустку, повернусь, і тоді поговоримо. А зараз про це ні слова!

Який мій друг великодушний! Я знаю, що він весь час думає про злодюгу, котрий є плямою на сонці і доводиться йому особистим і вічним супротивником. Але зараз Віктор про це не хоче говорити. Він знову щось вигадує, а я дивлюся у молочні смуги неба і бачу прекрасний рожевий сон: на пляжі стоїть красуня, бризкає на свої засмагли граціозні ноги рожеві хвильки води, мружить очі і зачаровує собою увесь світ.

Так, вона з'явилась на пляжі Білохаток! З'явилась зненацька, з'явилась у повній дівочій красі, у тому первоцвіті, який потім уже ніколи до жінки не повертається: на тому цвіті лежить смага стиглості, пружності, самозакоханості і цноти. Така краса змушує одних вирячувати у захваті очі, інших — ті очі примружувати: он як б'є від усієї поста-ті дівчини вогонь зваби, очі може попсувати, як спалах електрода. Хлопці від такого дива або тамують свій захват і змушують себе йти мерщій геть, або прикипають поглядом так, що їх і штурханом не одженеш. Красуня стояла на білому піску, недбало закинувши за голову руки, дивилась поверх усіх, хто тут був, вона когось шукала. І знайшла, коли побачила човен, який летів уздовж берега. Тепер вони ніби помінялись ролями — колись він отак стояв на кручі, а вона пропливала мимо. Та ролі були неоднакові, бо Віктор раптом різко загальмував, катерок став дибки, підскочив, потім занурився носом у воду, зупинився і вже на хвилях дістався до суходолу. Юнак кліпав вигорілими на сонці віями, поволеньки наближався до красуні, наблизився, подав руку. І тоді сталося неймовірне: вона руки не взяла, а обхопила його голову і притисла до себе. Віктор завчасу зміркував, що тут, на пляжі, зараз усе це падто ризиковано... Тільки красуня не міркувала, вона прихилилась до нього і прошепотіла: «Цілу!»

Віктор ніколи ще не цілувався, він горів од сорому і щастя, од збудження і несподіванки, тому не виконав на-

казу, а легенько вивільнився з обіймів красуні, засміявся і спитав так, як питають люди, долаючи ніяковість: «А коли ти приїхала?» Вона розчаровано подивилась на нього, він глянув на неї винувато, а ті, що були на пляжі, з полегкістю зітхнули: вони з діда-прадіда берегли цноту і пишалися зараз своїм земляком, який не піддався чарам і не зрадив звичаю. Однак був серед них один, який з полегкістю не зітхнув, а натомість видовжив мідний листок на обличчі, скривився і боляче затис хрумкітливі пальці кулака. Довготелесий бевзь, невдаха, лопуцькуватий лицар вісімнадцятого століття був зараз у всіх на очах, мав успіх у красуні, заслужив схвальні погляди земляків. Чорна, як крило ворона, запона заслала йому очі злістю і заздрістю. Тут же, на пляжі, сиділа його огрядна мати — вмочить свою ногу, схожу на колоду, і знову очі на сина. А того, ніби магнітом, притягла до себе зальотна краля. Мати все бачить, усе помічас. Цікаво, що воно за одна? Видно зразу, що не тутешня, городська. Глянув раз і вже погляду не зводить. Темні тернинки зайнялися брунатним полиском, такого полиску мати ще не бачила у синових очах, зайнялися і не гаснуть. Глибока материнська тривога завуршилась під серцем у Македонихи. Вона вже давно думала про той час, коли негадано нагряне на неї біда — всі ж хлопці закохуються, це лихо не минає нікого. Тоді вона, ота неждана і пихата дівка, забере у неї єдиного сина, забере назавжди... Від таких думок паморочилось у голові, стукало в скронях. Але на річці залопотів мотор і з'явився цей довгов'язий бакенщик... Тьху, мара, тепер, здається, все гаразд. Але не встигла Македониха порадіти, як побачила інше: її син почорнів, стиснув зуби і встав. Встав, швидко кинувся до мотоцикла, завів його і подався геть. Він навіть забув взяти з собою матір...

— Бачиш, смішненький мій? — спитала Інна і глянула вслід мотоциклові. — Ось чому я просила тебе поцілувати! Втупив свої чорні очі, такі липучі й страшні, що аж мороз по шкірі дере... Ну, що будемо робити?

— Можна покататись, — сказав Віктор. — Я покажу тобі наші місця.

Він був до того радий зустрічі, радий, що вона сама приїхала, ось зараз іде з ним до човна і буде тут кілька днів, що швидко забув і про Македона, і про сварку з ним, і про все на світі. Включив мотор і подався у широкі плавні свого володарювання. Він так захопився, показуючи Чаїний острів, Сомову протоку, Зелені рови, численні і

справді дивовижні творіння природи — просереді, що забув про свої обов'язки коханого. Він був дитям природи — недоторканим і чистим.

Вони саме причаляли до одного із просередів — маленького, кругленького острівця, всипаного густою травою і квітами,— і Віктор раптом помітив: його мила Інна сиділа принишкла і засмучена. Що могло статися? Як відгадати причину того суму в очах з голубим дном? Але Інна сама прийшла на допомогу. Вона байдуже глянула на острівець, повела синіми очима і сказала:

— Я так і знала... Я здогадувалась. Мені не треба було самій приїжджати.

— Дивачка,— сказав з осміхом Віктор.— Дивачка... Я дуже радий... І мати моя зрадіє, як побачить. Вона, знаєш, твої листи бачила, я їх забув удома, а вона й взяла. Ти не ображаєшся? Я їх ось де бережу!

І він показав, де береже листи: вони в кишені тужурки, пришпилені для певності шпилькою. По тому, як він обережно виймав ту пачку з тужурки, як перегортав і показував, можна було зрозуміти: для Віктора нічого немає ціннішого за ті листи. Але це не справило належного враження на дівчину, вона одкинулась на сидіння, заплющила очі і мовчала. Тоді він таки зважився, простяг свою дебели гарячу руку і потиснув її холодні тонкі пальці.

Це був перший у їхньому житті поцілунок, отой, що його присмак, солодкий і гіркий водночас, носитимем з собою все життя. Іннині губи були м'які і вологі, тремтливі й податливі. Вікторові здавалося, що він притулив до своїх уст вранішню квітку, щедро кроплену росою. Таке вже було відчуття у нього, коли він побачив розквітлу мальву у палісаднику. Сиділи, сиділи без руху аж до серпня, а тоді враз бризнули рожевими кольорами. Віктор тільки-но прокинувся, вийшов і зупинився вражений. На нього дивилась велика квітка. Він взяв і притулив її до вуст. Тепер він міг притуляти цю квітку безліч разів, але подумав, що то занадто, щастя п'ють по краплині, п'ють обачливо, щоб надовше хватило, тому випростався і сказав:

— Мені пора. Я ж на службі... Одвезу тебе до матері, а сам на дільницю. Не журись, скоро буду.

Він завів мотор і подався вниз, де вже курилося блакитним пилком надвечір'я село. Мати зустріла їх, як годиться — почула вже від людей про приїзд красуні,— приготувала смачну їжу, наливки різні, чисті рушники. Віктор їсти не схотів, поїхав на дільницю, а Інна лишилась.

Коли він повернувся, дівчини в хаті не було. Так і стояв біля порога, питаючи у матері самими очима. А та:

— Поїхала кататись із Сашком на мотоциклі. Я хотіла не пустити, але... яке ж у мене право? Перевдяглась і поїхала.

Віктор сів біля столу, глянув у вікно. Десять за сутінками, за вечірніми імливистими запонами допотів Македонів мотоцикл.

...Так ми й заснули, говорячи про все і ні про що. Вночі мені вчувався гуркіт мотоцикла і снився шрам на обличчі Марка. Придивлявся, придивлявся до того обличчя — не доберу, Марко це чи Сашко? Так і не розгледів, бо прокинувся від рокотливого голосу друга:

— Вставай, браток, я тебе частуватиму суворовським рагу! Згадаємо роту і тую піхоту...

Віктор швидко вмився, хлюпнув на мене синюватими холодними бризками, схопив каструлю, поплив на середину течії, щоб набрати чистої води.

— Це, якщо ти не забув, робиться так: кришиться цибуля, ковбаса і картопля. Все вариться на малому вогні і заправляється томатом. У тебе є томат? Ага, кетчуп теж згодиться. Пам'ятаєш похід Суворова в Альпах? Отам, брате, і народилася оця неперевершена страва — делікатес... П'ятнадцять хвилин — і прошу вас, леді і джентльмени, до сніданку.

А після сніданку Віктор поїхав. Я лишився один. Мені знову стало сумно і самотньо на світі. Згадалась домівка, зацмело під серцем. Я не люблю цього щему — він завжди приходив до мене в мандрах. Два-три дні нічого, ну од сили тиждень, а тоді — приходив. І я вже мудрую над тим, як би чкурнути додому. Але зараз я не міг про це й подумати. Мандрівка ще тільки починається. Рапо киснути! І я силкуюсь підняти пари у висохлих котлах:

В дорогу! І хай вітер шумить в парусах!
В дорогу! І хай стелеться зоряний шлях!
Ні чортів, ні китів, ані мряк
Не боїться хоробрий моряк!

Я прямую до Плоского озера. Там ми домовились зустрітись з Віктором. За його словами, у Плоскому повно щук, окунів і всякої іншої риби, а в моєму рюкзаку лежить не одна пара срібних, мідних і бронзових блешень. Я лаштую човен, виводжу його з русла ріки і прямую в затоку.

Де з допомогою багра, де на моторі пробираюсь вузькою протокою, яка є початком славнозвісних переяславських озер, названих Каскадом.

Розмова про безсмертя

Виграють і пританцьовують сонячні відблиски в глибоких заводях, обнесених зеленим вінком клена, ялини, дуба, верби, калини. По берегах цих озер сіяно щедро і не дуже розбірливо, може, в цьому і принада? Сучасники Тараса Шевченка посвідчують: поет дуже любив ці місця, довго перебував тут, малював, писав вірші, ловив рибу. Справді, як не любити Каскад? Каскад — це великий і розгалужений рукав Дніпра, який можна назвати дніпровською коморою, перетятий у багатьох місцях такими собі вутлими трав'яними гребельками. Саме ці греблі і створили безліч озер, глибоких і чистих, як молоді місяці. Повесні сюди заходить дніпровська вода, несе рибу — сулу і ляца, щуку і окуня, сазана і в'язя. А вже карась та в'юн тут і триста років тому водились — недаремно одне село зветься В'юнище, друге — В'юнці, третє — просто В'юн... А озера? Одне — Срібне, друге — Плоске, третє — Біловод, четверте — Лякуче. Чому Лякуче? Розпитую у зустрічних рибалок — а їх тут чималенько в куцах, дехто прибився аж із Києва, отаборились цілими сім'ями з дітьми і примусами, гамаками, мотоциклами і автомашинами, — ніхто точно не знає.

Та ось подибую свого несподіваного знайомого, отого веселого чоловіка, з яким ішов у дощ. Як я зрадів! Наче рідного батька зустрів. Сидить мій дід під розлогим кущем, ятери сушить. Побачив мене, впізнав і посміхнувся:

— Здоровенькі були! Де це ви взялися?

— Та оце до Плоского пробираюсь, а ви як? Почастувала вас донька вареничками та дещицею?

Він сміється, аж за боки береться, сінає клинцюватою борідкою:

— А згадали! Добра пам'ять, дай бог здоров'я... Було, було, що вже там казати. А мені оце рибки схотілося, знайшов драненькі під стріхою, дай, думаю, кину на щастя. А воно, мабуть, те щастя у драних гузирах не водиться.

Ятерці драні, це видно всякому, але і торбинка у діда не пуста. Хоч він притрусив її травою, видно, що не пуста, бо трава ворухиться.

— Сомик чи щупачок?

— І-і-і, милий мій! Та де ж того сомика взяти? Тут їх ніколи не було — не та вода. Карасиків трохи витяг, ото і все. У цьому озері один карась. Золотим зветься.

— Озеро чи карась?

— Та озеро ж. А все від карася — наче золотий. Подивіться.

Він розв'язує торбинку, показує карасів. Ого, не менш як з півсотні. От тобі й драні гузирі! Помітивши мій захват, дід регоче:

— Та їх тут як ворохом насипано. Ніби квасолі в казані — карась карасем поганяє. Була б лопата, можна горнути на берег, як полуку. Прибило весною, залишилися, голубчики...

Я давно не бачив справжнього карася, бо хіба ж то карась, який продається інколи в магазинах? Щось середнє між лящем, коропом і верховодкою. А це — круглий, кутий з бронзи, литий з гарної міді, купаний у рідкому золоті. Це ті карасі, про яких писав Гоголь і які тепер поволеньки переводяться на білому світі. Мій азарт був такий великий і всевладний, що я відразу ж почав лаштувати вудку. Та дід замахав рішуче руками:

— Для чого ото морочитись? Отакому сміттю та ще черв'яка? Ось я зараз кину гузирка, через півгодини сотню матимете.

Я не перечив. Мабуть, уперше в житті покривив душею і змовчав. Я знаю, що ятерями ловити заборонено, але й мене охопила лихоманка, яка так знайома всім на світі рибалкам. Я таки закинув свою вудку, але закинув скоріше для того, щоб удати — я нічого не бачу і не чую. Я ловлю собі рибку законною снастю, а все, що робиться навколо, мене не обходить. У мене вже клюнуло, я витягаю гарненького карасика, а дід полощеться у воді, ятері ставить. А я нічого того не бачу, бо ловлю рибу дозволеною снастю, і совість моя чиста, як нова сорочка. Чи не так ми інколи чинимо, щоб полагодити із своєю совістю?

Я раз по раз смикаю за вудку, а дід уже лежить у холодочку, звабно попихкує люлькою. Лихо моє, який у нього тютюн! Це не махорка, а якесь дике гадюче зілля, дурман чи блекота. Сині смуги довго кружляють у повітрі, змушують чхати і кашляти. Кашляє і дід, витирає сльози рукавом сорочки і кричить:

— Та покиньте, кажу вам! Сотня ж он буде!

Я беру своїх трьох карасиків, йду в холодок. Сонце вже пече добряче, кльов скінчився. Сідаю поруч, витягаю сигарети «Шипка». Дід косить оком, нарешті добирає, що за сорт, каже:

— Знаю, курив. Слабке. Хіба що комарів приманювати. Хочете мого?

Я кручу головою.

— Не подужаю. Кишка тонка.

А він заливається:

— А я оце тут без баби, розкошую собі, як пан. Боже, як воно іноді прекрасно без баби...

— Сердита? Допекла, мабуть?

— Та ні, все бігає за мною, щоб не курив. Ну як ушнитись, не одчепишся. А я втечу кудись, та як витягну свою люлечку, та потрошком як набюю...

Показує той потрошок — суміш рубаних корінців і зеленого листя, чиста тобі гадюча отрута. А він так смачно попихкує, навіть кільця пускає. Скочив нараз, просто в штанях кинувся у воду, ятері тягне. Я кажу, що рано, а він крутить, мотає, тягне. Витяг, я очей не можу одірвати од гузирів, очам своїм не вірю: ятері повні. Допомагаю дідові, занурюю руку у золоте живе тремтіння, а дід як крикне на мене:

— Не руште! Там молодь...

Він швидко одбирає малих карасиків, сипле їх у кошик, відносить у Лякуче. Повертається і вже лагідним голосом пояснює:

— Половина вам, решта — в Лякуче. Бо Золоте в серпні висихає, гинуть карасики. То я ото й пересипаю їх — у Лякучому води багато, та й доріг з нього аж три — в Попівщину, в Лісове і в Дніпро. Куди хочеш, туди й паняй. А тут, — він вказав на Золоте озерце, — тут тобі жаба й цицьки дасть.

Он як! Почуваю, як щось тепле підпливає до серця. А я ж подумав, що оцей балакучий дідуган браконьєрствує... А він, бачте, карасиків пересипає. От добре, що не наговорив йому прикрих слів. Довелось б червоніти.

— Чи не забагато для одного? — питаю і радію, що сьогодні матиму таку вечерю. Давно не пробував справжніх карасів, здається, ще з дитинства. Наловиш, було, штаненятами, несеш матері, а вона їх на сметанці підсмажить, хвалить і карасиків, і сина... — Може, поділимось?

— Та куди ж мені? Он, бачте, торбинка не пуста. Баба як насушить, на всю зиму вари борщ.

— Ну, спасибі вам... пробачте, не знаю, як величати.

— Никифором величають, Никифором. А батька Антоном звали, так що Никифор Антонович Білокінь. А покійний Тадейович так той Никифорієм звав.

— Це ж який Тадейович?

— Та Рильський. Максим Рильський. Знали?

— Рильський? Ви були знайомі з Рильським?

— Тридцять років товаришували, не раз отут рибку ловили, зайців били. Було, та загуло. Поховали мого товариша... Ото як приїде, так зразу й дзвонить з Переяслава: «Никифорій? Як живемо-дужаємо? Тобі не снився часом куций?» І яка б там не була погода, йдемо на луки. А тоді вже під вечір сідаємо у моєї хаті, та на жар дивимось у печі, та розмову як поведем, а там, дивись, і по краплі капнемо у чарчину... Ще й досі ніби чую його голос:

— А чи не хотів би ти, Никифорію, трохи провітритись? Отак, знаєш, з рушничкою та понад лісочком, та понад ярочком, та через рілля...

Хіба можна відмовитись, коли тебе запрошує Рильський?

І ось ми в степу. Падає теплий пухнастий сніг, вкриває землю, виповнює ярки, повисає на деревах і кущах. Нас близько десятка мисливців. Перед тим як розійтись вусібіч, тихенько домовляємось: треба зробити так, щоб заєць неодмінно пішов на Рильського. Людині вже шістдесят восьмий рік, академік, депутат, сніг лежить глибокий, де там ганять академіку за тим зайцем... Розходимось глибоким півколом, займаємо чималий шмат ріллі, непомітно звужуючи загінку. Аж ось і він, довгожданий куций! Мабуть, спав, бо притьмом кинувся комусь із мисливців просто під ноги, потім, перевернувшись у повітрі, подався в інший бік, на іншого мисливця. Та ніхто не вистрілив, ніхто навіть не звів рушницю. Ми загукали, і заєць пішов униз, туди, де ледве мрів у глибоких снігах Рильський. Нам згори все видно: ось заєць за п'ятдесят кроків од Рильського, ось за десять. Треба стріляти! Нарешті лунає постріл, ще один. Біжимо вниз, щоб поздоровити Тадейовича з успіхом. Він сидить на моріжку, смокче сигарету.

— Ну, покажуйте свій трофей!

Максим Тадейович примружує око:

— Побіг мій трофей у ліс... До чого ж хитрі зайці пішли! Підбіг, став дибки, гребнув на мене снігу, заліпив очі і подався.

Рильський скрушно зітхнув, похитав головою:

— Зроду не бачив таких хитрих зайців!

Хтось із мисливців зауважив:

— Виходить, що ви з ним у сніжки грались? Нечувано...

Максим Тадейович розвів руками:

— Отакі кумедні зайці пішли... Та нічого, ми ще його здобаємо!

До самого вечора ходили ми понад узліссям, але жодного зайця так і не бачили. Повертались додому потомлені, але бадьорі. Я нахилився до Максима Тадейовича, поспитав його нишком:

— Мені ніяк не йде з голови отой заєць. Що все-таки сталося? Адже він був поряд. Мала дитина влучила б...

Максим Тадейович повів у мій бік лукавим оком, сказав:

— Знаєш, Никифорію... Тут така кумедія: у нас на Україні на кожного мисливця припадає півтора зайця на рік. Чуєш? Півтора... Отака страшна статистика. Ще рік-два — і мисливців буде більше, ніж зайців.

Рильський замовк. Він про щось думав, поглядаючи у віконце машини, за яким мигтіли вогники нашого села. Нарешті посміхнувся і докінчив:

— Крім того, знаєш... Зайченя було таке зморене, таке мокре, таке злякане. Ну, як ти його будеш бити з дробовика? Та на нього й віника досить... Хай живе. На одного зайця більше буде.

Сказав так і закурив. Пускав поперед себе хмари диму, ледь осміхався. Нарешті спитав:

— А як ти, Никифорію, гадаєш, що він зараз робить?

— Хто? Заєць? По-моєму, молиться... Можна сказати, побував на тому світі і назад повернувся.

Рильський покрутив головою.

— Ні, він спить. Спить, мов та дитина, яка набігалась за день. Перелякав я його, бідолашного. До нових віників згадуватиме. А що ж, хай знає, як бігати по ріллі! Дітям своїм закаже!

Максим Тадейович навіть пальцем посварився і додав:

— Щоб знав, сучий син, що він уже не заєць, а півзайця! Статистика...

Я слухав цю розповідь, а сам нишком хвалив долю, що вона звела мене ще раз з одим пречудесним Никифорієм. Чи знає про нього Віктор? Та це ж золото, а не дід. І щоб якось віддячити йому за рибу, за добре слово про Рильського, витягаю з чемодана банку маринованих персиків,

розкриваю і ставлю перед дідом. Він охоче ласує заморськими плодами, прицмокує язиком і кладе кісточки собі у пазуху.

— Для чого то, Никифоре Антоновичу?

— Біля хати посаджу, хай росте. У нас такі не водяться.

— Так вони ж мариновані. Не проростуть.

— Жаль, — похитав він скрушно головою і викинув кісточки. — Жаль, я так люблю садити... Встромиш її в землю, наче й забудеш, а тоді глянеш, аж воно вже листочки викидає...

Я вражено дивлюся на людину. Сімдесят три роки! А збирає кісточки і садить біля хати.

— Вам уже восьмий десяток пішов, — я навмисне підкреслюю слово «восьмий». Дід навіть бровою не повів:

— Так людям залишиться, хіба не однаково?

Я більше нічого не питав. Дивився на людину і думав, що великий Рильський умів собі товаришів вибирати.

Плоске

Прощався з Никифором Антоновичем Білоконем і піяк не міг розпрощатися. Я покидав тиху гавань і необачно виходив на поталу штормам. Відчуваючи і розуміючи це, я все ж ішов своєю дорогою. Попереду озеро Плоске, моє озеро, озеро моїх спогадів і моїх мрій. Незабаром звідти ми візьмемо курс на Черкаси — тепер уже вдвох з Віктором. А поки він там десь лаштується в дорогу, розраховується з бухгалтерією, прощається з сім'єю, я поживу сам біля його озера. У мене там є свої інтереси, свої зваби.

— Так чому ж, Никифоре Антоновичу, Лякуче? Питав у людей, не знають. Скажете?

Дід починає здалеку:

— Ви бачили над цим озером чорні дерева? То дуб. Дуб зовсім закриває воду від сонця, інколи, правда, майне якийсь відблиск, майне та й згине. Щось взяли з цього?

— Нічогосінько, — признаюся щиро. — Абсолютно нічого не взяв. Поясніть.

— Можна й пояснити. У цьому озері все мерехтить, все передомлюється, все подвоюється... Киньте вудку, риба обов'язково клює десь збоку, поряд, але збоку. Якесь таке світлове мерехтіння... Один пробував на блешню, так знаєте, що виходить? Риба женеться, а тоді плюх на берег —

мимо! Обман, а не озеро. Чортівня, а не риболовля. Якщо і попадеться щось, то береться збоку — за піздрю, за черево, за око... Риба там злякана, якась несамовита. Мабуть, тому й зветься озеро Лякуче.

— Цікаво, — кажу задумливо, бо дідова оповідь мене не переконала, — цікаво спробувати. Ходімте.

На ходу розмотую спінінг, беру свій прославлений «девон», який ніколи не давав осічки. Вибираю зручне місце, діда одсилаю ліворуч, щоб не зачепити трійником, закидаю. Озеро глибоке, все затінене темним дубом. Але сонце таке щедre, що його проміння пробивається крізь густе листя і просвічує воду аж до дна. Дно викладено червоним піском, чимало корчів, галуззя. Веду блешню біля самого дна, поверх корчів. Нема ні зачепу, ні кльову.

— Пізно, треба зранку, — каже дід. — Риба дримає вже.

— Побачимо, може, й прокинеться яка.

Закидаю подалі, веду повільно, ризикуючи залишити свій прекрасний «девон» на дні цього кумедного озера. Ніде нічого не видно, наче озеро пусте. Та ось майже біля самого берега з корчів метнулася золота іскра. Бах! Кручу диск, але ні ваги, ні посіпування немає. Прوماх! Чому? Чому промахнулася щука? Розрахунок у неї завжди точний, блешня моя оснащена бездоганно, багато разів випробувана, але ось — невдача. Стежу за жилкою. Вона все вище, вище, уже й блешня мерехтить, а за нею ще одна, ще одна... Три блешні... І зовсім однакові, схожі одна на одну. Три «девони»!

— Еге, — кричу я дідові, — та тут не подвоюється, а потроюється. Зачароване озеро! Ось яка йому справжня назва. Зачароване.

— Ну, не вірили? Отож-то й є, я казав вам — Лякуче, Лякуче й справді.

Прощаюся з дідом і вирушаю до Плоского. Може, Віктор уже там? А може, він швидко впорається в редакції і хоч увечері буде на призначеному місці? Як там не є, а їхати треба. Дід бере з мене слово, що на зворотному шляху я заїду до нього в Андрійці, бо у Жуківці він тільки гість. Я сідаю в човен і заводжу мотор. Пробиватись до Плоского важко, так і дивись, щоб десь не зачепитись за корч — тоді мій маленький гребний гвинт відразу здасть, і починай ремонт. А підніматися треба далеченько — не менш як з десяток озер пройти. Озера перемахнути неважко, а ось оті трав'яні насипи-греблі — то суцця біда. Вони ще вкриті водою, але такі зарослі і мілкі, що човна треба

тягти за цеп. Вода холодна, мої гумові чоботи надто короткі — тільки для грязюки, тому доводиться скидати штани і брести босоніж. Які ж важкі, які довгі шляхи до рибальського щастя!

Та я таки добрався до Плоского! Стаю під густим осоком, саме там, де колись вперше у своєму житті спіймав п'ятикілограмову щуку... Було мені з тією щукою! Це сталося на сьомий день... Точно пригадую і ніколи не забуду — на сьомий. Ще слабій після хвороби, я все ж наважився закинути спінінг. Ну що там такого — закинути спінінг? Махни руками, блешня засвистить, впаде у воду, сягне дна, тоді бери за вушко привода, тягни жилку на себе. Так я й зробив. Тягну, а сам думаю про своє. Вода тиха, сумовите надвечір'я, звідкись летять дикі качки — налякані, гостро ріжуть повітря крилами, помічають мене і круто звиваються в небо. Саме в цю хвилину, коли я очима проводжав зграю, щось рвучко сіпнуло за жилку. Таке враження, ніби хтось ударив палкою. Ударив, потяг жилку на себе, тобто назад, боляче чесонув зубцями і вушками котушки по пальцях. Бризнула кров — я мало не випустив із рук спінінга. Коли сіпнуло ще раз, я зрозумів, що на трійнику щука. Зроду не ловив щук на спінінг, не мав досвіду — не відчував ніколи сили удару, манери покльовки. Одним словом, я хоч і був нікудишній спінінгіст, однак інстинктом відчув — щука. І велика. Тягну її, а вона не пускає. То поведе вбік, то вистрибне із води і поставить «свічку». Біда! Не доводилось бачити такого. А тут ще жилка набігла на вушка, дуже поспішив, треба розмотати так, щоб не обірвалась. Поки розмотував, щука пішла на глибину. Та ось я її знову торкаю, вона миттю вискакує із води, піднімається на цілий метр і мотає головою — сюди, туди, ніби хоче витрясти з пащі трійника. Та це їй не допомагає, вона вже ослабла, і я без перешкод веду її до берега. Тут вона зачепилася за латаття, довелося понотіти, поки вивів на стежку. Вивів, поклав на пісок і сам ліг поряд. Серце стукотить, подих поривчастий, піт лля градом. Дивлюся на свою жертву — щука чорна, на спині мул, нерухомі круглі очі. Та ось вона відпочила, вигнулася дугою і ну танцювати по берегу. Ось-ось зірветься! Що робити? Бачу — поряд лежить ломака, беру і з усіх сил глушу рибину по голові.

Отак дісталася мені перша щука.

Та озеро Плоске пам'ятне мені не тільки цим. Тут я колись одужав. Досидівся ночами до того, що нажив собі

таку штукенцію — гіпоксію. Перевтома і тривале кисневе голодування. Цигарочку за цигарочкою, світа білого не видно, а ти все смалиш, сидячи за дисертацією: гідропон — революція в городньому господарстві. Досить обмежуватись отим помідором, що його тобі подадуть січневого вечора в ресторані. Помідори, огірки, цибулю, щавель, салат та інші вітамінізовані культури можна вирощувати всю зиму. Тоді у нас буде дві весни і два літа... Здорово?

Проблема так мене захопила, що я забув про все на світі — і про своє здоров'я. Гіпоксія плюс анемія. Цікаво, чого у мене так поменшало крові? Хвороб видимих ніяких, наче здоровий, а ось ледь дйбаю ногами. Поліклініка. Нудно сидіти під дверима у лікаря-терапевта. Нема чим дихати, хоч у коридорі чисто, а рання весна сама лізе у вікно. Нарешті заходжу до лікаря. Якись старомодні окуляри, пташине обличчя — гострий ніс-дзьоб, мигтючі очі.

→ Якби мені глюкозу, — кажу я, — колись було таке, допомогла ін'єкція.

— Боже, — стогне дідок, — які грамотні пішли! А я ж тоді для чого? Сідайте за мій стіл, а я піду під три чорти...

Сердяться. Гостренький ніс-дзьоб готовий проколоти мене наскрізь. Совається на стільці, нервово покашлює. І враз — владний помах сухої старечої руки:

— Ніяких ліків! Чуєте? Паняйте до води — до моря, річки, озера. Де ви народились? Біля річки? В степу? От і швидше у своє рідне середовище, де вас мати породила. До степової річки чи озера. Засуньте голову у куц і слухайте, як шумить. Бджілка, комаха, ящірка, пташка божжа... Спати — в наметі. Юшка рибна, спінінговий спорт. Через два тижні заглянете.

З неділі я вже біля Плоского. Приїхав автобусом, а тут добирався з Переяслава на попутній машині. Тиша, зорі, джерельна вода, плеса, випадкові співрозмовники — приїжджі рибалки — і слабість. Ні рибу ловити, ні дров рубати. Три дні спав як убитий: попоїм привезеного у термосі кефіру і лягаю на бік. Не чув навіть, як гризли комарі. На третій день прокинувся від голоду. Дістав сухої ковбаси, підкріпився. На четвертий відчув, що скучив без людей. Зрозумів — видужую. На сьомий кинув спінінг — удача! З того дня почав рибалити. Сили поверталися з кожним днем. Без порошоків, без уколів. Диво.

І як мені тут добре! Стою над озером, комиші шумлять, навівають спогади про дитинство — найчарівнішу пору життя. Я вже володію своїм тілом, воно слухняне і, почу-

ваю,— мов. Я ожив, я одужав! Химерний дідок з гострим посом-дзьобом вилікував мене. Швидше до нього, а то ще не діждеться і помре... Або піде у відпустку, або виїде кудись. Треба йому сказати те, що я зараз почуваю. Хай він усміхнеться... Надзвичайно цікава людина — у столиці і оце тобі: «Ніяких ліків!» Інший би почав викручувати: «Вам би у Гурзуф чи Кисловодськ, бульйончик та новітній препарат А+В...» Ніяких А і ніяких Б! «Засуньте голову у куц і слухайте, як шумить». Подумати тільки, яка людина живе у столиці! Музейний експонат.

Слава тобі — він є! Не звільнився, не пішов у відпустку. І не вмер. Наставляє дерев'яну трубку і вислухує серце. Знову дивиться мигтючими уважними очима.

— Ну як? На що скаржитесь?

— Десять днів спав під кущем, слухав джмелів і дивився на ящірок!

Він кліпає пожовклими повіками, думає над моїми словами. Потім риеється в історії хвороби, зводить погляд і швидко хапає за руку.

— Не я вам казав, матері його ковінька! Де були? Біля річки? Озера? Там, де мати сповила? От!

Він розгонисто пише щось в історії, потім бере мене за плечі:

— Порошків не пили?

— Ні.

— Скільки лишилось відпустки? П'ять днів? Мало... Попросьте ще тиждень. І повертайтеся туди ж. Де це? Переславщина? Добре... А то — антибіотики, уколи... Погано — тоді повертай туди, звідки прийшов. Роби таку спіраль — людина той же бумеранг: летить, летить, назад повертається. До вихідної точки. Частіше б повертались, може, тоді не було б зловживань славою, успіхом, владою... Щоб не забував порога, де вчився скидати шапку. А то наговорять людині повні вуха золотої луски — може й зовсім оглухнути...

Набираю з озера води, ставлю чайник на триніг. Зараз буде мені чай і юшка з карасиків, а потім гарний сон і гарні спогади, тут я заночую, подумаю про різні речі, нап'юся тиші... Плоске, зовсім ти не плоске, якщо казати правду.

Блешні, гітара, автобус

Я знав, що довго тут, біля Плоского, мені не сидіти, однак чомусь лаштувався солідно, наче збирався жити до самої осені. Нап'яв намет, поставив таганок, навіть виїняв мотор, щоб не іржавів у воді... Я знав, що сам себе обманюю, але Плоске мало наді мною якусь неземну владу — я не міг її перебороти.

Плоске... Його обминають рибалки, бо озеро примхливе, як та пещена жінка. Маючи глибину вісімнадцять метрів — вісімнадцять! — воно не балує тих рибалок, котрі звикли до легких перемог. Щуки тут не ходять з ранку до вечора в гонитві за поживою, вони їдять двічі на день — снідають і вечеряють. Це — якщо добра днина. Якщо ж потягне північний вітер, припече сонце або почне збиратись на дощ, щуки і окуні сплять. Вони мають добрий запас жиру — чого їм і не поспати? Той спінінгіст, котрий звик до калюж, швидко тікає з Плоского — воно надто суворе. Можеш не марнувати сил і не кидати свій спінінг, якщо точно не знаєш, що є кльов. Живучи кілька тижнів біля озера, я навчився визначати час кльову, навіть передкльовний період, якщо так можна сказати. Гасає малеча біля берега — не лови, крупна риба в цей час спить. Якщо озеро нагадує мертве море, якщо на ньому не шелесне жодна пліточка, жодна краснопірка, — берись за діло. У воді зараз щука і окунь. Щуки тут великі, по три і по п'ять кілограмів. Інколи трапляється й більші — до восьми кілограмів. Почекай терпляче, визнач точно час, коли риба виходить на полювання, — матимеш удачу.

Чекаю того надвечір'я, як не чекав ніколи. Поки мій дружок приїде, я йому сто штук витягну! Не менш. Я он скільки тих блешень заготував... Заходжу якимось у спортивний магазин, стаю біля комісійного відділу. Дивлюся, старенький чоловік у кремовому костюмі увійшов, подає велику коробку, каже продавщиці:

— Блешні. Сам робив. Сорок штук. Безвідмовні, як смерть. На всі пори року, справжні універсали. Беріть, хтось купить, мене згадає добрим словом і вас теж, що порадили купити. А мені вже не до того — серце не тягне. Строго-настрога медична заборона!

Як мені хотілося сказати тому чоловікові, що серце видужає, що не треба суму і відчаю, що його ще чекають вітри романтики і удачі риболовлі. Але я тих слів не сказав, бо чоловік швидко зник, тільки-но йому видали кви-

танцію. Як він дивився на свої блешні! Ні, він не з блешнями прощався, а з молодістю... Тоді я підійшов до продавщиці і забрав коробку. Сорок штук. Трійники, заполоч, поводки... Продавщиця сказала: «Чудні ці професори, можуть за залізячками плакати». Я стояв оддалік тоді і не побачив, що він плакав...

Витягаю свої снасті, швидко лаштую і закидаю. Б'ється серце. Адже я закидаю блешню, зроблену руками професора. Облямовану усіма кольорами райдуги, блискучу і звабну, як алмазна сережка. Закидаю і бачу: блешня падає побіля човника. Такий круглий, з червоної гуми, як скат самоскида. На човнику сидить парубок і люто зиркає у мій бік:

— Вам повилазило, чи що? Скоро на голову сядете...

Озираюсь навколо. Еге, я тут не один! Он стоїть легкова машина, за нею — грузовик. Два велосипедисти ставлять свої машини в кущі, біжать із спінінгами до води. Минає якась хвилина, і Плоске вже аж стогне від стьобання спінінгів, закидушок, грузовок. Он хтось ловить на живця — навішав принади, нагнув лозяних дуг, а сам — у холодок. А по дорозі торохтять мотоцикли, заїжджають з іншого боку, беруть моє Плоске в «лещата». Де вже там розмахнутись, де вже там витягти сто штук! Тут все так змінилося... Кілька років тому я майже не бачив рибалок, був тут, як той Робінзон на острові, а тепер... Ось де можна виміряти ступінь розвитку нашого автомобільного транспорту!

Змотую спінінг, ковтаю пілюлі суму і жалю. Сто штук... Хай би вже приїздив Віктор, можна і в дорогу, можна і під вітри швидкостей. Піднімаюся з берега, просто на мене мчить автобус.

Автобус! Повний, мов діжка з оселедцями. Не менш як сорок чоловік. І всі зі спінінгами, вудками, кошиками, казанками... Вони тут і почуватимуть! Бо он уже рубають лозу, напинають намет.

Лихо моє... Питаю у шофера автобуса, який сьогодні день.

— Субота. А ви що, з неба звалились?

Отакої... Я таки справді звалився з неба — забув, який день.

Той щем, що трохи посмутив мою душу, поволі втишився. Це ж добре, що до озер і рік, лісів і гаїв повалив парод! Можна сказати — це прекрасно. Правда, все це породило нові проблеми, але то вже інша тема. Людина довго

і терпляче чекала часу, щоб напитись цілющих вод, насолодитись п'янким повітрям, помилуватись ясними зорями і тихими водами.

Озброєна моторами, всевладна і всемогутня людина, можна сказати, дорвалась до того, що було довгий час предметом мрії. Але тут виникло протиріччя. Деякі люди виявились невідповідними до користування природними багатствами. Якщо тобі підвладне все, то чому маєш панькатись? Рубай, пали, глуши, стріляй, топчи, толочи, хапай — ти всевладний і всемогутній, природа нашої землі невичерпна. Невичерпна? Що це означає? А означає те, що можна черпати скільки хочеш. Он як погуляла сьогодні сокира у чагарнику — ставили намет на один день, а зрубали найкращі деревця, які росли десять чи п'ятнадцять років.

Ні, не суху гілляку зрубали, а кілька цілком здорових і гарних берестів. У цю суботу зрубали, в наступну зрубують, отой кущ оголиться, зачахне, стане непривабливим увесь берег. Що тоді? Тоді шукай інше місце, де не зрубано і не потоптано...

Людям потрібна культура поведінки з природою — ось що я скажу. І боротьба за цю культуру вже розпочалася — є і хороші закони, є і хороші виконавці цих законів, наприклад, Никифор Антонович Білокінь.

Мине ще кілька десятиліть, і з нашого лексикону зовсім випаде слово «браконьєр». Ось побачите... Тільки з однією умовою — треба все робити, щоб досягти цієї великої мети.

Оглядаюсь навколо — Плоске грає, співає, сміється, танцює. Портативні радіоприймачі, магнітофони, гітари... В казанках на вогнищах закипає вода. На траву стеляться скатертини, нарізається хліб і сало, із пляшок витягають корки...

Рибалок кличуть вечеряти, але ті німі і глухі — вони ще чекають... Чи дочекаються? Боюсь, що ні. Така колотеча навколо! Он хтось мостить гамак біля крилатого осокара — просто над водою.

Невже він там спатиме? Ну, що ж — оригінально, хоч і не дуже зручно.

А Віктора нема. Обіцявся приїхати, сказав, що, може, й увечері примчить. От якби примчав. Характер у нього залізний, може й приїхати — ніколи не ламав слова. Принциповий, невгамовний і незрадливий друг. Один із тих, з ким легко йти у бій, в розвідку, в саме пекло чи до чорта на роги. І — запальний. Гарно це чи погано? В усякому

разі краще, ніж коли не можна точно визначити — риба це чи м'ясо.

У людини повинен бути свій характер, без нього вона схожа на лозину, що хитається та й хитається під вітром. Правда, одного разу Віктор дуже поплатився за свою запальність...

...Він не міг збагнути того, що сталося. Інна? Вона з Сашком?

Катається з ним на мотоциклі? Ні, тут щось не так, мабуть, мати наплутала. Віктор знову питає у неї, і знову чує те ж саме: «Перевдяглась і поїхала». Навіть переодяглась...

Він розчиняє навстіж двері у світличку. Розкритий чемодан, сукні і кофтини на бильці ліжка, на підлозі якісь стрічки, панчохи, черевики... Як вона поспішала! І що все це може означати?

А мотоцикл лящить, рве барабанні перетинки, крає душу. Зроду не чув такого набридливого і огидного стукоту. Що, він навмисне катається під вікнами? Віктор виходить на вулицю, але нікого там немає. Мотоцикл лящить десь аж на майдані. Тоді він іде на майдан. Сипучий пісок, як вода, розступається перед ним, залазить у черевики, тре пальці, але хлопець того не помічає, він оглядає майдан, бачить купку хлопчаків і Сашка Македона з ними. Сашко зупинився посеред майдану, Інна розминає ноги, сміється дзвінко і заливчато. А Сашко Македон показує хлопцям свій мотоцикл і красуню, яку він, можна сказати, забрав з-під носа в одного надто пихатого друга... Мабуть, по всьому селі возив, показував, ганьбив... І Віктор уже не йде, а рветься до Македона. Інна побачила, пішла йому назустріч — хода у неї стомлена. Підійшла, повела грайливими синіми очима:

— А я, знаєш, подивилась ваше село... Піску у вас!

Вона скинула черевичок, висипала пісок. Навіть рукою сперлась на Віктора — довірливо, як сестра.

— Ти вже повернувся? Ти вже вільний? То ходімо до тебе, я ж іще з матір'ю як слід не познайомилась.

— Зажди,— сказав глухо Віктор і пішов до Македона. Той очікував його. Видно, що очікував, бо поставив ногу на педаль, жував соломинку — недбало кидав слова хлопцям. Вигляд у нього був задерикуватий, як у півня, маленькі темні очі горіли лиховісним світлом тріумфатора-переможця. Якби у того жучка не були такі зухвалі очі, якби... Щоб не жував соломинку (так роблять вітрогони і всякі інші будяки-плюваченки!), щоб не поставив так

недбало ногу на блискучу педаль... О якби! Може, тоді все було б не так огидно. Але Сашко був Сашком. Він знав свою перевагу над смертними, він знав, що його персону захищена авторитетом батька, тому стояв і дивився, як до нього йшов мовчазний і темний з лиця Віктор. Цікаво, що ти тепер скажеш, лицарю вісімнадцятого століття? Ти кидався в небезпеку — під саме дно баржі, ти місяцями чекав свою Інну, щоб тільки побачити на віддалі, ти ховав її листи, де сільські жінки ховають гроші й хрестики... А вона відразу ж пішла од тебе, тільки пальчиком її поманили з хати. Що пішла — побігла, ледь встигла перемінити наряд... Хай тепер село посушить голову, почеше язиком — хто і до кого приїхав! Нічого такого ніби й не сталося, але... «Приїхала та кралечка до сина Долиняних, глянула сюди-туди та як чкурне до Македона! А він її, мов ту сучку, так і потягнув по вулиці, по майдану, аж за село, де провалля та яри...» Віктор навіть зубами скреготнув, так голосно казала оці слова якась жінка. Хто вона? Де вона? Нікого немає, але слова чути, вони гудуть у вухах, вони кров бунтують, рвуть серце і нерви.

Значить, так, ага? Ну, тоді... Віктор б'є просто в обличчя. Б'є, повертається і йде геть. Жодного слова не сказав, жодного. Не обернувся, не подивився на діло своїх рук. А руки у нього були такі, що не дай бог... Він сам ще не знав їхньої сили, тому й розмахнувся. Якби знав, може, і не сталося б біди. А так — тільки охнув досі набундючений і такий впевнений мотоцикліст. Упав просто в пилюку, ледь зіп'явся на ноги. Однак йти не міг — хлопці дотягли до паркана та там і залишили. Поряд поставили мотоцикл, побігли казати батькам.

А вона? Вона все те бачила. Коли наблизився Віктор, схилилась до нього і шепнула: «Тепер я знаю, що приїхала недаремно». Що вона сказала? Віктор нічого з тих дивних слів не зрозумів, він одіпхнув її і пішов до човна. Завів і поїхав до Чайного острова. Там і ночував. Коли вранці приїхав, зупинився біля порога вкрай вражений: у хаті біля столу сидів озброєний міліціонер...

Навіть у темряві бачу — він! На дорозі зупинилась вантажна машина, з неї спочатку випнувся чемодан, потім вузол, потім спінінги, а вже за всім цим — Віктор. Біжу допомагати нести той скарб. Ще здалеку чую його голос: — А де ж сигнальні вогні? Забув? Умовлялись...

— Он скільки вогнів,— показую на берег,— тут не заблукаєш, видно як удень.

Ніч ми спали погано — заважали гітари і співи.

Золота піраміда

Еге, тепер мені веселіше! Сиджу на носі човна, обличчя ховаю за склом — ні вітер не проймає, ні бризки не дістають. Реверс у Вікторових руках. Вітер причісує його поріділий, але ще гарний русявий чуб, виганяє з очей сльозу. Міцний мій друг, й разу не кліпнув: любить швидку їзду.

— Якби я не став журналістом, водив би повітряні лайнери!

Я йому вірю — водив би. Летить, наче на крилах. Ніколи не думав, що мій мотор має таку потужність. Віктор уміє водити човни — давня професія. Мені так надійно, так затишно, і я такий задоволений, що хоч співай. Це тобі не один серед безбережної ріки, це тобі не випадкові зустрічі, це — друг. Надійний, перевірений сто разів у житті. Міцний фізично і міцний духом. Летить по водній гладіні, мружить очі, кричить:

— До моря! Воно мені спиться, воно мені голубі очі показує, манить, кличе, тягне, вабить, як степове марево, як перша любов. Вперед до моря, вперед до хвилі, хай сяють зорі, хай б'ються крила!

Лихо моє, який пишномовний мій друг! Говорить віршами, силе порівняння, епітети... Як перша любов... Спитати чи ні про Інну? Як вона? Адже з нею така історія... Повернувся Віктор з війни, поїхав у Київ, але Інни там не знайшов. Батьки дівчини показали фотознімок: вона, чоловік, дівчинка... Важко переставляв він солдатські кирзові чоботи, коли виходив із хати. Забув навіть попрощатись. Але незабаром одержав від неї листа: «Ти мене не забув? Ти мене ще любиш? І прости мені? Важко повірити в таке щастя». Вікторе, друже мій! Як ти міг знести все це? Знаю, розумію, що тягар був важкий, навіть важчий за той, котрий ми несли шляхами війни. Але ти здужав. Бачу по тобі. Де ти знайшов сили? Як мені залізти у твою душу і трохи там понишпорити? Як тебе розворушити, щоб ти відкрив те, що закрито для всіх?

Поки я збирався з думками, поки примірявся, вагався та обдумував шляхи до сердечних таємниць друга, він гнав човна і кричав:

— Значить, ти був у Ливицдаря? Ну як він тобі? Сподобався?

Я киваю на знак згоди головою. Віктор сміється:

— А не розказував він тобі про свою дуель?

— Яка ще дуель? — дивуюсь. — У п'ятдесят літ — дуель?

— Ну поєдинок, якщо хочеш. З Братченком, нашим інспектором райземвідділу. З твоїм колегою. Ти його мушиш пам'ятати, він колись з тобою працював.

— Чув про такого, чув. Так що ж за дуель?

Віктор мовчить. Він маневрує поміж трьома рукавами — вибирає, де більша глибина. Човен іде швидко, якщо напорешся на міліну... З острахом поглядаю на Віктора: що, як промахнеться? Хочу сказати, щоб збавив швидкість, але стримуюсь: ще подумає — ось тобі маєш, сів на чужий човен, слухайся господаря. Так він і проскочив небезпечне місце на повному ході, аж дух забило. Похитую головою:

— Вигнали б тебе з авіації...

— Можливо, але потім знову прийняли б. Як Чкалова. І широка, мила посмішка.

— Бачиш, скільки проскочили? Будеш сьогодні, капітане, купатись у морі. Будеш!

Він мене називає капітаном, але я бачу — це з пошани до тих моїх двох років, на які я старший за нього, і через те, що я господар човна. А насправді капітан він. Я не заперечую. Я навіть радий — ніколи не мав справи з моторними човнами. Віктор знає це діло краще, а кому ж тоді бути капітаном, якщо не тому, хто більше знає?

Стаємо у зарослях, прив'язуємо човен. Я витягаю вчорашніх смажених карасів, розповідаю про Білоконя, Віктор регоче:

— Ти з ним познайомився? Правда, цікава людина? Друг Максима Рильського. Розказував? Він усім розказує... Та я про Ливицдаря. Вірніше, про дуель. А ще вірніше — про золоту піраміду.

Вітер хапав за поли, гнув до землі, але ті двоє, що зараз у степу, негнулись і в затишок не ховались. Зовсім недалеко, на розмитому негодою шляху, стояв газик з брезентовим верхом, шофер вже давно розчинив дверцята, запрошуючи тих двох схватись від шаленого гуркоту, що

котився полем. Однак дверцята даремно хряпали — ніхто не звертав на них уваги. Ливиндар — людина бита, скільки тих вітрів шарпало його суху статуру, скільки штормів звалювалось на його похилі плечі! А він все життя стояв обличчям проти вітру, загорілий, чорний, міцний, як дуб. Поряд з ним — кремезний, важкий, мов кам'яна брила, Братченко. Від значно молодший за Ливиндаря, обличчя у нього рожеве і ніжне, як у тієї дівчини, котра знає секрет любистку і чистотілу. Однак і Братченко не повертався спиною проти вітру, він теж уважно вдивлявся у зоране, закотковане і ніби підметене поле, що розстелилося перед ними великою картоятою хусткою.

— Це наш «Стіжок», — сказав Ливиндар і з любов'ю поглянув у далечинь. — Не знаю, чому люди так назвали цю землю, але догадуюсь. Отут і посіємо гречку. Он який ласий шматочок лишили...

— Гарний шматочок, — погодився Братченко. — Тут що не посій — виросте.

— Що не посій! — повторив Ливиндар, скептична посмішка пересмикнула його задубіле обличчя. — Не люблю таких слів. Не личать вони агрономові...

Братченко промовчав. Він знав круту вдачу голови колгоспу, не раз сперечався з ним, але зараз сваритись не хотів. Навіщо псувати нерви? Все одно Ливиндаря не переконаєш, його треба брати в полон інакше. Ось приїдуть у село, зберуть правління, там все і вирішиться. Є у Братченка надійне путо, воно лежить у пузатому чорному портфелі, відразу скисне голова, як тільки побачить на столі. Правда, людське сумління інспектора трохи потерпає, адже знав він, що інструкція, яку він везе зараз, приголомшить Ливиндаря. Старий хлібороб ночей не спав, усе прикидав та підраховував, планував та прицілювся, а тут на тобі — все починай спочатку. Та вже така доля в інспектора — не йому, Братченку, міняти ту долю... І щоб загладити до пори до часу прикрість, що блискавкою промайнула на обличчі Ливиндаря, він сказав примирливо:

— Я теж за порядок, Ілля Семеновичу. Не люблю анархії.

Ливиндаря ці слова не заспокоїли, навпаки — насторожили.

— Чи не буває так, що дехто просту ініціативу сприймає як анархію?

Братченко на це питання не відповів, а натомість витяг пачку сигарет і звичним рухом вибив дві.

— Закуримо, Ілля Семеновичу?

Ливиндар похитав головою.

— У мене, голубе, такий вік, що вже ні курити, ні випити, ні біля куми походити... Солоно сказано? Солонувато, але точно. Народ уміє сказати! Та вже давай, одну спорчу...

Вітер не давав їм запалити сигарети, тоді Ливиндар перший рушив до машини. Всівся на передньому сидінні, затягся теплим гіркуватим димом, потер зашкарублі руки. Щось його тривожило, він весь час озирався назад, де сидів Братченко, безугавно говорив, хоч славився як запеклий мовчун.

— Мене завжди називали гречкосієм... Розумієш, гречкосій, гречкосій. Як прилипло оце слівце, так і ношу його й досі. Ну що ти зробиш? А це тобі не якесь там невинне прізвисько, а все одно, що бронтозавр. Чув, Василю Дем'яновичу, про таку викопну звірину? Якщо не чув і не бачив, то подивись — вона перед тобою...

Ливиндар засміявся, хоч видно було, що йому зараз не до сміху. Мовчить Братченко, а коли людина мовчить, щось у неї є в думках. Чув голова колгоспу — в районі косо дивляться на гречкосіїв, нові культури пропонують замість гречки: то сорго, то овес, то чину... Пробував Ливиндар усе — окрім лиха, нічого не одержав. Тоді знову повертався до свого: сів стару, як світ, рослину — гречку. Невже й зараз інспектор везе якусь нову рекомендацію? Щось везе, по ньому видно, але мовчить. І щоб витягти з Братченка таємницю, Ливиндар вдається до хитрощів:

— Якось приїхав до мене уповноважений, це ще до війни було, молоденький такий парубічко, Олексою звали. Веселий хлопець! Любив співати. Збере молодь, розкаже їй про політику, а тоді влаштовує співи. Одного разу виступив на комсомольських зборах і ну крити: «Палісадники завели, гречку сієте, старих пісень співаєте. Хто це вас тягне у минуле?» Поспитав так строго, а потім як затягне: «Гоп, мої гречаники, гоп, мої білі!» Регіт, тупіт у клубі, хоч вуха затуляй. Сиджу я на зборах, змокрів увесь, бо знаю, куди цілиться уповноважений. А він почав розказувати про трави, згадав пісню перших комунарів, сам завів приємним тенорком: «Косим клевер, косим трави на комунівській землі».

Братченко посміхнувся, засовався на сидінні і раптом сказав:

— Тоді ви пригостили уповноваженого січкою з конюшини... Так?

— Пригостили,— упалим голосом сказав Ливиндар і ошелешено глянув на інспектора.— Звідки знаєте?

— Читав недавно в газеті таку байку. Дотепна.

Відрубав так і замовк. Дивиться кудись убік, на обличчі ні тіні, ні рисочки вдовolenня чи втіхи. Ливиндар прочитає. Ой, пропали твої, Ливиндаре, хитрощі хліборобські з отим Олексою, завзятим косарем трав! Не вдалося розворушити інспектора, мовчить мов пеня. Умів Братченко гасити усмішки, що не кажи — умів. Так і просиділи в машині всю дорогу мовчки, кожний думаючи про своє.

І тільки увечері, коли зібралось правління, Братченко заговорив. Котив слова легко, наче обручі. Людям у вічі не дивився, але в голосі вчувався метал і рішучість. Закінчив промову твердим і коротким словом: «Горох».

Ливиндар стрепенувся. Ні, не боявся він сіяти горох, він його завжди сіяв, ось і цього року посіє ділянку. Горох... Якщо казати правду, то віп, Ливиндар, і виріс на горосі, адже колись, у давнину, кращого не бачили. Але тепер!

— Скільки ж його треба? — примружив очі Ливиндар.

— Для вашого колгоспу,— Братченко глянув у свій папірець,— п'ятсот гектарів.

Запанувала тиша. Чути було, як десь чаккав мотор — то в ремонтній майстерні готували двигун для освітлення. На стіні поцокував важким маятником годинник.

— Це наказ чи рекомендація? — петерпеливився голова.

— Рекомендація.

— Тоді ми подумаємо. Ще маємо час.

— Завтра вранці я доповідаю... Наша рекомендація, як би вам сказати, має силу рішення... Розумієте, ми впевнені, що ви знаєте, яку вигоду дає горох. Він залишає в ґрунті п'ятдесят кілограмів азоту. Це — на один гектар.

— Залишає в землі! — вигукнув Ливиндар і відчув, як у нього спалахнуло обличчя.— Мене більше турбує те, що в засіку!

— Майте на увазі, Ілля Семеновичу,— спокійно вів Братченко,— що тисяча зернин гороху важить близько чотирьохсот грамів. Легко перемножити і дізнатись, який буде валовий збір зерна...

— Тисяча зернин! — в'їдливо підкреслив голова.

— Я ще не закінчив свої інформації,— з достоїнством сказав Братченко.— Горох при гарному догляді дає

понад тридцять центнерів з гектара. Кожна бадиллина містить десятки важких зернин...

— Кожна бадиллина осоту містить тридцять п'ять тисяч зернин!

Братченко безпорадно розвів руками. Дивився з осудом на голову колгоспу, картав себе: скільки разів давав слово попроситись в іншу зону, щоб не їздити в Білохатки, не мати справи з оцим грубим і миршавим на вигляд чоловіком з таким дивним і рідкісним прізвиськом! Так ні, все зволікав, усе думав, що втихомириться людина, у якої за плечима не сорок, а вже п'ятдесят. Он в інших колгоспах без жодного заперечення прийняли його рекомендацію, а тут... От і куштуй тепер солонцю, зализує подряпини від цього густо всипаного колючками їжака! І щоб одним духом покінчити з Ливиндарем, Братченко сухо сказав:

— Хай вирішує правління. Можу тільки додати — є така думка...

Оця фраза, проказана з притиском і шанобливою багатозначністю, справила на всіх магічне враження. Після таких слів навіть Ливиндар змовк. Риска. Кінець обговоренню, суперечкам. Ляснув «Стіжок». Повний тріумф Братченка.

Три дні після цього ходив Ливиндар чорний і грізний, як передбуряна ніч. Ні з ким не хотів говорити, ні з ким не хотів бачитись. Парторг колгоспу, молоденький, завжди стриманий на слові Іван Яценко кілька разів підходив до голови, щось питав у нього, але той рішуче махав рукою і тікав геть. Одначе Яценко був настирливий, якомсь схопив Ливиндаря за поли, зупинив і сказав:

— Є вихід, Ілля Семеновичу!

— Вихід? Вихід може бути тільки один — сіяти гречку.

— І я за те, щоб сіяти.

— А рекомендація? Я не можу йти проти неї.

— Ні, прийняти її... Але... чорт з ним, зі «Стіжком», є інша площа.

— Іншої площі нема. Де ти її взяв?

— Знайшов. Заводьте машину, покажу.

І ось вони знову в полі. Вітер хоч і не вщух, однак став значно тепліший і ласкавіший. З Дніпра линули запашні, духмяні випари — то вкривались свіжою травою острови заплави, вічнозелені просередди. Прибережна шелюга поволеньки вивільнялася з-під води, мережила перше не-смільне плетиво з білого квіту. В повітрі пахло солодом, пріллю, оживаючим корінням.

— Отут посіємо гречку,— сказав Яценко, коли машина зупинилась серед поля. Він тупнув ногою по трав'янистому зеленому килимку обочини і додав:— Переміряв, сто гектарів буде.

— Гречку на дорозі? — здивувався Ливиндар.

— Понад дорогою,— відповів Яценко.— Тут можна зібрати по двадцять центнерів, якщо не більше.

Ливиндар свиснув, як це роблять повеспі метушливі і гомінкі шпаки. Оглянув обидва боки шляху, переміряв кроками, почухав потилицю. Дотепний хлопець оцей Яценко!

Мовчить, мовчить, а тоді на тобі — не слово, а діамант. Боже ти мій, як же він сам, голова, не додумався раніш! Скільки тут, на гостинцю, гуляє землі! Тільки курай та полин шелестить.

Що ж, пропозиція Яценка слухна. І голова артілі вперше подивився на свого «комісара», як він часто називав парторга, іншими очима.

— Так, кажеш, по двадцять можна зібрати?

— Можна, Ілля Семеновичу.

— То чого ж тоді стоїш? Орати треба!

Він любив сіяти гречку. Сам ходив за сівалкою, сам стежив за роботою тракториста, піклуючись, щоб той часом не зробив огріха.

— Огріх — великий гріх, особливо тут! — кричав він і тихенько посміювався, запилений, щасливий, сяючи очима, як дитина, котра вдалась до невинних хитроців: «Перехитрю я тебе, Братченку, ось побачиш! Зжер ти мій «Стіжок», а все ж я викрутився. Дасть бог, не підведе гостинець!»

І він не підвів. Гречка зійшла густа і рівна, як щітка. Ливиндар часто ганяв тепер свого газика по степовому шляху, по вузькій смужці, залишеній для проїзду, наглядав за сходами, наказав поставити тички, щоб бува хтось з недотеп шоферів не заїхав колесом на посів.

Коли настав час косовиці, Ливиндар зрозумів, що двадцяти центнерів йому не зібрати. Літо видалось посушливим, пекучі вітри присмалити гречку, вона почорніла і зморщилась. Але й тих шістнадцяти центнерів виявилось досить, щоб розгладилися зморшки на чолі голови колгоспу — його тепер не засміють.

— Навіть пшениця не дала того, що наша гречка,— казав Іван Яценко.— Будемо тепер з гречаною кашею...

— Не дам нікому й зернини! — відповів «комісарові» голова. — Засипати в засіки і замкнути. Зумів знайти вихід, зумій почекати.

Чого чекав голова? До нього приїжджали заготівельники, просили гречки. Вислухавши прохання, Ливиндар незмінно казав:

— Гречки нема, беріть горох.

— Як нема? — дивувалися заготівельники. — Та у вас її повні засіки! Ви ж знаєте, що гречана крупа — діста. Це золото. Хіба ви не знаєте? Придивіться уважно — зернина гречки схожа на пірамідку. У вас велике багатство — більше півтори тисячі центнерів золотих пірамід! Вони не в засіках повинні лежати, а в сейфах!

Ливиндар посміхався, але був твердий, як скеля. Він чекав і дочекався. В колгосп приїхав Братченко. Інспектор був, як завжди, врівноважений і спокійний.

— У тебе справді, Ілля Семеновичу, є гречка, чи, може, так просто славу розпустив?

— Є гречка, — відказав голова.

— Де сів?

— На дорозі.

Братченко зіщулився, наче захопив отцу, постукав пальцями об скло, що лежало на столі у голови. Потім встав, пройшовся до вікна, поглянув у двір.

— Слава про твою гречку дійшла аж в область. Не я дзвонив язиком, ти. Тепер так: щоб завтра вивіз.

Він чекав од Ливиндаря всього, тільки не оцього:

— Завтра не зможу, машини зайняті, але з понеділка почну возити.

— Скільки вивезеш?

— Всю!

— Всю?

— Я міркую так — це для посіву?

— Для посіву, — стомлено проказав Братченко і покинув вікно. Він підійшов до столу, простяг руку Ливиндарю і додав: — А собі скільки лишиш?

— Щоб вистачило засіяти «Стіжок». Посію по гороху...

Інспектор кивнув головою.

— По руках?

— По руках, тільки з однією умовою.

— О, починається! — посварився пальцем Братченко. — Які такі умови?

Ливиндар встав, скинув кашкета.

— Ось я збігаю в комору, принесу гречки картуз, посиплю в куточку. А ти трохи постоїш на ній голими колінками... Ну, хоча б з півгодинки. Колись моя мати так карала мене за непослух. Гарна була наука, хоч і колюча...

Він не витримав, схопився за боки і засміявся, спочатку нечутно, наче збирався чхнути, потім голосно, аж до сліз.

— Йй-бо, принесу, держіть мене, а то принесу...

Віктор сміється. Сміється він смачно, розкотисто, наче йому всього двадцять. А я дивлюсь на нього і думаю: чого ж ти смієшся, милий? Та тут плакати треба... Агроном... Що ж таке агроном? Попихач? Ні, не попихач. Агроном — майстер землі, її перетворювач і володар. Це — чародій і бог. Агрономами були Ломоносов, Лев Толстой і Довженко. Я вже не кажу про таких, як Докучаєв, як Мічурін, як Симиренко. Агроном... Скільки теплоти й розуму в його руках, якщо вони вільні, скільки біди і горя, якщо вони зв'язані.

— Про що ти думаєш? — питає Віктор. Він заманливо хрумтить — я добре підсмажив карасі, — дивиться на мене і чекає відповіді. Що йому сказати? Про свої невеселі думки агронома? Ні, мабуть, не скажу. Що це дасть? До агронома усі лізуть і всі його вчать, навіть ті, хто з трудом відрізняє редьку од моркви.

— Думаю про редьку і про моркву, — кажу серйозно. — Ти коли-небудь їв редьку з медом?

— Ясно, — підморгує Віктор. — Ясно, зачепив твою тонку струнку — агрономію? Цікава річ агрономія. Пам'ятаєш повідомлення селекціонерів про стоколос? Ну, про гіллясту пшеницю. Скільки було галасу! А де гілляста пшениця? Де вона?

О, з моїм другом не засумуєш! Так тебе розворушить, що, чого доброго, й тиск підніметься. Як я не намагався одбиватись, але Віктор тільки руками махав, мовляв, знаємо, майстри на слова, а де діло? Ми обмінювались досить гострими репліками, ми кипіли у вирі суперечок, а навколо нас буяла краса повноводдя. Подумалось: ось ми тут плещемо язиками, а життя рухається за своїми законами. Воно посилає відчутні поштовхи і сюди, у тиху гавань, де ми пристали, — наш човен гойдається на рокотливих хвилях, ніби нагадуючи, що його для того й створено, щоб він рухався.

Бачу, Віктор вимірює бензин у бачку. Вчора я залив останню канистру — де будемо заправлятися? На Дніпрі мало заправочних станцій для човнів.

— Гель дістане, — каже спокійно Віктор. — До Черкас вистачить. Ще треба масла взяти.

— Масло є. Туди і назад вистачить. А ось з бензином...

— Гель тобі дістане що хочеш і скільки хочеш. Ти ще не знаєш Геля.

— Радий буду познайомитись.

Віктор заводить мотор, якусь мить ганяє його на холостому ходу, потім включає швидкість і голосно декламує:

Вперед, до моря, вперед, до хвилі,
Хай сяють зорі, хай б'ються крила.
Там запах неба, там запах сині,
Я йду до тебе, ясний і сильний.
Прибій гуркоче, прибій нуртує.
— Ти битви хочеш? — Шумить, не чує...
Чого ж ти варте без битви-бою?
Якщо ти море, то я з тобою...
Якщо ти море, то будь же морем:
Друзи з вітрами, всміхайся зорям!

Він дав газу, і ми вилітаємо на широке плесо. Попереду — море.

Як служити двом богам

Віктор подає мені зошит. Читаю:

«...Їх було двоє, а він — один. Один — це той, що його бачив Сашко Македон у хаті Перепелиці. Тоді із ним було ще двоє хлопців, але тих він не запам'ятав. А цей зразу впав у вічі — високий, білявий, з правильними рисами обличчя. Спочатку здавалося, що білявий убивається за Олею. Сашко Македон навіть був упевнений, що так воно і є, але потім дізнався: білявий попав в оточення, вибрався з табору полонених, пристав у прийми до якоїсь удовиці. Ну що ж, пристав то й пристав, але чого ходиш до дівчини? Отака думка промайнула тоді у Македона. Промайнула і розвіялась, як дим. Але зараз він дивиться на білявого, думає: чому він ходить до Олі? Що їх єднає? Сашкові на мить здалося, що він натрапив на ту ниточку, яка йде до клубочка, — ще й досі він потирає боки, пошмуговані нагаєм за ту клятву баржу з м'ясом! — і він уже побачив себе цілком виправданим і навіть похваленим начальством. Аякже! Знайти ниточку — то не кожному вдає-

ться. Нагороджують того, хто перший смикне за ниточку, — клубочок сам покотиться до ніг. Га? Аж дух захоплює...

Вони сидять на бричці — два поліцаї і білявий. Аусвайс показує: Степан Стась. Сибіряк. От воно — сибіряк. Німці кажуть, що сибіряки не люди, а леви: не бояться ні вогню, ні морозу. Сибіряка можна вбити, але зіпхнути з землі — неможливо. Степан Стась — сибіряк. А що, як ті сибіряки поцрутть фюрера аж до Дніпра? Кажуть, вони вже біля Харкова... Гримнуть своїми «катюшами», закричать: «Ура!» — і покотять по землі лава за лавою, лава за лавою, як вода. Що тоді? Хто простягне руку? Хто скаже: він не він, Сашко Македон не слуга фюрера, а жертва обставин і, крім того, ще й наш. Наш? О, яке слово — наш. Воно вже почало розпливатись, перетворюватись у безформне коло, у задимлений серпанок, у марево. Наш? Як це розуміти — наш? Чим доведеш? Ах, треба доводити, вам цього мало... Ну що ж — будь ласка. Покличте сибіряка Степана Стася. Спитайте у нього — він усе знає...

Де ж більше зиску — там чи тут? Там — це десь за Харковом, на передній лінії, де гудуть гармати і де щодня лягають у землю сотні отаких, як Стась. Тут... Тут загальний страх і підозріливість, криваві допити, де перекладач Сашко Македон не тільки кидає од столу до підлоги запитання і відповіді, а ще й демонструє свою відразу до тих, хто на підлозі. Спробуй не демонструвати — ти вже на підозрі. Не доведи, боже, до рук гестапо... Там з тебе всі жили витягнуть, не кожний витримує навіть перший допит. Стеж за ходом допиту, демонструй свою відразу до тих, кого допитують. Ніколи він не думав, що доведеться отак жити — витягати з людей те слово, яке важче вирвати, ніж жили. Хто йому простить? Та ніхто! Навіть дівчата на нього плюють, навіть дівчата. Невже це відплата за гріх?

Гріх... О, якби тільки це... Адже все може бути — сьогодні ти їм потрібний, завтра — ні. Прийдуть оті сибіряки, яких навіть есесівці бояться, покличуть, посадовлять на стільця. Прошу, сідайте, громадянине зраднику! Он воно що — не гріх, а зрада. Це набагато більше, ніж гріх. Гріх можна одмолити, а зраду? Ні, йому вороття немає, але... Але на всяк випадок треба місточок. Невеличкий, скромний, досить хисткий, як та кладочка через річку. Може згодитись. Он гестапівці, і ті мостять перелази... Додому илюють тільки золото та коштовне каміння, а дехто навіть відшукує нишком родичів у інших країнах. Невже вони

чують біду? Зовні наче не чують нічого, горлають своїх пісень, кричать хвалу фюреру, катують партизанів, п'ють шнапс, гвалтують дівчат, б'ють у пику рядових солдатів. А після цього нишком витягають золоті зуби, персні, хрестики, довго розглядають і знову ховають у ганчірку. Передають тільки з вірними і надійними людьми додому і наказують рідним ховати на «чорний день». Чорний день... Що воно таке? Сашко Македон такого не чув, ніколи не думав про чорний день. Невже вони вкладають у це поняття отой страшний і холодний зміст? Невже вони знають, чим кінчиться їхня місія?

По всьому видно — знають. Найліпший доказ — страх. Боятися ходити поодиноці навіть у нужник... І все з ліхтарями — блиск-блиск-блиск. Говорить з тобою і світить просто в очі. Що воно? Раніш цього не було... Страх. У кожного він виявляється по-своєму. Той захворів на дизентерію, той не може спати вночі, той горілку дудлить. У одного солдата, кажуть, знайшли листівку з п'ятикутною зіркою і з перепусткою в радянський полон...

Ні, треба жити обачно, безоглядність — місія дурнів. Якщо він, Сашко Македон, зумів вибратись тоді з-під Смоленська, то він не дурень. Скільки там лягнуло! Страх подумати. А він благополучно вирвався з кільця, яке мало ось-ось згоріти. Вибрався, замолив гріхи перед німцями, втерся в довір'я, став їхньою правою рукою. Він ситий, чистий, він у теплі. Життя — хто знає йому справжню ціну? Ні, ціни для життя немає. Єдина ціна — існування. Вирвав право на існування — купив життя. Що таке смерть заради життя? Вигадка, облудна пропаганда комісарів. Якщо смерть, то вже нічого немає, ніякого життя. Хіба це не ясно? Ні, життя дається, на жаль, тільки один раз, про це не слід забувати.

Сибіряк. Ось він лежить із скрученими руками, схоплено його біля пристані, наган у кишені. Хіба не ясно, що це один із тих, хто вже пустив не одну баржу на дно? Наган... Це такий доказ, що відразу поведуть у яр. Звичайно, спершу вирвуть кілька нігтів, щоб видав клубочок. Рватимуть нігті, а він, Сашко Македон, слова. Хто скаже, що це різні речі? Слідчий з червоною зіркою на кашкеті цього не скаже. А що ж він скаже? Так і так, громадянине зраднику, ви були підручним гестапо...

Мороз сипнув по спині у Сашка Македона. Другий поліцей, п'яленький і сонний, мов курка, дрімає поруч, рупницю опустил на сіно, — їхати далеко, розморило, в сон

хилить. Розрядити б його рупницю, штовхнути б у спину Стася, мовляв, біжи, згинь, хіба не бачиш — я наш? Наш... Знову це слово. Як легко його втратити, як важко повернути. Чи вдасться взагалі? Так, так, чи вдасться? Спробуємо... Вже на рахунок є дещо — одпустив кількох спекулянтів, кількох знайомих колгоспниць, котрі несли з сусідніх сіл борошно. Що ще? Ага, у нього добрі стосунки із сім'єю Перепелиці, з Олею. Ясно, що Стась разом з нею, хіба не видно? Одпусти його, відразу дасть знати Олі, хто його вирятував. Скажуть: а ми й не знали, не відали! Виявляється, Македон не такий уже й сучий син... Та що там сучий син! Хіба вони не бачать, на який ризик він іде? Що означає відпустити партизана? Та це ж — куля в лоб!

До речі, а як викручуватись перед гестапо? Сказати, що арештований утік? Можуть і не повірити... Тоді — допит, тоді — подавай нігті... От іще — приверзеться. Коні ледь ступають по спеченій землі, копитами пил кидають у бричку. Візник, сухорлявий дід у сіряку — в таку спеку! — оком не поведе, на поліцаїв не гляне, наче він німий і глухий. Поцьвохкує собі батіжком, на дорогу дивиться. Жодним словом не обізвався. Слухняний! Мабуть, з тих, котрі сподіваються одержати свій наділ землі...

А оцей дурний і п'яний Мишко? Що ж він? Почує лемент, прокинеться, почне стріляти і може вкласти Стася. Тоді — пропав завдаток. Інша річ — утік би Стась. Який вексель! Плати по ньому, діватись тобі, громадянине слідчий, нікуди. Хіба не знаєш порядків у гестапо? Там не люблять панькатись. Звернути все на Мишка? Мовляв, один був, бо другий п'яний і до того ж спав... Мишкові вирвуть усі нігті, але... Як тут бути? Думай, думай, Македоне, адже тебе ще в школі називали Головатим. Доведи, що ти головатий, доведи, інакше погано тобі буде потім.

Македон вирішує. Ні, не легко це далось йому, не легко! Аж піт тече з-під козирка кашкета. А там, усередині, що робиться? Хай громадянин слідчий зважить, чи легко йти на такий ризик. Що там ризик — на такий подвиг! Подвиг... Справді, це буде його перший подвиг. Треба спробувати, нічого страшного не буде, як і вколошкає отого Стася п'яний Мишко. Ну що ж, не вийшло, іншим разом вийде. Треба видати вексель, векселі не пропадають марно. Позичив він якось двадцять марок Мишкові на випивку, одержуй тепер проценти — Мишко і перший здоровкається, і очі в нього улесливо бігають при зустрічі, і голос пом'якшав. Двадцять марок Македон уже давно видрав у Мишка, але

проценти ще й досі йдуть. Він, Македон, старший, це факт, адже він багатший. Багатші завжди в старшинах. Ось і зараз Мишко прихилився до плеча Македона, дримає, бо знає, що на варті — старший...

Легенько, один порух руки, і вже скинуто путо з ніг Стася. Той ворухнувся, сталльні очі — в очі поліцая:

⇒ Цікаво, за скільки ти продав Україну?

— Дурень,— м'яко каже Македон і очима показує — тійкай. Але Стась допитується:

⇒ Раніш брали тридцять сребреників, а зараз?

— Ну ти,— вихоплюється у Македона, але він встигає схаменутися — Мишкове плече посунулось нижче, напружилось. Візник голови не повертає — знає своє діло добре. Тепер лишилось головне — як оцього дурня переконати, що зараз нема часу говорити про торгівлю? Прогавиш якусь хвилину, будеш подавати на стіл свої лапи... Тоді запищиш! Рухайся, сибіряче, поки не пізно, рухайся, біжи в степ, он туди, до лісочка, не оглядайся і не бійся пострілів.

— Роззяво,— тихо каже Македон. Стась напружився. Якась блискавична думка — розпачлива і раптова — навалилась на нього, не дає вивернутись. Він ще раз зиркає на Македона, ніби питає: «Це так?» Той киває головою. Секунда, одна секунда — і вже Стась, мов той заєць, стрибає по полю. Македон випускає чергу у повітря. Візник зіщулився, увібрав голову в плечі, потім зовсім упав на передок і погнав коней. Мишко розплющив очі, бо його добре ogrів кулаком по голові розгніваний Македон.

— Стріляй, собако, партизана проспав! Стріляй!

Мишко протирав очі, вовтузився на возі, а Македон посилав кулю за кулею. Еге, хіба поцілиш? Он уже де Стась — тільки голі п'яти мелькають — чоботи у нього стягли ще на пристані. Мишко припав на коліно, бахнув кілька разів, потім повалився під віз. Голова у нього йшла обертом — і від шнапсу, і від стусана кулаком, яким його почастував Македон.

— Що ж тепер буде? Що з нами буде?

Македон криво посміхнувся:

— Так і знав — доведеться брати все на себе. Тільки ти дивись мені...

Він прицілився і вистрілив у візникову спину...»

— Хитрий сатана! — кажу я. Човен летить по дуже широкій воді. Віктор весь забризканий, чуб його ніби ще більше злиняв, розтріпався на вітрі.

— Хто? Хто хитрий?
— Та твій колишній суперник...
— А, прочитав! Тільки зараз — ні слова про нього. Хіба ти не бачиш — ми входимо в море! Не псуй мені враження! Човен летів по морю. Воно було спокійне і чисте, як тихе придніпровське плесо.

Син Сонця

Ми причалили поблизу пристані — на відстані, обумовленій правилами безпеки руху. Тут, де щохвилини пристають великі пасажирські і грузові судна, маленький човен має поводитись смирно і покійно: це не для нього пристань, це не для нього кам'яний парашет, за який можна прив'язатись, і заправочні бункери. Ти індивідуал? Якщо так, то нема тобі ніякого обслуговування. Бензин, масло? Лови розторопного шофера, покажуй умовний знак — зверху вниз великим пальцем — мовляв, дай бензину. Може, це міжнародний знак? Не знаю, але кілька разів пробував, діє безвідмовно. Одначе Віктор сказав, що тут вдаватись до міжнародного сигналу немає потреби, Гель бензин дістане. Ми прив'язали свого човна до куца, пообідали в ресторані, я повернувся назад, а Віктор подався в місто.

Повернувся з двома каністрами бензину. Швиденько перелив його і подався на пагорб: там на нього чекав грузовик.

— Що, дістав тобі Гель бензину? — спитав я Віктора, коли той повернувся.

— Тобі мало? Двох каністр?

— Я не про кількість. Ти казав: Гель дістане, а сам купив у шофера. Я ж бачив.

— Май на увазі, що до самого Кременчука ніяких заправочних не буде. Взагалі для човнів у нас заправочних не існує — всі користуються послугами станцій для автомобілів. Так що...

Я безнадійно махнув рукою. Добре, що так: могли б виникнути куди складніші проблеми. Ось, приміром: тріснула шестірня чи зламався вал. Що робити? Де взяти запасні частини? Де полагодити мотор? У Києві є така майстерня — одна на все місто, там кілька тисяч човнів. Влаштували її у старій баржі на березі Дніпра. Приміщення тісне, захаращене, добиратись туди треба по трапу — хисткий

дощі. Оступись ненароком з мотором на плечах, поточись під вагою тридцяти двох кілограмів — опинишся на гострому камінні. У майстерні лише чотири майстри. Запасних частин мало, деяких зовсім немає. Спробуй пробитися, коли люди йдуть і йдуть: у того сальник протікає, у того карбюратор переливає... Майстри лаються, власники човнів лаються, директор майстерні нишком вислизає із задушливого приміщення і тікає світ за очі...

Розповідаю про все це Вікторові. Той слуха, потім посміхається і каже:

— Без паніки. Коли щось зіпсується, у нас є РТС. Там все зроблять, не бійся. Там такі хлопці, що гусям ярмо зроблять!

Ну що ж, Вікторе, ти справжній романтик. З тобою нам буде затишно і надійно — не пропадем. Про що може бути мова, коли хлопці з РТС навіть гусям ярмо роблять? За таких умов можна спокійно вирушати аж до самого Чорного моря.

Гель з'явився зненацька. Зупинився на пагорбі, побачив наш човен, замахав руками. Я ніколи раніш не стрічався з Гелем, я тільки знав од Віктора, що він безнадійно закоханий у свої формули та ізотопи, працює над кандидатською дисертацією і виношує честолюбні плани великого відкривача. Окрім того, полюбляє спорт, мандри. Я цілком покладався на смаки Віктора, адже це він був душею нашої подорожі. Крім того, я втішався думкою, що Гель належить до тієї когорти молодих учених, котрі не цураються лірики. А чом би й не так? Адже є на світі такий привабливий чоловік — Тур Хейєрдал! Та хіба тільки він один? Звідки відомо, може, саме у цьому маленькому чарівному місті над Дніпром виріс наш радянський Тур Хейєрдал?

Так ось — Гель. Син Сонця стояв на пагорбі і махав руками. Очевидно, він кликав до себе Віктора. Той підвівся і подерся вгору, я лишився на місці. Хоч ти й син Сонця, однак я не кинуся до тебе, як Віктор, я почекаю тут. Я одвернувся і почав порпатись у своїй рибальській сумці. Підвів голову, коли почув поряд кроки. Лихо мое, скільки вони принесли пакунків! Так і на дно піти легко, навіть без шторму і вітру. Вдивляюсь в обличчя Геля. У сина Сонця твердий погляд карих очей, строге, ніби з мармуру, обличчя, спокійні рухи і круте плече боксера. Це був писаний красень років двадцяти п'яти, одягнений

у кремову тужурку, вузькі, дбайливо випрасувані брюки спортивного типу, на ногах легкі замшеві туфлі. Ні, цей молодик вирядився на танці, а не в подорож. Тут у таких брючках нічого робити! І щоб впевнитись, що так воно і є, я кажу:

— Куди вирушати на ніч? Чи не краще сходити в парк, у кіно чи на виставу? Я вже, знаєте, починаю перетворюватись на вепра...

Гель метнув на мене твердий погляд.

— А я хотів би поїхати... Ви не готові?

От тобі й на! Він, бачте, питає, чи ми готові до подорожі. Та ми вже якусь частину цієї подорожі пройшли. А доточи ще сотню кілометрів, котру я подолав сам один? Якщо казати правду, то подорож триває! Отак ми сказали, але Гель на те відповів крижаним голосом:

— Ну, якщо так, то почнемо подорож. Ось гляньте, я склав маршрут...

І тут ми з Віктором зрозуміли, що надто зухвало і легковажно вчинили, обравши там, у Києві, капітана екіпажу. Я ще тоді почував, що не годжуся на цей відповідальний пост, але Віктор так переконував... Тепер мені стало ясно, що до цього питання треба повертатись ще. Про це казав отой маршрут, який ми розглядали. Гель знав Дніпро так, як знають люди свою квартиру. На папері синіли замілини, острови, затоки, усі глибокі місця, коси і навіть ями. Все тут було так, як у справжніх морських лоціях — умовні знаки, напрямки вітру, круті повороти, сила течії. Більше того, біля отих заповітних ям стояли позначки, зроблені червоним олівцем: сом, лящ, окунь.

— Гадаю, що наш капітан зробив це діло по-справжньому, — сказав я і глянув на Віктора. Він мовчки схвалив мов рішення, він торжествував: «Не я казав, от тепер і подумай, що за хлопчина Гель!» А Гель, покрутивши чомусь носом, проказав:

— Гра і подорож несумісні. Я так думаю...

Але Віктор не дав йому докінчити:

— Гель! Подумай, перш ніж стверджувати! Де це бачено, щоб без капітана? Хоч і малий екіпаж, але він теж може і під дощем розкиснути, і морально та фізично розкластися...

Гель усміхнувся. Дивно, що ця людина вміє усміхатись! Мовчки поклав свої клунки та вудки у човен, потім повернувся убік, підняв руку. За пагорбом, на дорозі біля розлогої шовковиці, стояла дівчина в білій косинці. Яка цнота!

Не дозволив проважати аж сюди, попросився на відстані. Сів за кермо, оглянув наш вантаж, дещо переклав, дещо засунув під лавку, перевірів карбюратор, завів мотор, заглушив його і сказав:

— Поїдемо до озера Ревун. Там будемо вечеряти...

Я дивився на збурунену гвинтом жовту воду, а сам думав про озеро Ревун. Що за озеро? Я знав ніби всі великі озера, а от про Ревун ніколи навіть чути не доводилось. Якийсь, певне, прибережний рукавич, що його умовна назва цілком відповідає умовному значенню... Чимало тих озерець розкидано в заплаві Дніпра, ні тобі території, ні рослинності цікавої. Клапоть води, забутий богом і людьми... Хотілося спитати про нього у капітана, але той пильно дивиться в далечінь, а мотор так гуркотить, що я тільки головою похитав: хай буде що буде.

Та Гель стишує гуркіт мотора, човен робить крутий поворот до берега і вривається носом у сипкий, перегрітий на сонці пісок.

— Приїхали.

Ми розминаємо ноги, підводимось. Гель дивиться кудись угору, очі його смутніють.

— Не пощастило нам,— каже слабким голосом,— місце зайняте.

І він показує туди, де видніється у прибережній лозі вигорілий на сонці білий намет. Роздивляємось. Біля намету сушаться ятері, полощеться на вітрі випрана білизна.

— Сюди ще б півня та примус — картина була б повна! — саркастично посміхається Віктор. — Спробуй знайти хоч один незайнятий острів чи райський куточок — нічого не вийде! Тісно стало на світі!

Гель докидає більш оптимістично:

— Місця всім вистачить! Озеро велике. Тут чимало щук.

Ми беремо спінінги, підрулюємо до лозняка, зверху натягаємо брезент. Видерлись угору, зупинились вражені. За сто метрів від Дніпра починалось велике озеро, щедро вбране верболозом. Кущі такі густі та буйні, що води не видно. Якби не знав, що за цими зеленими смугами живого муру є вода, пройшов би мимо. Ідемо повз намет. Біля нього сидять два літніх рибалки і варять щось у закопченому відрі. Здоровкаємось, питаємо традиційне: «Ну як, ловиться чи балується?» Похмурі, зарослі обличчя рибалок майже не реагують на запитання. Чути тільки сумне, безнадійне: «Самі бачите, компот варимо». Дивуємось: «У вас

он і ятері, і спінінги, і навіть перемет». — «Дурно мокне у воді, вже тиждень, як хвоста риб'ячого не бачили». — «А Ревун?» — питає Гель. Рибалки безнадійно махають руками: «Пробували, пусте озеро».

Гель іде попереду, ми з Віктором за ним. Глибоко грузнемо у піску. Спека неймовірна. Навіть верболіз принишк, на щоб вже дитя пісків. Над озером ширяє шуліка.

Неохоче розмотую спінінг, хлопці пішли далі, а я обрав собі місцинку, зручну для закидання, приміряюсь оком до буйного латаття. Його тут стільки, що, здається, ніде блешню покласти. Обірвеш одну, другу, тільки прикрощів наберешся. Чіпляю поганеньку блешеньку, іржаву, яка вже кілька років лежала в рибальському чемоданчику без діла. Яке озеро, таке й начиння! Розмахуюсь, спінінг свищить, блешенька стрибає по лататтю, потім занурюється у воду. Знічев'я веду до берега, поглядаю у той бік, куди пішли хлопці. І враз котушка спінінга зупинилась, щось дуже сіпнуло, й жилка боляче врізалась у долоню. Швидко випростую жилку, починаю підмотку. Еге, озеро, виявляється, не таке вже й пусте. З-під латаття визирає здоровенна голова щуки. Вона водить, у неї для цього є сила. Водить довго, я вже жалкую, що начепив слабеньку блешню, там того трійничка, як кіт наплакав. Досить рибі хоч раз добре труснути головою — шукай вітра в полі. Але я не даю рибі натягти жилку, я попускаю, бо знаю свою нікудишню блешню. Нарешті стомлена щука йде до берега.

Не знаю чому, може, від несподіванки, може, від радості, я метушусь, роблю помилки, але щуку витягаю. Беру в руку і зважую. Еге, та в ній більше двох кілограмів! Кидаю рибину на траву, швидко міняю блешню. У захваті закидаю — і моя прекрасна блешня гойдається на кущі аж на тому боці! Сіпаю з силою, гілка тріщить, тягну її через усе озеро. Ще кидок, тепер уже влучно — попав на чистоводь. І зпову удар. Удар біля самого берега. Цю щуку беру без водіння — одним духом вибираю жилку, рибина вже на березі. Яка ж вона велика! Прикидаю і бачу — не менш як шість кілограмів! Кричу на всі заставки, як та дитина:

— Ге-е-е-ль!

Він, виявляється, поруч. Визирнув з-за куща, ахнув:

— Уже дві?

— Це диво, а не Ревун! Гель, ти теж диво!

На голос прибігають обидва зарослі рибалки. Побачили моїх щук, за голови схопились:

— А ми компот варимо, мало не охляли тут.

Літні люди хутко, мов бігуни Олімпу, летять до намету, хапають свої спінінги, повертаються назад. А я тим часом питаю у Геля:

— Як у тебе?

— Та є трохи,— чується відповідь з-за куща.

Не витримую, біжу до Геля.

— Де риба?

— У воді.

— У воді в мене сто щук,— відповідаю сердито,— знайшов коли жартувати.

Але Гель показує на воду і каже:

— Он, на кукані.

Шість штук! У мене тремтять руки. Я так хвалився своїми двома, я так кричав! А він, бачте, начепив уже шість щук і ні пари з уст.

Іду на своє місце, закидаю, але кльов припинився. Свистять блешні, навхрест лягають на воду жилки, та озеро мовчить. Понуро хльоскають по воді два зарослі рибалки, обличчя у них грізні. Так і не витягли жодної рибини, хоч кидали до сьомого поту. Сонце вже черкало розжареними крайками об землю, з кущів вилетіли комарі, липли до тіла. Прийшов Віктор, приніс маленьку щучку. Я кепкую з нього, хвалюся своєю великою щучою.

— Ти для моєї щуки живця приніс. Ха-ха-ха!

Віктор не сердиться. Він ахає біля моєї щуки. Гель авторитетно пояснює:

— Якихось п'ять хвилин застали вечірнього кльову, тепер почекаємо ранкового. Побачимо, який буде ранок.

Він віддає похмурим рибалкам свою рибу.

— Вилийте компот і варіть юшку. Нам теж по мисці дасте.

Ми з Віктором наслідуємо приклад Геля.

— Беріть і нашу.

Рибалки пожвавішали. Що не кажи, а жива риба омолоджує рибальську душу. Навіть розговорились люди:

— Заходьте до нас, намет великий, вітер гуляє. Так буде веселіше. Разом повечеряємо.

Один із них хворобливий, зігнутий і плоский, мов дошка. Жовте обличчя, охлялий голос. Але й він ворухнув устами.

— Я таку юхицю ушкварю, що за вуха не відтягнеш. Ось побачите!

Заходимо в намет. Просторо, чисто, вистелено свіжим сіном. Лягаю на сіно, заплющую очі. Сьогодні було забагато сонця, крутить у потилиці. Віктор та Гель хочуть допомагати чистити рибу, але хазяї не дають: кожному своє — одному ловити, іншому чистити. Старий, як світ, рибальський закон. Не нам його ламати. Хлопці лягають поруч. Щасливі й горді, мов боги. Гель задоволений, що повів нас на таке прекрасне озеро, Віктор — що вибрав до складу нашого екіпажу такого тямущого хлопця.

Я теж думаю про Геля. Давно відомо, що людська гармонія складається з антиподів. Трьох безнадійних романтиків чи мрійників для нашого екіпажу було б забагато. Гель його врівноважував. На човні повинна бути хоч одна твереза людина. Тепер вона у нас є.

Дорога додому

Ми нап'яли і свій намет. З нього видно озеро Ревун, ранкові й вечірні зорі, зграї птахів, що крутяться над тихим плесом, густу, аж синю шеллогу, червонястий, розжарений сонцем виднокіл. Гель охоче погодився стати тут «на прикол», хоч ми знали, що у нього ще не минула сверблячка мандрівника. Тільки розігнався, уже ставай і дивись, як заходить сонце, як плывуть над головою хмари.

Віктор щось записував у свій товстий зошит. Чи не вірші? Так, тут можна писати... Хоча б про те, що існує на світі куточок, можна сказати, райський куточок, оцей клапоть землі, оцей клапоть голувої води, прозваний кимось озером Ревун. Сині кетяги верболозу звисають до самої води, навіть купаються в ній, створюючи манливі затінки, на які ми дивимось десь у грудні по телевізору і зітхаємо: було... Коли спадає спека, коли небо вбирається у своє діамантове вбрання, а над заплавою, над Дніпром, над світом звисає голуба кирея вечора, тут, на озері, панує той дивний спокій, який буває тільки серед чистої, незайманої природи. Ніщо не шелесне, не зітхне, не хрусне. Стоїть така лунка тиша, що починає дзвеніти у вусі. На воді плавають широколисті квіти казок — латаття, українська *Вікторія регія*. Стань на два листки квітки — не потонеш. Йди собі по воді, мов господь бог... І раптом серед цієї чистої, мов хімічна сполука, тиші — удар. То зазізнілий і останній

сьогодні сигнал риби, котра надто захопилась гонитвою за удачею.

Цікаво, звідки походить назва Ревун? Може, тут хтось почув ревище? Прийшов якийсь рибалка, закинув вудочку, замріявся — уява малює русалок, водяника, перелесника, — аж тут як зареве водяна сирена... І страх, і здивування, і захват — озеро, яке здатне ревіти. Чудеса!

Не знаю, чи здатне це озеро до таких див, але що воно має над людиною безмежну владу — ручаюсь. Стоїмо з Віктором на березі, вдивляємось у царство тиші і краси, думаємо кожен про своє, але твердо знаємо — думки наші нав'язні краєвидом. Власне, так думаю я, а Віктор? Щоб дізнатись, кажу навмання:

— Сонна терапія, водна терапія... Чи є терапія з допомогою тиші? Краси?

— Один із наших сусідів лікує тут виразку шлунка...

Я дивлюсь на Віктора. Він уточнює: оті двоє рибалок — робітники цукрового заводу. Щоліта регулярно приїжджають до цього озера — один із них лікує тут виразку шлунка. Дружать здавна, ще з фронту. Нерозлучні. Незабаром до них приєднаються сім'ї.

— Цікаво, чи допомагає йому? Наскільки я знаю, таку хворобу лікують не тишею, а дієтою...

— Нерви — ось та основа, на якій тримається все. Тут увага людини зосереджена тільки на одному — риба. Чи клюне сьогодні? Яка буде завтра погода? Все інше пішло в небуття. Тривоги і надії, радості і лихо... Отоді й настає видужання.

Неподалік лаштує поставці Гель. Поставцями тут називають очеретяні чи лозяні поплавки з наживкою. Плаває собі по озеру такий поставець, гуляє приманка, а ти в холодочку вилежуєшся. Та ось пірнув поставець, виринув і знову пірнув. Тепер твоє діло винести його на берег разом з доброю рибиною... Я дивлюсь на Геля, а думаю про Віктора. Колись і Віктор був такий дужий і вродливий, як отой фізико-хімік... А потім як звалилося на нього! Лихо моє, чому так багато звалюється на одну людину? Питаю про це у Віктора. Питаю, не шукаючи обхідних шляхів:

— Скажи, Вікторе, ти щасливий?

Він скалить зуби.

— А що таке щастя?

Відповідаю з відвертою лукавістю:

— Щастя — це коли трудно.

— О, тоді я найщасливіша людина на світі!

Віктор сміється і йде до Геля. Він не хоче інтимних розмов. А може, він навмисне пішов до Геля, щоб показати молодому другові, що тут усі рівні, що немає дідів з багатими біографіями і своїми інтересами? Можливо, адже Віктор завжди відзначався скромністю характеру. Та й для мене це урок — мовляв, не варто секретничати, коли поруч твоя зміна. Маєш що сказати людям — кажи всім: старим і молодим. Одна хата, одна сім'я, одна дорога.

Дорога... Яка вона була трудна у мого друга! Якось Віктор зауважив: «Дорога додому завжди довга». Дорога додому... Цікаво, кого він мав на увазі? Чи не себе часом? Та чому тільки себе? А поглянь навколо, поглянь уважно. Хіба тільки у тебе так? Мільйони доріг, і всі вони довгі та трудні. Бо відміряла нам їх не примха, не випадок, а доля і епоха.

...Слідчий не надавав серйозної ваги справі Віктора Долиняна. Він курих цигарки, часто поглядав у вікно і диктував: пишіть так, як було. «Визнаю себе винним...» Винний? Хто його знає, котрий з них більше винний — він чи той Македон... Слідчий нетерпеливо мнені цигарку.

«Хто кого вдарив? Хіба не ясно, чия провина?» І Віктор написав. Що було робити? Як не кажи, а він таки завинив. Він ударив Сашка Македона. Правда, спочатку удару завдав Македон... Той його підступний удар влучив у саме серце. Але хто і де судив за удари в серце? Якщо тільки це не удар ножем...

А потім — суд. У залі повно білохатківців. Мати з припухлими очима. Сашко Македон з розквашеною губою. Хлопчик-свідок із смішним вихорком на голові. «А він його як телепне у пику!» Сміх, дзвоник, типса. Суддя з голу-бими стомленими очима запитує у підсудного: «Визнаєте себе винним?» Віктор мовчить. Зал насторожено тамує подих. Чути, як у коридорі капає вода з бака. І враз — віддих полегшення у залі: «Визнаю».

З усього, що він бачив і чув, лишився в пам'яті отой удар обухом по голові: «Рік виправних таборів». І злякані очі тієї, котра прийшла зненацька і поселилась у серці на-завжди.

Він вергав каміння, гарнасився по кар'єрі. Конвойні тільки плечима знизували, розводили руками. Записуючи норми, підсипали тютюнцю. А Віктор? Які у нього були думки? Часу для роздумувань не було: він швидко розміняє той рік, він його скоротить!

Коли добре натомишся, добре спиться. Уві сні він розмовляє з Інною... Дорога до неї важка і довга, але він її пройде швидко, якщо йтиме не зупиняючись, переступаючи щабель за щаблем. Отак — один, два, три, аж до заповітної цифри 365. Головне, щоб не спіткнутись, не оступитись. Оступишся, прогавиш секунду — зустрічі з Інною не буде. Яка ж вона вузька, яка ненадійна стежка до мрії...

Його помітили, ним зацікавились. Викликали на розмову. Сивовусий начальник довго розпитував, щось записував у блокнот. Минув місяць, його знову запросили до начальника. Ведуть через усе містечко два конвоїри. Один із них жартує: «З кар'єру на млинці до теці!» У Віктора завмирає серце. Він прискорює крок. З кожним сантиметром ближче до мрії! На півдорозі до волі юнака зупиняє війна — падають перші бомби.

Віктор видирається з-під купи піску, протирає очі. Одного конвоїра вбито, другого поранено. Стогне, просить допомоги. А юнак нічого не може зрозуміти — звідки бомби, чому навколо така метушня. Оглушений, обпечений, він рве на собі сорочку і невміло перев'язує пораненого. Потім звалює його на плечі і несе через усе містечко в табір...

Почалась евакуація. Загратовані віконечка довгого ешелону. Знову бомби. На цей раз запалювальні. Горіли вагони, горіла станція. Конвоїри попадали в кювет, за ними посунули карні злочинці... «Рятуйся хто може!» Розлізлися по кущах. Віктор подався на фронт. Доволі! Він так старався, він так працював, так вірив! Тепер одна віра — в боротьбу. Він має силу в руках, досить задарма казенний харч їсти. Он скільки смертей, он скільки біди, а він тюремний казанок вилизує...

Ішов на фронт, поспішав. Ішов на фронт, а попав до німців. Табір. Коли переганяли по колючому, сухому степу, сипнув піску в очі есесівцю — згодилася наука! — кинувся в шелюгу. Або сюди, або туди. Сили ще були — одбіг далеченько, навіть пострілів за собою не чув. Потім ішов поблизу сіл — добирався до лінії фронту. Він до неї, а вона від нього! Ганяйся за вітром у полі... Прийшов аж під Єльню. Заріс, ноги набрякли, харчувався дикими ягодами по лісах — дизентерію підчепив. Комісар довго розпитував, Віктор розказував. Розказував усе як було. Нічого не втаїв. Єдина неточність: «Рятуйся хто може!» — ніби сказав начальник ешелону, коли налетіли фашистські літаки і вагони поїнялися полум'ям. Ці слова насправді вигук-

нув один із карпих злочинців... «От і рятуюсь — прийшов до вас».

У комісара добрі, уважні очі. Розпитує, а сам поглядає, мовляв, слова — гарна річ, а як сумління? Та чи докопаєшся до нього, коли людина заросла, як звір? Сумління на обличчі, у погляді, в голосі. Підлікували, потім — комісія. Знову перевірка! Перевіряли довго — фронт зупинився, німцям дали можливість попробувати димку із наших «катуш». Комісар прийшов до слідчих, забрав хлопця. «У мене до нього діло є». Діло було таке:

— Приведеш «язика»?

Віктор в армії не служив, що таке «язик» — не знав. Комісар пояснив:

— Фріца. Живого.

Він глянув на міцні руки і горбаті плечі юнака.

— Сподіваюсь, дотягнеш. Це буде перевірка, бо там, — він кивнув на двері, за якими сиділа слідча комісія, — буде довго. То як?

— З охотою, тільки...

— А без тільки?

— Можна й без тільки, але тільки...

— Ну?

— Щоб не самому. Боюсь.

Комісар усміхнувся.

— Само собою — дамо провідників. Надійні хлопці — смерті в очі не раз дивились.

Він приніс «язика». Приніс на спині. Звалив полоненого в штабі, попросив кухоль води. Йому дали чарку горілки. Він випив і впав. Скільки пролежав, невідомо, прокинувся від грубого штурхана в бік: «Вставай, конай яму». Розплющив очі, нічого не розуміючи. Біля німця стояв лікар, мацав пульс. Помацав, махнув рукою: «Задихнувся». Віктор злякався — це ж він власними руками забивав у горло фріца отой кляп, що йому дали розвідники. Їх було двоє — провели аж до лінії вогню, залягли, а його послали в німецькі бліндажі. Німця він викрав, а приніс труп. Що тепер буде?

Комісар сказав: «Завдання ти виконав тільки наполовину — нам потрібний живий фріц, убитих он сотні». І знову Віктор повзе під вогнем — своїм і чужим. Шансів мало, один на сто. Це він знав, бо був уже досвідчений. Взяти «язика» не вдалося, вчорашня пропажа наполохала ворогів. Хлопець був уже біля бліндажів, як раптом спалахнуло небо від зелених, червоних, білих ракет. Заторохтіли

кулемети, засвистіли кулі. Тривога! Німці сполошилися, підняли всіх — не підповзеш до них! А тут розвідники подають знак — назад. Не хотілося Вікторові повертатися без «язика», ой, як не хотілося! Заліг і лежить в ямці, весь на видноті, як корова на площі. Підігнала куля — таки влучила в ногу. Аж тепер він поповз назад. Тих двох, що були в засідці, не знайшов, добрався сам. Комісар зрадив, коли побачив його.

— Відверто кажучи, ти міг і не повернутись.

— Тобто як? — не зрозумів Віктор.

— Оті з комісії були впевнені, що ти не повернешся.

— А куди б же я пішов?

Комісар глянув на Вікторове набрякле коліно:

— Піти зараз є куди, — сказав він задумливо. — На війні безліч шляхів... Безліч. А до правди — тільки один шлях. Здається мені, що ти його й обрав. Хай тобі щастить на твоєму шляху. А зараз — у медсанбат!

Потім було чимало «язиків», чимало й медалей — відступ припинився, командування стало щедріше нагороджувати. Комісар інколи викликав до себе розвідника. Одного разу Віктор прийшов з медаллю «За відвагу». Це була висока на той час нагорода. Комісар поздоровив його. «Ось як, а в мене такої медалі немає». — «Це я офіцера поцупив, обер-лейтенанта. Кусався, всі руки мені погриз». Віктор показав свої руки — вони були покусані. Комісар похитав головою: «То не страшно, загояться... Буду радий бачити на твоїх грудях нові медалі».

Та нових нагород більше не було. Було інше — фашистський концтабір Бухенвальд...

Дивлюся зараз на Віктора, хочу уявити, який він був там, у Бухенвальді, і не можу. Сам він про це розповідає неохоче і односкладово: «Вижив тільки тому, що не пив води». Спробуй зрозуміти... Одного разу показав, яка у нього була тоді голова — з кулак. «Висохла». А які ж у цього велетня були руки, ноги, плечі? Страшно подумати. Он зараз він з поставцями бавиться. Разом із Гелем. Мов діти, які пускають кораблики. Хтось правильно сказав, що людина до кінця життя лишається у якійсь мірі дитиною. І оці серйозні люди, потрапивши на лоно природи, стали дітьми. Благословен будь світ, де люди мають можливість хоч трохи побути дітьми!

Чому не заводиться машина?

Які б у нас не були багаті рибні влови, які б не були цікаві розмови, мені з думки не йшов отой загадковий Марко. Віктор делікатно не торкався цієї теми, щадив мене. Яка стриманість! Та мені від його стриманості легше не ставало — не так приємно у сорок літ пошитись у дурні. Соромно було в очі землякам дивитись, сором пече й зараз. Та хіба тільки сором? Десь підсвідомо жевріла цікавість, ота людська цікавість, яка інколи може й душу спопелити.

Підходжу до хлопців, вони саме похідні шахи розклали. Вигріваються під сонцем, жирок пагулюють. Уже кілька днів живемо біля озера, ніхто й слова не кине про від'їзд. Мені поспішати нікуди, навіть добре, що недалеко забились, адже у мене визрів план. І я його викладаю:

— Хлопчики, покидаю вас на кілька годин. Мені конче треба побувати в Черкасах, хочу додому подзвонити. Якщо комусь із вас заманулося міста, прошу в човен.

Я так і знав: спочатку вони будуть мене відмовляти, а потім здадуться. Віктор каже:

— Нема мені чого там робити — лишаюсь тут.

Гель навіть посміхнувся:

— Я попрощався на місяць.

Мчу до Черкас. Човен майже пустий, пасажирів нема — летить, мов стріла. Тут зовсім недалечко: обігнув рудий кряж, взяв на пряму — уже й околиці видно. Довго вибираюсь нагору, шукаю міжміську телефонну станцію. «Дайте Білохатки, правління колгоспу». Застаю тільки бухгалтера, Ливиндар пішов додому обідати. Дзвоню додому.

— Ілля Семеновичу, тут таке діло...

Розказую все. Віп мовчки слухас. Нарешті перебивас:

— Знаю, знаю, діди приходили. Вчора був той Марко. Твердий горішок...

У мене аж руки прилипли до телефонної трубки. Ноги отерпли, але я все вислухав, все до останнього слова. Ливиндар охочий до розмов, особливо коли мова йде про справи його господарства. А той Марко, виявляється, мав безпосереднє відношення до колгоспу «Придніпровський»...

Назад веду човен на тихому ході, поволі — мені треба ще раз почути слова Ливиндаря. Та що почути — я хочу побачити всю картину. Інакше нічого не зрозумію, не повірю, не переконаюсь. І я починаю все спочатку.

Ось вони стоять у дворі — голова колгоспу, діди. Вони підхихикують, підбріхують, мене словом згадують. «Може,

той агроном чарку зайву хильнув чи так йому приверзлося, але ж божився — спіймав злодюгу!» Весело поблискують очима, підлещуються до начальства. «А ми й повірили та до нього!» Переминаються з ноги на ногу, в очі зазирають. «А він нам показує на пісок, бурмоче: отут був». І — ха-ха-ха!

Байдашний посміхається, а Горобець гигоче од душі. Ласий, старий хрін, до анекдотів. А тут тобі — живий анекдот. Агронома вже немає, можна й зуби поскалити йому в спину. «А він тикає в пісок, меле, мов теля хвостом, був тутечки, ось здесечки». І знову — ха-ха-ха! Та раптом Горобець замовкає. Його синя губа перестає сіпатись, старий аж присідає від подиву. Просто до них іде Марко. Той самий, котрий мені чи то приснився, чи то приверзся після зайвої чарки.

— Он він! Іде сюди! Йди, йди, голубе!

Це — Горобець, Ливиндар, а за ним Байдашний дивляться туди, де зупинився Марко. Став на току, поглядає, мнеться. Байдашний аж руку приклав до лоба — проти сонця дивиться. Надивився, сплюнув у гарячий пісок:

— Йди, коли тебе кличуть! Все одно доведеться людям у ноги кланятись та в сірка очей позичати.

Марко підходить, скидає картуза.

— Здрастуйте.

— Здоров, коли не жартуєш, — це Байдашний. Колючі очі під волохатими бровами так і свердлять хлопця, ніби буравчики, на язиці сто колючок і одна від одної гостріша. Та ось озивається Ливиндар:

— А, це ти? Ну де був, що бачив?

— Біля косарки був, — упалим голосом тягне Марко, голови не піднімає.

— На лузі? Ну то як? Гарно хлопці косять?

— Гарно.

— А ти як? Багато заробив на кошиках?

Марко мовчить. Мовчать і діди. Вони розуміють, що сміятись зараз не можна, не той поворот історії. Діди навіть спантеличені трохи, зібралися покепкувати з агронома, а вийшло не так, як гадали.

— Ну то як, у мовчанки прийшов з нами гратися? — Це знову Ливиндар. — Погралися б, та нема часу. Роботи багато. Казали мені, що ти тут уже з тиждень кутки трещ, а не приходиш. Чого ждеш? Запроси? Так і так, мовляв, дорогий товаришу Поляцький, просимо на пироги. Пирогів не буде, не жди. Кажі, чого прийшов.

— А якби я... Трактора б мені,— каже тихо Марко і тре свої важкі чорні руки.

— Трактора? — знущається Ливиндар.— Ти бачиш — трактора захотів. А де ж твій хвалений мотоцикл? Думаєш, я забув, як ти мені дулі сукав у кишнях? Так і так, товаришу голову, я ось вирішив кошики робити. Розживусь, приїду на мотоциклі, вас покатаю... Казав так? То що ж — покатаєш? Я готовий.

Марко мовчить. Мовчить довго. Ливиндар навмисне втримує паузу — це у нього така кара. За непослух, за примхи, за дурний молодечий запал.

— Одним словом, так. Якщо по добру прийшов, якщо втямив щось із тієї витівки, то завтра приходь вранці до контори. Тільки знай — трактора не дам! Всі квитки продано, як на виставі. Лишилися контрамарки на гальорку. Сам винен. Бо ми ж тебе не ждали, руки не схрещували на животі і голову попелом не трусили. Он які у мене хлопці, бачив? Золоті... їх кошиками не зманиш, а мотоцикли у них уже є. Отак, Марку.

Аж тепер Марко підняв голову. Підняв, і всі побачили — щось у його чорному зарослому обличчі раптом змінилось. Наче якийсь промінець ударив, чи що.

— Спасибі, Ілля Семеновичу, буду!

Сказав отак і щодуху помчав додому.

— От хлюст! — гримить у трубку голос Ливиндаря.— Бачили таких? Ні, ви таких, як у мене, не бачили ніде. Глянули б тоді, коли він довідку канючив: «На мотоциклі повернусь, вас покатаю, все село посаджу...» І скажи ж ти, чортове зілля, скільки не рубаєш його під самий корінь, а воно, мов дреза, оживає... Був хлопець як хлопець, за трактор його посадив — працює. А тут якісь лозарі заявили, кошиками торгують на базарах. Підбили на живу копійку... От тобі й жива копійка — ледь душа в тілі тримається! Може, на користь? Всяке буває. Поставив його на скирту — хай поки що там побуде. Якщо отямився, може, згодом і трактора дам. Хай заслужить.

Я надаю газу. Лечу до хлопців — треба ж їм розказати. Вони чекають мене на березі. Коротко переповідаю, Гель посміхається, а Віктор, мов кремій, — тільки щелепи ворухаються. Нарешті каже:

— Все одно — він десь тут!

— Хто?

— Ти знаєш, про кого мова. Рано чи пізно — попадеться.

Гель нічого не розуміє, але й не розпитує детально — він просто не хоче втручатися в якусь стару суперечку. Так і каже:

— Щось довоєнне? Не дуже цікаво. Світ зараз має куди складніші проблеми.

Віктор насупився:

— Війна — то проблема номер один, Гелю. Мусиш знати, вчений.

Гель змовчав. Він чув, що таке Бухенвальд, не посмів перечити. Піднімалися вгору мовчки. Коли полягали спочивати у наметі, Віктор спитав:

— Як же воно з машиною вийшло? Чому вона не завелась?

О, ця машина. Сашко Македон гасав на ній, зачаровуючи всіх своєю вправністю. Це була ота знаменита півторатонка, легка і витривала машина, якою ми пишалися перед війною. Справді, вона варта була того, щоб нею пишатись, однак Македон, поставивши її десь у кущах, шипів: «Чортів самовар! У них мотори, як звірі, а тут пихпих — і вже радіатор кипить». Це було під Смоленськом, бої точились запеклі, німці натискали, місто горіло, а ми відчували, що ось-ось здамо його. Наші лави ріділи... Інколи з'являвся маленький літак, пурхав у високості, кидав нам мішок з сухарями. Ми рили картоплю на лісових маленьких плантаціях, варили її в болотяній твані — всі колодязі було випито, вода розцінювалась на вагу золота. Гітлер скидав бомби і листівки: «Москва оточена, кидайте зброю і переходьте до нас».

Одного разу, коли ми лежали в бур'яні, приплюснуті бомбами, до нас приповз мордатий солдат. Приповз, умотився поруч, витяг з торбини білу хлібину і шмат копченої ковбаси. Ми розплющили очі й ахнули. Півтора місяця ми їли тільки сухарі, недоварену картоплю і дикі ягоди — ожину. Ми забули, як пахне хліб, ми забули, яка на смак ковбаса. А тут таке багатство... Мордань на нас не дивився, він шматував хлібину, рвав її зубами, а ковбасу, здавалося, ковтав непрожовану. Як він їв! І ось уже до нього тягнеться спочатку одна рука, за нею ще одна, ще... Мордань мовчки одриває шматки, охоче ділиться. Навіть ковбасою частує.

Старшина Переверзєв розсуває гілля куща.

— Де взяв?

Мордань кліпає очима.

— Німці дали.

— Німці?

Той киває головою і продовжує їсти. Переверзев поси-
нів од люті:

— Ти був у них? Признавайся...

— Був. Нагодували, дали на дорогу оце і сказали —
йди додому, війні кінець.

Дивлюсь на Переверзева. У нього тремтять щоки. Саш-
ко Македон напорошив вуха:

— Так і сказали: йди додому?

— Вони сказали: йди до матки, війні капут.

— Чому ж ти не пішов до матки, а завернув сюди? — це
Переверзев. — Вони тебе підіслали! Ось чому! Ти продався
за шмат ковбаси! Ти — зрадник!

Переверзев хапає із рук морданя хліб і ковбасу, кидає
в пісок і топче все добро ногами.

— Вони думають, що всі такі, як ти! Помиляються!
Хлопці, що з ним робити?

Мовчать солдати. Вони так натерпілися, так напеклись
у вогні, наголодувалися, що у них немає сил для слів.
А може, вони думають? Про що? Сині обличчя, погаслі очі.
Та ось один каже: «Краще б роздав по шматочку, хліб
не винен...» Переверзев аж пищить од хвилювання і злості:
«Хліб той наш, вони його у дітей наших відняли». Глухо
гудуть солдати. Мордань злякано водить очима.

— З якої частини і прізвище? Ветати!

Мордань називає частину, прізвище. Галанчук. З Умані.

— Україну продав за шмат гнилої ковбаси, — лютує Пе-
реверзев. — Матір Україну! Гнида ти, а не Галанчук. Так
і запишемо — Гнида. Або зрадник. Це все одно.

Він обводить нас поглядом, запитує:

— Хто просить слова? Судитимемо його солдатським
судом. У штаб не поведем.

Мовчать солдати. Тоді підводжусь я. У мене чомусь
тремтять ноги. Але я мовчки штовхаю морданя в спину,
веду його в бур'ян. Повертаюсь і починаю чистити ствол
своєї гвинтівки.

Вночі німці прорвали лінію оборони. Переверзев сказав:
«Вони обійшли нас, відходимо на лівий берег Дніпра». На
Македоновій машині вся амуніція нашого полка —
плащ-палатка, запас сухарів, списки особового складу,
патрони. Порідів полк... Сашко порпається під капотом,
чортихається, проклинає все на світі. Переверзев хоче до-
помогти йому, але той відмахується: заїло щось у карбю-
раторі, і що розуміє старшина в жиклерах? Переверзев

первує: треба відходити, он уже німецькі мінометники дістають сюди. А тут ця машина... Не заводиться, і край. Минає ще хвилин десять, всі чекають, що ось-ось почується довгожданий і завжди радісний голос мотора. Але він мовчить. І ніхто не може допомогти Македонові — ніхто. З люттю думаю: чому не вивчив машину? Все копався на городі, не знайшов часу хоч раз сходити в клуб і розібрати власними руками той проклятий карбюратор. А Македон ще там копається, голову за капот сховав, мабуть, думає, що міна промахнеться, не зачепить.

Та вона не промахнулась. Вдарила зовсім близько, старшина подав команду на відхід. А машина? Переверзєв безпорадно розводить руками. Він шанує вміння шоферів, він взагалі любить техніку. Покинути машину? Єдину свою гордість? Он скільки вже покидали техніки, але то — боягузи. Він не покине. Хапає викрутку і сам лізе під капот. Ми вже відійшли трохи, пригинаємось, чекаємо старшину. Раптом чуємо — ударив крупнокаліберний кулемет. Машина горить, а Переверзєв плазує до нас з простріленими ногами. Ми беремо його на плечі і йдемо до Дніпра. Старшина хрипить: «А шофер наш — штучка! Побачив, що мене поранено, кинувся не сюди, а до німців. Тепер ясно, чому він так довго порпався...»

— Ручаюсь, — сказав твердо Віктор, — ручаюсь, нічого там не заїло, то він вигравав час, щоб здатись у полон. Мабуть, німці його зустріли радо. Аякже, знає німецьку мову, погодився служити їм вірою і правдою.

Віра і правда... Дурні, якщо повірили. Той, хто раз зламав віру і правду, вже праведником не буде.

Загнаний вовк

Озеро Ревун так нас причарувало, що ми прожили біля нього цілий тиждень. Потоваришували із робітниками цукрозаводу. Попервах вони здалися нам замкненими і похмурими, але пізніше виявилось, що ці люди охочі і до слова, і до дружби. Ходили разом ловити рибу, варили юшку в одному відрі, ділилися сигаретами і хлібом. Та ось настав час прощатися — ми вирушали в дорогу. З щирим смутком проводжали нас «робізони» — так Віктор прозвав цих двох милих людей.

— Зустрінемося наступного року! — пообіцяли ми. — Приїдемо сюди відпочивати, тут справжній курорт.

— Приїжджайте! Ми тут щоліта буваємо, ось уже десять років. Та чи приїдете? Мабуть, у Сочі махнете.

Клянемося, що приїдемо сюди. Сочі? Після того як ми вибрались у цю подорож, нас і пряником не заманиш на курорт. Головне — взнати дорогу. Досі ми нічого не знали — здавалося, окрім Матвіївської затоки на Дніпрі, нічого путнішого не знайдеш. Тепер ми досвідчені. Приїдемо обов'язково! До зустрічі!

Без домовленості ролі розподілились так: Віктор сидить на носі, я посередині, а Гель на кормі. Віктор без вагань передав Гелю кермо — вести човен має той, у кого зіркіше око. Зранку потягло туманом, над головою — хмари, Дніпро піниться, сердиться, горне поперед човна високі гребені. Я дивлюся на біленькі села, що вискочили на пагорби і завмерли там. Це ті села, які перенесено з низин. Це вже, власне, не села, а містечка — центральний майдан з магазинами і ринком, школою і сільрадою. Навіть невеличкий стадіон є. І всюди сади. Коло хат, на вулицях, навколо села. Телевізійні антени. Все це дало людям Кременчуцьке море...

Перехиляюсь до Віктора, кричу йому на вухо:

— Дай мені ще раз глянути на твій зошит.

— Ти вже читав його!

— Дай ще!

Віктор неохоче лізе в торбину. Подає мені зошит. Розгортаю першу сторінку, читаю: «Справа зрадника Батьківщини Олександра Македона, перекладача німецького гестапо». Гортаю сторінки, дивуюсь ретельності і старанності збирача фактів. Ось «Обвинувальний висновок», ось текст майбутнього прокурорського виступу, показання свідків, записи спогадів колишніх партизанів. Добираюся до того, що мене найбільше цікавить. Ось воно — «В тентах зради»

«...Він прийшов увечері, коли стемніло. Прийшов хмільний, безтурботний. «Чула, наші Харків узяли!» Оля мовчить. Що криється за цими словами? Дивний Македон, дуже дивний. То вихвалявся німецьким парабелумом, шоколадом, шнапсом, а то враз — «наші Харків узяли». Правда, це у нього і раніше було. Оля пригадує, одного разу приплентався з якимсь поліцаєм, натякав: «Щось німчики заворушилися, щось вони чують». Оля й тоді не виявила цікавості, тільки й сказала: «Знає кіт, чие сало з'їв». — «Еге, — крутить головою Сашко, — яке там сало... Сало що? Тут складнішим пахне. А ти все кучерики свої крутиш?»

Докрутишся, що заберуть тебе в казино, офіцерам на втіху..» Оля сміється: її не заберуть, бо має добрий захист — довіреного гестапо. Чи не так?

Сашко тоді промовчав, навіть скрушно зітхнув. Тепер він весь аж мінився на виду, радів чогось. Чого саме? Невже, що наші Харків узяли? Не віриться. Ніхто в це не повірить. Хоч убий. Двом богам не служать. Хитрує зрадник, шукає порятунку. Та його не буде. Хай не дуже радіє, потім розберуться, що то за радість була. Оля знала за Македоном й іншу радість: після того, як посадили Віктора. Хіба забудеш? Все село плювало Македону вслід, люди одвертались. А він гарнасився на мотоциклі, широким кльошем пісок мів. Похвалявся: «Я навчу його шануватись!»

Сашко дістає з кишені плескату німецьку пляшку зі шнапсом, витягає з іншої кишені шматок сала, кладе на стіл і підморгує Уляні: «Покришіть, Уляно Василівно, разом відсвяткуємо перемогу». Уляна дивиться на дочку. Та киває на знак згоди. Що ж — можна й святкувати, якщо так. Кожен за своє. Без слів — тост у думках. Це добре, що у них гостює гестапівець! Ні дочки в Німеччину не поженуть, ні підозри ніякої. Оля допомагає матері накрити на стіл. Ось тільки хліба нема — згодиться і бриндя. Аби сало було...

Попробувала шнапс, закашлялась.

— Боже, яке пійло... З чого вони його роблять?

Сашко допиває те, що лишилось в її чарці. Уляна навіть не пригубила, взяла шматочок сала, понесла на піч Василькові — майже рік минув з того часу, як дитя бачило м'ясне. Тільки й того, що риби наловить, юшки посьорбає. Синій став, довгов'язий, як жердина. Так і лишилася з сином на печі. А дочка за столом з тим пройдисвітом хихоньки справляє.

— Знали б оце в гестапо, з якої нагоди чарку п'єш, орден тобі б виписали з самого Берліна...

— Не кепкуй, Олю, бо й так отут пече...

Виявляється, у цього німецького попихача душа знайшлась — показує туди, де у людей груди. Перевіримо, чи справді вона знайшлась.

— Хай пече тому, хто гріх на душу взяв. Нам нічого боятись.

— Кому це «нам»? — перепитує Македон, вдаючи, що надто п'яний.— Тобі та твоїм кавалерам боятися нічого — ви чисті. Як ангелочки.

— Хай бояться ті, котрі прийшли на нашу землю... — Оля схаменулась, та було вже пізно. Македон зареготав на всю хату:

— Аж ось коли ти розкрилась! А то — кучерики, завитушки. Давно здогадувався, та все вигороджував тебе. Шкільна подруга... Ти ще не знаєш Македона! Ти ще нічого не знаєш...

Оля засміялась:

— А що маю знати?

Македон встає. Похитується, такий плюгавий та шолудивий у чорному поліцайському костюмі. Жук. Чистий тобі жук. Дарма народ не назве так. Тільки десь побачать поліцай, ховають усе, що може потрапити на око шкуродерові, кричать: «Жук! Жук!» Ось він перед нею — жук. Свій, доморощений. Править теревені, ніби кається, ніби сумління у нього потерпає. Надто прямолінійно, а ще — Головатий! Хто тобі повірить, що ти радий за Харків? Певне, душа в п'яти сховалася. Йде відплата. Вчора хлопці казали: «Взяли Харків, йдуть на Київ». Сьогодні сам прийшов і підтвердив: «Наші взяли Харків». Наші? Взяти б тебе зараз за барки та у воду. Щоб і сліду не лишилось. Оля посміхається, грає кучериком, виспіває:

— А що маю знати?

Македон перестає хитатись. Він показує на вікно і каже:

— Коли прийде до тебе Стась? Опівночі? Та мене це не цікавить. Прошу тільки одне — як прийде, скажи, що завтра я дістану для нього новий аусвайс. З тим, що у нього є, небезпечно...

Оля остовпіла. Степан Стась? Звідки він знає про цього хлопця? Навіщо новий аусвайс? Що за повина?

— А для чого Стасю новий документ? Він просив?

Македон кривить писок:

— Не вийде з тебе мадонни. І не старайся. Це — зайве. Краще чини так, як я велю. А чи потрібний йому новий аусвайс, він сам тобі скаже. Будь здорова. Про Харків і про шнапс — ні пари з уст. Надіюсь, ясно?

Він козирнув і вийшов. Вийшов просто в ніч і розтанув, як імла. Вийшов рівно, ні разу не похитнувся — це помітила Оля. Помітила і злякалась. Невже Македон провокатор? Досі всі вважали, що Олі вдалося прикритись старим знайомством, використати це знайомство у своїх цілях, аж оп воно що — провокатор. Видає себе за радянського патріота, за партизана-підпільника... Лихо мос, де ж поділись

хлопці? Почекала ще годину — нікого. Тоді пішла в плавні, пішла тільки їй одній відомою стежкою. У дуплі старої верби лежала записка: «Потрапив до рук поліції. Виручив Македон. Остерігайся, може бути провокація. Степан».

Виручив Македон? Та не може бути... Що все це означає? А може, він підсланий партизанами? То чому ж тоді ніхто із хлопців про це не знає? Ой, щось тут не так. Щось дуже напугано, голова болить, іде обертом. У кого спитати? Хто підкаже? Хлопці знайшли стежку до Києва, там є своя людина, лагодить годинники на розі Володимирської і Прорізної. Тільки він може сказати — більше ніхто. Але як добратись до нього? Якщо Стась побував у поліції, всі на підозрі. І її хата — в першу чергу. Що робити? І чому ніхто не йде?

Не спала до ранку — все чекала умовного стуку у вікно. Стук не почувся. Тоді Оля вирішила сходити в умовлене місце і залишити записку. Тільки зібралась писати, як хтось постукав. Може, Стась? Але ж удень? Виглянула, біля порога стояв Македон. Знову він! Одмикала хату, відчувала, як терпнуть руки. А Македон з добрим ранком вітає, хукає в долоні, на холод нарікає. «Оце поки добрався сюди, ледь душі не заморозив». У хату не йде, стоїть у сінях. Одігрів руки, порпається в чорному піджаці, виймає перепустку.

— Перший сорт. Ледь викрутив у канцелярії самого шефа поліції Зінглера. Хай собі гуляє Стась...

Македон сумно похитав головою, скрушно зітхнув, прошепотів:

— Якщо мене розстріляють, скажи всім — він помер за нашу справу.

Оля злякано замахала руками:

— Стась нічого не просив у тебе! Це помилка.

— Дурна, — вилаявся Македон. — Я життям ризикував, я пішов на державний злочин заради нашої справи, а ти? Себе бережеш? Про себе думаєш? Ех ти, бігуді! Бігуді твої коту під хвіст, тут не таке заварюється. І дівчатам треба голову мати, а не приставку до болванки. Передай, якщо ти йому друг, якщо ворог — порви. Бери на себе його неминучу загибель.

Сказав так і пішов. Не встиг відійти од хати, як раптом почувся постріли. Оля вискочила з сіней, глянула у леваду: на Македона навалилось кілька гестапівців, скрутили його руки, поклали на машину і помчали геть».

Дивлюся на Віктора. Він смочче сигарету, вивчає краєвид. Я кажу:

— Знаєш, пахне пригодницьким романом... Щось забгато тасмниць і недомовок. Накручено! Македон не був такий досвідчений провокатор, просто підла душа, дрібний егоїст і пройдисвіт. Один із тих маминих синків, котрі звикли сметану пити з макітри... Навіщо ускладнювати? Все було набагато простіше...

Віктор блимнув на мене сердитим оком.

— Ти так гадаєш? Виходить, погано знав Македона... Щоб бути підлим і кровожерним, не треба мати голови Сократа.

— Гаразд, — киваю я головою. — Гаразд, а що далі?

Віктор поблажливо усміхається. В його посмішці можна прочитати все: зверхність, почуття задоволення собою, жаль до мене, котрий нічого на світі не розуміє.

— Все це документи, а не роман. Очевидці розказали. Живі. Я тільки літературно оформив... Коли Македона привезли в гестапо...

— Це теж документально?

Віктор знижує плечима.

— Я ж сказав. Все до останнього факту. У слідства є точні документи. У мене копії, літературно оформлені. Так ось, коли Македона привезли в гестапо, там уже всі були підняті на ноги. Подумати тільки: перекладач шефа поліції — партизан! Для гестапо це була несподіванка — прикра і страшна. Вони перелякались. Якщо дізнаються у верхах, нікому пощади не буде. І вони приготувались до зустрічі партизана. Розклали щипці, розвели вогонь, звели дибу. Вислідити, коли той брав аусвайс, йшли назирці. Тепер готувалися розправитись.

Македон збагнув, що йому рятунку не буде. Підла душа зрадника заметалась. Пастка. Безвихідь. Кінець. Заради чого? Хіба він захищав якусь ідею? Хіба він ось зараз помре, так, як помирили десятки в його присутності? Ті вмирили за ідею, а він? Він просто жертва випадку, не більше. Але розумні люди випадково не повинні вмирати. На те у них і голова, щоб викрутитись. І Македон вирішує кинути на терези долі останній жеребок. Він тупає ногою, кричить на шефа поліції.

— Розв'яжіть руки! Дурні свині... Я їм висмикнув ніточку, щоб потягти весь клубочок, а вони руки крутять! Де ваш розум, штурмфюрер СС?

Та Зінглера не так просто збити з пантелику. Він подає знак рукою, і есесівець відкриває простирadlo — на підлозі лежить труп візника. Так, це той візник, якого він вклав. Македон криво посміхається:

— Жертва заради цілі! Хто так казав, пане шефе? Чия наука? Та я б не тільки цього прикінчив, я б не пожалів і рідного батька, аби була жива велика Німеччина!

Шеф не здається. Він робить ще один знак, до кабінету вводять поліція Мишка. Обличчя брезкле, в синцях — били. Блима винувато очима, ніби боїться світла. Помічає Македона і каже:

— Не вийшло твоє діло, Сашко, капут нам.

— Що ти ще скажеш? — впивається злим поглядом в брезкле обличчя Македон.— Кажи, тут усі свої.

— Ти сказав: «Беру все на себе». І вистрілив тому в спину.

— Що я ще сказав, Мишко? Все пригадуй, нічого не приховуй. Кажи!

— Я нічого не приховую. Я все сказав.

Македон торжествує. Ага, попались! Що тепер заспівате? Трясеться весь, чи то плаче, чи то сміється:

— Що, пане шефе? Чиї слова? Хто сказав: «Беріть усе на себе»,— згадайте? Якщо обставини складуться прикро, беріть усе на себе і добивайтесь цілі. Хто так учив? А я, дурний, вірив... Пішов на риск, пішов на риск в ім'я фіурера...

І схлипнув. Він плакав, як мала дитина, розмазував сльози язиком, бо руки були скручені, і викрикував:

— Я вам на тарілочки все кубло підніс, тільки простежте тепер за тією хатою, не сполохайте, поодинці переловіть! А ота кралечка з бігудями допоможе... Допоможе, якщо тільки замінити ті бігуді на розпечені на спиртівці... Всіх викаже — тонкокожа, маслом на ніч мажеться...

Шеф поліції наказав розв'язати Македону руки».

— Яка підлість! — мовлю. Не витерпів, мимоволі хруснув пальцями.— Так і сказав: «Якщо тільки замінити бігуді»? Ну, знаєш, важко повірити, адже твій однокласник, здається, не дуже розумівся на жіночих туалетах...

Вікторове обличчя непрочикне. Вдивляється у водну далечінь, одну за одною палить сигарети. Нарешті кидає:

— Як бачиш, розумівся! Продавав, капостив, кривавив слід. Як загнаний вовк. От до чого може призвести зрада. Зрадив раз, після того вже й пішло. Щоб тільки домогтись

одного — вижити. І вижив! Втівав з німцями, потім, видно, збагнув, що не втече, завернув убік, заліз у куці. Пересидів десь бурю... А зараз живе серед нас.

— Щось мені не віриться, щоб оце й досі переховувався. Скільки часу минуло...

Віктор незадоволено уриває мене:

— А хіба не читав, що зовсім недавно спіймали ката краснодонців? Забув? Еге, минуле не таке вже й минуле, якщо на нього дивитися чесними очима. Та й так скажи — скільки зараз йому? Сорок п'ять, мій ровесник... А хіба я вже таке давнє минуле?

Помічаю — наш човен збочує, залазить у зарослі плеса, на широку, але мілку воду. Гель схожий на сфінкса — мармурове обличчя, твердий погляд, сидить наче статуя. У тих самих вузьких брюках, у тій же тужурці, чистий і випрасуваний, як принц. Поглядаю на себе, на Віктора — ми в порівнянні з Гелем пролетарії... Куди він нас везе?

— Завернемо в Чигирин! — нарешті чується його голос. В голосі ні запитання, ні натяку на колегіальність: він, бачте, сам усе вирішує, бо він тут — своя людина, і йому видніше, де нам зупинятися. Чигирин? Давня слава України, твердиня нашої державності... Ми з Віктором мовчки киваємо головами — згода. Ніхто з нас не був у Чигирині, хоч начиталися про нього у Шевченка.

Чигиринська балада

Тясмин. Блискає тьмяне світло там, унизу, де тумани і скрип порона. А ми на Богдановій горі. Віктор ступає позаду, вглядається у кам'яні хрести, гранітні надобні і тихенько декламує: «Чигирине, Чигирине, все на світі гине...» Гель не схильний до лірично-філософських асоціацій, він оперує точними даними, як той гід. Ось рештки укріплень — то сімнадцяте століття. Два походи турків і татар, що увійшли в історію як Чигиринські, супроводжувались різнею, тривалими облогами. Тут, у колишній Замковій, а тепер Богдановій горі, залишились хідники з цілим розгалуженням печер і галерей. Недавно там знайшли великі запаси пшениці — вона почорніла, але не струхла... Чигиринці одного разу вирішили заради перемоги принести в жертву верхню частину свого міста. Коли військо нападників увійшло, цю частину підірвали. Разом з містом загинуло й понад п'ять тисяч турків і татар. Облогу, що

тривала більше місяця, було знято. Українцям допомагали російські війська під командою генерала Ромодановського.

Та не тільки татари й турки нападали на Чигирин. Не раз штурмувала його польська шляхта. Ось свідчення, викарбуване на граніті: «На память о войсковом старшине Юрии Богуне и Илье Сутыге, преданных мученической смерти шляхтой, осаждавшей в 1597 году город, отбитой и уничтоженной гетманом Павлом Наливайкой». Поряд ще один напис: «На память о воеводе Иване Ржевском, полковнике Якове Коробко и прочих воинах, павших в бою при защите Чигирина в 1678 г. от нападения 120 000 турецко-татарской орды». Віктор у темряві переписує ці слова у свій зошит, щоб нічого не забути. Я дивлюся на Геля. Він увійшов, як то кажуть, у роль, бачить, який у нас настрій, піддає жару: ріку Тясмин один літописець називає Кривавою, пояснювати це, очевидно, не треба. Одна галерея веде до річки — оборонці фортеці гинули без води. Скільки людей пропало з цебром у руках... Я слухаю і ще уважніше вглядаюся в обличчя Геля. Юнак, який має справу зі складними формулами і термоядерними реакціями, захоплюється давньою історією, знає її краще, ніж ми з Віктором. Він довго мовчав, поки ми з Віктором гомоніли про своє, а тепер осідлав свого коника:

— Нам личило б дбайливіше оберігати пам'ятки старовини — вони вчать розуміти сьогоденнє... Ніщо не почалося вчора, ніщо не кінчиться завтра. Якщо ми перші вийшли в космос, то в цьому є заслуга і того Павла Наливайка, і того Івана Ржевського.

— Ти це серйозно, Гелю?

Гель дивиться на мене, моргає очима і не вірить, що я поставив таке дурне запитання. Він знизує плечима, ніби прощаючи мою дурість, бо шанує старших. Він іде вниз, тягне нас за собою і не відповідає на моє запитання. Спустився, сів на камені, вказав рукою на безладне нагромодження уламків граніту і шпату.

— Отут вони брали воду...

Ми довго сидимо на вже остуджених вечірньою прохолодою каменях історії. Десь угорі, за Богдановою горою, грає оркестр. Грає щось дуже знайоме. Ага, це модна пісенька, яка почипається словами: «А у нас у дворі є дівчатко одне». Так, у кожному дворі є дівчина, це правильно. Гарна дівчина, русява, чорнява, голубоока, кароока. Вона взута у гарні черевички, одягнена в нейлон... А чи була вона хоч раз отут, на Богдановій горі? Напевне, була,

але... Ходила, мабуть, прогулятися з своїм дружком, щебетала про новини дня, дивилась ясними очима на гранітні плити з такими страшними написами, виведеним кров'ю... Дивилась і не бачила нічого, крім каменю і пороху. «Ти вже бачив фільм «Гамлет»? От здорово...» Про Гамлета вона все знає, а от спитати б про того Наливайка, про Івана Сірка. Що вона скаже у відповідь? Боюсь, що нічого...

А оркестр грає, виспіває про ту милу дівчину. Я вслухаюсь у мотив, він лине, мабуть, з міського парку, там зараз повно молоді, там, очевидно, танцюють. Тут, у цій кам'яній чаші, обнесеній уламками польового шпату, дзюрчить вода і навіває спогади про вічність, про життя і смерть, а там танцюють під модний мотивчик. Життя? Так, життя. І правильно роблять, що танцюють. Не припиняти ж їм зараз танці і не йти разом зі мною сумувати на оці камені! Кожному своє — хіба не так? От і не бурчи, старий, не бурчи, не моралізуй. «А у нас у дворі є дівчатко одне...»

— Слухай, Вікторе, а де поховано Олю? Олю Перепелицю?

— Завтра пошукаємо.

— Як? Тут?..

Віктор киває головою.

— Йї вдалося втекти, але її догнав Македон і ціною її життя купив своє.

Я вражено зойкаю. Так ось чому Гель так упевнено вів човна по замілинах і плавнях, відхиляючись від курсу. Це вони, мабуть, нишком домовились з Віктором про Чигирин. Хитруни! Гель встає перший. Він розправляє плечі, розминає занімилі ноги.

— Ну, побували в сімнадцятому віці, час повертатись у двадцятий. Пішли в готель, я щось дуже зголоднів.

Ми теж підхоплюємось і йдемо за ним угору. Позаду нас дзюрчить вода, попереду лунає модна пісенька...

...Туман розвіявся, гріє сонце. Ми сідаємо в таксі — Віктор попереду, тепер він зайняв місце гіда. Гель манірно посмоктує сигарету з фільтром — тримає двома пальцями, пускає дим кільцями. Дорога нерівна, розбита — скільки тут пройшло тягачів? «До обеліска», — коротко сказав Віктор, і водій більше нічого не питав. Він, очевидно, знав дорогу добре.

Жита, гречки. Обабіч — жодної деревини. На моє запитання водій відповідає коротко: «Була лісосмуга, знесли.

Хліба треба». Зітхаю і мовчу. Кому казати? Хіба не говорено вже? Наводились приклади — одна лісосмуга зберігає луд, дві — десять. Яка прекрасна прогресія! Та прогресія прогресією, а деякі керівники господарств звикли рахувати тільки гектари. Не біда, що гектар той дає жалюгідний урожай, головне — кількість посівів. От скільки я здужав, посіяв, хіба ж я винен, що прийшла посуха! І невтямки йому, що сам нишком зробив усе, щоб та посуха прийшла — вирубав лісосмугу, посаджену дитячими руками.

Водій натис на гальма, машина туго упирається в землю.

— Обеліск. Вас чекати?

— Почекай,— каже Віктор. Він іде попереду. Перший скидає бриля — на сонці блищить гранітна голка, що ледь мріє в низині. Спускаємося стежкою, зупиняємось. Віктор уголос читає: «На цьому місці в 1943 р. гітлерівці розстріляли й кинули в яр 248 радянських патріотів — юнаків, дівчат, жінок, дітей, стариків». І все. А де ж Оля? Віктор довго мовчить, нарешті пояснює: «Вона теж тут». Безіменна героїня...

...Вона не вбила жодного гітлерівця, вона ні разу навіть не вистрілила у ворога, не підірвала жодного мосту і не викрала з сейфа гестапо жодного документа. У неї не було рації, і вона не передавала радіограм на Велику землю, але за нею ганялися гітлерівці так, як за найнебезпечнішим диверсантом. Чому? Бо та Оля з легковажними кучериками і синіми очима була душею підпілля — отого підпілля, яке пустило на дно не одну баржу.

Степан Стась виконував своє останнє завдання: він пробирався у Київ. Треба було неодмінно дізнатись про Сашка Македона. Що знає про нього годинникар, який цілими днями просиджує на розі Волидимирської і Прорізної? Степан без перешкоди увійшов у Київ, зупинився проти годинникової майстерні. «Якщо на вітрині стоїть портрет Гітлера, заходити можна. Якщо ж тільки портрет Геббельса — тікай». Він уперше йде на зустріч з проводом і в душі картає тих, хто вигадав отой пароль. Легко переплутати портрети, що тоді? Але він не переплутав, побачив за склом портрет біспуватого, перейшов вулицю і потяг на себе скляні двері. Над головою продзеленчав дзвоник. Сивий дід сховав очі в бороді, яка заліпила все обличчя аж до вух. Степан обходить прилавки з годинниками. Дід навіть оком не повів. Степан привітався, але дід не почув. Тоді юнак підійшов ближче і голосно спитав: «Бронзовий

годинник готовий?» Дід ворухнув зігнутими плечима.

— Як поживає моя племінниця?

— Все гаразд, шановний, збирається гуляти весілля, та не знає, чи підходящого жениха обрала. Ви щось можете сказати їй про Олександра Македона?

Дід довго жує бороду, потім зиркає на двері, на вікна, переводить погляд на юнака і каже:

— Не знаю такого, не чув і не бачив. Молоді зараз не дуже радіють з порад старших, самі вирішують... Але я радив би їй трохи почекаати — вона ще така молоденька і недосвідчена...

Він сказав ці слова і додав голосніше: «Годинник готовий, можна забирати! Он він!» Хтось уже видзвонював і ще здалеку кричав глухому дідові: «Дзвонять мої срібні чи й досі тільки скриплять трибками?» Степан Стась узяв годинника, виметнувся з майстерні, перейшов вулицю й подався вниз, до Хрещатика. Хутчі! Оті кучеряві слова глухого багато важать. «Радив би їй трохи почекаати...» Але чекати нема коли, може, зрадник і провокатор уже веде вівчарок до воріт нареченої? Той мерзотник діє так одчайдушно і рішуче. Хто ж бо міг подумати, що Сашко Македон ворог, коли він випускає підпільника з незаперченими доказами провини? Адже Степан Стась не в піжмурки грався, коли шастав на пристані, намагаючись пробраться на баржу з цінним продовольством для рейху. Коли б пробрався, була б ще одна катастрофа на Дніпрі, восьма, але його схопили й одразу витрусили з піджака наган. Капут, як кажуть німці, але все повелося зовсім не так. Спробуй розібратись — голова може луснути, а істини не доб'єшся. Тепер та істина була ясна і страшна: «Не знаю такого, не чув і не бачив». Отже, Сашко Македон не наш, його не підсиляли в поліцію підпільники, він — провокатор.

Степан Стась поспішав так, як тільки може поспішати людина, певна того, що від довжини її кроку залежить не одне життя. Він поспішав у Білохатки, але не встиг. На вулиці побачив картину, від якої прикинів до місця: конвойні, тримаючи гвинтівки наготові, вели його побратимів... Олі серед них не було, і це надало Степанові тих сил, яких вистачило, щоб приплентатись аж до Перепелициної хати. Коли він уже був біля садиби, виглянув із кущів, щоб обдивитись навколо, зрозумів, що зробив згарячу ще одну помилку. Протилежні кущі ворухнулися, звідти

вискочило кілька поліцаїв, вони вчепились у Степана гірш од собак.

— Де ваша комісарша Перепелиця? — кричали йому в обличчя. Степанові враз стало легше: вони її не схопили! Охнув і знепритомнів. Досі його тримав на ногах страх за Олю, тепер страх зник, тіло поточилося. Про себе він не думав. «Вони її не схопили», — промайнула остання свідомка думка. Далі була темрява.

Олі вдалося вислизнути — мати допомогла. Ходила Уляна до криниці, побачила засідку й оком не повела. Увійшла до хати, швидко віддала дочці свій одяг, сама хустку їй зв'язала по бабиному, подала відро, сказала: «Йди до криниці, в куші не дивись. А там — біжи... В Чигирин до титки. Перебудеш, поки їх витурять». Вона поцілувала дочку, тикнула їй під кохтину шматок бринді, поблагословила.

Оля щасливо пробралась через села, через плавні і широкі рукави Дніпра. Вона вже почувала себе в безпеці, та на околиці Чигирина її затримав німецький патруль. «Бойкот, русіше швайне? — кричали гітлерівці, штовхаючи її автоматами в спину. — За бойкот пах-пах захотілося?» Її привели на майдан, де вже позганяли з сотню дівчат. Оля заспокоїлась: вони про неї нічого не знають, вважають, що вона втекла з ешелону. Он дівчата перемовляються: хтось вночі напав на ешелон, усіх випустив, а конвоїрів поклав на пероні. Тепер гітлерівці хапають кого попало, аби додати число бранців, вказано в маршрутному документі...

Ми так заслухались Віктора, що зовсім забули про таксі. Але воно нагадало про себе сигналом. Пішли вгору по крутій стежці, зарослій споришем. Біля обеліска шуміли молоді тополі. Глибокий яр дихав темною прохолодою. Тут безліч таких ярів, земля порізана водою вздовж і впоперек. Десь недалеко звідси той Холодний Яр, оспіваний Тарасом Шевченком.

— Як же сталося, що її виявили? — питає Гель. Його зацікавила історія, яка досі була нашим клопотом.

— Постарався Сашко Македон, — каже Віктор, всідаючись на передньому місці. — Цілий тиждень шастав по навколишніх селах, перевіряв навіть ешелон з бранцями. На якійсь станції серед поміщанок упізнав Олю... Її вкинули в яр ще живою...

Солоний поцілунок

Яка необачність — ми вийшли в море! Уже кілька днів небо супилося, вкривалося товстим пледом хмаровиння, затягало темною пеленою найменші віконечка, що ведуть до сонця. Вкуталось наглухо, заніміло. А коли ми вже були на великій воді, хмари гойднулись, побігли на схід, ударив пружними крилами вітер, заревіли хвилі. Наш маленький човен, перевантажений вкрай, занурився у густі пінясті гребені. Тисячі бризок покотилися по носовому відсіку, перестрибували через вітрове скло, били в обличчя. Віктор сидів за моєю спиною, а Гель потерпав, як той безтурботний корсар, що необачно вибрав грізний час для подорожі. Вітер бив просто в обличчя, вода сліпила очі, заливала груди. Модна тужурка враз зблякла, набубнявіла, взялася брижами.

— Якщо ти море, то будь же морем! — крикнув я Вікторові над самим вухом. — Маєш можливість задовольнити своє нетерпіння... Сідай на корму!

Віктор мовчки виконує наказ. Але Гель не хоче поступатись місцем.

— Подай мені плащ, — каже він.

Та плащ не допомагає — обличчя не закриєш, треба дивитись вперед. Вітер той плащ хоче скинути і жбурнути у водяний смрч. Човен крениться, підстрибує і йде боком. Чого доброго, ще перекинеться.

— Гель! — кричу що є сили. — Що ти робиш?

Той вирівнює хід, але човен перестає слухатись, його кидає в усі боки, він черпає носом воду, тепер уже не бризки, а водяні стовпи злітають поверх скла. Краєвид заволокло туманом, пішов дощ. Рясний, щедрий. Цього вже забагато для нашої посудини. Наказую повертати назад. Гель і сам, мабуть, думав про це, бо враз розвертає човен за вітром. Його кидає вітром у водяні ями, він глибоко занурюється у піну, черпає воду бортами...

— Дикуни! — гукає Віктор. — Хто в бурю розвертає за вітром? Школярі!

Він бере з рук Геля реверс, повертає човен трохи вбік, прямує до берега. Хвилі підхоплюють наше вутле суденце, зносять убік, мотор працює вхолосту, коли човен вибирається на гребінь.

— Збав швидкість! — кричу, бо відчуваю, що заженемо мотор. Віктор слухняно виконує мій наказ, але це призводить до ще гіршого — човен повністю в руках моря. Воно

ніби зраділо, що срібна трісочка більше не опирається, почало шарпати її і кидати, мов той м'яч. Віктор збагнув, знову піддав газу. Трохи вирівняли човен. Так і несло нас боком аж до піщаних замілин. А коли донесло, то кинуло на пісок, штурхнуло вбік і перекинуло. Бовтаємось у воді, мокрі до рубця, злякані, почманілі. Витягаємо човен, ставимо подалі од хвиль, швидко напинаємо над головами брезент — одежі вже не зарадиш, але ж тепліше буде тілу. Сигарети розмокли, настрій явно підупав.

— Немічна посудина, для заток і тихих плес,— каже Гель.— У нас таких уже не купують...

Мені незручно і кривдно водночас. Я купив цей човен минулої зими, так хвилювався, що мені не достанеться,— на них у Києві великий попит. Два місяці заглядав у спортивні магазини, таки натрапив. Поставив біля вікна, поглядав і плекав солодкі мрії про подорож. Тепер мені кажуть: «Немічна посудина...»

Віктор мовчить, а Гель продовжує виголошувати смертний вирок моєму човникові:

— Для моря не годиться. А морів тепер побільшало — виникло Київське. Кажуть, гарне, справжнє. Незабаром і кияни почнуть будувати більший флот. На такому човні в морі і риби не наловиш... Час таких човників минув...

Втішив, називається... Віктор мовчить, значить, погоджується. Сьорбнув сьогодні води, поцілувався з морем. Підрочую:

— Солоний поцілунок чи солодкий? Га, Вікторе? Признавайся...

— Ніколи не думав, що в Кременчуцькому морі бувають шторми,— озивається він і нишпорить по кишенях, шукає сигарети. Витягає одне клоччя. Доць не вщухає.

— А хто просив, щоб море дружило з вітрами? От воно й дружить...

Віктор дивиться на мене благальними очима. Тоді я міняю гнів на ласку — дістаю з чемодана пачку сигарет, пригощаю моїх друзів. Затяглись, одразу повеселішали. Віктор дивиться в щілину, ахає:

— Так воно й приплив має! Гляньте!

Ми виглядаємо з-під брезента. Море наступає. Вкрило вже весь берег, перекочус камінці, береться піною, горне все під себе. Човен стояв тільки-но на суходолі, тепер його вже огортають хвилі. Це вітер так прасує море, що воно роздалося вшир і вздовж? Чи справді це приплив? Гель каже:

— Приплив. Тільки не такий дужий і не такий помітний, як у великому морі. Не та площа.

Йому видніше, він — учений. Але хай там що, треба вибиратися з-під намету і тягти човен подалі на суходіл. Це робить Віктор, він дужий, йому не треба допомагати. Повернувся, сказав чи то з острахом, чи то з радістю:

— Заволокло все до горизонту. На три дні, не менше. Що будемо робити?

Мовчимо. Справді, що робити?

— Варто обдивитись навколо, може, де хата є поблизу... Віктор усміхається.

О, ми вже усміхаємось! Він одійшов, незабаром повернувся. Обстановка? Кроків двісті звідси стоїть сторожка бакенщика. Окрім запасних батарей, нічого у того бакенщика немає. Правда, риба є...

— Для чого нам риба, нам би обсушитись! — кричу я. — Там знайдеться місце, де можна обсушитись?

— Не був, не знаю, — розводить руками Віктор.

— Поганий з тебе розвідник. Чого прийшов з пустими руками? Взявся за діло, доводь до кінця...

Гель перебиває мою сердиту тираду.

— Все це зайве, як мені здається. Нічого з нами не скоїться, не розкиснемо. Ось перестане дощ, втихомириться, повернемо назад, десь заночуємо, обсушимось.

Повертати назад? Так не хочеться. Але оті слова «заночуємо, обсушимось» діють безвідмовно. Простягти б ноги, включити радіо... Відчуваю, як злипаються повіки. Шумить дощ, щось бубонить Гель. Я ще чую деякі його слова: «У мене в Боровиці є знайомий директор школи. А Боровиця — над самим Дніпром». Далі я вже нічого не розбираю. Прокидаюсь від грубого Вікторового дотику. Глипнув на білий світ, а він уже й не білий — вечорів. Море стихло, лащиться біля нашого човна, як песик. Віктор тиче мені якийсь аркуш паперу. Я тільки зиркнув на нього, одразу прокинувся. Поряд з нашим човником погойдуються ще один, на ньому сидить смаглява чорнявка і усміхається до Геля. Ага, це та, що кілька днів тому не захотіла з нами познайомитись. І як вона знайшла нас? Одчайдушна...

— Вам термінова телеграма, — каже чорнявочка і дивиться на мене усміхненими очима.

Я читаю перші рядки і прокидаюсь. На цей раз прокидаюсь остаточно.

Розділ суто драматичний

Золотий базар

Так, я остаточно прокидаюсь. Дивлюсь перед себе, не можу добрати, де я. Ніби тільки-но гойдався на хвилях Кременчуцького моря, поруч сиділи мої друзі — Віктор і Гель, а збоку — вона, ота чорнявочка з усміхненими очима, тепер же... Гойдається електрична лампочка над головою, гойдається горизонт у золотому ілюмінаторі. Над моїм обличчям висить пружинний матрац, збоку гуде електрична бритва, хтось вмикає репродуктор, і я чую дзвін бандур. Де я? Схоплююсь з ліжка, ноги потопають у пухнастому килимі. Той, що голиться, поглядає на мене у дзеркало і каже:

— Входимо у Босфор...

Ах, ось як... Стрілка часу крутиться назад, відбиває нечутно секунди і хвилини, години і цілу добу, яка круто змінила весь плін мого життя. Одягаюсь, хутко зашнуровую черевики, бо вже репродуктор запрошує на сніданок, а сам бачу простягнуту до мене смагляву руку Віктора, білий аркушик паперу, крупні літери: «Повертайся негайно. Путівка Європу завтрашнього дня». Отак — з корабля на бал... Читаю ту телеграму раз, удруге, втретє — все правильно. Подав у профспілку заяву ще ранньої весни, там довго мовчали, я вже забув і думати про путівку, аж тут раптом — з завтрашнього дня. Дивлюсь на Віктора, потім переводжу погляд на Геля. Вони мовчать, понуро дивляться на темнувату воду. Нарешті Гель:

— Можна й назад повертати, попереду стільки тих див пропущено...

— Повертати назад будете без мене, — кажу і дивлюся на Віктора. Той не зводить погляду з темної води, вкритої вздовж узбережжя жовтуватою оборкою піни. — Я негайно повинен летіти в Київ. Коли відправляються літаки?

Гель щось розповідає про розклад руху літаків, але я нічого не чую, бо дивлюся на Віктора.

— Як повернешся, подзвони, доставлю човен. Все буде гаразд, не гурбуйся.

Я вже був у Віриному човні. Помахав Вікторові рукою. І ось — Босфор.

Мій товариш по каюті, інженер з Донбасу, дивиться в ілюмінатор, витирається рушником і шепоче:

— Платани, чинари, кипариси, іудине дерево... А ось мінарети!

Я поглядаю на ті мінарети. Гострі голки, якими хтось намагався проткнути небо. Деякі дуже високі, аж до хмар. Та й хмари тут ходять низько, хоч на дощ наче й не кладеться. Тепло, сонячно, затишно — з обох боків підступають високі береги.

У Стамбул нас не впускають. Стоїмо на рейді. Вже й поспідали, вже й на обід час, а пароплав не рушає з місця. Нарешті дізнаємось: у столиці Турції, в Анкарі, вчора сталися сутички студентів з поліцією, застрайкували портовиків... Реакційні газети вийшли з великими заголовками на перших сторінках: «На допомогу нашим студентам і портовикам Росія шле п'ятсот комуністів, переодягнених у цивільний одяг туристів». До нашого пароплава раз по раз підходять турецькі катери з поліцією. Старший поліцай винувато посміхається і розводить безпорадно руками. На одному з таких катерів прибув сам господар фірми, яка підписала угоду про обслуговування радянських туристів. Він схвильований, гнівний, вимахує кулаками, теж винувато посміхається при розмові з представниками «Інтуриста», каже: «Вони мене ріжуть під горло! Вони мене хочуть пустити попід вікнами... Я послав урядові протест».

Аж під вечір наш корабель поволі посунув у порт. Причалили, кинули трап. Повно поліції. В порту — жодної живої душі з цивільних. Зразу ж од нашого трапа йде загорожа — товсті канати, дощані перегородки, вихід у місто тільки цим хідником. Чомусь спала на думку циркова вистава: так випускають на арену тигрів...

Стамбул. Древня столиця Туреччини. Чимало поруйнованих замків, мечетей. Обеліск Феодосія Великого. Голуба мечеть. Заходимо всередину — багато турків, стоять навколішки, дехто припав аж до землі, моляться. Звідкись із-за лаштунків лунає різкий голос, схожий на крик. Після кожного такого крику люди падають на землю. Дехто не підводиться, припаде до землі, куняє. Один літній чоловік так закуняв, що почав голосно хропіти. Як тільки почувся цей храп, відразу ж за лаштунками пролунав різкий голос, що читав молитву, всі заворушилися, ворухнувся і той, що спав, але тільки поміняв позу і знову заснув.

Їдемо на автобусах оглядати Золотий базар. Це справжнє диво — такого мені не доводилося бачити. У похилій горі вирито тунелі, вздовж тунелів розташовано сотні маленьких крамничок, у яких продається золото. Тут є все—

ікони з золотою оправою, годинники, хрестики, свічки, персні, браслети... Електричне світло викрешує золоті іскри, сліпить очі. Скільки тут золота. Це золотий тунель, він так і називається. Підходиш до крамнички, одразу хтось включає освітлення вітрини, б'є в очі нестерпно яскрава злива.

Заходжу в одну з крамничок. Продавець, вертлявий чоловіча з сірим одутлим обличчям, гостинно розчиняє двері.

— Дойч? Інглiш? Франсе?

— Радянський Союз,— відповідаю і бачу, як очі у чоловіка враз стають круглими.

— Боже мій, ви з Росії? — питає він мене по-російськи і відразу ж включає додаткове освітлення. Тепер уже зовсім неможливо дивитись на стіни, обвішані золотими виробами.— Я теж росіянин. Я з тих, переміщених... Ну, як там у вас? Що чути з Кубані? Це моя батьківщина, був до війни інструктором Тсоавіахіму...

Пишний блиск вітрин і стін одразу тьмяніє. Яке негарне обличчя у цього чоловіка. І голос. Хрипкий, придушений, якийсь неприродно солодкий. Тиче мені в руки хрестики, каблучки, годинники.

— Це — чисте золото. І воно найдешевше в Європі. Купіть, а я ось наллю вам лікеру...

Лікеру я не п'ю, беру в руки золотий годинник, питаю, скільки коштує. Він спочатку називає ціну в турецьких лірах, потім уточнює: п'ятсот доларів.

— Двадцять два камені, завод на цілу добу,— вихваляє він товар.— Купіть, мені дуже треба продати хоч один...

Я знімаю з руки свій золотий годинник «Победа», показую торговцеві і кажу:

— Двадцять два камені, завод на півтори доби, коштує сто тридцять карбованців. Якщо перекласти на долари, то виходить...

— Боже мій! — хапається за голову торговець.— І продається вільно, для всіх?..

Я посміхаюсь.

— Заходьте, купуйте в першому-ліпшому універмазі...

Стукнули вхідні двері. Турок у чорному костюмі, мов чорна блискавка, метнувся до продавця. Він щось кричав, я жодного слова не зрозумів, але побачив, як чорна рука враз потяглась до вимикачів і погасила світло. Лишився тільки недогарок свічки, він блимав у кутку, ледь освітлюючи жовтим світлом крамничку. Продавець схилився у ні-

мій покорі перед чорним костюмом. Ах, ось як, прийшов справжній господар! Я вклонився і вийшов. Так мені захотілося дихнути свіжим повітрям, так різало очі золото, що я миттю вискочив із Золотого тунелю.

Біля входу бачу поліцію, навколо наших автобусів — теж поліція. По вулиці мчать американські джипи. Хвацько збиті пілотки на потилицю, за міцно стуленими губами невпинно ремигають щелепи, зелені вогники світлофорів, що блискавично вмикаються перед джипом, похмурі обличчя селян, які везуть на базар важкі тюки, прив'язані на осличих спинах. У голубому небі голубі мечеті, гострі голки мінаретів. І вже біля причалу, за парканом на пустирі, бачу самотнього портовика із піднятим кулаком. Це міжнародний знак солідарності робочого люду. Я вже був на своїй території — на борту корабля, тому дозволив і собі підняти кулак.

Оце і все, що залишилося в моїй пам'яті про Туреччину. Хай вибачають мені чинари, кипариси й платани, хай вибачають мені прості і гарні робочі люди Туреччини, що я так скупко описав своє побачення з їхньою прекрасною землею. Роздивитись усе багатство і красу країни не дозволили поліцаї, джипи, загорожі, отой мутний диск золота у тунелі, що продається за долари. Хіба роздивившись, коли світло вимкнуто і замість нього запалено чадний недогарок свічки.

Вночі ми відчалили. Попереду було Мармурове море.

Зевс стрясає небеса

Нелегко було мені пристосуватись до нового життя на великому комфортабельному пароплаві «Зоря». Вставай по сигналу, снідай і обідай по сигналу, навіть у кіно йди по сигналу... Сигнали тут подавалися по радіо. Ввічливий голос запрошував нас у їдальню, на кіносеанс, на лекцію, на танці, скупатись у басейні. Басейн був неабиякий: воду для купання брали в тому морі, де перебував пароплав, так що, можна сказати, ми купались у всіх морях — Мармуровому, Егейському, Іонічному... Розбалуваний привільним життям на Дніпрі, я важко звикав до залізного розпорядку дня. На моє щастя, такі ж самі відчуття були і в мого товариша по каюті Георгія Гогалашвілі. Кремезний і мовчазний, як піщана сопка, інженер не бігав по палубі, як дехто з туристів, не записував у товстий зошит давно

відомих з підручників назв островів і заток, проток і вулканів. Він годинами сидів біля корабельного парасету і дивився на чужі береги.

— Як почуваете себе, Георгію? — звернувся я до нього, коли той одірвався од чужих берегів і зайшов до каюти.

— А так відчуваю, що хочеться випити, — відказав він.

— Так погано чи так добре? П'ють, як звично, у крайніх випадках.

— Крайнього випадку у мене ще, здається, немає, але туга є. Там хлопці за план борються, а я тут витрішки продаю...

— Ну, знаєте, план від вас не втече, треба ж колись відпочити, світа білого побачити...

— Та воно, звично, треба, — сказав він мляво. — Так що, хильнемо трохи?

Не чекаючи моєї згоди, Георгій витяг з чемодана пляшку вина «Оksamит України», налив у склянки.

— Ну, за урожай!

— За урожай? — перепитав я. — За який урожай?

— Це наш традиційний шахтарський тост. Кращого тосту немає. Вам подобається?

— Вино чи тост?

— Вино саме за себе скаже. А тост?

— Підходящий, на всі випадки життя, так би мовити... Дотепні шахтари!

Георгій посміхнувся. Це він уперше посміхнувся за три дні плавання. І знову налив у склянки, кивнув і проказав завчено:

— За урожай!

— Чекайте, за урожай ми вже пили, давайте тепер вип'ємо за прекрасну Грузію. Під час війни я лежав там у госпіталі, навів полюбив і землю, і людей Грузії.

— Не був там, не знаю, — буркнув Георгій і осушив свою склянку.

— Як то не були? Ви ж типовий грузин — зовнішність, прізвище.

— Ото й тільки, що прізвище, — відказав Георгій. — Я українець.

Я глянув на нього. Ні, голубе, на українця ти не схожий. Вилитий кавказький горець.

— Цікаво, — проказав я задумливо, і на моєму обличчі заграла непевна усмішка. Георгій помітив ту усмішку, бо сказав:

— Отак, українець, і все. Мати українка, дружина українка, діти вчать в українській школі... Ще казати чи досить цього?

— Досить, Георгію, досить,— засміявся я.— Зрештою це не має ніякого значення. Єдине, що мене цікавить, чому ж ви не побували в Грузії?

— Та так, не довелось, і все. Якщо буде нагода, поїду. Мій батько грузин, але все життя прожив на Донбасі, я теж там народився, там і працюю. Мені добре там, чому маю їхати кудись?

Ми допили пляшку і вийшли на палубу. Наш пароплав долав відстань од Стамбула до берегів Греції. Зустріч з цією країною хвилювала мене. Начитавшись історії древньої Еллади, її прекрасної міфології, я завжди ставив у приклад Грецію: от хто знає і любить свою історію, от хто зберігає і цінує своє минуле! Помічаючи, як дехто з наших недолугих господарників легко руйнує якусь старовинну церкву чи якусь архітектурну пам'ятку, я з гіркою думав: «Послати б його в Грецію, хай би повчився чоловік жити на світі». І ось я маю щастя ступити на землю країни, історію якої вивчають у всьому світі...

Саме в той час у Греції вибухнула урядова криза, яка переросла у вуличні демонстрації і навіть бої. Який неспокійний світ! Здавалося, ось-ось підкотить до нашого пароплава моторка з поліцією, як це було в Туреччині, і нам скажуть, що вхід у порт закрито. Моторка таки прийшла, але незабаром по радіо оголосили, що пароплав прибуває в грецький порт Пірей і що ми проведемо в цій країні кілька днів.

— Пішли збиратись! — запропонував я мовчазному Георгію.— На нас чекає Греція! Древня, як світ, але вічно молода і прекрасна Греція.

Георгій посміхнувся:

— От що значить проголосити гарний тост! Нам повезло.

— Треба було проголосити такий тост і перед заходом у Туреччину...

— Еге,— махнув рукою Георгій,— Туреччині тости не допоможуть...

Хоч країну і лихоманило, однак нас зустріли, як і належить зустрічати друзів. Якщо представники влади поводитися з офіційною ввічливістю, то люди виявили те, що у них було на серці. В порт прийшло чимало молоді з квітами, співали «Підмосковні вечори»... Ця пісня стала своєрідним паролем, який передавався з уст в уста. Ми теж її

підхопили. Не знаю, як це сприйняли офіційні власті, ми ж були раді, що у нас тут є друзі й однодумці...

В Афінах, куди ми прибули на автобусах, друзів було ще більше. Ми їх швидко розпізнавали — вони ходили по вулицях узявшись за руки і хором викрикували якісь слова. У деяких з них на лобі виднілися гупі — знаки недавніх сутичок з поліцією. Поліцаї зберігали вигляд глухонімих — на демонстрантів не звертали уваги.

Акрополь... Скільки сердець потрясали оці древні руїни, скільки книжок написано про них! Я стою на шліфованих тисячами ніг і тисячами вітрів каменях древніх споруд. Споруди стрункі, красиві, навіть елегантні, якщо зважити, що їм уже понад три тисячі років. І це вселюдське багатство лежить просто неба напівзруйноване, напівприсипане пилом часу. Чому тут не побували реставратори? Чому на всьому печаті забуття й занедбаності? З таким найвісним питанням звернувся я до нашого гіда, літнього чоловіка з білою гривовою і величезним лобом. Грек стрепенувся: — Чому, питаєте? Ось я вам зараз скажу...

Він виліз на високий камінь, підняв до неба свої велетенські руки і закричав:

— Бог тому свідок, оці руїни притягають до себе мільйони туристів з усього світу. Тут були царі й королі, прем'єр-міністри і мільярдери, дипломати і президенти. З усіх країн світу сюди тягнуться люди, щоб хоч якусь хвилину погойдатися у колысці світової культури... Наш уряд щороку збирає від туризму сотні мільйонів доларів, але для реставрації хоча б Акрополя не відпускає й цента... А тим часом все тут гине, все пропадає... Наше національне багатство розкрадають багатії з-за океану, з Парижа і Лондона. Греція володіє найменшою частиною того багатства, яке нам лишили наші предки... У Луврі, в музеях Лондона і Нью-Йорка ви можете побачити шедеври наших древніх геніїв, тут ви нічого не побачите, окрім оцих каменів, порослих травою...

Ми стояли проти колонади храму Зевса Олімпійського. З гір дув вітер, він односив слова гіда, але ми всі чули те, що він казав. Чули його слова і сотні туристів з інших країн, які стояли осторопнь. Були серед них американці, німці з ФРН, англійці, датчани. Джеркотіли перекладачі, цокали фотоапарати, а розгніваний Зевс з білою гривовою, яку розвівав вітер, продовжував кидати в небо свої колючі й гнівні стріли-слова:

— Мою бідну батьківщину, яка живе тільки з оливкових

гаїв і з оцих древніх пагорбів, грабують вдень і вночі. Поки ми чубимось на вулицях, у парламенті, наше безцінне багатство тихенько відпливає за океан...

Голосніше заджеркотіли перекладачі, повитягали шії американські туристи, обплетені ремнями фотоапаратів. А Зевс не вгавав:

— Мою батьківщину роздирають соціальні протиріччя, наша економіка занедбана, і ніхто з можновладців не хоче повернути їй колишню славу... Я проклинаю тих, хто грабує мою бідну Грецію, хто продає її вроздріб, хто наживається на всенародній скорботі й злиднях. Ось я вам покажу ті місця, де стояли великі статуї, там лишився тільки пил з їхніх ніг... Самі статуї ви можете побачити в Парижі, в Лондоні, в Нью-Йорку. У нас їх вкрали, вкрали серед білого дня...

Зевс плакав. Він прикрив очі своїми великими, як у робітника, долонями і плакав. Біла грива чуприни розвівалась на вітрі, поруйновані камені Парфенону курились легеньким пилком.

До мене прощтовхався Георгій, кивнув у бік гіда, шепнув:

— Сам служитель храму Зевса Олімпійського не витримував.

— Допекло, мабуть, тому й не витримував.

Після огляду руїн ми спустились униз, тут я купив у приватного торговця гіпсову фігурку богині Перемоги. Богиня була безголова, з відламаними крилами. Звали її Ніка.

— Цікаво, невже і цю богиню вкрали? — спитав Георгій у торговця.

— Еге, еге! — замахав той руками. — У нас тільки форма, тільки форма для гіпсового лиття залишилась...

Ми вже нічого не купували, нічого не питали, їхали до Афін. Наші автобуси стрибали по древніх каменях. І тільки в центрі міста, там, де починались урядові приміщення та банки, каміння було залите асфальтом.

Ластів'яче гніздо

Тепер ми пливли по Тірренському морю. Був ранок, сонце золотило далекі пагорби Сіцилії, на видноколі курився ледь помітний димок Етни. Погожий день вивів у море численних рибалок. Мені сказали, що тут ловлять сардини. Гойдалися на хвилях завжди неспокоїного моря маленькі

човни, описували дугу високі щогли. На одній із таких щогл я побачив людину. Що вона там робить? Невже отак тут ловлять рибу? Працівники «Інтуриста», до яких я звернувся, знизали плечима. А мене так цікавив тутешній рибальський промисел. Поклав собі на думці розпитати про все в Італії, але коли ми ступили на землю цієї країни, я зовсім забув про рибалок...

Неаполь — величезне місто. В порту тільки один полісмен, а гостей — море. Судно прийшов зустрічати наш консул, численні друзі Радянського Союзу. Тут, як і в Греції, нас вітали радо й гостинно. Снідали ми на теплоході, але обідати пішли в італійський ресторан. Після обіду оглядали місто — просто ходили по Неаполю і зазирали в усі куточки. Разом з Георгієм я вибрався з центру і пішов на околиці. Мені вже трохи набридло оглядати храми і музеї, потягло до живих людей. Я шукав пригод, і пригода сама прийшла до нас. На розі двох вузьких захаращених вулиць я побачив зруйнований будинок. У Неаполі це не дивина, і я б мовчки, як і мій товариш Георгій, пройшов би далі, та мій зір зачепився за таке, що не пускало йти геть. Десь на шостому поверсі розчахнутого навпіл будинку з оголеними хребтинами залізних балок теліпалася на вітрі шовкова ковдра, яка правила за четверту, зметену вибухом стіпу кімнати. А за цією ковдрою ходила якась молода пара — він і вона. Невже там живуть люди? Ми зупинили торговці цукерками і почали у нього розпитувати. Торговець не знав жодного слова по-російськи, але втямив, що нас цікавить, — допомогли наші красномовні жести. Схочив мене за руку і потяг до фасаду будинку. Тут висіла бляха, на якій був напис: «Бомбс 1000 кг».

Ага, ясно, подумали ми, будинок зруйновано тисячкілограмовою бомбою. Та торговець, помітивши, що ми зовсім не здивовані, замахав руками. Він зробив рух, ніби хотів іти в обгорілий і завалений під'їзд, присів, закрив голову руками і крикнув: «Бух!» Тільки тепер я зрозумів — у будинку ще й досі лежить велика бомба, яка упала понад двадцять років тому. І ось тут, на цьому вулкані, поселилася молода пара. Мене це так зацікавило, що я, повернувшись у готель, попросив перекладача з «Інтуриста» з'їздити зі мною до того будинку і про все розпитати у сусідів. Чорнява жінка із стомленими очима погодилась. І ось ми знову разом з Георгієм біля напівзруйнованого будинку. Зібралось чимало людей з кварталу, всі навпере-

бій почали розповідати романтичну історію цієї пари, що поселилась на шостому поверсі. Шофер-золотар і стенографістка побрались, але жити їм було ніде, от вони й звили ластів'яче гніздо на стіні зруйнованого будинку, де справді у фундаменті сиділа страшна тисячокілограмова бомба, що не розірвалася. Ми простояли там довго і нарешті побачили романтичну молоду пару. Шофер вів стенографістку, молоду і гарну жінку, по закіптявілих сходах без перил. Страшно було дивитись, як вони, мов ті акробати, стрибають із сходинки на сходинку. Їхня безстрашність, видно, зробила їх популярними в кварталі, бо всі їх вітали і питали про самопочуття.

— Грація, — відказали чемно молоді і побігли у провулок. А там, де вони жили, вітер ворухив голубу ковдру. Теплий, ласкавий вітер Неаполітанської затоки...

— Ромео і Джульєтта двадцятого віку, — сказав понуро Георгій, коли ми від'їхали.

— Майже так, — погодилась наша перекладачка. — Джульєтта — стенографістка, кажуть, з багатой сім'ї, але батьки навідріз відмовились прийняти у свій дім шофера. Мало того, що шофер — золотар, він до того ще й комуніст...

— Чому ж власті не знешкодили бомбу і не відремонтували будинок? — спитав у перекладачки мій мовчазний друг. Стомлена жінка склепила припухлі червоні повіки.

— У Неаполі десятки зруйнованих будинків... І у всіх живуть люди. Є три стіни, і то добре.. Інші й того не мають.

Ми замовкли. Прозора блакить моря, що лежало поряд, надзвичайно голубе і ніжне італійське небо здалися мені зараз не такими вже голубими та ніжними.

Сонце й салат

І все ж італійське небо було напрочуд ласкавим і ніжним, а море полонило своїми небаченими фарбами. Та й самі італійці припали нам до душі: це чудесний народ, веселий, співучий, децю безтурботний. Вони дуже люблять свій Рим і пишаються його великою історією. Рим відзначається монументальністю, надійністю будов, широтою панорами. Рим — це вітрина Італії, її фасад. Тут багато каменю, він любовно шліфований талановитими руками митців! Нас вразила кількість стадіонів, ширина і чистота вулиць, охайність скверів і парків, прекрасні пам'ятники національної історії. І — квіти. Їх у Римі стільки, що,

здається, вся Італія засипає свою столицю живими букетами. Римляни були до нас ласкаві і гостинні. Співали з нами пісень, коли ми їздили на пароплаві в Сорренто і на острів Капрі, говорили про потребу миру для людей усіх країн. Якось в Сорренто я зупинився проти високого будинку, затіненого ще вищим, котрий стояв поряд. Мене приворожив маленький клаптик землі, засіяний салатом. Крихітна плантація — два метри на метр — була такою зворушливою, що я ніяк не міг піти геть. Стояв і дивився на грядку, наче вперше бачив салат... У двір вийшов господар, літній чоловік з синьою смужкою тільки-но поголених вусів. Поряд із ним стали його четверо малих дітей. Я показав рукою на салат, потім на дітей і засміявся. Чоловік показав рукою на небо, де світило яскраве сонце, потім на дітей і теж посміхнувся. Ми потисли один одному руки, сказали «грація», і я пішов.

Я хотів сказати італійцеві так: для дітей усього світу потрібні сонце і салат. Тільки щоб салат той не був отруєний німецьким газом і сонце не задимлене американськими бомбами. Певен, що саме це мав на увазі й італієць, коли показував мені рукою на салат, своїх дітей і сонце.

Розповім ще про одну зустріч. Це було в Неаполі, куди ми повернулися надвечір. Після обіду я пройшовся по набережній. Повертаючись на корабель, зустрівся з продавцем годинників. Убого одягнений, неголений і сірий на вигляд чоловік простяг мені руку і показав блискучий годинник з безліччю стрілок і цифр на циферблаті. Таких годинників у нього було десятків зо два у скриньці.

— Дієчі бамбіні! — сказав він мені і похитав головою. — Десять бамбіні, — повторив він.

Я зробив знак рукою, який означав, що нічого не розумію. Тоді продавець показав десять пальців, склав руки і почав гойдати їх біля грудей, як це роблять матері, у котрих на руках малі діти. Я зрозумів — у нього було десятеро дітей.

— Поздоровляю!

Я навіть руку простяг, щоб поздоровити людину, який привалило таке щастя. Але він поклав у мою руку годинник з безліччю стрілок і сказав: «Долари». Він підняв п'ятірню, що означало — годинник коштує п'ять доларів. Я покрутив головою. Показав йому свій годинник і розвів руками, мовляв, годинника мені не треба, у мене є свій. Тоді продавець знову колихнув біля грудей уявну дитину і заспівав: «Уа-уа-уа!».

На моєму обличчі, мабуть, промайнула тінь співчуття чи розгубленості. Це не пройшло повз увагу продавця, бо він раптом витяг з внутрішньої кишені свого старенького піджака якусь картку і показав мені. Тільки тепер мені згодилося деяке знайомство з румунською мовою. Я тримав у руках реєстраційну картку безробітного.

— Бун,— сказав я і почав нишпорити по своїх кишенях, збираючи гроші, які ще не встиг витратити. У мене виявилось всього чотири долари, їх я й віддав продавцеві.

— Патру,— сказав я твердо,— патру долар, бун?

Продавець радісно всміхнувся, схопив мою руку своїми залізними клешнями і так стис її, що я мало не зойкнув. Це були руки робочої людини, яка звикла мати справу з молотом, каменем і залізом. За якусь мить перед моїми очима промайнули всі оті чудові парки Рима, Венеції і Сорренто, які нам показували, всі оті гроти і собори, стадіони і театри, шосейні дороги і високі будинки, ротонди і газони, цитрусові сади і вілли, ресторани і універсальні магазини, лоджії і колони. Це все творіння ось таких роботящих і міцних рук. Це все пам'ятники отаким рукам. Італія показала мені все, чим пишалась, чим заслужила світову славу. Вона щедро обдарувала мене враженнями, які ніколи не зітруться з пам'яті. І я мушу віддячити їй, бо вона зараз стояла в особі цього безробітного на неаполітанському кам'яному настилі порту і тисла мені руку.

— Італійський сувенір,— сказав я і сховав годинника в кишеню.— А ось вам радянський... На спомин.

Я відчепив свого годинника «Победа» і подав безробітному. Той роздивився, побачив, що він золотий, вражено вигукнув:

— О!

Я помахав йому рукою і пішов до пароплава.

Другого дня, коли наша «Зоря» вже відчалювала від Неапольського порту, беручи напрям у Середземне море, в портовій метушні я зненацька помітив знайомого продавця годинників. Він стояв біля кам'яного парасету і махав нам руками. Я вискочив на палубу, скинув свого капелюха і помахав йому у відповідь. Він помітив мене, бо показав рукою — поряд із ним стояли всі його діти. Їх було десятеро, вони вишикувались по ранжиру — одне одного менше. Відверто кажучи, тоді я подумав, що продавець дещо перебільшує кількість своїх нащадків. Тепер сумніву не було — їх рівно десять. Це зворушило мене. Я навіть забув про те, що блискучий годинник з безліччю стрілок, який

я придбав за чотири долари, сьогодні вранці зупинився і вже більше не хотів іти, я стояв і махав капелюхом династії неаполітанців, які прийшли нас проводити.

Промайнула думка: пошли, доле, отим десятьом маленьким мешканцям величезного Неаполя більше щастя, ніж його має їхній батько!

Ще ростуть капіталісти...

Париж...

Сто раз оспіваний, показаний і розказаний Париж. Ходжу вулицями дуже великого і дуже шумного міста, а сам думаю: чому ні я сам, ні мої товариші не ахкають, не присідають від здивування і не захлинаються від вражень? Хіба тут, у Парижі, немає див? Є дива. Лувр, наприклад. Це справді велика комора художніх скарбів. Або Нотр-Дам — краса і велич, як і той Лувр. Або Ейфелева вежа. Чим не диво? Диво, як відомо, завжди вражає, а ми спокійно дивимось на ті дива і не ахкаємо. В чому річ?

Щоб усе стало ясно, відразу скажу, що Франція і її Париж прекрасні. А не були ми вражені тими дивами тільки тому, що все це не було для нас новою. Про Нотр-Дам нам розказав патхненно великий француз Віктор Гюго, вежу Ейфеля ми не раз бачили в кіно і по телевізору, а Лувр, теж бачений у репродукціях, не міг вразити мене тільки з однієї причини: я ще й досі бачив перед собою білу голову запліканого Зевса, який потрясав кулаками... Венера Мілоська, «Раби» Мікеланджело, «Мона Ліза» Леонардо да Вінчі — все це шедеври Лувру не французького походження...

Зате площа Згоди на мене справила враження. Цілу годину стояв я на розі цієї великої площі і не міг зрушити з місця. Простір, чудові фонтани, величні пам'ятники... Щовечора включають додаткове освітлення — прожектори, і тоді площа перетворюється на казкове царство світла. Треба дуже любити своє місто, щоб так прикрашати центральну площу.

Гарні мости через Сену, прекрасні набережні. Тонкі виробы за склом шикарних магазинів — плоди талановитих рук французьких робітників і робітниць. Що там казати — є на що подивитись.

Одного вечора, повертаючись з прогулянки до Сени, я сказав Георгієві:

— Знаменита річка Сена... Скільки пісень про неї складено! А вона ж мертва.

— Як мертва?— здивувався Георгій.— Ми тільки-но плавали по ній на «бато-муш».

— Так, плавали. А ти звернув увагу на воду? То не вода, а мазут. У такій воді вже нічого, мабуть, не водиться, бо вона мертва...

Я сказав ці слова і відчув, як тоненька голочка болю вколола мене у серце. Природжений рибалка, я марно сподівався побачити на Сені знайому картину: над водою схилився запеклий романтик з вудкою в руках. А десь на Дніпрі цього тихого погожого вечора мої друзі Віктор і Гель покурюють сигарети і ждуть удару великої риби.

— Як не добре в гостині, а вдома краще.

Георгій ніби чекав цих слів, бо відразу сказав:

— Я думав про це вже в Туреччині...

І почалися спогади про домівку.

Нашу задушевну сумну бесіду перебила молода дівчина з руськими косами. Вона, мабуть, почула нашу мову, бо підійшла і, тамуючи ніяковість, сказала:

— Як приємно почути рідне слово далеко від батьківщини... Пробачте, що я сама до вас підійшла, але не могла втерпіти. Вітаю вас у Парижі!

Молода, вродлива, з руськими косами, ну чисто тобі пущкінська героїня.

— Ви туристи?— питала дівчина.— Коли ви прибули? Чи подобається вам Париж? Я тут народилась, хоч сама росіянка. Моя мама емігрувала з Росії в сімнадцятому...

— То ви ніколи й не бачили Росії?— спитав Георгій.

— Ніколи! Але мені мама розповідала...

— Якби ваша мама її зараз побачила!— сказав Георгій.— Росія вже не та, що була колись.

— Я читала про успіхи Росії, але ж там комуністи... Вони такі страшні...

Наша розмова враз ніби об щось спіткнулась. Русі коси, ясні очі, молодість, врода і раптом оце — «комуністи такі страшні». Георгій посміхнувся:

— Що, у них ростуть роги?

— Я їх ніколи не бачила, а мама розповідала... Вони одбирають маєтки!

— У батьків вашої матері був маєток?

— Звичайно, був! В Орловській губернії. У нас на стіні висить план, двісті гектарів одного лісу. Ми весь час дивимось на нього, а мама розповідає...

— Про що ж вона розповідає?
— Каже, що ми незабаром поїдемо на Орловщину...
— Як туристи?
— Ні... Мама каже, що ми незабаром одберемо у кому-
ністів свій маєток.

Ми засміялись. Георгій вже було показав на свої вуха і приготувався сказати відоме прислів'я, та я перебив його.

— Скажіть, будь ласка, як вас звати?

— Наташа.

— Слухайте, Наташо... У вас таке гарне ім'я, у вас гарна російська вимова, ви ще такі молоді... Скажіть, хто ж так помутив вашу душу? Мама?

— Я вчуся у російській гімназії... Там у нас усі так кажуть.

— Брежуть вони всі, Наташо. Брежуть про комуністів, що вони страшні. Хоча, правда, для поміщиків комуністи страшні. А так люди як люди. Ми ось обидва комуністи, невже ви нас боїтесь?

— Ні, я вас не боюсь... Невже ви комуністи? Моя мама сказала...

— І ось що, Наташо. Не вірте своїй мамі, що ви колись одберете у нас маєток. Цього ніколи не буде. Ваш маєток назавжди перейшов у всенародне володіння. Навіки. Там зараз колгосп чи радгосп. А ми не збираємося свої колгоспи і радгоспи віддавати поміщикам. Отже, не надійтеся, що колись зможете жити в маєтку. Розраховуйте на свої руки. Так буде певніше.

Наташа хотіла ще щось сказати, але раптом замовкла і знітилась. До нас із юрби ступив високий хлопець у светрі, щось грубо кинув французькою мовою дівчині, а нам показав блискучі зуби:

— Не слухайте її, вона ще така молода і недосвідчена. Адже моїй сестрі всього шістнадцять років. Ти б краще, Наташо, подарувала російським туристам сувеніри.

Він узяв з рук Наташі кошика, витяг дві маленькі книжечки-путівники з Ейфелевою вежею на обкладинці і подав нам. Ми подякували і подарували їм обом по значку із зображенням білого голуба. Брат взяв сестру під руку і подався по вулиці, а ми пішли додому.

Тільки в готелі ми роздивились, що то були за путівники. Після перших слів поздоровлення з прибуттям у Париж, загальних відомостей про столицю Франції йшла білогвардійська белькотня антирадянського змісту...

— От тобі й Наташа! — сказав Георгій і викинув «путівники» в кошик для сміття. — Виявляється, капіталісти і поміщики ще ростуть на чужих землях...

За вікном готелю вирував вечірній Париж, багатолікий, гомінкий і нерозгаданий.

Що таке любов?

Я стояв біля вікна готелю і дивився на вулицю. Облущені лутки вікон, обшарпаний стіл, зачовгана підлога. Наш номер був на шостому поверсі, з вікна ми бачили темні провали вулиць і мокрі від літнього дощу дахи. На розі стоїть парочка і завзято цілується.

— Слухай, Георгію, — озиваюсь я до товариша, який миється у ванні, — ти помітив, що тут усі цілуються просто на вулицях? Цілуються в трамваях, автобусах, на площах, де завгодно. Чим це пояснити?

— Все пояснюється дуже просто, — лине з ванни Георгій густий бас, — буржуазна мораль.

— Гаразд, буржуазна. Але отой хлопець і ота дівчина, що стоять на розі, до буржуазії, певне, ніякого відношення не мають. У нього шоферська куртка на плечах. Може, це національний звичай?

— Голубе, — гримить Георгій, — ніде у всьому світі немає такого національного звичаю. Не було його раніш і у Франції. Почитай хоча б Бальзака...

Я дивлюся на мокрий асфальт. На ньому стоїть парочка і цілується. Мимо проходять люди, не звертаючи уваги на закоханих. Я відвертаюсь од вікна.

— Щось тут не так, не все гаразд у цьому світі, — кажу роздумуючи. — Розумієш, я не ханжа, не святенник, але ж люди завжди кохалися у цноті. Любов — така річ, яку не виставляють напоказ. Якщо вже казати прямо, то я за нашу українську традицію — закохані йдуть до калини, ховаються від стороннього ока у вербах і там воркують собі.

— Голубе, — кричить Георгій, — ти ще не таке тут побажиш! Ось я тебе поведу зараз на Монпарнас.

Я покірно йду за Георгієм. Простуємо довго нічними вулицями, потім зупиняємось проти невисокого приміщення, в якому розташувався бар. Вікна у приміщенні відчинено, звідти лунає музика, валує цигарковий дим і пара.

Низька стеля прикрашена грошовими купюрами всіх країн світу. Висять на нитках старі франки і болгарські довоєнні леви, югославські динари і фунти стерлінгів, долари і царські карбованці... В залі танцює молодь. Тупі обличчя, погаслі очі, якась покора долі, скорбота у всьому вигляді. Ніхто не промовить слова, ніхто не посміхнеться. Раби ритмів, раби моди. Молоді старики, у яких уже не б'ється серце, а поволі тіпається, як їхні ноги й руки.

— Це бар для бідняків, а тепер я тобі покажу зал, де розважається паризька знать,— каже пошепки Георгій і веде мене до сусіднього приміщення із затемненими вікнами.

— Багато побачимо,— сміюся я, вказуючи рукою на важкі штори, якими завішено вікна.

— Побачимо! — впевнено каже Георгій. Він зупиняється проти широкого екрана, схожого на екран телевізора. І відразу екран спалахує рожевим світлом, на ньому з'являється чарівна дівчина в купальнику і привітно усміхається до нас, запрошує заходити. Ми стоїмо і мовчимо. Тоді дівчина пускає в хід свою безвідмовну зброю — починає потроху скидати купальник...

Ми йдемо додому, Георгій регоче:

— От, голубе, які справи! А ти кажеш — цілуються на вулицях. То ще півбіди. А от коли поцілунки відпускаються за гроші... Вона, ота наймана красуня, певне, подумала, що ми американські туристи...

Наступного дня ми гостювали у мера комуністичного передмістя Парижа. Мер, сухорлявий робітник, пригощає нас оранжем, чудовим напоєм, схожим на наш лимонад, розповідає про успіхи житлового будівництва. Потім веде у новий робітничий виселок, показує свої досягнення. Похвалитись йому є чим — виселок гарно сплановано, будинки чепурні, на вулицях посаджено квіти. Заходимо в квартиру, де живе сім'я робітника швейної фабрики. Дві кімнати, кухня, ванна. Такі ж квартири, як у нас в Дарниці чи на Відрадному в Києві.

— Ми ухвалили свою п'ятирічку,— каже мер,— вирішили за п'ять років збудувати такі квартири усім нашим швейникам.

Після цього нас повезли в робітничий парк. Платани, осоки, густий чагарник. За вузькою смужкою площі, засадженою деревами, йдуть садові масиви приватних земельників. Однак і в цьому бідненькому ліску робітничая молодь влаштувала затишний куточок. Чимало атракціо-

нів для розваг, приміщення літнього театру, буфет, стадіон. Біля входу в парк висить велике полотно, на якому Маріанна танцює гопак з донським козаком. Ми цю Маріанну, символічну француженку, бачили не раз у різних містах Франції: в одному місці вона пропонувала купити нові автомобільні шини, в другому — запрошувала на пляж, у третьому — розхвалювала чари подорожування на повітряних лайнерах. Тепер вона танцювала гопака з нашим співвітчизником...

— Через тиждень, — пояснює мер, — ми тут влаштуємо народне гуляння з приводу річниці заснування при нашій мерії Товариства радянсько-французької дружби.

Було вже надвечір, в парк прибували на автобусах, на велосипедах, приходили пішки молоді люди. Сини і дочки паризьких робітників підмітали стежки, розрівнювали ґрунт на бігових доріжках, прикрашали клумби і домальовували діаграми під промовистим гаслом «Соціалізм — народові». Потім загравав оркестр, почались репетиції. Нарешті тут ми побачили справжні народні французькі танці, почули прекрасні національні пісні.

Мер підвів нас до групи молодих робітників, які будували щось подібне до воріт старовинного замку.

— Це наша Тріумфальна арка, — пояснили нам робітники. — Тут відбудеться величання Франсуази і Мішо.

Ми дізнаємося, що в день народного гуляння відбудеться ще одна знаменна подія — весілля електрика Мішо і швей Франсуази. Уже давно молоді люди покохали одне одного, але відсутність квартири не давала їм можливості одружитись. Тепер вони одержують комунальну квартиру і беруть шлюб. Мер-комуніст вирішив таку подію включити до програми народного гуляння.

— Передайте наші сердечні поздоровлення молодим, — сказав Георгій. — Бажаємо їм щастя і любові довіку.

— Так ви ж можете самі це зробити, — загукали хлопці. — Он вони сидять...

На поваленому дереві в тіні від осокара сиділи закохані. Вони близьенько нахилились одне до одного і про щось тихо розмовляли. Коли ми підійшли, Франсуаза і Мішо встали. Мені здалося, що молода дуже схожа на оту Маріанну, що танцювала гопака. Це була міцної статури роботяща дівчина в простенькому платті, на її милому личку тремтіли дві сміхотливі ямки. Ми наговорили їм багато гарних і нишніх слів, віддали весь запас сувенірів.

По дорозі додому завжди мовчазний Георгій перехилився до мене і сказав:

— Сьогодні ми побували в гостях у справжньої Франції.

Антверпен — вільний порт

Бельгія ще жила під враженням всесвітньої виставки, яка недавно закінчилась. Ми багато читали про ту виставку, дивилися кадри кінохроніки, тепер мали нагоду пройтись вулицями виставочного містечка, але це чекало нас в Брюсселі. Зараз же перед нами був Антверпен. Великий океанський порт зустрів несподіванкою: сюди для зустрічі радянського теплохода зібрались майже з усієї Європи емігранти. Нас попередили, що можливі провокації, бо серед емігрантів чимало бандерівців і власовців.

Сходимо на берег. Одразу біля трапа — юрба. Тут чимало наших щирих друзів, але є й вороги. Ось до мене протислась молода жінка, тиче в руки якусь книжку. Я дивлюся на жінку і бачу: в одній руці вона тримає книжку, в другій — фотоапарат. Досить прямолінійно! Не буде завтра мого фотознімка в націоналістичному чи білогвардійському листку! Поминаю жінку, йду в місто. Усі портові й міські ресторанчики і кафе відчинено, стільці винесено просто на асфальт. Обличчя людей, що сидять на стільцях, звернені до нас. Георгій каже:

— На нас чекають, закупили всі місця в ресторанах...

Сірі, одутлі обличчя, мовчазне очікування. Ми поминаємо один ресторанчик, другий, третій, нарешті чуємо в спину: «Землячки, заходьте, вип'ємо!» Ми йдемо далі не озираючись. Нарешті чуємо густий бас: «Та вони бояться!» І сміх. Глузливий, шиплячий, як шелест гадюки. Не витримую, зупиняюсь і кажу Георгію: «Ходімо!» Він киває головою: згоден.

Тільки ми повернули до ресторанчика, звідки чувся сміх, як раптом все стихло. Витягнуті обличчя, насторожені очі. Підходимо, нам звільняють місце, сідаємо. Вони блимають очима, мовчать. На обличчях розгубленість, ніяковість. Гадали, що ми не підійдемо, а тепер, коли ми сиділи поряд, не знали, що казати. Нарешті один, кудлатий і опецькуватий, як ведмідь, змахує рукавом крихти з столу, підсовує нам склянки і пляшку вина. Георгій бере в руки пляшку, колотить її, розглядає і ставить на стіл.

— Та й погане ж вино, не вино, а бурда. Можна було б і кращим вгостити земляків...

Він витягає з кишені плаща пляшку масандрівського мускату і подає опецькуватому:

— Гляньте, там жодної пилинки! Як сльоза, як совість. Той розглядає вино, похитує головою:

— Справді, як сльоза. Чи як совість. Влучно сказано!

— Як совість чесноі людини,— уточнив Георгій.

Настає гнітюча пауза, гнітюча до нестерпності. Нарешті велетень з кудлатою головою схаменувся. Як же так, самі покликали, а тепер розгубились, сидять мовчки. Треба щось казати. І велетень каже:

— Цікаво було б почути про життя на батьківщині. Ми давно там не були!

— Батьківщина наша живе і процвітає,— відповідає Георгій і випиває своє вино. Пригублюють і наші «господарі». П'ють по крапельці, наче причащаються, масандрівське вино здається їм казковою цілющою вологою.— А як ваша батьківщина поживає?

Вони повитягали шиї, мов гусаки, здивовані і вражені. Як розуміти це запитання? Що воно означає? Велетень кладе на стіл великі бурі руки і питає:

— Про яку батьківщину питаєте? У нас вона одна...

— Я питаю про Бельгію. Адже ви — бельгійці?

— Ми руські! Хіба ви нас не впізнали? Ми — ваші земляки. Є тут серед нас і українець...

— Ось як,— серйозно каже Георгій.— Ану покажіть свої паспорти.

Переляк, здивування. Велетень мне важкі руки, щоки у нього ще більше посіріли.

— Ми змушені були просити іноземного підданства. Навіщо вам паспорти? Хіба мало того, що ми говоримо рідною мовою?

— Мова нічого не значить за даних обставин,— рубає Георгій.— Я знаю одну людину, котра вивчила дванадцять мов. То що ж, у тієї людини дванадцять батьківщин?

Велетень пробує задній хід:

— Ми не для того вас запрошували, щоб сваритись... Ми дуже скучаємо за батьківщиною, адже ми там народились. Ось я, приміром, з Сибіру... Ми теж патріоти.

— Якщо ви сибіряк і патріот, то чому живете у Бельгії? Наскільки мені відомо, усі патріоти живуть на рідній землі...

Велетень настобурчився. Йому, видно, не дуже подобалась ця розмова. Він стукнув пальцями по столі, сказав:

— Я політичний біженець...

— Ви не політичний біженець, а безпаспортний бродяга!

Я встав, смикнув Георгія за полу плаща, мовляв, ходімо звідси. Але мій друг з місця не рушив. Він мав ще щось сказати. Перечекавши мить, додав:

— Ви кричали, що ми боїмось із вами зустрічатись? Ну то як, будемо ще говорити чи досить?

Велетень мовчав, мовчали і його сусіди. Розмова вичерпалась.

Але наступного дня розмова відновилася, тільки вже не з кудланем, а з Сашком Македоном...

Так, із Сашком Македоном! Я побачив його на площі в Брюсселі, в тому місці, де зупинились наші автобуси. Ми оглядали будинок, з вікна якого Карл Маркс колись читав народові «Комуністичний Маніфест». Повернувшись до автобусів, я побачив купку наших туристів, які стояли колом і про щось голосно сперечалися з людиною в синьому комбінезоні. Я заглянув у коло і побачив Македона. Він стояв з цигаркою в зубах, одгризав шматочки паперу і спльовував на асфальт. Його колись темні очі стали рудими, сухорлява статура зігнулась і ще більш схудла, взутий він був у важкі черевики на дерев'яних підосвах. З ним розмовляв молоденький робітник з нашої групи.

— Скільки ж ви заробляєте на своєму заводі?— питає він.

Македон розгублено озирнувся, помовчав, ніби збираючись з думками, потім одгриз шматочок цигарки, сплюнув і відказав:

— Я зараз на обрубці, недавно перевели у формовочний цех, отже, заробіток змінився. Але мені вистачає на цигарки, вишивку, на дівчаток.

— Ви що ж — не жонатий?

— Поки що ні... У нас це коштує дорогоувато.

Туристи зареготали.

— Поки що... Вам уже, певне, понад сорок? Жалюгідне життя, якщо людина не може заробити на сім'ю... А ще стоїть і вихваляє Бельгію!

У мене отерпли руки. Македон — пролетарій? Та не може того бути! Певне, вирядився у пролетарія, чийось волю виконує. Черевики на дерев'яній підосві, комбінезон. Дешеві цигарки. Але вихваляє Бельгію. Розкуси його! Про-

птовхуюсь, дивлюся в злякані руді очі, хочу плюнути в них, але стримуюсь. Тичу пальцем у груди Македона і голосно кажу:

— Я його знаю, це мій земляк! Гестапівський попихач, зрадник і дезертир! Гляньте на його руки — вони в крові...

Всі подивились на його руки, вони тремтіли. Македон злякано озирався, шукаючи хідник, куди чкурнути з кола.

— Ні, почекай, поки не скажу все, що маю сказати, — крикнув я тремтячим від ненависті голосом. — По-перше, пролетарія з тебе не вийде, бо видно вовка навіть в овечій шкурі. По-друге, твій колишній однокласник Віктор Долинян живий і здоровий. Він журналіст, живе з красунею Інною, ти її добре знаєш, має квартиру і четверо дітей... Твоє пророцтво не збулося — Віктор щасливий! А тепер можеш іти...

Я важко дихав від нервового збудження. Стояв, спершись на Георгієву руку, дивився, як квапливо втікав з площі Македон. Ось він сховався за рогом вулиці, визирнув, мить постояв, потім підняв кулак і посварився. Ага, ясно! Тепер, коли між нами була велика відстань, він плюнув на свій «пролетарський» камуфляж і знов став Сашком Македоном.

Повернувшись на теплохід, я дав Вікторові радіограму такого змісту: «Македон прогулюється в Брюсселі на дерев'яних підшвах».

Ще раз про любов

Якими стежками ходить справжня любов? Кажуть, стежки у неї рівні і гладенькі, мов асфальт, а хода легка і нечутна, як політ перистої хмаринки у небі. Чи буває так? Мабуть, буває... Тільки я такої не бачив, хоч живу вже чимало на світі. Любов, як і людина, має свою біографію. А біографія — це боротьба, труднощі, душевні болі, сумніви, чари і розчарування. Хтось сказав, що найміцніше те лезо, котре мало не зламалось на кувалді...

Так я міркував, поглядаючи в ілюмінатор. Наш теплохід ішов вузьким каналом, перетинаючи європейський суходіл із півдня на північ. Канал був вузький, обидва береги високі, на зелених квадратах землі паслись корови. Увійшов Георгій, взяв фотоапарат і нашвидку кинув: «Подивлюсь на Західну Німеччину». Він подався з каюти, а я ще лежав на своєму ліжку, вдивляючись у кадри, що пересувалися

на круглому екрані-ілюмінаторі. Баштові крани, якісь руді споруди, купки людей біля причалів. Тиха і мирна країна, ніби репродукція із старовинного альбома. Та ось теплохід трохи повертається корпусом, красвид міняється, і я бачу густі дими, що заволікають весь небокрай. Що воно?

Виходжу на палубу. Десь удалині димують заводи.

— Кують сталь,— каже Георгій.

Купками стоять люди. Погляди звернено на наш теплохід. Ми мовчки дивимося на них. Гладенько причесані бургери, земля теж причесана і дбайливо засіяна. З каналу беруть воду насосами — країна потерпає від нестачі прісної води. Біля однієї з будок, у яких сховано насоси, стоїть літній здоровило з подзьобаним обличчям. Запримитивши наш теплохід, він виймає з кишені залізний хрест і повільно чіпляє його собі на жирні груди...

— Наш давній знайомий,— сміється Георгій.— Або під Москвою уцілів, або під Сталінградом перший підняв руки...

Я повертаюся у свою каюту. Мені не хочеться дивитись на чисто підметену землю, по якій ходить старий жирний есесівець із залізним хрестом. Тут, у маленькій затишній каюті, тихо наспівує репродуктор. І я знову повертаюся до своїх думок.

...Вона і на цей раз прийшла першою. Дочекалась його в лункому коридорі інституту, біля дверей аудиторії, де йшла лекція. Вона стояла в кутку, за дверима. Ні, вона не ховалась, але якась сила тримала її там, де було менше світла. Краще подивитись на нього збоку, перш ніж стати перед очі і проказати оте банальне, «Ну, здрастуй, Вікторе!» Хай вони спочатку зустрінуться самими очима — очі не вміють брехати, вони скажуть те, що іноді не під силу вимовити вголос.

Вона завмерла на порозі. Не могла зрушити з місця, не могла промовити й слова. Перед нею сидів за столом не той Віктор, котрого вона знала. П'ять років... Здається, не так уже й багато, але за цей час може помінятися не тільки людина, а й світ. Бо це були не звичайні роки, а воєнні. Такі роки у військових відомствах множаться на цифру два. Прослужив на фронті п'ять років, їх зараховують за десять. Поміж Інною і Віктором пролягла смуга завдовжки в десять років! Це було видно по тому, як порідів чуб у молодого ще оленя з білохатківської кручі, як зігнулася спина, як посіріло обличчя. А вона? Вона теж пережила

десять літ, тільки ці роки не підлягають ніяким офіційним вимірам.

Нарешті їхні погляди зустрілися. Віктор встав. Сіре обличчя зблідло. Чого він злякався? Раптовості? Можливо, адже він не мав тих переваг, які були в неї: вона мала час оговтатись, тоді як йому не дано й хвилини для цього. Така вже у нього доля — завжди важкі і грізні проблеми виникали зненацька. Та він навчився відбивати несподівані удари життя, він був солдатом. Простяг руки, пішов їй назустріч.

— Ти надовго?— спитав, сам не розуміючи змісту свого запитання.

— Назавжди! — відказала вона з викликом і подивилась Вікторові у вічі. Ні, це були його очі, вони не полиняли, хоч роки поклали попід ними скорботні зморшки.— Коли я приходжу, то палю за собою всі мости.

Віктор не зрозумів тих слів — розмірковувати не було часу,— він тільки уважно подивився на Інну і нічого не відказав. Та вона зрозуміла його стан, бо взяла за руку і повела гучними сходами вниз. Там, біля столу чергової, сиділа на стільці маленька дівчинка з синіми очима. Це була напрочуд точна копія тієї Інни, котра колись заворожила своїми очима оленя з білохатківських круч. Дівчинка малувала щось на папері. Вона так захопилась, що не звернула уваги на матір.

— Іро,— сказала мати,— ось той дядя, що я тобі про нього розповідала. Познайомся.

Дівчинка неохоче полишила своє малювання, встала і подала Вікторові маленьку ручку.

— Ви любите мою маму, я знаю, ми приїхали до вас жити. У вас є фарби і кольорові олівці?

Віктор посміхнувся. Взяв дівчинку на руки і поніс через увесь коридор вниз на вулицю, перетяв кам'яний двір, вибрався аж на четвертий поверх гуртожитку і ногою відчинив двері у кімнату під номером «114». Він ні разу не озирнувся, не сказав жодного слова, бо знав, що мати завжди піде за своєю дитиною. І вона пішла за ними з легким серцем; їй уже не доведеться говорити отих слів, котрі випалила її маленька донька.

«Тепер їх у мене четверо — один хлопчик і три дівчинки,— згадав я розповідь Віктора.— Старша закінчує художній інститут, це Іра, а ті троє ще вчаться в середній школі». Я й зараз бачу обличчя мого друга, він випалив рдинний рапорт з такою гордістю, що я мимоволі подумав:

«Щастя, як і сталь, не вариться в рожевій посудині благополуччя». І все ж мене турбувала одна делікатна річ, якої я боявся торкатися. Доторкнешся і мимоволі завдаси болю людині, близькій і дорогій тобі. Як же воно сталося так, що Інна вийшла заміж і забула про свою першу любов? Десь на самому споді моєї душі жеврів сумнів. Як відомо, всю війну Сашко Македон прожив удома, Інна теж була в окупації. Чи не знайшли вони спільної мови і спільної стежки? Я боявся навіть собі признатись, що допускаю таку можливість, але нічого не міг подіяти — жевріла-таки жаринка сумніву, і край. Це, мабуть, помітив Віктор, бо ніби мимохідь зауважив: «Я не мав права судити стро-го, адже моїй матері прислали похоронну».

Ага, міркував я, матері прислали похоронну, Інна дізна-лася про неї і вийшла заміж. Я вже не міг стримати себе і тому пішов навпростець, як та людина, котра заблукала у лісі:

— Іра, певне, знає свого батька?

Віктор здивовано глянув на мене.

— Не тільки знає, але часто бачиться з ним. Перешко-джати цьому я не маю права. Та й навіщо?

Я з полегкістю зітхнув. Тьху на мою голову, отаке могло привертися! Важка брила сумнівів і гризоти спала з душі. І я весело запитав:

— А до тебе як дочка ставиться?

Віктор стріпнув русявим чубом:

— Уяви собі, краще, ніж мої рідні діти! Повіриш?

Я поплескав його по плечі. Туман розвіявся, я бачив яс-ну днину, рівний шлях, я вибрався з лісу і йшов тепер до мети щасливий і врівноважений.

— Вірю, друже, вірю! Ти — молодець. Як завжди.

— Не жартуй, я таки справді молодець, бо зумів так подружити з нерідною дочкою, як не дружив ні з ким. Га-даєш, це так просто? Особливо коли рідний батько живий і щонеділі приходять у гості? Спробуй, тоді скажеш.

— Але я не думав жартувати...

Та Віктор мене перебив:

— Ось вона має скоро приїхати на канікули. Любить їздити пароплавом, як і мати... Дуже можливо, що якийсь парубчак з переяславських пагорбів уже поглядає на її білі коси...

Ми засміялися. Нам було тепло і затишно тоді на Дніп-рі, коли ми говорили про Вікторове сімейне щастя. Тепер я дивився у сірий ілюмінатор, згадував той вечір і відчу-

вав, як душа поволі починала корчитись від болю і суму: мене тягло додому з такою силою, що я ладен був летіти літаком. А наш теплохід ішов, як мені здавалося, дуже повільно.

Путівник засвідчував, що небазаром ми побачимо білі ночі Балтики. Як мені хотілося швидше побачити ті білі ночі! Попереду ще будуть зупинки, чужі міста і чужі люди, багаті музеї і гарно оздоблені палади, але я вже жив домівкою. До-до-му! Хто зважить це слово, хто виміряє глибіню його?

Здається, пароплав ледь посувається, хоч двигуни його гуркотять на повну потужність.

Дорога додому завжди довга.

1965

Журавлинка

Повість

Це тут, повідають, за давньої пори зупинився Дажбог, напнув над головою зірчату парасолою, занурив у теплі води лиману свої дебели ноги, розкинув по лугах та урочищах кучері, розметав рукавища — один одесную, другий ошую — і заплющив очі. Довго лежав Дажбог, люди звиклися з ним так, що перестали навіть помічати. От до чого доводить панібратство і простота: навіть Дажбог, всюдисущий і могутній, знехтувавши давньою мудрістю — будь на певній відстані від смертних, — втратив свою велич і владу над людьми. Чи не тому можновладці світу і являються народам дуже рідко — лише у великі свята, та й то десь на високій горі чи на голубому небесному пружі?

Достеменно не знаємо, що тут послужило основною причиною, але що Дажбог втратив авторитет, це всім відомо. Люди навіть ім'я його забули, викреслили із своєї пам'яті, а натомість повели мову про достаток, маючи на увазі щедроти, якими уславився отой чолов'яга. Усім захотілося прилучитись до тих щедрот, які стали називати щастям.

Нині, в наш час, це щастя тримається, як вважає поважний дід Горобець, на трьох опорах. Одна опора — машинна мудрість, — друга — рахманне роздолля чорнозему, а третя — ось тут: зелений оксамит журавлиного безмежжя, де поєдналися гармонійно і вода, і ліс, і луг. Якщо ж конкретніше, то скажемо, що тут — це в Журавлинці, в селі на двадцять п'ять хат, а ще точніше — у географічній точці, яку названо мисом Лося. Про мис Лося, що бовваніє на півсвіту, вкритий густою шелюгою та травою, ми розповімо пізніше, а зараз принагідно зауважимо, що внести бодай найменшу поправку до цієї формули щастя — марна справа. Дід Горобець невмолимий. Дід Горобець мовби кремій. У нього такі незаперечні докази своєї святої правоти, що годі з ним сперечатись.

— Он, дивліться, — каже він, натискуючи на звук «л», — дивліться, у небі сталаєва оса. Вона вже над нашими головами, за якусь годинку чи не в Криму сяде. Дивлюся і не надивлюся! — Дід знову натискує оце «л», ніби на доказ того, що у слові «дивіться» воно зовсім не зайве. — Прудка машинка! А ще й прудкіші бувають... Гагарін, мабуть, не на такій літає! Що вам ще казати про ту найпершу опору? Га?

Оратор відповіді не чекає, веде своїє далі:

— А тепер про кусень хліба. Якщо ти не маєш чим закусити — гріш тобі ціна! Це вже казна-що, це вже чума, карачун, або по-нашому каюк. Правду кажу? Чи є щось смачніше за хліб? Сто днів думайте, всю землю обійдіть, усі народи обдивліться, нічого кращого і солодшого не знайдете. Ось вам і друга нога, матері його грець.

Ворухнув веслом, так, знічев'я, бо човник його у березі павіть не сколихнувся, навіть не шерхнув під ним пісок. Дід глянув у далечінь, де міниться у сонячній повені мис Лося, помовчав, а тоді:

— Коли я ще був молодий, там водилися лосі... Це я вам про третю опору голову морочу. Так ото ж, встанеш раненько, попхнеш свою довбанку, добудешся до кручі, а він уже стоїть на самій видноті, величний і гордий. Стоїть, і хоч би тобі що! А потім, розплямкавши, чим воно попахує, повільно завертає в гущавину. Мудрий, бісів син! А вже що за краса, що за рай навколо — яке повітря! А зелень! Цвітіння! Отак заплющу очі або капелюхом прикрию, ніби зараз усе бачу. А ще біля тієї кручі отакенні соми ловилися...

Підносить весло, примружує лукаві очі, ледь-ледь усміхається всім обличчям — як тільки уміють усміхатися рибалки.

— Отакеє, — каже він зачудовано, і враз усмішка злітає з його виду, весло занурюється у воду, дід починає грібти з усіх сил, хоч човник ані руш, бо дід тримається чоботом берега міцно, вчепився, як той корч.

— Поруште хоч одну опору — і все завалиться!

Тепер його обличчя, всіяне густою білою щетиною, суворе і непроникне, ніби кам'яне. Він жене веслом воду, мовчить. Гірська скеля, мур, бетонний рavelін. Не підходь і не руш!

Аби якось пом'якшити нашу першу зустріч після року моєї відсутності, щось бурмочу про коня, який має чотири

ноги... Дід Горобець навіть слухати не хоче, блимас сердито оком, глибше опускає весло, гребе вже пісок.

— Кінь! Не туди завернув. Хто ж не знав тієї приказки про коня? А ми не маємо права спотикатися...

Отакий коментар до формули щастя. Обклався доказами, незаперечними істинами, загородився і мовчить, зневажливо поглядаючи на мене, на мої універмазівські рибальські снасті. Потроху прочахає, міняє гнів на милість і вже поблажливіше кидає через плече:

— Похльоскайте батіжком по воді, а я подамся, може, якусь там рибчину на вечерю витягну...

Якусь рибчину... Ось уже котрий рік, покінчивши з екзаменами в середній школі, де викладаю історію, незмінно вирушаю з родиною на відпочинок у це село і незмінно чую оте «якусь рибчину». За всякої погоди у діда є рибка — тримає він її не в погребі, а у воді. Понаставляє кілочків по всьому березі, а на тих потайних кілочках у капронових шлеях ходять соми та судаки. Дід Горобець має за правило: в перший день прибуття квартиранта, якого тут називають «дашником», частувати його свіжою рибою. Мій господар відверто зневажає усіх без винятку дачників-рибалок, наші вудочки-поплавчанки називає батіжками, скептично посміхається, як побачить у березі дачника в піжамі, з добрячою торбою підкормки, з отим «батіжком».

Я впевнений, що дід і сьогодні повернеться з уловом, якщо не сьогоднішнім, то вчорашнім чи позавчорашнім. Увечері в нас буде гарна розмова, на столі свіжинка і чарка. Ось чому, коли дід таки зрушив свою довбанку, я не зичу йому удачі по-місцевому: «Ні луски ні хвоста», а мовчки розмотую свій «батіжок» і стежу, як проворно йде за водою чорна довбанка сільського мудреця і неперевершеного рибалки.

Весло, легеньке, верbove, тримає однією рукою, ворупить ним ледь-ледь, отак — хить-хить, і вже він понад бережком, понад бережком, понад замілинами, мимо закрутів, «банок», кольобах і перекатів — женись за ним! Чи проти води, чи за водою — йому однаково...

Увесь білий. Не лише борода, а все обличчя в білій габі. Синя сорочка, білі штани. Маденькі, глибоко запалі очі, якийсь драгий-мацаний капелюх з опущеними крисами, сухорлява, бронзова статура. Нецадний і суворий у гнівній суперечці, аж захлинається словами; інколи ж уміє і погордливо мовчати. А вже там, біля мису, на

риболовлі, і зовсім неприступний, мов скеля. То — найгірше, коли рибалка на священнодійстві теревені править. Обминає такого десятою дорогою, сердиться люто і зневажає смертною зневагою.

Рідко де зараз здібаш такого рибалку — вудка в нього з ліщини, сам майструє гачки із сталевого дроту, — не було випадку, щоб рибина сходила в такого спритника. Знає усі рибні місця, усі глибокі ями і тихі затоки, уміє провіщати погоду по вечірніх зірницях, по спалахах західного пругу, по нічній росі і по мерехтінню зірок. Інколи аж дивуєшся — з неба зирить пекельне сонце, земля тріскається од спеки, жухне трава, а дід уже гомонить з рибалками про зворотний вітер, про дощ, який неодмінно уперіщить завтра чи післязавтра. «Як це, діду? Звідки знаєте?» І почне він тобі про ластівок, що он, бач, як розліталися, про активність усякої мушви, про роззявлені писки нагідок. Якщо вигляне на небі молодик, тоді лягай і спи сном праведника сім днів — на Дніпрі нічого робити. Або ота присутна вода десь візьметься — дачники всіяли весь берег, стьобають воду, а вона мертва, німа, як домовина. Дід нишком посміюється, під осоками лежить і на небо дивиться. А як прийде пора, рушає на нічні влови. Повертається десь опівдні, а вже біля тих осокорів на нього чекає баба Горпина, його моторна дружина, яку знає вся дачна околиця.

Забирає баба улов, швиденько біжить у чотири кінці, збуває дачникам рибу, повертається з чверткою «казенки», зварить отут, під осокором, юшки, пообідають, лягають на гарячий пісок і сплять, мов діти. А увечері дід Горобець знову рушає в дніпровську далечінь, білий, як голуб, щасливий і сухий, як корч...

Хата в діда стара, під соломою, причілком припала до землі, заклечана куцями бузку та вишняку, щоб, значить, було де голову сховати дачникові од сонця. Все тут виважено і прилаштовано так, щоб «дашник» не минав його двору, бо здавна запримітив дід, що справжній дачник шукає оселю старезну, глиняну, допотопну, аби тільки був двір зелений та поближче до води. Міській людині подай древню простоту, спориш і солов'я в терновнику, прокатний човен-плоскодонку, свіженьку рибку і молочко з-під корови. Все це є у діда Горобця, він з бабою ціле літо аж до глибокої осені туляться в вуглій кухні-прибудові, схожій більше на саж чи на курник. А хату з чотирма кімнатами і чотирма залізними ліжками віддає дачникам на все літо.

Хочеш — розкошуй собі до осені, хочеш — побудь місяць чи всього тиждень, а грошики подавай за увесь строк — тут полюбляють кошійку, знають їй ціну, уміють рахувати...

Ось уже третє літо ми наймаємо в діда Горобця одну кімнату, вивчили всі його звички й нахили. Нічого за ці три літа у дворі Горобця не змінилося й на ніготь. Люди он настаралися на шифер, дехто послав замість долівки підлогу з сороковки, насадив у дворі всяких привозних квіток та кущів райських, а тут лиш спориш, бузок і вишняк. Дід поглядає на пишнобоки сусідські хати, на веранди та всякі інші витребеньки, а сам нишком посміхається у білу бороду і править собі одним веслом оту стару, обшарпану і чорну довбанку...

Журавлинка... За три роки, вірніше за три літа, які ми тут провели, жодного журавля не те що не бачили, а навіть не чули про них. Бусли прилітають, чайки в'ються над перекатами, кажани снують у потемках, солов'ї і горобці, всякі там стрижі, навіть чаплі і дикі качки трапляються, а ось журавлів чогось жодного. Звідки ж тоді оте — Журавлинка?

Дід Горобець відповів досить туманно:

— Це не за моїх часів діялося, тоді, може, тут журавлі товклися, як і лосі, бо ж світ був інший.

— Коли б назва походила від журавлів, то село було б Журавлине, а тут — Журавлинка, — кажу я. — Чи не приплутано тут оту ягоду, яку здавна називали журавлиною і тільки тепер чомусь клюквою?

— Сходіть до Байдашного, він старший за мене, щось та й скаже...

Мене подивувало оте «старший за мене». Досі був переконаний, що дід Горобець найстаріший у селі. А коли так, то мусив би знати геть усе про Журавлинку. І ось — «Сходіть до Байдашного». От тобі й сільський мудрець, патріарх, який уміє чарувати слухача своєю всеобізнаністю... Ну, що ж, сходимо.

Байдашний... Є прізвища, які пахнуть історією, вони мов ті легенди, що збуджують уяву, ведуть тебе до предковичного. До таких прізвищ належав Сайгак, Кодацький, Нечуйвітер, Півторадні, Тур, Залізник, Звенигора, Смикодуб, Довбня... Та з-поміж усіх прізвищ журавлинців, досить колоритних і запашних, найбільше припало мені до душі оце — Байдашний. У ньому є щось пісенне чи навіть

епічно-пісенне, чисто дніпровське, взяте з козацьких дум чи з літописання. Певне, Байдашний од слова байдає, а одного цього досить, щоб уявити образ старого дніпровського лоцмана, що водив цілі флотилії дубів через пороги.

Мусив бути людиною розважливою і мудрою, хороброю і витривалою. Якось випало мені завести з Байдашним розмову. Привід був підходящий: до діда Горобця попросилася на квартиру сім'я дачників, господарів не застали вдома та й кімнати в них уже всі зайнято, тому й довелося нам влаштувати прибулих десь поблизу, як вони просили, щоб ото рукою подати до води і щоб квартира простора, адже в них двоє дітей, і щоб неодмінно з садочком і холодочком...

Зайшли до його двору. Господар стояв біля порога, витрушував крихти з кульочка і досить дзвінким голосом витьохкував:

— Сплючки-дрючки, закарлючки!

Почувши таке, з усього двору до господаря сипонули курчата, обліпили його ноги, викльовуючи в спориші поживу. Ми голосно привіталися, але Байдашний не відповів, бо витьохкував свої кумедні слова, викликаючи з бур'янів якогось ледачкуватого півника. Нарешті прибіг і той, а за ним, уже перечіпаючись та жалібно попискуючи, ще троє дрібніших. Ми дивились на цю ідилічну картину і бачили сивобородого гнома на листку Вікторії регії десь у Південній Америці...

Гном витрусив рештки поживи просто на голови своїх писклявок, обвів примруженими очима всіх нас і холодно вирік:

— Дашників не приймаю!

Після цього Байдашний шаснув у хату, з гуркотом причинивши двері.

— Дивак якийсь,— пробурмотіли спантеличені дачники.— У такого і жити страшно... Ніби той вовк, блимає очима і курчат кличе не так, як люди.

Дачників було поселено в іншому місці, а я пильніше став приглядатися до дивака сусіди, розпитувати про нього односельців.

Ніколи Сидір Байдашний не водив через пороги байдаків, ніколи не займався лоцманською справою і взагалі ніякого відношення до річки не мав. Рано лишившись сиротою, син лісника з Журавлинського лісництва виростав у діда та баби, пізнав біду, а коли вже працював у лісництві, почалася революція. Вся Журавлінка кинулася

в сусіднє село Жуківку, де був єдиний поміщик Гальченко, і вмент розтягла все його добро. Подався за гуртом і Сидір Байдашний, та йому дісталоя небагато — діамант, вправлений у костяну ручку з оздобою у вигляді чорного лебедя. Люди посміювалися з ледаченького парубка, який поки добіг до Жуківки, то вже усі дзвони оддзвонили і відправа скінчилася. Он якого добра нахапали спритніші за нього: хто телицю, хто хуру зерна прикотив, хто хомутів надбав та різного там хатнього начиння. А Сидорові лише костяна ручка з малюсіньким камінцем.

Ніхто не міг передбачити, що, може, найбільша удача випала саме вайлуватуму Байдашному, бо коли настала розруха, то виявилоя, що панське зерно давно з'їдено, хомути сиріли, телицю одібрали денікінці, а маленький діамант, вправлений у костяну ручку, лишився таким же гострим, а головне, необхідним, як і раніше. Час був досить бурхливий і вельми лихий до вікон. Байдашний невдовзі став найпотрібнішою людиною по всій околиці. За ним приїжджали на волах і на конях, йому переказували через людей і кликали в сусідні села, йому віддячували грішми і натурою, бо кому ж охота дивитися, як крізь вибиту шибку дме просто в душу вітром і снігом.

Байдашний покинув лісництво, перебрався в місто, де на скляра був ще більший попит, ніж по селах. Він добре заробляв, гарно одягався, мав і на тютюнець, і на чарку, і на подарунок удовиці, котра впустила його на квартиру...

Якось він, уже підтоптаний парубок у модній картатій кепці з непманського рундучка, прогулювався Хрепцатином, приглядаючись до київських дівчат, яких чомусь чи остерігався, чи соромився. Відлюдкуватий скляр трудно сходився з людьми, ось чому був завжди сам-один, вперто чекаючи, проте, своєї долі. І доля та не забарилася, бо ще не траплялося випадку, щоб дужий і кремезний парубок не зустрів її на шумливих велелюдних перепуттях. Мала та доля веселі оченята з бісиками, гнучкий стан і гострого носика, який надавав його власниці схожості з лисичкою. Байдашний запримітив її в гурті дівчат, які безтурботно собі сміялися, показуючи рівні білі зубки.

Оскільки скляр не належав до хоробрих лицарів, то він спочатку збігав до підвальчика, де підбадьорив себе чарчиною, а вже тоді розшукав свою лисичку, ступив їй назустріч, узяв за руку і сказав не знати кому:

— Цур моя!

Лисичка мала необачність затримати свою руку в його гарячій дебелий лапі, а скляр тим часом устиг видобути дівчину з шумливого потоку, завести в кафе і посадити за столик. Продавщиця поставила перед дівчиною тарілку з горою білих і рожевих тістечок, лисичка ті тістечка поїла всі до одного, а вже як тарілка стала порожня, Байдашний спитав:

— Як звешся?

— Катря...

— Скільки маєш літ?

— Сімнадцять...

— Годиться, — сказав поважно Байдашний і додав: — Поїдеш зі мною в Журавлинку. Га?

— А я боюся гадюк, — хихикнула Катря і почервоніла. — Я з Жуківки, а у вас там повно гадюк...

Байдашний про гадюк не розводився, а поцікавився, хто ж у неї є в Жуківці з родичів. Дізнавшись, що одна мати, чомусь зрадів і прорік:

— Ото й заберемо матір. Треба ж комусь борщ варити, поки ми з тобою всю гречку перетолочимо...

Катря ще раз хихикнула. Прийшли на квартиру модистки, у якої дівчина жила як учениця. Високій молодиці з пронизливими підсиненими очима Байдашний сказав:

— Ваша учениця завтра виїжджає. Щоб роцот і все було чин чином.

Потому відкланявся, а наступного ранку забрав Катрин чемодан, купу викройок, які по домовленості мала передати учениці модистка, взяв свою суджену за руку і повів до пристані, звідки відходив на Журавлинку катер. За чотири години вони добрались до села, Байдашний з гуркотом відчинив важкі двері своєї забитої дошками хати, в якій не був майже рік, підсунув Катрі ослін і запросив сісти.

Катря провела рукою по ослону і засміялася:

— Ех, ти, вовкулаче! Неси мерщій води та віхтя! Пороху ж повно!

Байдашний мужньо зніс оте дошкульне «вовкулаче», адже його так дражнили ще змалку, він навіть спромігся на дотеп:

— Вовкулака і лисичка — чим не пара?

Три дні вони шкребли, чистили занедбану хату, а як упоралися, то подалися в Жуківку, розписалися в сільраді і тиждень справляли у Катриної матері весілля. Потім забрали якийсь там посаг, повернулися в Журавлинку

і тут теж гуляли цілий тиждень. Невдовзі, продавши свою халупу, до них перебралася стара підсліпувата Катрина мати. Байдашний, як і раніше, склив вікна, а Катря поралася в городі, раз на два тижні йшла пасти гуртових корів, бо Байдашний якогось дня виторгував на ярмарку добру телицю. Життя складалося міцно і надійно — Байдашний завжди приносив додому живу копійку, а тут ще дружина підсобляла ягодою — насадила чималеньку латку полуниць; окрім того, бігала в лісництво на підробітки — саме садили молоденьку сосну.

Байдашний любив свою Катрю запізнілою любов'ю старого парубка, котрий потинявся по світах і знав ціну сімейному затишкові... Коли народилася донька, він назвав її Катрусєю, виказуючи цим не лише свою любов, а й глибоку пошану до молоденької дружини. Все йшло добре, та ось почалася війна. Байдашний з першого дня пішов на фронт. Визволивши од фашистів прекрасний Будапешт, повернувся додому живий і здоровий. За цей час Катря трохи змарніла, її гострий носик ще більше загострився і видовжився, але вона й досі пашіла молодістю і здоров'ям.

За чотири роки розлуки сталося те, що, як вважав Байдашний, було неминуче і навіть закономірне: Катря гульнула з якимось зайдою з Дорогобужівки. Чоловік простив своїй дружині гріх, адже вона зберегла все, що надбали до війни, чекала на нього, щиросердо у всьому призналась. Підросла Катря-донька, треба було про неї думати — он яка гінка, ніби тополінка та, в нього дочка. За такою дивись та дивись — оком не зморгнеш, як вискочить заміж. Так воно й сталося — донька вся вдалася у матір, знайшла собі тракториста на дослідному полі, де вона влітку підробляла на полівні. А через якийсь там час заявилися вже втрюх — привезли онука. Катря-донька сказала:

— Ось ви, мамо, вже й баба! Поздоровляю!

Мабуть, ніхто не помітив, окрім Байдашного, як нервово пересмикнулося обличчя в його дружини. Вже вночі, коли полягали спати, вона ніяк не могла заспокоїтись, переверталася з боку на бік, зітхала, а тоді на неї найшов такий плач, що навіть Байдашний розгубився.

— Що з тобою? — допитувався. — Тебе хтось скривдив чи хвороба яка приключилась?

— Чортів вовкулака, — гримнула дружина, одсовуючись од чоловіка, — бабою так швидко зробив... Ну, я тобі ще покажу бабу!

І показала. Через місяць, коли молода сім'я, накупавшись у Дніпрі і наївшись свіженької риби, поїхала, Байдашний став помічати дивовижні зміни в поведінці любої дружини. Все її драгувало, все було немиле, все викликало злість, яка оберталася то лайкою, то гіркими плачами. Завжди дбайлива і непосидюща, Катря тепер кинула господарство на материні руки, частенько щезала з дому — нібито на плантації лісництва, а насправді пропадала аж на Зеленому закруті, де полюбляли купатися місцеві жінки. Мила у чистій дніпровській воді свої русі коси, потім роздягалася і в самій коротенькій сорочці подовгу простоювала під палючим сонцем, аж поки запримітив її тут один із дачників — молоденький художник Володя Барон. Щоліта Володя приїздив у Журавлинку, поселявся у старої вдови Мотрі, з ранку до вечора малював пейзажі — луг, осокори при березі, озеро, схід і захід сонця, шелюгу, жовту і білу акацію. Нікого його пейзажі не цікавили, тямущі люди не раз казали Володі, що то не творча робота, а фотографії, тільки зроблені пензлем, але юнак не відступався і заперечував досить-таки категорично, посилаючись на досвід славнозвісного Ван-Гога:

— Того чоловіка теж не визнавали за життя, а як помер, то навіть за ескізи платили золотом... Поживем — побачимо!

Володя і жив, як Ван-Гог,— не голився, носив парусинову блузу, забруднену ультрамарином, і вдовольнявся самим кулешем, що варила для нього баба Мотря. Кажуть, єдина людина, яка вірила в талант Володі, був його рідний батько, академік-хімік. Він весь час казав своєму синові:

— Секрет кожного таланту — впертість. Малюй усе життя, і ти досягнеш мети. Я ось змолodu пишу формули, в академіки вийшов... Тільки дурень вважає, що у великих людей діти стають беззями. Доведи, що це не так, і ти, Володю, прославиш увесь наш рід...

І Володя доводив. Щомісяця їздив до батька, привозив купу пейзажів. Академік довго розглядав їх, хвалив, діставав гаманця і давав синові на прожиття, на фарби і папір.

- Не п'єш? — питав батько у Володі.
- Ні, тату,— сумирно відповідав Володя.
- Не куриш?
- Не курю.
- До дівок не ходиш?

— Та там і дівок, тату, немає! Самі баби!

— Ну, їдь з богом,— відповідав академік,— малюй. А це залиш, я комусь там покажу, поклопочуся про твою персональну виставку...

Персональна виставка відкладалася з року в рік, але це не бентежило Володю Барона. Він і далі малював свої пейзажі, малював старанно, не шкодуючи сил. Та, мабуть, природа інколи досить примхлива до людини, бо останнім часом Володя відчув, що вночі йому погано спиться, що кудись його тягне, щось йому муляє в боки, а дорогі серцю пейзажі починають набридати. Це сталося саме тоді, коли художник одного дня побачив вже немолоду, але ще досить принадну жінку. То була Катря. Володя Барон почав учащати до Зеленого закуту і неодмінно прилаштовувався зі своїм мольбертом десь поблизу Катрі. Про те, що художник обрав собі нове місце для натури, відразу ж дізналося все село, не знав нічого лише, як і ведеться, чоловік. Скільки часу це отак тривало, ніхто не відає, але настає мить, коли хоч і останнім, та все ж таки про новину дізнається і чоловік. Байдашний спочатку навіть не повірив. Володя Барон? Та не може бути! Щоб його крива та кинулася в обійми тому вахлакові, що день при дні просиджує біля озера і малює шелюгу? Зустрічав того бевзя Байдашний, дивився через його плече на мазанину — що ж вона такого знайшла в ньому? Застуканий несподіваним лихом, Байдашний, як чоловік статечний і поміркований, вирішив не затівати зайвої колотнечі, а почекає, поки курява вляжеться і все виясниться до краю. У Журавлинці секретів не існує: якщо одна баба тельнюкнула язиком, то завтра загудуть усі дзвони. Не знаємо точно, як воно там було насправді, хто що бачив і чув, але люди стверджують, нібито сам Байдашний став свідком своєї ганьби, бо мав необережність пробратися в шелюгу Зеленого закуту і там побачити ось такеє диво.

Катря довго плавала, а як вилізла на берег, то відразу ж біля неї опинився і художник. Щось запально почав доводити їй, вимахуючи руками. Байдашний не міг розібрати жодного слова, так у грудях гупало серце. Та коли воно нарешті втишилось, почув дзвінкий голос своєї коханої дружини:

— Не мороч мені голову, хлопче, а краще скажи — красива я?

— Я вже це казав,— грайливо відповів художник і смикнув Катрю за коротеньку сорочку.

— Ти не лапайся, якщо не купив,— відскочила Катря.— Скажи широ — не постаріла я?

— Як для кого, а для мене — перший сорт,— і знову простягнув до неї руку.

Катря ляснула художника по руці, щоб той не торкався її, гнівно посварилась пальцем. Та все ж, підсмикнувши сорочку, виставила перед себе ще досить струнку ногу.

— Тіло моє не постаріло? Кажі! Ти ж мусиш розумітися, адже художник. На сире тісто не схоже?

— Йди-но ближче, здалеку недобачаю.

— Ні, ти скажи мені, схожа я на бабу? Тільки чесно?!

Вона грала перед хлопцем, виставляючи кокетливо то одну ногу, то другу. Під сорочкою здіймалися маленькі груди, які навдивовижу лишилися такими ж самими, як і тоді, коли Байдашний уперше торкнувся до них жадібними руками... Скільки вже літ минуло, скільки ночей провели вони безсонних, повитих хмелем любощів, а ці груди не змарніли, дитину вигодували, а лишилися мовби дівочими.

Ху ти, закрійся ж, безсоромнице!

Байдашний дивився, яка зараз навіжена і яка красива у своїй дивній вихватці дружина, в очах йому від горя потьмяніло.

Що з нею сталося?

Що?..

Він таки почув відповідь того Володьки, що Катря аж ніяк не схожа на бабу, певне, це хтось умисне наговорив про неї таке, бо хіба ж то баба, коли хоч завтра ставай під вінець!

— Це, мабуть,— з осміхом додав художник,— це, мабуть, підкидає тобі таких колочок твій лисий?

Задоволена такою відповіддю, Катря миттю нахилилась до Володьки, чмокнула його в щоку, скочила, мов та коза, вбік і сказала:

— Ти мого лисого не чіпай! Лисий, та зугарний... А отой поцілунок тобі за правду, втямкував? І не бовкай язиком казна-що. Знай, що я тобі не рівня. Бо ти бузівок, а не парубок, на писку твоєму ще молоко не просохло.

Після таких слів Володі найкраще було б приступати до свого етюда, але чомусь не приступає. Бо ніяк не може збагнути оцієї молодиді і тому ще чогось вичікує, мнеться, зітхає.

Адже тільки-но ображала його, а це знову манить пальцем до себе, показує на воду, що нуртує чорними заглибинами:

— Ось ти скажи мені... А що, коли я зараз кинуся з кручі і тебе покличу за собою? Поженешся?

— Тю на тебе,— сміється Володька.— Мені ще життя не набридло...

— Та не топитися покличу, а так... Зловиш, твоєю буду... Га?

— Та вже чорт з ним, кидайся,— бурмоче спантеличено Володя,— де наше не пропадало...

Катря аж міниться на виду, в очах у неї бісики витанцьовують і таке невгамовне щастя, що вона справді нагадує молоду дівчину. Нараз вхопила свої черевики, весело гукнула: «Спасибі!» і залопотіла п'ятами додому через луг.

Зрозумій таку! Не тільки Володя, а й Байдашний не дуже зналися на жіночій психології, то обидва й поверталися додому не лише різними стежками, а й з різними думками про те, що відбулося на Зеленому закруті. Володя наївно вірив у своє парубоцьке щастя, а Байдашний зрозумів, що гроза минула і можна чекати доброї днини. Надто ж переконався в тому, коли, постоявши трохи біля ларка і хильнувши якусь там чарочку, застав удома свою Катрю спокійною і заклопотаною господарством, тобто такою, як завжди. В хаті прибрано, на столі чисті тарілки, а на кабиці щось смачне шкварчало і сичало у сковороді.

— Чи не празник якийсь сьогодні? — поспитав єхидно Байдашний, оглядаючи стіл.

Катря на те єхидство ніби й не зважила, тільки нагримала на чоловіка, що ось він причаститися вже встиг, а грядки досі не политі. Байдашний після цих слів зовсім ожив душею, бо знав: якщо дружина лає за чарку і нагадує про грядки, то все в нього тепер гаразд. Влучивши мить, коли мати пішла до корови, він міцно обхопив за стан свою Катрю, притис до грудей і сказав, може, вперше у своєму житті незвичні для себе слова:

— Яка ж ти у мене молоденька, та гарненька, та проворненька! Ну, зовсім така ж, як тоді, на Хрещатику...

Катря спалахнула рум'янцем, знесиліла вся, пригорнула до свого вовкулаки.

— Боже, якби ж ти хоч раз на рік говорив мені таке... Ї б нічого більше не хотіла.

А вже вночі, коли й півні проспівали, засинаючи, вона проказала без смутку в голосі:

— Треба нам поїхати до дітей та повезти гостинця онукові. Як вони там без нас, без помочі?..

Байдашний заснув спокійним і щасливим сном...

І ось я знову іду до Байдашного. Спробую тепер повести з ним розмову тривалішу й ласкавішу, ніж та, що відбулася вперше — прикра і вкрай невдала.

На настійливе стукання у дубові двері ніхто не відгукнувся. Мабуть, старий десь подався. Нічого не лишалося, як повертати назад, що я й зробив. А коли вже був за ворітьми, двері раптом скрипнули, відхилилися, і в щілину просунулася лиса голова. Блакитні очі господаря мружилися од яскравого світла, а увесь наїжачений вигляд старого журавлинця виказував не лише крайній подив, а й неприховану лють.

— Чого? — понуро кинув старий і приплющив очі.

— Дозвольте зайти на хвилинку...

— Кажіть так, почую.

Я переступив з ноги на ногу.

— Та тут одна справа... Дід Горобець доводить, що ви, як найстарший у селі... Одним словом, масте...

— Нічого я не маю! Загубив! Сам без склоріза! — стріляв Байдашний словами-кулями — А дідові Горобцеві передайте, що він як був брехуном, так і зостався!

Голова сховалася, двері з грюкотом зачинились.

Дід Горобець, почувши про те, довго сміявся, потім довірено стишив голос і прошепотів:

— Він старший за мене на півтора місяця, у метриках так показано... Тому й злиться!

— А до чого ж тут склоріз?

— Так він же скляр! Подумав, сердега, що оце дашник висадив вікно, прийшов по склоріза... А він того дореволюційного склоріза береже пильніше, ніж свою душу...

На тому й полишаємо розмову про назву села.

Журавлинка живе ніби між небом і землею, поза простором і часом. Чи трапляється таке? На світі всяке трапляється... Справді, село не село, а загадка. Колгосп поряд, усього за якихось два з половиною кілометри, а в Журавлинці жодного колгоспника. Не раз накидало правління оком на цей лісовий куточок, де панує такий собі патріархальний супокій, та нічого не могло вдіяти. Той уже на певсії, вислужив строк десь на маяках, той сторожує в будинку відпочинку, яких тут, навколо, чималенько, той,

молодший, подався у місто, а жінка ходить на сезонні роботи в лісництво... Молоді немає — самі літні та старі.

Вирішили було врізати присадибні ділянки — вони тут просторі: плантації полуниць, картоплі, садки. Поклали круг хат борозенки, закрили продуктовий ларьок, та за рік навколо забував такий бур'яв, акація та дикі коноплі, такі віники піднялися, що про запустіння довідалися навіть у столиці, негайно наказали всі оті рішення скасувати. Було зважено на такі обставини: село приміське, зі своїми особливостями, які полягали в тому, що все населення працювало в державних організаціях і жило, таким чином, з чесного заробітку. Колгосп не протестував, бо досвід показав, що суворі заходи проти журавлинців завдавали шкоди не лише журавлинцям, а й відбилися на касі господарства. Мала артіль такий собі привілей у Журавлинці: тримала ларьок для дачників, де за комерційними цінами продавали молоко, масло, сметану. Свіжа копійка за тих часів надходила нечасто у господарство, ось чому боротьба з Журавлинкою вдарила по артілі досить відчутно. Ларьок знову відкрили, і всі полегшено зітхнули.

Правда, уже перед самою війною, коли колгосп діждався своєї електрики, затятий голова артілі, який не міг примиритися із винятковим становищем Журавлинки, взявся покарати її у такий спосіб, щоб ніхто вже не міг прискіпатись. Було ухвалено, що на електрику мають право лише ті колгоспники, котрі виробили мінімум трудоднів. Оскільки ж у журавлинців не було жодного трудодня, то й електрики їм не провели. Якийсь час село, як і сто років тому, обходилося гасничками та сліпачками, та після війни, коли до Журавлинки повернулося кілька ветеранів з медалями й орденами, у столицю носипалися скарги. Незабаром прибула комісія. Вона побувала у кожній хаті, поговорила з кожним журавлинцем, дармоїда жодного не виявила, зате виявила грубе порушення Радянської Конституції.

Журавлинка таки провела собі електрику. Єдиний, хто не захотів скористатись із блискучої перемоги, це дід Горобець — він і далі світив гасничка, а всіх своїх дачників переконував, що штучне світло, тобто електрика, дуже шкодить людському оку, саме тому, мовляв, багато годолян змушені носити окуляри.

Ми вже говорили, що це село живе ніби між небом та землею, поза часом і простором. Такий насаж може деякого настроїти на зневажливо-скептичний лад, викликати

недовіру і навіть осуд. Адже все зазнає змін у цьому бурхливому світі!

У Журавлинці теж повіяли свіжі вітри: тут уже не дивина мотоцикл, а то й автомобіль, майже на кожній покрівлі телевізійні антени. Усі діти ходять до школи — вона за пасмом мішаного лісу, в Новобужівці, де отаборився колгосп. Ми могли б значно продовжити перелік характерних ознак нового у Журавлинці, якби не одна обставина: то все ознаки зовнішні, вони мало або й зовсім не торкаються людської свідомості, давно усталених норм суспільних взаємин, морального і культурного кодексу.

Журавлинка нагадує нам живий музей минулого, такий собі природний комплекс, в якому зберігалися взаємини, характерні для тієї стадії розвитку, яку вчені не без гумору назвали періодом збирання. Поміркуйте самі: хто продає в містах найперший щавель? Журавлинські баби. Вони мають того щавлю цілий океан — досить переправитись через рукав, тут тобі великий трав'янистий масив, названий Жаб'ям, увесь поспіль устелений щавлем і різними ягідними кущами. Хто має сумну славу найзапекліших бракон'єрів, які здавна торгують свіжою, в'яленою, копченою і солоною рибою? Журавлинці... Тут ще й зараз у кожному дворі повно саморобних ятерів, сіток, переметів, «павуків», регелей, остів і всякого іншого рибальського начиння, що давно вважається поза законом. А чиї то ранні і пізні гриби на прилавках усіх міських ринків? А консервована і свіжа ожина, полуниці і кетяги калини, шелюгові мітли і соргові віники? А лозові кошики, легенькі і чепурні, з червоними і зеленими поясками? Або взяти отой «адамів корінь», що виліковує від усіх мислимих і немислимих хвороб, чи березовий сік, без якого, кажуть, не сідає до столу сам міністр здоров'я?

Оскільки в селі немає жодного культурного закладу, то нас не здивує і те, що журавлинці голяться лише раз на тиждень, у суботу, голяться просто на вулиці, колективно — в цю суботу обслуговує усіх дід Горобець, наступної — хтось інший. Усе село — кілька родів. Женять і виходять заміж за давнім мудрим звичаєм — не ближче другого коліна. У кожного журавлинця є родичі в кожній хаті: в одного сестра, в другого — племінник, у третього — зять, у четвертого — небіж, у п'ятого — двоюрідний брат, а в того сват, а в того кума — це вже на крайній і досить рідкісний випадок, бо тут навіть куми доводяться одне одному ще й двоюрідними сестрами чи братами.

Мабуть, ніде на Україні не зберігаються так речно усі древні свята, як у Журавлинці. Йордань і аж два Нових роки — новий і старий стиль — мирно уживаються між собою, великі і малі пости, скромні і пісні дні, Івана Купала і навіть призабуте свято Явдохи...

Тут ще й досі можете побачити під стріхою, в будці чи в клуні старе яромо з верби або клена, помережане візерунками, легеньке і міцне, ніби з кістки. Прядка, ткацький верстат, ступа, перелаз біля тину, шаплик, сукняна чумарка, жіночий сак, який тут зветься осінкою, очіпок на старій бабі, дерев'яний віз без єдиної залізної деталі, рожен, що стоїть біля повітки ось уже яке десятиліття без знадоби, жовта пузата череп'яна тиква на олію, вишукана за формою ханька на сонячному вікні...

Журавлинка — то живий музей минулого. Живий, підкреслимо, бо відрізняється од іншого, казенного, дуже суттєво. У живому ще й досі є чорти, перелесники, водяні, домовики, відьми. Поспитайте у будь-кого з мешканців села, навіть Осу, Петра Осу, прізвища якого ніхто не пам'ятає, бо тут кожен має прозвисько, найосвіченішого чоловіка, який спеціалізується на моторних човнах, і той вам авторитетно заявить: чорт є. Про бога він точно не скаже, а ось про чорта — розповідатиме цілий день. Чорт — це щось неземне, всюдисуще, стооке, всемогутнє і завжди з якимись вибриками. Нагадує він давнозвісного козацького характерника, такого собі козарлюгу, котрий спить і курей бачить, хоч багато — так поїсть, хоч мало — так наїється, у якого гостре око на підлість і крутість і який не дарує кривднику. Хочете доказів? У Петра Оси їх сотні, вибирайте, які до вподоби. У чорта багато роботи, він має широкі повноваження, він буває милостивий і буває жорстокий, але ота його жорстокість неодмінно пов'язана з таємничістю, розважливістю і витівками. Він не схожий на кару небесну — не б'є, як грім, не палить, як блискавка, а якщо вже топить, то тільки після доброї чарки, якщо заведе у нетрі, то тільки після того, як ти, з роботи йдучи, завернув спочатку до куми чи до свахи...

Та обставина, що Журавлинка притулилася до могутнього плеча Дніпра, виробила певні замашки і в чорта. Здебільшого чорт плуває людям рибальські сітки, інколи зриває їх із паколів і викидає на бистринь. Буває й таке, що вибирає з ятерів рибу, а самі ятери чикрижать гострим пожем...

Як бачимо, журавлинський чорт виглядає таким собі традиційним чи класичним українським дідьком, яких у гоголівські часи водилося чималенько на нашій землі. Та разом з цим журавлинці знають ще одну нечисту силу, яку тут звать гемомом. Гемон (пригадуєте гемонську силу?) з людьми не жартує, по петрях цілу ніч не водить, до куми не навертає, ятерів ножами не січе. Цей завідує душами людей, долею журавлинців. Від його волі залежить усе: самопочування, хвороби, характер смерті — легка вона буде чи тяжка, помре людина вдома чи в дорозі, своєю смертю чи наглою і страшною. Гемон постає тут як заступник бога, його права рука в земних справах. Він наперед визначає, як поведеться в житті новонародженій дівчинці чи хлопчикові, його воля безмежна, й уникнути присуду долі, тобто гемона, ще нікому не вдавалося.

Цікава в цьому відношенні доля Всеволода, запеклого теслі, здоровенного чоловіка, який усе життя клав хатні зруби і з цього мав зиск для прожиття. Ніхто не знав, де брався дуб та сосна для зрубу, люди бачили лише, що у дворі Всеволода, де вчора стояв новенький зруб, тепер замість нього лежало дерево. Це означало, що вночі хтось той зруб розібрав і вивіз, а тепер Всеволод потихеньку вицюкуватиме новий. Мала людина великий хист до справи, в його руках була сила неймовірна, і не траплялося випадку, щоб цей здоровань просив у когось допомоги зятяги лату чи крокву на високі стіни. По всьому прожив би чоловік аж до глибокої старості, та гемон попутав його взятися за легке діло, досить ризиковане для людини, якщо вона не знає ні в чому міри, надто в такій делікатній і навіть бісівській справі, як нажива і горілка.

Все село знало, що Всеволод, покінчивши з одним зрубом, відразу ж брався за новий. Та після того, як на готовому цегляному фундаменті виводилася основа, міцно взята на залізні гаки і припасована на з'єднанні надійними замками, тесля клав у парусиновий мішечок сокиру, засовував під стріху пилку і казав своїм домашнім єдину фразу: «Гарне діло — початок». Цілий тиждень Всеволод уже не почуватиме вдома, бачитимуть його й під ларком, і під усіма прибережними осоками, і просто на дорозі в піску. Ніхто цьому не дивувався, ніхто не виказував Всеволодові свого невдоволення чи осуду, бо всі знали, що рівно через тиждень він протверезіє, поголить бороду і знову почне цюкати у своєму дворі. Навіть дружина Всеволодова, полохлива і гостроноса Санька, яку замолоду

точили сухоти, не наважувалася докоряти чоловікові, бо знала його важку руку і сувору вдачу. Єдиний, хто ризикнув сказати вголос про долю Всеволода, була Горобцева жінка, Горпина. Сталося це після того, як Всеволод ні з того ні з сього кинув своє майстрування й енергійно взявся за риболовлю.

Одного ясного дня біля осокорів, де припинають човни, відбулася така собі мила розмова:

Баба Горпина. Що я бачу, куме Всеволоде? Свіженької захотілося чи на іменини треба?

Всеволод (*вибираючи рибу з човна і ледь стримуючи погамний бісівський сміх*). Та тут на десять іменин вистачить...

Баба Горпина. Чиї ж то будуть іменини?

Всеволод. А вже ж не твої.

Баба Горпина (*після трагічної паузи*). Що надумав, скажи?

Всеволод. Побачимо...

Баба Горпина (*з істеричними нотками в голосі*). Дашникам наловив?

Всеволод. А хіба ти моїх рук не бачиш?

Баба Горпина. У тебе руки як довбні, робив би собі оті зруби...

Всеволод. А про мозолі мої знаєш? А літа щитала?

Баба Горпина. Так ти все обдумав і вирішив?

Всеволод. Побачимо...

Баба Горпина. Побачимо! Побачимо, як тебе гемон у ложці води втопить... Повір мені — моє слово правдиве.

Всеволод Горпині не повірив, на гемона начхав і розвів таку комерцію, що незабаром промисел баби Горпини сильно підупав. Дід Горобець ловив риби мало, а Горпина правила за неї добрячу ціну, тепер же тієї риби у Всеволода було стільки, що ціна упала неймовірно, і Горобцям виходило — труба.

Спродавши улов, Всеволод тепер уже щодня стовбичив біля ларка і погукував на все село:

— Дурний був! Надривався на тих зрубках, а того й не бачив, що золото блищить під ногами, ось тут, де тільки плюнути і розітерти! Тепер порозумнішав, прозрів Всеволод!

А далі таке шаленство пойняло чоловіка, що він уже й днював і ночував по затоках та ровах, ходив аж до Чайного острова, де на бистрині, розсіченій надвоє гострим кутом острова, гарнасилися судаки. Завів компанію — при-

стало до нього ще троє з Новобужівки — завжди веселу, ледь тепленьку. Якось закинули сіть, витягли добрий улов, кинулися ділити, Всеволод могутніми руками порозкидав партнерів, згріб кращу рибу, а ті гахнули здорованя веслом по голові, аж той заточився і шелеснув у воду. Виліз, заповав нападника і втопив притьмом, сердега вже й бульки перестав пускати, а Всеволод усе тримав його у воді... Поки топив одного, другий ще раз влучив Всеволода по голові. Неборак страшенно заревів, почав хлєбтати воду, вдаючи, що тоне. Отак, похлєбтуючи водичку, добрався до берега, однією рукою вхопив того за ногу і потяг на бистринь. Третій схаменувся, надав ходи і сховався в кущах. Довго там сидів, хапаючи зі страху дрижаки, а як виліз, то побачив, що на воді немає жодної душі. Прибіг у село, розказав, люди кинулися до острова і витягли Всеволода волоком: однією рукою він тримав за петельки свого мертвого дружка, а другою стискав чорний корч...

Уже скільки літ минуло, а ще й досі в селі згадують Всеволода, якому гемон утяв життя на сьомому десятку. А міг же чоловік дотягти і до ста, бо не було йому рівного ні у питві, ні в їжі, ні в силі. Баба Горпина опісля не раз казала:

— А чи не на моє вийшло? Хай не іскушав би судьбу. Не послухався, пропав. Та ще де? Там горобцеві по коліна...

Злі язика інколи дошкуляли їй дотепами на зразок: «Це вже який горобець попадеться, коли такий миршавий, як твій, то йому й по шию стане». Баба Горпина на ті дотепи не відповідала, бо боялася злих язиків гірше чуми.

Такі й подібні випадки, яких траплялося чимало, зміцнювали віру в існування гемонської сили не лише в журавлинців старих, а й у молодших. Петро Оса належав до тих молодших, але ми не зустрічали чоловіка, який би азартніше, ніж Оса, доводив існування гемона. Гемон не любить жартувати з людьми, він суворий, але справедливий і відміряє свої покарання та присуди по совісті: кому що належить, те й одержуй. Покривив душею, скривдив когось, не подав милостиню сліпцеві, розпустив губу на чуже добро, запихатів, перестав шанувати старших, забув, що ти смертний, зазіхнув на чужу любов, покинув свою немічну матір чи жінку напризволяще — гемон не простить нічого. Оця неминучість суворої покари, невідворотність обраної тобою долі вилилась у мудрість: «Свого не минути». Або ще й так: «Що написано на роду, у того все на виду».

Геть усі журавлинці мають пекучу відразу до курців. Куріння тютюну тут вважається злом, яке дорівнює конокрадству. Можна випити ціле барило горілки, можна навіть повалитися в піску під тином, тобі це простять. Але якщо ти смалиш цигарку — то найбільша ганьба. Очевидно, йдеться тут не про здоров'я, бо журавлинці на здоров'я ніколи не скаржились, жили щонайменше по сімдесят-вісімдесят літ, а про якийсь предковичний звичай, що глаголив: не гидь там, де твоя пожива. Охайність у побуті тут доведена до вищої позначки. Якщо господиня подасть напитися води з брудного кухля, вона вже довіку не одмиється перед людьми. Коли в тебе глечики не полоскані, не вишпарені окропом і не пропечені сонцем на кілочку, ніхто в тебе молока й задарма не візьме. Яка б ти не була, жінко, горьована у житті, які злидні тебе не обсіли б, не виходь на вулицю в брудній спідниці, бо будеш пропаща... Щодня вмивайся пахучим милом, змащуй на ніч лице сметаною, а ще краще свіжими вершками з погребя, бо ти жінка, а жінка тут основа сімейного благополуччя, родини, ґрунт, на якому зростає сад життя.

Журавлинці відверто хизуються своїм давнім звичаєм не замикати хат, а собак завели оце недавно, з тих пір, коли деякі молоді хлопці — будівельники — на мотоциклах та моторних човнах почали вчапати до села і шастати вночі по садках...

Дід Горобець, не раз вихваляючи свою Журавлинку, казав дачникам:

— Не дурний, мабуть, був пан голова міської думи, якщо кожної суботи гнав у наш край свою ресорку... Бачили його будинок?

Ми той двоповерховий голубий будинок уже бачили, де що знали і про голову міської думи Ключевського, ось чому з наведеної фрази діда Горобця додаткової інформації про привади Журавлинки не одержали, зате мали змогу прикинути, скільки ж це років нашому сивобородому господареві. Якщо вдатися до найобережніших підрахунків, то дід наш за всіма правами може вважатися патріархом Журавлинки. Оті півтора місяця, на які нібито Байдашний старший за Горобця, ще потребують певної перевірки та уточнення; адже подибуємо людей, набагато освіченіших і свідоміших за Горобця, які пишаться тим, що молодші за сусіду на якусь мить життя...

Що ж — прикинемо... Пан голова міської думи міг приїжджати сюди на своїй ресорці не пізніше шістнадцятого року. Якщо дід Горобець, за його ж свідченням, у шістнадцятому знав такого дачника, як Ключевський, то це вже йому, певне, не менше як сімдесят! Нічогенько, коли згадати, як він одним веслом хить-хить, і вже он де, женися за ним!

Візьмемо це на зарубку і підемо за Горобцем, по його, хоча й плутаній, але водночас і цікавій, стежці-розповіді про Ключевського і його голубий будинок, де зараз відпочивають українські кооператори. Кооператори ці уславилися на всю Журавлинку та її зелені околиці найсмачнішою сметаною та борщами з сомом, що можна спожити тут за якихось тринадцять копійок за порцію, бо кооператори є не хто інші, як торговці, працівники споживчої кооперації, а вже для себе вони вміють і калькуляцію складати справедливу, і готувати. Не раз ми бували там, на голубій і вже досить ветхій веранді, де молодиця тьотя Паша гримкотіла своїми ополониками і каструлями. Тепер підемо не обідати, не по сметану чи борщ, а щоб відхилити якийсь краєчок історії та пізнати її мудрість.

Пан голова міської думи, певне, мав якісь заслуги перед революцією чи перед наукою, бо коли, підхоплений виром подій, опинився за кордоном, у панській Польщі, і зазнав там лиха, то попросив Радянський уряд дозволити йому повернутися на Батьківщину. Дозвіл було видано, і Ключевський з дружиною, високою і хоровитою панею, повернувся в Київ. Дістав квартиру, пенсію і всі громадянські права. Оскільки Ключевський, учений-мікробіолог за фахом, був уже старий, а пані Ключевська надто квола, вони згодом вирішили здати ту квартиру державі, а самі побудувалися в Журавлинці і назавжди поселилися тут.

У подружжя Ключевських не було дітей, старі нудьгували, доживаючи віку, аж поки нібито сам дід Горобець не порадив їм поїхати до міста і взяти на виховання хлопчика чи дівчинку з дитячого будинку. Отож у голубому будинкові незабаром почувся вереск і гамір, який засвідчував, що життя вічне. Цей незаперечний факт мав досить реальну подобу: коротенькі штани, рогатку в руках і нахил до обчухрування чужих садків. Не раз приводили розгнівані журавлинці шкідливого хлопця до батьків, беручи на себе сміливість робити деякі зауваження щодо системи виховання підростаючого покоління. А система та

полягала в тому, що обоє Ключевські, як ліберальні пани, дозволяли своєму нащадкові на ім'я Ніколя все, що заманеться. Журавлинці делікатно натякнули, що, окрім слова й умовляння, є ще й ляпас чи там добрий запотилничник... Це не справило ніякого враження на панів лібералів, вони й далі сварилися поміж собою, дорікаючи одне одному в жорстокості, бо пані Ключевській здавалося, нібито чоловік надто грубо розмовляє з нащадком, а пан колишній голова вважав, що на сніданок Ніколя дають надто мало молока і масла...

— Натуральний був хлопець, прости господи,— казав про Ніколя дід Горобець, вкладаючи у своє визначення особливий зміст.— Наче у нього в певному місці швайка — ні всидіти не може, ні послухатись доброго слова. Впертий, затятий, а вже що голосистий... Намучив він батьків, та й нам інколи влітало... Якось пан Ключевський привіз йому з міста барабан, ото була веремія... Жив у мене того літа дашник, старий вояка, так мало не здурів чоловік.

Ох, як він гримів, лихо моє, отой барабан. Починав десь о восьмій ранку, потім замовкав на годинку, певне, хлопець обідав, а там знову оживав і не вщухав до самого вечора. Барабан був, певне, металевий, бо відлунювало гучно і різко, наче били в бляшаний лист. Без пауз, без перепочинку, без втоми. Це вже скидалося на кару небесну.

Люди зачиняли двері, затикали вуха, та звуки проникали через щілини, наструнювали нерви. Дід Горобець, на щоб вже терплячий, і той не міг нічого робити. А дачник, що мав на своєму тілі не одну рану, аж позеленів од мук. То він починав щось читати, та швидко кидав, бо все зливалося в суцільний потік, все було позбавлене змісту. Тоді вирішив написати листи друзям, та скоро облишив. Поклав сердега перо, ліг на канапу, слухав, як лунали кулеметні черги, як деренчали жниварки і тупотіли коні по бруківці.

Дідова хата стоїть якраз навпроти особняка Ключевського, вузенька, вуличка обнесена високими дощаними парканами...

Юний барабанщик сидів на високій веранді, звуки диявольської музики підсилювалися, як у гітарі, тільки величезній, лунали вузьким коридором вулиці й глушили все живе.

— До біса тверда рука у хлопця,— сказав дачник.— Аж зуби розболілися... Видно, не тільки рука, а й воля стальна, волячі нерви.

Дідові стало жаль дачника, він перейшов вулицю і крикнув:

— Та вгамуйся, чортова дитинко, бо ніякого ж терпцю вже немає! Чуєш?

Де там! Ніколя навіть оком не повів, навіть голови не підвів. Сидів і гатив з усієї сили по металевому листу. Дід вилаявся і повернув у свій двір. Потім майнув на Дніпро, наче хотів цим сказати світові: пропади все пропадом...

А барабан продовжував гуркотіти... Здавалося, невтомність і заповзятливість барабанщика безмежні, все це ніколи не припиниться, настав страшний суд. Так думав наш сердега дачник, не витерпів, підійшов до воріт і побачив свого мучителя. Це був хлопець років семи, червонощокий, опецькуватий. Сидів на дерев'яному ящику, тримав на колінах маленький барабанчик і молотив по ньому двома молоточками. Відстань між будинками була невелика, дачник міг пильніше роздивитися винуватця свого безсоння. На носі — ластовиння, очі солодко примружені, щоки надуті, барабанчик був якийсь урочистий, ніби оце він опсадивив світ божественною музикою. По всьому видно, що хлопець зачарований подарунком, що він глухий і німий і вже нічого не чув і не бачив перед собою.

— Гей, гей, що ж ти робиш, бусурмане!

Урвався терпець у дачника, заволав він не своїм голосом, просячи пощади. Та барабанчик його навіть не почув. Навіть не ворухнувся, вухом не повів. Металевий гуркіт продовжував линути, молоточки, здавалося, били ще гучніше... Тоді дачник так хряпнув дверима своєї кімнати, що задвигтіла вся хата. Треба чекати, якось призвичаюватись до життя. На Перекопі не таке було, та й то забулося...

Барабан лютував ще день, але наступного ранку змовк. Це дуже подивувало дачника. Вийшов на подвір'я, вклонився дідові Горобцю.

— Скінчилося, мабуть, — повів очима дід.

— Так ранувато ж ніби. Строк не вийшов.

— Еге, не ті часи! Тепер тих іграшок... Може, він поїхав з батьком купувати флейту?

Дачник зареготав:

— А чом би й ні? Коли у тебе є барабан, хочеться ще у флейту подудіти. Перспективочка...

Вони посміялися й розійшлися. Та флейта не загуділа,

не озивався й барабан. Два дні чекали — мовчання. На третій день дачник постукав у двері до діда:

— А чи не захворів часом наш барабанщик?

— Що йому станеться,— прогукв дід.— Такі шибеники не хворіють...

— Так мовчить же! І на вигоні не видно. Щось сталося з хлопцем, це вже точно. Я, самі бачили, нервував тоді, як гриміло... навіть лаявся! А тепер місця собі не знаходжу — мовчить, як у рот води набрав. З якої б то причини?

От тобі й на! То лютував, навіть зуби розболілися, а тепер, коли стихло, місця собі не знаходить. Зрозумій людину! Про це дід Горобець не сказав, а свої думки висловив у такий спосіб:

— А може, й справді вирішили з батьком купити флейту чи якісь там цимбали? Ходять оце собі по магазинах, вибирають...

— Не схоже,— заперечив дачник.— У такому віці, як наш барабанщик, довго не вибирають. Тут щось інше. Треба з'ясувати. Сходжу, мабуть...

— Куди?

Дачник кивнув на будинок і пішов. Повернувся і з якоюсь потаємною радістю повідомив, що барабанщик не захворів, слава богу, а виїхав у піонерський табір.

— Добре, що так, а то я усе вже передумав...

Він був доброю людиною, цей побитий війною вояк, відставний полковник, герой Перекопу. Стояв у дворі, дивився потеплілими очима на синє журавлинське небо. Про що він зараз думав? Може, про те, щоб ніколи не вгавали піонерські барабани, співали золоті сурми, гарцювали олов'яні коні, висвистували глиняні півні? Дуже можливо... Адже що б сталося із світом, якби все це раптом змовкло?

Коли Ніколя підріс і став уже Миколою, померли його батьки: померли в один рік, бо не могли жити одне без одного. Їх поховали, як і заповідали небіжчики, тут, у Журавлинці, на сільському цвинтарі, бо, як казав сам пан Ключевський, немає нічого благословеннішого, ніж лежати на маленькому кладовищі, в лісі, де повно птахів і звідки видно Дніпро... Журавлинці повелися з небіжчиками великодушно: поставили два дубових хрести, випалили розпеченою швайкою їхні прізвища, обнесли могили металевою огорожею і почепили кожному по вінку з хвої і рожевого паперу.

Журавлінка не лишила Миколу Ключевського одного в біді, зійшлась на раду і вирішила, що хлопець може прожити з свого великого будинку до закінчення школи, адже село, як і раніше, не обминали дачники, та й на зиму знайдуться квартиранти. Незабаром лункий від пустки будинок знову виповнився гамором, дачники давали юному господарю якусь там миску борщу, коли той повертався зі школи, а не йшов відразу на річку, де пропадав майже кожного дня.

Уже коли хлопець ходив в останній клас середньої школи, розпочалася війна. Десь ревіли гармати, лилася кров, відступали і наступали армії, а Журавлінка жила собі ніби мирним життям, відгородившись од світу бездоріжжям, лісами і водами. Навіть тоді, коли фашисти увійшли в Київ і місто, палаючи, знімало до неба стовпи вогню і диму, які видно було аж сюди, Журавлінка й далі випасала корів і кіз на лісових галявинах та по шелюзі, ловила рибу і сапала картоплю. Німці майже не заглядали у маленьке село, хоч і призначили для нього старосту — місцевого діда Федора Карпана. Хтось там у Новобужівці, певне, поручився за Карпана, адже знав, що дід належав до найзапекліших браконьєрів і що він не тільки вічно платив за це штрафи, а й сидів у тюрмі — це вже якась там заслуга перед окупантами. Однак дід Карпан довір'я не виправдав і німцям не служив. На вимогу Новобужівки доставляти для рейху хліб староста тільки засміявся:

— Хіба ж ви не знаєте, що Журавлінка зроду-віку не займалася рільництвом і завжди жила з купованого хліба?

Відповідь була більш ніж відчайдушна, адже за таке могли й на гілляку повісити, та дід говорив правду, а від неї, звісно, нікуди не подінешся. Тоді в управі згадали, що Журавлінка славиться рибою, і зажадали від Карпана свіженьких сомів і лящів.

— Що можна, то можна, — відказав Карпан і подався у свою Журавлінку радитись із дідами. Діди знали, як узяти рибку, діло для них звичне і любе, але слухали Карпана понуро і навіть вороже, бо хоч і були браконьєри за покликанням, однак ніколи проти Радянської влади нічого лихого не мали. Тепер же виходило, що вони, старі і немічні, мусили покривити душею і допомагати супостатові. На це Журавлінка не могла піти.

— Діло воно, що не кажи, наше, — заявив дід Горобець, почісуючи за звичкою зморшкувату потилицю, — але як

же це воно буде, Федоре? У свій час ми зеленівцям риби не давали, а тепер зайдам дамо?

— А куди ж подінешся? — благально звів свої білі, аж прозорі очі Карпан. — Не про себе ж думаю, а про село. Мене вони кокнуть — не біда, все одно мені каюк, як не від них, то від своїх, самі ж знаєте. Повернуться наші хлопці, мене першого в провалля кинуть... Та мені вже однаково, я своє пожив. А ось дітлахів та жінок жаль, вас теж мені жаль — ще міцні козаки, хоч і підтопані...

— А що ж нам загрожує? — понуро спитали діди.

— А те, що було в Жуківці. За саботаж одібрали всіх корів і навіть кіз. Як мітлою підмели. Ось і треба дати рибу, а собі лишити і корів, і кіз.

Слова Карпана вплинули, і діди наступного ж дня скинули на плечі сітки і ятери, подалися на річку. Увечері вони пристали до берегів Новобужівки з кількома сапетами, наповненими свіжою рибою. Так було й наступного дня, і тиждень, і два, аж поки знову викликали старосту на якусь там інструктивну нараду. Повернувшись додому, Карпан сказав журавлинцям:

— Не сподобалась наша рибка, кажуть, кістлява і швидко тухне. Загадали привести десять корів...

— І ти пообіцяв? — злякалися діди.

— Я сказав, що в нас не зосталося жодної корови, — відповів Карпан.

Діди презирнулись.

— Але ж у нас є вісімнадцять корів.

— Я сказав, що ми тих корів давно вже порізали. Тепер ясно вам? Ідьте і робіть своє діло.

Цієї ночі ніхто в Журавлинці не спав. Жінки, нішком витираючи очі, несли в сапетах коров'ячі тельбухи і викидали в Дніпро, а діди солили і закопували м'ясо хто в городі, хто біля осокорів, подалі від людського і собачого нюху.

У Журавлинку прибув сам голова управи з нарядом поліції. Мав збентежений вигляд, нервувався, обходячи повітки і хліви, де не те що корови, свіжого кізняка не за примітив, ще дужче озлився і сказав білому, як крейда, старості:

— Попахує саботажем... З вогнем вирішили гратись, пане Карпан? Ну, що ж, я, здається, вас попереджав...

Кілька днів тремтіла Журавлінка, чекаючи машин з карателями. Та вони не прибули. У сусідньому селі, під самим

Кивом, неждано-негадано з'явився Ковпак із своїми хлопцями, німці сполошилися, забули про Журавлинку.

Якось журавлинці помітили, що Микола Ключевський із своїми друзками-однолітками, яких тепер стало значно більше в селі, бо родичі попривозили дітей з міста, де лютував справжній голод, бавляться німецькими сигаретами. А потім вони уздріли й німецький шоколад, і німецькі галети. Що б це мало означати? Досі хлопці днями шастали на річці, ловлячи рибу, яка стала для них чи не єдиним харчем. Тепер вони часто кудись зникали, а після того хизувалися дорогими трофеями, не криючись, пригощали всіх, задерши облуплені на сонці носи.

— Звідки у вас, хлопці, шоколад та сигарети? — спитав якось у Миколи Ключевського дід Горобець. — Чи не в поліцію пішли служити?

На те Микола Ключевський, презирливо чвиркнувши крізь зуби, відповів зухвало:

— Як же ми можемо піти в поліцію, коли вже стали ковпаківцями?

Дід Горобець мало не присів од подиву.

— Ти — ковпаківець? А може, ковпаченя?

— Нехай буде по-вашому, — спокійно відказав Микола, попихкуючи сигареткою. — Нехай буде ковпаченя, але вже троє німців лежать на Погорілому.

Помалу з'ясувалося, що хлопці, підохочені славою Ковпака, виходили до урочища Погорілого, — там колись була пожежа, ліс горів кілька днів, земля стала чорною, але потім і дерева вирости, і грибами сипонуло так, що навіть з міста приїжджали збирати їх, бо, як казали діди, гриб полюбляє попелове добриво, — і стрічали там німецьких мотоциклістів. Оскільки у хлопців ніякої зброї ще не було, то вдалися до звичайнісінького способу: напинали через дорогу сталевий канат, і мотоциклісти на повному ході летіли сторч головою, а їхні машини ще довго тріскотіли в піску, крутячи колесами... Після першої удачі хлопці розжилися на гарні сигарети, після другої набрали повен мішок галет, а оце вже і шоколадом вихваляються. Незабаром у шелюзі на Зеленому закруті в них з'явилося три автомати, ручний кулемет і великий бідон-термос з супом.

— Що за суп? — не переставав дивуватися дід Горобець, слухаючи оповідь Миколи Ключевського.

— Отой, третій, віз у Новобужівку гарячий гороховий суп... Ми вже його другий день їмо, а він гарячий, ніби з печі.

— А як же з тими мотоциклістами? Куди їх?

— Затягаємо в кущі, диким свиням на вечерю...

— І що ж?

— Та що... Самі кістки валяються...

Дід Горобець засмутився.

— Пропали ваші голівоньки... Всі ми тепер пропали.

Микола стріпнув нечесаним чубом:

— Це ж чого так? Ось зберемо ще автоматів, підемо навзвсім у ліс, загін буде. А там і до Ковпака дорогу знайдемо.

Дід похитав головою.

— Та чи тямите, що коїте? Це ж німці уже насторожені. Це вони засідки на вас поробили, ось-ось злапають, загинете ні за цапову душу. То ж вони суп на молокопункт возять, там у них свої сепаратори вершки гонять, команда ціла старається для начальства. Як це вони досі вас не зловили?

— Так ми ж тихенько, без шуму, — клявся Микола. — Ніхто й разу не вистрелив... Якби ви бачили, як вони летять шкереберть, а одному навіть голову одтяло тросом...

Дід Горобець заборонив хлопцям робити ці засідки, одібрав у них смердючі чорні сигарети, шоколад наказав негайно роздати дітлахам і щоб навіть крихти з того не лишилося.

— Звідки знаєш, може, всі навколишні села вже довідалися, що в Журавлинці юшку сьорбають з німецькими галетами, їдять шоколад і смалять германські сигарети? Шила в мішку не втаїш... Подумав про це? — напоумлював дід Горобець непутяще ковпаченя.

Микола не розумів таких застережень, скалив зуби і відказував досить безтурботно:

— Шоколад і галети ми вже з'їли, чого там... А сигарети... Їх у Києві продають на базарах, хіба не чули?

Однак Микола таки пообіцяв дідові пильнуватися, навіть більше того — припинити на якийсь час шастання по лісах, але сам нижком і далі виходив до Погорілого, напивав трос і чекав у гущавині. Заспокоївшись, дід Горобець не підозрював про те, однак, коли побачив у селі чотирьох поліцаїв, які вели зв'язаного Миколу, весь аж похолов:

«Ах ти ж чортове дитя! Таки догралося...»

Поліцаї в німецькій формі зупинилися проти забитого дошками ларка, кинули хлопця на пісок, спочили в холодку, потім погнали Миколу по дорозі, яка вела в Новобужівку.

За кілька днів вони повернулися, цього разу з німецьким офіцером і кількома мотоциклістами, зібрали на площі всіх журавлинців, оголосили вирок і розстріляли хлопця «за бандитизм».

Три дні, за наказом німецького офіцера, лежало тіло Миколи на площі, на четвертий його поховали.

Потім, коли месницька війна проти ворога розгорілася по всій нашій землі, журавлинські діди не лише знайшли сховані Миколою німецькі автомати, а й шляхи до лісу... Та то вже інша пісня, про неї чувано у світах. Вже після Перемоги останки юного партизана перенесли в село, поховали на узвишші, поставилиobelіск із червоною зіркою і обсадили могилу шовковицями та ялинами.

Наша розповідь була б неповна, коли б ми не додали ще про діда Горобця, бабу Горпину, їхню доньку Уляну і зятя Петра.

Ніхто в Журавлинці точно не скаже, з чого воно почалося, як воно так закрутилося, але всі знають, що одного осіннього дня, досить-таки вітряного і непривітного, на пагорбі посеред села забовваніла зелена будка із двома прорізами-бійницями. Ще через день над тією будкою виросла керамічна труба і з неї повалив дим. Це так подивувало журавлинців, що вони обступили пагорб і почали прицьмукувати язиками та похитувати головами. По-перше, місцина ця завжди була пустищем, де в непролазній дерезі водилися лише гадюки. По-друге, хтось самочинно, без дозволу сільради і, звичайно, без відома колгоспу, господаря цієї землі, видерся на белебень і поставив оту дурну будку з керамічною трубою. Журавлинці довго виглядали, хто ж це там куховарить, аж поки побачили Уляну. Уляна — це старша донька діда Горобця, бідова дівчина з гарними литками, які й були її головною принадою для хлопців.

— Уляно! — гукнули люди. — Це ти?

— Я, людоньки, я, — озвалася промітна Уляна і засміялася своїми повними устами. — Оце поселилася тут з моїм Петром, приймайте до гурту, пожалійте сиротину хоч якоюсь там ласкою.

— Тю на тебе, дівко! — закричали знизу жінки. — Спустися з свого неба на землю, отямся, адже маєш матір та батька живими і знаними в селі за добрих людей. Яка ж ти сиротина?

Уляна, не сходячи з свого пагорба, відказала так:

— Ось у тому й біда, що маю батька й матір, а звуся відтепер круглою сиротиною. Бо не схотіли вони, рідненькі, признати мого Петра, а я без нього не проживу й дня, ляжу отут на сухій грудці й умру.

— То ти що ж, вийшла заміж?

— Вийшла, людоньки.

— Так чого на весілля не кличеш? Адже вийшла, як бачимо, з любові? А таке заміжжя у нас, сама знаєш, у пошані.

— Не маю де посадити дорогих гостей та дорогих родичів, ось мій Петро розживеться на дровинку там якусь, спроможемося на хату, покличемо всіх...

Діялося це давно, ще в тридцяті роки, роки ті вже призабулися, лише дехто із старих і пам'ятає. Було тоді су-тужом з хлібом. Деякі найспритніші люди металися між селом і містом, шукаючи посад з твердою оплатою. Яюсь бідова Уляна, улюблена дочка Горобця, приїхала до батьків на відпочинок — у місті працювала ліфтеркою, мала справну копійку і на міських харчах викохала оті свої гарні литки і червоні повні вуста. Дід Горобець тихцем попитував доньку, чи не збирається вона заміж, бо он повернувся Данько Глухенький з армії, а в того Данька батько, а в батька пасіка на сімнадцять пнів, хата під черепицею, Данько, бог тому свідок, у самих трусах ганяє у футбол, а мати йому млинці пече. Уляна засміялася:

— Значить, не виріс ще з трусів, коли у футбол ганяє. Хай підросте для іншої...

Дід Горобець позітхав та й замовк: не йому ж правити на колодках теревені про се та про те з демобілізованим женихом. А Уляна раптом почала частенько бігати до оскорів, де прив'язувалися човни, і вичікувати на когось аж до смерку. Дід Горобець, запримітивши те, потайки стежив за нею, аж поки одного разу побачив на воді моторного човна із зеленою будкою. Човен був нетутешній, одначе це все одно не привернуло б такої пильної уваги діда, якби не долинув з будки голосочок рідної Уляни. Дід аж присів од несподіванки: його улюблениця, його Уляна сиділа в будці і заливалася щасливим сміхом упереміж з палкими поцілунками...

— Уляно,— сказав трагічним і ніби чужим голосом батько,— пам'ятай про звичай і йди негайно додому...

Уляна прийшла... разом з Петром. Худорлявий хлопчина з напрочуд маленькими, як і в діда Горобця, чорними очима боязко кліпав повіками, не знав, де сісти, аж поки його не підштовхнула в бік Уляна і не сказала батькові та матері знамениті слова:

— Оце мій Петро, я без нього не проживу й дня, ляжу отут на лаві і вмру.

Дід Горобець, який ще не був дідом, розвів руками:

— Чого ж сумної, дочко, заспівала? Задля такого випадку зроду-віку дівчата говорили батькам не про смерть, а про ласку та щастя...

— Оце і я про те, тату і мамо, про мою любов до Петра і про вашу ласку,— відказала бідова Уляна.

— А Петро твій що ж, німий?

— Я теж... бо отак, знаться,— забурмотів щось переляканий хлопець і змовк, бо батько вже заговорив про найістотніше, про те, що нібито вже було давно вирішено і не викликало ніяких сумнівів:

— Мабуть, у городі будете жити?

— Ні, тату, в городі ні в мене, ні в Петра квартири немає. Приймайте до гурту, якщо ваша ласка.

Сказавши це, Уляна підійшла до матері і схилилася їй на плече. Дід Горобець поскуб свою вже тоді ріденьку смолисту борідку, проказав своє погрозливе: «Матері його грець» — і мовчки вийшов з хати, грюкнувши для більшої переконливості дверима. Горпина схлипнула у хустину, заголосила.

— Без вінчання, без батьківського благословення, віншування і пісень,— отак? Боже ж ти мій, боже, а ми ж старостів виглядали, а ми ж придане дбали...

— Ходімо, Петре,— сказала Уляна і за рукав потягла нареченого з хати.

Петро зняв з свого човна зелену кабінку, завдав на плечі, і молодята поселилися на пагорбі, зарослому колючою дерезою. Однак рішучість, чи вірніше одчайдушність, Улянина зворушила якщо не батьків, то майже всіх журавлинців, схильних до незвичайного, романтично-піднесеного. Уляні було велено міцно триматися пагорба, а вже за людьми не стане, якщо будуть стояки та глина. Петро стояки пригнав водою, обмоцювавши їх грубезним тросом і прив'язавши до свого моторного човна. А коли дядьки, в тому числі й Всеволод, поставили зруб, то зібралось все

село і за один день обмазали хату глиною, яку, слава богу, не треба було носити з берега, бо сам той пагорб був з глини. Толока закінчилася вечерею з піснями, ще довго стояв на пагорбі вербовий стіл, довгий і свіжовиструганий, на якому чаркували.

Ну, а що ж дід Горобець і його вірна половина Горпина?

Почуваючи себе перед великодушними земляками ніяково, вони спочатку озлилися на самих себе, посварилися, а тоді втішились тим, що забрали подушки та всякі там ковдри куповані і домоткані та й віднесли все це добро молодцям, прихопивши пляшечку свяченої та окрасць хліба.

— Ну, що ж, сірома до сіроми,— сказав мудро дід Горобець, наливаючи по чарці і цокаючись з Петром,— легше буде бити об землю лихом.

Оскільки тост усім сподобався, бо Петро таки справді, окрім тієї моторної посудини, нічого не мав,— виховувався в дитячому будинку, не знав навіть, де народився і хто його мати та батько, то вечера вийшла тепла і примирлива. Петро влаштувався в сусідньому, як перейти луг, дитячому санаторії, кожного вечора повертався додому, тягнучи за своїм човном то дошку, то металеву трубу, прихоплену з водогону, то в'язку хмизу, то кілок для паркана. Був він, той Петро, сухорлявенький і проворний, старався як пташина,— по хворостинці зліпити гніздо, обставити в хаті, опорядити двір. Ось за оцю проворність, за дбайливість і наполегливість журавлинці і прозвали механіка Осою. Оса та й Оса — що Петро вже й сам звук і не сердився. Більше того, він одвик од своєї міської говірки і перейняв мову нового оточення — цікавих і колоритних журавлинців.

Минув час, і непомітно на пагорбі вродилося аж троє осенят, таких же чорнооких і дбайливих, як і їхній батько, і не в меншій мірі бідових, як їхня мати. Колись усіма покинутий глиняний пагорб, увінчаний тепер просторою мазанкою з солом'яним дахом і незмінним чорногузом, чудово вписався у краєвид Журавлинки, і ніхто б не поручився, чи не сталося б переполоху, якби той пагорб раптом позбувся цієї ветхої надбудови. Коли помалу життя почало вирівнюватися і заходити на достаток,— стало доволі і хліба, і всякого там краму,— Петро Оса відважився внести в побут Журавлинки щось нове від себе і таким чином навечно закріпити за собою місце для прожиття. Новиною цією мав бути зметикований ним водогіц, щоб розвести, на пагорбі і сад, і городину... Мала людина хист і

протяг до всього незвичайного, такого, що могло б подивувати світ. Як видно з життєпису Журавлинки, що складався переважно із жвавих і запальних балачок, Петро Оса вже не раз витинав штуки, які за сприятливих обставин могли б дуже прославити людину і лишити по ній помітний слід. Кажали, приміром, що якось на пагорбі, де мешкав Оса, неждано-негадано загуркотів залізними крилами вітряк, що мав здатність не лише повертати свої крила проти вітру, а й різати січку для корови. А тоді, як ще не було в селі електрики, Петро Оса запустив у самісіньке піднебесся повітряного гуркітливого змія, і той змій посилав по дротині електричне світло в самісіньку Петрову хату.

Проведу воду, побачимо, що виросте на глині,— сказав Петро Оса і почав доставляти на пагорб труби. За літо навозив їх чимало, щоб дістатись аж до старика. А повесні поклав ті труби, поставив мотор і спробував поливати городину, яку насадила роботяща Уляна. Бився день, другий, а вода не йшла на таку круту гору. Тоді механік, який добре знався на ділі, поміняв мотор на потужніший, вода бризнула на сухий пагорб. Однак радість була короткочасна — другого дня механік з розпачем помітив, що весняна вода за одну ніч втекла від мотора на кілька метрів. Довелося знову доточувати труби, переставляти мотор, тягти за ним електропровід. Петро Оса гнався за водою, а вона втікала від нього з кожним днем усе далі й далі, аж поки зовсім сховалася за шельговими завалами.

Грядки так і лишились неполитими, незабаром зовсім всохли, не лишилось навіть корінця. Та Петро Оса не здався, а заходився восени копати біля пагорба ставок. Якщо вода повесні заходить аж сюди і заливає всі заглибини, сягаючи аж підніжжя його пагорба, то чому не викопати ями, звідки вона вже ніколи не втече? Люди посміювались над завзятим механіком, пророкували йому невдачу, адже тутешній ґрунт увесь із піску, хіба утримає воду. Та Оса пропускав ті кпини повз вуха, робив своє. Вің таки викопав чималенький ставочок, повесні туди зайшла вода, і механік нарешті почав поливати свій город.

— Ага, наша взяла! — торжествував він, зустрічаючи журавлинців.— Сходіть на пагорб, подивіться, які помідорчики Уляна викохує...

Одначе і цього разу чоловікові довелося розчаруватись. Коли відійшла весняна вода, почав вибувати і ставок. Піщана земля жадібно вбирала воду, що лишилась, і незабаром ставок вишкірив жовті піщані зуби... А потім так

припекло сонце, що всі оті помідорчики і огірочки спеклися, ніби на сковороді.

Здавалося, поразка була остаточна, однак Оса не втрачав оптимізму. Зазнавши дошкульних насмішок за свій водогін, Петро затіяв нове діло. Про це нікому не розповідав, а виношував плани мовчки, щоб уже потім, як прийде повний успіх, подивувати не лише односельчан, а може, й увесь світ.

Тепер він уже надумав розвести нутрію...

Що таке нутрія? Тваринка, зодягнена в чепурненьку шубку. Шубка у неї буває чорна, попелясто-сіра, блакитно-сіра, каштанова, рудувато-сіра, срібляста... Одним словом, на всяк смак. Хутро гарне, м'яке, міцне. Значно міцніше, ніж у чорно-бурої лисиці, навіть за куницю тривкіше, а від заячої шкурки тривкіше аж у п'ятдесят разів... Із вичинених шкурок нутрії шують манто, жакети, пелерини, шайки, коміри, муфти... Нутрія невибаглива до їжі — поїдає все, що належить до рослинного царства: листя і свіжі гілки верби, лози, клена, дуба, берези, полюбляє очерет, рогіз, водяний горіх, лепеху, латаття, ряску, сіно, картоплю, кукурудзу, горох, сочевицю... Навіть силос їсть! Нагодуй, дай їй води — росте, як на дріжджах. За якийсь там десять місяців — готова на продаж шкурка. А тепер так — три приплоди на рік. Коли прикинути, що одна самиця приводить за один раз шість-дев'ять або й чотирнадцять звірят, — легко порахувати, який буде зиск...

Таку премудру, просто золоту ідею Петро Оса дістав від одного дачника, який, бачте, так закохався у журавлинську природу, що не полінувався кілька разів на день дертися на високий пагорб, де притулювся у Петровому сараї. Мала людина характер романтичний, носила у своєму рюкзаку якісь хитрі рибальські причандалля, маленький примус, ложку і казанок, ніякими благами життя не користувалася, а жила, як та билина в полі, — приготув собі якусь там рибчину, куліш, а то грибків стушкує у казанку та ще й господарів пригощає. Всього один місяць прожив на пагорбі той дачник, а встиг з усіма перезнайомитись, усім сподобався, а Петрові навіть підкинув кілька геніальних ідей. Одна із них полягала в тому, що оцей край і його мешканців можна подивувати чи приголомшити не так водогоном, як розведенням нутрії. Віп навіть порадив, де ті нутрії роздобути, подарував Петрові книжечку, в якій все було написано про цих звірят і про те, як їх вирощувати.

Довго Оса не зважувався на таке незвичне для нього діло, та допоміг випадок. Якось поїхав він рибалити у другий завал, на так зване Мертве озеро. Мертвим воно називалося тому, що стояча вода, полишена Дніпром про запас для літа, за якийсь час заростала густо лататтям та ряскою, гостролистом та рогозом і жахала людей своєю таємничістю. Однак рибалки знали, що там, у тій таємничості, преспокійно відлежувалися в холодку величезні щуки та лини. Але того разу, коли Петро Оса припхався на своїй плоскодонці, то щук не ловив, а з великими труднощами запопав у мішок три нутрії... Звідки вони взялися у цих краях, ніхто не знав. Може, їх прибили весняні води з Переяслава-Хмельницького, де, кажуть, є великі нутрієві вольєри? Як би там не було, Оса мав тепер з чого починати.

Побачивши звірків, Уляна сплеснула в долоні:

— Петре, та це ж три коміри! Санькові, Володьці і мені на пальто!

— Не руш,— суворо відказав Петро.— Краще дістань мені ящик із струментом.

Він зладнав клітку, наносив звірятам корму, налив у корито води і почав чекати чуда. Чудом Петро називав здатність нутрії до активного розмноження. Якщо кожна самка може дати за один раз десять-чотирнадцять звірят, то це означає, що незабаром у нього буде їх щонайменше тридцять, а то й сорок штук! А ще помножити цю цифру на три! Адже у книзі сказано, що кожна нутрія дає приплід тричі на рік... Тепер перемножити кількість звірят на суму, яку можна виручити за одну шкурку. Скільки вийде? Петро умлівав од щастя, підраховуючи виручку. Ось-ось він дасть духу журавлинцям! Віками виділи серед оцих буйнощів природи, випасали корів, кіз, а додуматись до справжнього діла не вистачало кебети. Ох, і підсипле ж він землячкам перцю!

Минав час, а троє звірят не народжували. Петро старанно перечитав книжку ще раз, оглянув звірят й отетерів: усі троє були самці! Ось чому вони не мирилися поміж собою, гризлися, погано їли... Ось чому вони так люто шмагували гострими зубами дротяну сітку! Побоявся казати Улянці про свою недосвідченість, подався у Переяслав-Хмельницький, обміняв двох самців на самок. І незабаром уже розселяв молодняк по клітках, накупивши цинкових корит, сковорід, відер. Вставав рано, носив воду, потім чіпляв на шию велику шаньку і йшов у берег чухрати листя.

Увечері після роботи гнав свою плоскодонку на Мертве озеро — збирав ряску, жав серпом рогіз. Так захопився чоловік, що вже з дружиною і дітьми ні про що інше не говорив, як про своїх нутрій. З роботи завжди повертався, нав'ючений дротом, жерстю, до пізньої ночі стукотів молотком, виготовляв нові клітки. Ті клітки мали неабиякий вигляд: зверху оббиті блискучою бляхою, щоб захистити звірят од дощу, а з боків пофарбовані сріблястою фарбою — щоб звірята не нудьгували. А тут ще з тією водою... Воду доводилося носити знизу, треба було її багато, бо нутрії не тільки полюбляють купатись, а ще й взяли за моду мити корм перед тим, як їсти. Чудасія — та й годі! Даси їй картоплину чи бурячок, воно не гризе, як, скажімо, кріль, а спочатку ретельно обмие, обгризе лущайку, викине, а споживає лише чисте, стерильне... Тепер уже й Уляна, і всі діти тільки те й знали, що носили воду, чухрали гілля, варили кашу, буряк, картоплю...

Довідавшись про нове захоплення Оси, журавлинці немало подивувалися.

— Розбагатіти надумав наш механік... Що з того вийде, хтозна, а вже сморід такий розвів, що хоч носа затакай.

Це була правда. Клітки з нутріями, що стояли круг хати Петра Оси, смерділи з пагорба на все село і на втіху злоязиким.

— Наша Уляна вся в хутрі буде ходити! На нас і не гляне...

— Коли то буде хутро, а вже від нашої Уляни болотом тхне! До хати не підступиш, несе від неї згірше, як від сажа...

Петро, певне, чував про ті пересуди, але відмовчувався. Нехай помелють язиками, адже в декого вони надто сверблять.

Прийде пора — і журавлинці ще подеруться до нього на пагорб канючити хутро або звірка для розводу. Отоді вже посміються на кутні!

Отак затято міркував Оса, постукуючи молотком. Заріс він бородою, збайдужів до роботи, за яку одержував зарплату, і невдовзі його звільнили. Уляна злякалася.

— Хто ж буде годувати дітей?

Петро байдуже стукнув молотком.

— Може, воно й краще. Хіба не бачиш, скільки клопоту? Ось продам десяток шкурок, накуплю тобі всього...

Він таки продав кілька шкурок, виручив якісь гроші, накупив корму для нутрій, а дітям привіз кульок пряників.

Уляна заплакала.

— Та й по тому?

Петро понуро і без ентузіазму відбивався:

— Розумієш, це ж початок... Усе життя мав справу із залізом, а тут тонка шкурка... Не вийшов перший сорт. Наступного разу вийде.

— Ти знову про шкурки! — жахнулася Уляна. — Я про хліб для дітей кажу...

Петро Оса не дивився на дружину, а погляд свій зосередив на тих зовсім ніби не помітних порізах, які необережно заподіяв на шкурках забитих ним нутрій. Дівчина, яка приймала шкурки, навіть дорікнула Петрові: «Отак пошматували красиве манто!» Те манто, золотисто-сіре, зараз стояло перед очима Петрові, і він нічого більше не бачив.

— На другий раз здам лише перший сорт...

Уляна сплеснула в долоні:

— Ти геть здурів. Чим дітей годуватимеш, питаю? Та вони, твої звірі, зжеруть нас з тельбухами.— І вона рішуче заявила, що завтра ж піде на будівництво чорноробом, бо в неї хата теж як у людей, а не заворожена гемоном, і діти не гірші за людських — матимуть тепер і хліб, і до хліба.— А пряники їж сам!

Оце випаливши, Уляна пожбурила черевиком на добро, зароблене такою марудною і ризикованою працею. Невдаха звірівник намагався якось виправдатись, та дружина вже не слухала його, металася по хаті, діставала із скрині свої спідниці, кофти, чистила від бруду старі черевики і кричала, аж шибки подзенькували:

— Годі, дітки, нам сподіватись на батька, він, батче, знайшов собі забавку, а про вас забув. Тепер я вам буду за батька, завтра ж іду на ДРЕС!

Точно не відомо, як воно там гамувалися жіночі пристрасті, як воно там замирювалося у завжди поміркованій та злагожденій родині, але Петро Уляну на ДРЕС не пустив, а пішов туди сам. Незабаром приніс додому чималенький аванс, а також цілий кошик смачних гостинців для дітей. Нутрій же спродав, виручив за них сякі-такі копійки, віддав Уляні і заявив:

— А клітки хай побудуть. Ми ще щось з тобою розведемо. Га?

Уляна порахувала гроші, поклала під подушку, похитала головою:

— Досить уже... Дітям треба он черевики та одіж, у школу пора вести. Втямив? І щоб отих кліток я більше не бачила. Чув? Годі тобі гарнаситися, уже сивий...

Петро Оса на те нічого не відказав, але клітки залишив, сподіваючись за кращих часів розвести кролів... Хоч він і скуштував на власній шкурі, почім фунт лиха, але не міг жити без того, щоб не затіяти якогось нового діла.

Тепер уже настав час докладніше розповісти про оте: «Поруште хоч одну опору — і все завалиться». Ця ффраза прозвучала у зв'язку з формулою щастя, яка, за твердженням нашого сільського патріарха, тримається на трьох опорах. Чим же був викликаний такий категоричний пассаж? Адже треба взяти до уваги те, що дід Горобець взагалі не схильний до категоричних тверджень, то більше не припускав і думки сказати щось погане проти цивілізації як такої. І все ж він таки сказав, і нам було вельми клопітно з'ясувати, які мав наш господар причини для порушення споконвічного звичаю. Адже здавна відомо, що не лише дід Горобець, а всі його земляки ніколи і нічого категорично не стверджували, бо свідомо чи несвідомо шанували правило, котре засвідчує, що все на світі відносно і краще вживати слово «так», аніж точне і до дечого зобов'язуюче «верства» чи «кілометр». Бо коли ти берешся говорити чи доводити щось вичерпне, то ризикуєш втратити свою поважність і свою правдивість, а саме ці якості журавлинці ставили над усе.

Так ось — ота ффраза...

Хто зна, як би склалася доля Журавлинка далі, коли б одного разу під нею не задвигтіла земля. Для діда Горобця це був справжній землетрус, бо його край споконвіку славився тишею і супокоєм. Дід нашпорошив вуха. Дід підвів до неба свої вицвілі очі, але небо віщувало сонячний день і чисту блакить. Що ж сталося? Звістка прилетіла скоро — поряд, рукою подати, он за тим лужком, розпочалося будівництво...

Так, так, велика цивілізація прийшла і в Журавлянку.

Коли ми якось сиділи увечері біля хати і їли смажених окунів, непомітно розмова перекинулася на цю тему і дід Горобець повідав про новину. Оповідь ця розгорталася на тлі ідилічної картини: дебелий юнак у спортивному костюмі змащував мотоцикл, а біля нього крутилася ясноока дівчина, онука дідова, намагаючись вчасно подати тому

юнакові чи ганчірку, чи ключа. Тут треба додати, що одну з чотирьох дідових кімнат тепер уже не здавали дачникам, — там ще з осені минулого року оселився отой красень мотоцикліст, оселився, мабуть, міцно і надовго, бо оті ясні очі і запобігливі рухи молоденької дідової онуки щось та означали.

Дід Горобець на ту ідилію не зважав, чи ігнорував, чи просто не помічав її, длубався у своїй тарілці, їв мало, кривився і з розповіддю не поспішав. Найважче, міркували ми собі, ступити перший крок. Потім уже само піде, не зупиниш. Але дід Горобець не належав до тих, котрі розкриваються швидко і вже на п'ятій хвилині знайомства переходять на «ти», простягають руку і кричать: «Дай п'ять!» Дід Горобець старої закваски, з мовчунів, з отих, котрі довго тупцюють коло порога... Якщо бути правдивим до кінця, то й бабу Горпину, колишню веселооку красуню, він заповав лише тому, що вона сама прийшла до нього у двір...

Нічого не вдієш — така вже вдача у чоловіка!

Ось і тепер — ну, став до нього на квартиру оцей Віль, жив би собі чоловік на здоров'я, чого ще треба? Гроші платить справно, клопоту не завдає, горілкою не зловживає — квартирант, слава богу, як і в людей. Ходити б оце дідові Горобцю своєю стежкою до Дніпра, ловити, як і раніше, окунів чи линків, так ні — крутиться біля того Віля, принохується, в очі зазирає. Що ти за один, молодче? Чого прийшов у мій край, повитий туманами, щедро кроплений росами? Що ти тут загубив? І чого все ворожиш з отими синіми паперами? Що там намальовано, які планети заходять над дідовою головою і що вони віщують? І так і сяк підкочувався дід Горобець до молодого квартиранта, та нічого з того не виходило. То Віль ніяк не може одірватися од газети, яку завжди приносить із собою, а то закривається од світу білого отими синіми паперами з білими лініями креслень — і спробуй зазірнути в його душу! Юнак уміє так чемненько осмикнути тебе, так усміхнутися, що ти вже й не знаєш, на яку ногу коло нього ступити.

Одного разу дід Горобець таки наважився і, влучивши слухну хвилину, запитав у квартиранта:

— Кажуть, що ти приїхав луг наш затоплювати. Правда?

Віль перевів погляд з газети на діда, подивився на нього уважно, усміхнувся і відказав:

— Почнуть язика молоти, зачиняй ворота...

Дід Горобець знався на прислів'ях, сам ними сипав, ніби з короба, але зараз відсахнувся од юнака, наче ошпарений. Гострий на язик, сучий син, але що ти вкумекаєш з тої гостроти? Адже правду, мабуть, кажуть люди, що оцей не досить компанійський робітник, його квартирант, його постоялець Віль (яке в людини ім'я!) таки справді щось замишляє на їхньому споконвічному і щедрому лузі. Хіба оті сині папери з білими лініями нічого не промовляють тим, хто вмів їх читати? Ой, щось там написано! Метиковане і таке, що від нього мороз проймає. Дід Горобець відсахнувся од Віля, але перегодом знову заходить боком, снує петлі, звужує коло облоги.

— Може, в тих синіх паперах державний секрет? То ти так і скажи...

— Я ж казав уже — Теплоелектроцентрально. Простіше — електрична станція. Ніяких затоплень не передбачається...

Розтовкмачив, і вже його немає, вже він знову з головою поринув у газету. А в діда Горобця на язиці сто запитань і всі — світового масштабу... Бо коли в тебе під боком розпочинається велике будівництво, коли твій благословенний край стрясають підземні громовиці, а хата твоя ось-ось завалиться від струсу, мов та печериця, то тоді в тебе день і ніч шкребе під грудьми, тоді ти вже готуєшся до найгіршого. Та розмова з постояльцем не виходить, не виходить, хоч топись. А поговорити відверто дідові кортить, бо коли казати правду, то не тільки про хату думає він, не тільки про луг, на що вже милий він і дорогий дідові, а справа повертається так, що до всього цього має причетність і його онука Даринка...

Крутиться дід, снує безпорадно навколо юнака петлі, аж поки йому раптом ніби прояснилося в голові. Ніби сяйнуло блискавицею. Чи не дурень він у свої поважні літа? Хіба ж так діють обачні й мудрі люди? Питання, які засіли в його голові, делікатні, на них не відповіси абияк і прожогом. Коли вже хочеш знайти відмичку до людського серця, то дій обережно й поволеньки, так, як чинили батьки та діди.

Наш господар щасливо засміявся. Таки не зрадив його практичний розум! Застели стіл чистою скатертиною, постав чарки, хліб і до хліба, запроси людину, мовляв, призволяйтеся, закусимо, чим бог послав, погомонимо на дозвіллі, душу одведемо. Хіба не так? Зроду-віку так заведено...

І ось наступного дня закрутилося, завертілося в Горбцевій хаті. Баба Горпина метається од кабиці до печі, щось там скубе, щось доливає, пряхить і присмачує. На столі вже красуються гзоропчики і линки смажені, млинчики і курятинка. Дух стоїть у хаті святковий і урочистий, дід багатозначно посміхається, йому нетерпеливиться, поглядає у вікно, чи не кушпелить дорогою мотоцикл. Стінний годинник-ходики вицокує предовгі, як життя, хвилини, і дід тупцює біля столу, кропу підкладе в тарілки, петрушкою потрусить рибку, часничину зелену очистить...

Загаявся з тією часничиною, а вже мотоцикл тріщить біля воріт, Віль вихором влітає у споришевий двір.

Зачувши той звук, на поріг виходить Даринка, причепурена, умита, як лялечка. Взяла собі дівка в голову зливати квартирантові, коли той умивається після роботи, ось і зараз хапає відро, поспішає назустріч. Дід встигає помітити, що в його Даринки очі враз повеселішали, як почула мотоцикл. Метка стала. Не пам'ятає дід, щоб вона отак хутко з'являлася на його поклик...

Віль уже вмився, переодягся, зайшов до хати. Побачив накритий стіл, потер долоні.

— Що це у вас? День народження? Чому ж не попередили?

Дід наливає чарки, таємниче посміхається.

— Сідайте до столу, розмова буде.

Віль сідає, совається на стільці, переставляє чарку з місця на місце. Нарешті питає:

— Мабуть, за хату свою переживаєте? Так я вам відразу скажу — боятися нічого! Замість старих поставимо нові — от і все.

Горобець зопалу випив чарку, сердито блимнув оком на бабу Горпину, яка вже догідливо закивала головою, адже жде не дідждеться, коли перебереться в теплу міську квартиру. Що з неї візьмеш — баба... Та діда Горобця на легку приманку не вловиш.

— Помиляєшся, голубе, помиляєшся, — сказав суворо, — гадаєш, мої інтереси далі власної хати не йдуть? На виручку мені кинувся? Так, мовляв, і так, не турбуйтеся, не бійтеся, ніхто на ваш причілок не зазіхає, ніхто не збирається перележати вашу ніч... Не про хату мова. Чи знаєш ти, як зветься наш край?

— Знаю — Журавлинка. Гарна назва.

— Знаєш, які тут багатства?

— Характеристику району маю... і, зокрема, документацію на Журавлинку.

Дід Горобець зневажливо посміхнувся.

— Що ж у тій документації?

У відповідь іронічна, поблажлива усмішка — Віля навіть розвеселила оця несподівана прес-конференція.

— Риба, сіно, піски, комарі...

Дід Горобець гребнув ложкою салату.

— А там не сказано, скільки кінофільмів знімалося саме тут?

Віль округлив очі. Певно, дід Горобець своїм несподіваним питанням примусив його облишити зверхній тон, бо на якусь мить Віль розгубився.

— А про те, що вчені записують спів солов'я саме в нас, чув?

Віль мовчав.

— А про те знаєш, юначе, що...

Віль різким рухом узяв чарку, пригубив і раптом перебив діда:

— Можу продовжити за вас... Хочете спитати також про заплавні чуда, так звані просереді, квітучі зелені острови, про медозбір, сіножаті, лікарські рослини в навколишніх лісах, про гриби й про цілюще повітря? Вам пече отут, — Віль показав, де мало пекти у діда, — під самим серцем, можливо, пече все те, що ви полічили і що докинув я. А мені, бачте, пече інше. Сказати? Тоді слухайте: мені пече турбота про наше завтра. Ми ще не завжди уміємо дивитись увсібіч. А сьогоднішнє уже не вміщається у наші плани. Багато віків наша земля дивувала світ дарами природи — хутром, медом, ликом, деревиною, смолою, каніфоллю для скрипкових смичків... Досить! Народ не хоче вже личаків, сіряків, йому подавай повітряний одяг — нейлонові та поролонові куртки, костюми, сукні... Це в побутовому плані, що вам найближчий. Але я ще маю дати державі електрику, розумієте — електрику...

— Ти мені не про все відразу, бо не запам'ятаю! — закричав дід. — Прибережи щось на потім, бо розмова буде довга. Все, що ти виклав, мені відомо. І про технічний прогрес, і про нейлони та перлони, і про космос, і про все таке. Та про інше хотілося б... Ось ти скажи мені на милість божу... Ну, приміром, є в тебе нейлон і перлон, є в тебе електрика, космічні кораблі. Гаразд, здобув ти все це, а коли здобув, то оглянувся навколо, а воно — пустеля. Витолочив у гонитві за благами все чисто — пасовиська, гаї,

заплави, ліси, сама гола земля. Що тоді? Захочеш, приміром, закинути вудочку, щоб лящика чи линка витягти, а там пусто, як у церковній коморі...

Віль показав рукою на стіл.

— Не так уже й пусто... Підріжемо крила у браконьєра, ще побільшає...

— Своєму браконьєрові, найлютішому, ти крила не підріжеш...

— Про що ви, діду?

— Та про отого стометрового сажотруса, якого ти женеш у небо. Ось як виженеш, як закадиш, не тільки ми, а й полтавці добряче чхатимуть... Усім даси прикурити.

— Не дам! У нас будуть димоуловлювачі.

— Ще побачимо, що вони там будуть уловлювати... Чисте повітря — це вже точно! Виловить до останнього грама...

— То що ж — милуватися на красу природи і не будувати заводів, фабрик?..

— Не те, любий, не те кажеш,— гірко посміхнувся дід Горобець.— Хіба я проти заводів і фабрик? Коли чесно— мені вигода велика від того, що під боком двигтять... Магазин з пивом — раз, ковбаса свіженька, паляниця та ще якась там солодка химерія — два, онука і ще четверо родичів кривних при роботі — три... А тепер ось глянь сюди, у вікно,— що видно? Ну, що ото бовваніє білою щоглою? Та то ж літній табір під назвою «Буревісник». А поряд — ще один, теж з гарною назвою — «Тимур». Тут, в оцьому богом благословенному краї, не менш як двадцять таборів санаторного режиму. Це, коли хочеш, наш місцевий «Артек»... Скільки грошей держава вгатила? Подумав над цим? А ти взяв і вліз у саму середину, женеш димар, щоб, значить, жилося тим студентам з димком і попільцем...

Віль раптом скипів.

— Скільки років ловили рибу, били вепра, збирали гриби, дерли лико? А жили як? Та згадувати не хочеться! А чому? Бо не було ні машин, ні науки, ні світла! Не хочемо так далі жити! І не будемо! Якщо матінці природі і доведеться трохи поступитися, то лише на користь людям!

Юнак аж пирхав від злості, що переповнювала його. Дід Горобець поривався вставити й свос, та Віль не давав йому й слова мовити.

— Мені розповідали, та й ви, мабуть, знаєте, як воно тут було колись у вашому краї... Першому мешканцю Журавлинки запропонували на вибір — або в армію на двад-

п'ять п'ять років, або на той же строк у казенне лісництво. Вибрав він лісництво, поселився тут, розжився на хазяйство, синів наплодив... Гарні синки виросли! До двадцяти років у самих сорочках без штанів бігали... Дорослого сина батько змушував сідати на землю, нагортати в сорочку пудів з п'ять піску, якщо встане синок з піском, тоді можна женити... Отак було! Гадаєте, дуже давно? Та перед самою революцією...

Дід роззявив рота, хотів щось сказати, але не встиг, бо хлопець вів своєї вже далі:

— Ну гаразд, не будемо так далеко брати, поглянемо на справу ближче. Ось ви наставили тут на столі окунчиків та линків, гарну закуску. Край ваш рибний, що там казати... То як? Давайте завтра всі сядемо у березі, закинемо вудки, будемо чекати кльову... На небо будемо поглядати — чи не сійне, бува, дощиком дрібненьким?

— Правда! — скрикнув несамовито дід Горобець і зірвався на ноги.— Твоя правда! Але і в мене є правда! Дві правди зійшлися на вузькій стежці, не можуть розминутися, ніби два впертих цапи, про яких казки розказують. Одна мусить зійти з дороги, щоб не зірватись у прірву!

Віль на той дідів вибух зреагував спокійно, аж надто спокійно.

— Двох правд на світі не буває. Ви це добре знаєте...

Дід не здавався. Дід ще пирхав, щось там доводив, та Віль уже спокійнісінько потягся до свіжих газет, Віль уже затулився ними, ніби нічого й не сталося.

Тепер Горобець, усе розповівши про той бурхливий вечір, скоса позирав у наш бік, ніби шукав підтримки чи захисту. Віп так уперто домагався цього, чекав якоїсь розради, що далі мовчати було вже несила, тому я і наважився на делікатне:

— Самі ж розповідали, що коли задвигтіла в Журавлинець земля од бульдозерів, то з болота полізло всяке гаддя. Це добрий знак!

Дід Горобець сердито блимнув оком:

— Не про це ж йдеться! Мотори на суші, мотори в небі, мотори на воді! Витягнеш того окунця, а він, сердешний, бензином пахне...

Одвернувся, додав із сумом і болем у голосі:

— Як то воно буде далі? Повернеться, приміром, наш космонавт з Марса чи Венери, захоче душу одвести, побалуватися з вудкою, а її моторами обірвуть, димом очі закурять... От сором!

Ось як — сором... Змінюється все навколо, змінюється природа, а дід міряє усе своєю старою міркою. Кінці не сходяться з кінцями — і це викликає гіркоту і жаль. Як, здавалося б, легко викласти перед дідом оберемок доказів на користь цивілізації, оцієї будови, присутності Віля-спортсмена, моторів... Та ми не поспішали. Ми бачили перед собою широке і незаймане поле Дажбога, його тепле і родюче ложе, розлиті води і приховані в землі скарби, по яких люди ходили в постолах, а на обід ставили потапці — сухарі з цибулею і водою... Парубки виростили тут гінкі й дужі, буйні й темні, як корчі в глибинах Коров'ячого озера, поміж тими корчами водилися здоровенні судаки і лящі, а попід вікнами нашого дитинства ходили перебенді і вимолювали шмат хліба в ім'я Христа. Дуже хотілося сказати про це, але ми мовчали, бо жаль, який оце так раптово забринів у словах діда Горобця, не раз полонив і нашу душу, не раз пробуджував сумні роздуми. І було це ніби до ладу, бо наш співрозмовник раptom додав:

— Нам ще стане, а як онукам?

Він непокоївся не лише про себе, а й про нащадків! Цілком імовірно, що й про нащадків отого кмітливого мотоцикліста в спортивному костюмі. І тоді ми вкотре зазначили кожен собі, що надмірна балакучість і готовність сипати аргументами направо й наліво ще не свідчать про мудрість, а раз так, ми вчинили правильно, коли не дуже й напосідали на людину, котра, можливо, трохи й перебільшувала, однак теж уміла бачити далі свого носа.

Дід Горобець закрюював уже третю фазу свого життя — вирощував правнуків. Коли у тебе є правнуки, ти вже довгожитель, основа суспільства. Час підкрадається до тебе, сушить гілля, відбирає сили, але разом з тим дає й сатисфакцію, надію: ростуть твої нові крила — онуки й правнуки. Онуками і правнуками діда обсіпано щедро, якби зібрати усіх до купи, то була б веремія...

Та з-поміж усіх нащадків своїх дід найбільше любив наймолодшу — Даринку. Адже найменша людинка твого роду — то свічечка, яку може й загасити вітер, бережи її! Затуляй своєю широкою спиною, пильнуй!

І ще одне схияло серце діда до Даринки — її батько не повернувся з фронту. Поліг десь у Відні, добиваючи нечисту силу, — так дід Горобець називав фашистів. Дарин-

чина мати... Змалку не догледіли батьки, і ось віспа чисто подзьобала дитину, це вже лягало на совість баби Горпини, дід ніяк не може забути цього і часто дорікає їй. Овдовівши, Мотря, ряба Мотря, як її звали в селі, подалася в сусідній радгосп, там з кимось зійшлася, навчилася курити, а курців дід не любив і не зміг простити цього й рідній дочці. Даринку він лишив при собі і пишався тим, що його онука виросла хоча й без батька та без матері, проте здоров'ям нівроку і на розум кмітлива. Виношував дід Горбець думки послати дівчину вчитись на фельдшера — давня мрія мати в роду своєму лікаря, бо, як він сам казав, той, хто слугує людям у найтяжчу хвилину життя, ніколи не лишиться обійденим пошаною та шматком хліба. Аж тут заявився раптом отой спортсмен-будівельник і переплутав усі плани.

Як воно так вийшло, дід зараз не може пригадати точно, відомо, що спочатку Віль запропонував підвезти Даринку на своєму мотоциклі, потім влаштував її на будові торгувати книжками, а оце вже й з роботи повертаються разом, стали нерозлучними... І — одностудцями. Таки одностудцями, бо, коли одного разу дід затіяв суперечку з квартирантом, Даринка не витримала і вперше різко обірвала свого коханого діда:

— Та цитуйте вже! Набридло...

Дід нічого на те не відповів, він лише довго дивився на свою улюбленицю і намагався в її сердитих словах знайти істину. Після болісних міркувань і зважувань дід таки добувся до цієї істини, яка незаперечно доводила, що часи нероздільного авторитету патріархів минули назавжди і що треба бути обачнішим. Адже досить пригадати вікопомну історію з Уляною, старшою донькою, оту зелену будку і пагорб, на якому Уляна всупереч усім звила своє гніздо з Осою. Тут пильнуй та пильнуй, бо, чого доброго, завжди врівноважена і завжди покірлива Даринка сяде на мотоцикл і війне дідові в очі димком. Цього вже дід не зміг би пережити, але його лякала і доля онуки, яка в'язала свою нитку з прийшлим будівельником, що прибався сюди невідомо з яким вітром і, ніби господар, заводив свої порядки...

Це сталося ще торік, як уперше навколо раптом задвигтіла земля. Зранку поблизу дідової хати гуркотів бульдозер, горнув поперед себе пісок, вирівнюючи майбутню шосейну дорогу, що вже в'юнилася сюди, беручи початок від шумливої траси. Надвечір якогось там дня у дід

зайшов молодик у спортивному костюмі, чомно вклонився і спитав, чи не здають тут кімнату. Замість відповіді про кімнату, дід вказав на борозни, прокладені бульдозером:

— А чи не скажеш часом, що це воно означає?

Юнак відповів:

— Тут буде вулиця. Проспект, одним словом. А поки що приймайте на квартиру. Разом переселимось у нове місто.

Дід недобре прищулив очі.

— Виходить, тісно стало на світі? Вже і моя хата до рогу вам заступила?

— Тут проляже одна із центральних вулиць,— терпляче відповів молодик.— То як? Здасте кімнату?

Дід Горобець і баба Горпина не з тих, хто пропускає свіжу копійчину мимо своїх рук. Он уже у всіх сусідів повно молодих хлопців-будівельників. Їхню хату обминали досі, бо дуже похила і, як вони казали, «не сучасна». Тепер і до неї дійшла черга. Нове місто, про яке велося, було лише на папері, а людям десь треба жити. Дід дав згоду, адже дачники вже виїхали і кімнати пустували, баба Горпина почала вже там щось переставляти, коли молодик заявив:

— Стіни побілити, вікна розчинити навстіж, а замість долівки треба підлогу.

— А дощок? Де їх узяти?

— Привезу!

Дід роззявив від подиву рота. Он який... Подумати тільки! Привезу... Не дав навіть схаменутись, поремствувати, погомоніти. Та дід аж ніяк не належав до тієї породи людей, котрі здаються з першого разу. Він мав свої усталені погляди і не хотів ними поступатись.

— А це ж для чого вікна навстіж? Це тобі не двері... Хіба не знаєш, що тут комарів, як у лісі мурашви?

— Сітку напнемо, без повітря не жити,— відрубав квартирант.— Як ви тут... чим дихали?

Отакої — чим дихали? Ти бач, який розумний...

Хотілося полаятись, відшмагати моторного парубка, та тут зайшла Даришка, дізналася про все, кинулася бабі допомагати. Дід Горобець тихо вилаявся і подався на берег.

Схоже на те, що тепер він уже й не господар у своєму домі! Ніхто й не чекав дідової згоди, ніхто не спитав у нього дозволу на всяке таке переінакшення. Не спитали! Бо коли дід повернувся через день, все в його хаті було перевернуте догори дном. На вікнах напнуто сітки, молодик у

спортивному костюмі сам стругав дошки, лаштуючи підлогу, а в кутку стояв конторський столик з ящиками, якого ця хата не бачила зроду-віку.

— Можна зайти? — поспитав дід Горобець, зупинившись біля порога.

В цьому його запитанні було стільки жовчі, що нею можна б затруїти увесь світ. Та не затруїв. До нього лагідно усміхалися всі разом — і Даринка, і молодик, і баба Горпина з віхтем у руці. Дід навіть розгубився. На яку тепер ногу стати, як діяти? А баба Горпина вже й борщ гарячий від кабиці несе, і закусточку перед дідом ставить, ніби гріхи замолює, адже таки порушила вона закон, не прийшла, як завжди, зустрічати чоловіка до осокорів. Даринка ложку йому підсовує, хліба нарізає, молодика до столу запрошує, а баба Горпина нашіптує, що той молодик не якийсь там шибайголова, а серйозний. Даринка у свою чергу теж пошепки: це саме він турбіни буде ставити, щоб електрика була.

— Може, діду, і ми колись телевізор купимо? — зазирає баба Горпина у вічі. Така солодка, така вже прятнична, що хоч у рот клади. І ні слова чи півслова про те, чи ловилася рибка, чи не змерз дід уночі, наче він оце нікуди й не ходив, не гинів на воді цілу добу! Дід мовчки побідавав, покрутився по двору, одніс у льох улов, напирхався доскочу, роздивляючись на все сердитими очима, і знову подався у берег...

Що там не кажіть, а дідові таки стало мультко на цім світі. Зрозумів, що у нього вже не вистачить снаги усе змінити так, як того хотілося б, то вирішив чекати, як буде далі. Вставав він завжди рано, до схід сонця, і за всякої погоди; якщо не йшов у берег, то вештався по двору, збиваючи бур'янину або поправляючи струхлявілу дошку на паркані. Рівно о сьомій вставали онука і квартирант, заводили магнітофон, вибігали на повітря робити гімнастичні вправи. З якогось часу Даринка теж придбала спортивний костюм, точнісінько такий, як і в того квартиранта, слухняно виконувала його команди, а бідне поросля у сажі скаженіло від голоду і верещало на все село... Потім вони снідали, адже баба Горпина в першу чергу розпалювала свою кабицю для них, сідали на мотоцикл і вихором мчали на роботу.

Дід Горобець брав відро і ніс поросяті їсти. Раніше це робила Даринка, тепер вона зовсім не звертала на

господарство уваги, жила, ніби квартирантка, тільки й того, що не платила гроші... Та й те сказати, які вже там гроші, коли майже щодня молодята привозили з будови м'ясо, оселедці, хліб. Славнозвісні дідові коропці та линки потроху відходили на другий план, слугували лише як закуска, бо котлети, як висловилася Даринка, смачніші за ляца... Дід промовчав, адже сам полюбляв м'ясце, але в душі відзначив про себе, що оця будова, оцей квартирант принижують тепер навіть його прадавню славу рибалки...

Був колись дід Горобець таким собі опецькуватим бузівком, кудлатим валашком, носив через плече пляшку, в якій не вибувало молоко, незмінно зодягався у довгу білу сорочку, обов'язково довгу, щоб могла правити йому й за штани. Гарнасився по незайманому лужку, витолочуючи кульбабу і чорноцвітні смольняки, метався по шелюзі, а то забирався у лісові хащі і там стрибав од дерева до дерева, вимахуючи руками, як крилами. Над ним пролітали хмарини, кунчилились, бились, показуючи хлопчині то лик Миколая-угодника, то р'єзчепірену лапу ведмедя... Над ним тріпотіли невидимі жайворонки, ронячи на землю срібні кульки кришталевого сміху...

Юнак не боявся ні вовків, ні вепрів. Навіть вепрів, хоч їх тут було сила-силенна, вони люто гризлися вночі і до ранку геть зорювали землю... Що вони там шукали? Жолудів? А може, спушували ґрунт, аби росли гриби? Бо хто ж їх сіє отак рясно? Хлоп'яче існування було відміряне і визначене законами природи. Вища Гармонія чи Висока Доцільність рятували хлопця од небезпек, котрі щулилися майже за кожним кущем прибережної шелюги.

Він такий — все може! Ні в кого не ловиться риба, а в нього в... Хотите переконались? То дивіться, стежите уважно. Скидає Гарась свою довгу сорочку, залишається голий, як немовля, пірнає з головою під корчі, за якусь там мить з'являється з величезним окунем у посинілій руці... Викидає його на пісок, а сам знову пірнає. Досить чи ще хочете? Окуні що — селезня з неба дістане, заманить у ятери величезного сома чи судака, а як схоче, то й козулю покаже вам десь на сонячній галявині у лісі... А то примружить очі, прошепоче отак нишком та ледь чутно: «Йди вже, йди, давно не бачились» — і, глянь, уже перед ним пряде топенькими ніжками рогатий олень, тремтливими губами бере з рук шматочок хліба...

Гарасів батько, бородатий чоловік у лияварі, похмурий і мовчазний, що знався у всякому лісовому ділі, з надією і втіхою поглядав на свого первістка, мужчину, котрому продовжувати рід Плужників, навічно вкоріювати тривке пагіння спритників, яким усе тут підвладне. Хай побігає, хай набирається сил і мудрості його спадок. Йому йти далеко, довго: життя прожити — не поле перейти! Дурні сусіди он уже коли позапрягали своїх малих нащадків у шлеї тяжкої роботи та шлюбних тенет, а він, мудрий Плужник, не поспішає, випасає свого на вольній волі, як того коника-стригунця. Мине якийсь час, коник підросте, змужніє, ось тоді і його запряжуть у тяжкий плуг обов'язку, якого тягти й тягти до самого скону... То хай уже він хоч згадуватиме солодощі юності, ті спогади світитимуть йому довго, якщо не вічно. Адже все минає і всьому настає час.

А як настав той невмолимий час, то старий Плужник зняв із синового плеча шнурок, на якому висіла пляшка з молоком, дав молоток і долото, вказав рукою на товстий шмат верби, мовивши:

— Довбай!

Це означало, що відтепер Гарась більше не цмулитиме, як теля, молоко і мусить плавати у рови не на батьківській довбанці, а на своїй, зробленій власними руками, а тому й найдорожчий, найулюбленіший.

Підпарубчак ту перемену в житті сприйняв з охотою, адже був до всього при звичасний і на своїй легкій вербовій посудині міг би добиратися не тільки у завали та рови, а якщо треба, то навіть у саме море...

Другою одмітиною висхідної путі був день, коли батько, незвично уважний до нього, раптом гукнув:

— Сину, а що я бачу? Ти геть уже виріс із своєї довгої сорочки!

— Виріс, тату,— смиренно відповів Гарась і сором'язливо опустил очі.

— Чудасія, сину! А я й не туди... Мо', скажеш, і жени-ти час?

— А час, тату...

— О-о! — прогуквав батько в крутій задумі.— Якщо так, то ходімо!

Вивів на майдан, покликав дідів і наказав синові сідати в пісок, нагортати його в пелену сорочки. Гарась покійрно виконав наказ, нагрів того піску стільки, що, здавалося, ані підвестися, ані ворухнутися з ним не зможе.

— Вставай, вставай, синку! Якщо встанеш — оженою! — піддохочував батько.

Діди тупцювали навколо, реготали, хапали піску в пригорці і підсипали хлопцеві в пелену.

Гарась, низенький, сухорлявий, але міцний, як бузівок, напружив жили. Ті жили спершу взялися брижами, потім вузлами, а вже згодом і тремтливими кулями. По коліна вгруз у пісок, але здужав, підвівся, крутнувся дзигною, обсипаючи піском юрбу.

— Го-го-го! — покотилося по майдану.

Того ж дня батько налив синові чарку горілки, витяг із скрині штани, сорочку — матерчаті, фарбовані стиглою ожиною, ялові чоботи-витяжки, сиву смушкову шапку-бирку, звелів переодягнутися й іти на колодки. Розбурханий подіями, які на нього звалилися так раптово, Гарась заснув пізно, а коли прокинувся, то побачив заплакану матір і надто стурбованого батька. В кочергах сидів знайомий лісничий Карась, смалив ядучу махру і пускав синій дим під комин. За кожним колесом сизого диму він викидав ще й по круглому слову:

— Отож я й кажу: ні, не прогадаєте... І синок під боком, і гроші за рік повернуться. Четвертий кордон — густий, як смола, сам знаєш...

Гарась спочатку мало тямив з тієї мови лісничого, але згодом добрав: його виділяють, хоч він ще й не жонатий. І посаду об'їждчика оце приторговують, визначено четвертий кордон, та, мабуть, у ціні не сходяться. Цікаво, скільки править Карась за його волю? Виявляється — двадцять п'ять карбованців сріблом! Батько кректали, наче оце Карась видирав у нього з душі оті срібні карбованці, а мати хлипали і всовіщали лісничого:

— Та в нас зроду-віку таких грошей не було і ніколи не буде! Де ж це бачено?

— Рік буду глухий і німий, — кидав Карась свої сизі колеса-слова під комин. — Рік! За цей час із четвертого кордону сотню витягнете... А так можна досидітись до солдатчини, тоді вже я не в поміч...

Згадка про солдатчину, яка висіла над головою чи не в кожного молодика, справила належне враження, і незабаром лісничий пішов собі, ведучи із двору Плужників яру телицю.

— Ну, що ж, четвертий так четвертий, — сказав батько, взяв пилку, сокиру, запряг коня у воза і поїхав з сином вицюкувати йому зруб. За місяць вицюкали гарну хату,

обставили її з усіх боків кулями рогозу, звели хистку, але високу сторожу — пост.

— Вранці об'їдеш кордон на коні, а увечері вилазь на пост, пильнуй, щоб не горіло — оце і вся мудрість, — сказав батько. Дав синові коня, поросну свиню і четверо курей. — Якщо з розумом та з доброю жінкою, — і з цього розбагатіти можна. Живи!

Скинув на плече сокиру, вийшов з двору, потім повернувся, сказав притихлому синові:

— Не ремствуй, сам знаєш... у мене ще четверо на руках.

Аж тепер він пішов. А Гарась лишився самотній і зачудований тишею, хатою-пусткою, лісовим шумом і передчуттям чогось нового і незвіданого.

Він дбав лише про коня: носив йому сіно, напував річковою водою, ганяв купати у завал. Кінь був надійним другом і рятувником — носив його на своїй спині по кордону, долав нетрі й безпомилково прямував додому. Сергійко — так звали коня. Сумирний, завжди задумливий Сергійко за єдине дружнє слово, мовлене до нього, за шматочок хліба міг витерпіти найпекельнішу роботу. А робота була тепер пекельна — щодня Гарась спилював по чотири струнких сосни, обчухрував на них гілля і з допомогою Сергійка витягав стовбур з гушавини до свого нового двору. Невдовзі там уже лежав не один десяток таких стовбурців, а ще треба було чимало до тієї сотні, котру загадав витягти батько. Кожної суботи приїздив старий Плужник, привозив синові печеного хліба і мірку пшона, мати передавала пиріжків чи там млинців, чисту сорочку, забирав на воза ті стовбури і волочив їх у невідомому для Гарасима напрямі. Коли сотня дерев була вивезена, батько загадав двадцять рівних дубків. Гарась аж почервонів:

— Двадцять? Та для чого ж так багато? Дуб же — не ялина... Ось руки геть надірвав, коня замучив...

— Ти руки надірвав, а я за тебе корову віддав, — невдоволено прогук батько. — Хіба забув? Пиляй... поки Карась спить. Як прокинеться, тоді спочинемо.

Після тих двадцяти дубків, важких, як земля, було ще двадцять, потім ще двадцять... Батько й син почорніли, виморили себе і коней, нажили такі мозолі, що, здавалося, до могили не зйдуть. Та ось заявився Карась. Оглянув ліс, похитав головою:

— Чиста роботка... Як корова язиком злизала!

— Та вже ж що корова, а не коза,— осміхнувся Плужник-батько.

Карась нічого не відповів на той дошкульний дотеп, пройшовся по подвір'ю, заглянув у хату, у хлів, потім окинув зором берег старика, щось там запримітив, бо сказав:

— Ловіть підсвинка та кладіть мені у мішок, запрошую вас на ту суботу скуштувати гарячого кендюха. Ясно? Одному із вас кендюха, а другому,— тут Карась підморгнув до Гарася,— а другому Настку свою...

Лісничий оце не вперше натякав на свою Настку, найменшу доньку, мовляв, вона і молода, і грудаста, і моторна, і личком гожа, і хазяйновита — чого ж шукати десь кращу? Гарась на ті балачки не зважав, бо дівчат уникав чи боявся їх, жив собі парубок, як вепр-вигнанець серед болота. Ось і зараз навіть вухом не повів, почувши оте про Настку, але Карась таки набачив підсвинка, тепер уже не відчепиться, аж поки не забере в мішок. Правда, Гарасю і не шкода того підсвинка, як випустив у берег поросну свиню, то оце лише недавно запримітив, що в нього уже з десяток свиней вигулюється в баговинні. Та й курей наплодилося з півсотні, поки він цюкав у лісі. Тільки аж ніні, коли повіяло холодком, бо хилилося до осені, і кури, і свині потяглися до обійстя. Так що хлопець не довго гаявся, запопав підсвинка, затис йому писка і потяг з берега.

Наступної суботи батько й син гостювали в Гарася. Великий двір, обгороджений тином, величезна хата з дубових колод, колодязь з журавлем, палісадник — кручені паничі і любисток. Високий сторожовий пост — щось схоже на чорногузаче гніздо на помості, до якого вела хистка драбина з нетесаних акацієвих цурупалків. Господар у жовтогарячому линтварі, як і Гарасів батько, зустрічав гостей біля воріт. Скинув за звичаєм шапку, вклонився:

— З богом прийшли, з богом і підете,— сказав Карась.— У мене так — як і в людей... Настко, та виходь же з хати!

Настка, надто молода і надто тонка та золотушна дівчина-підліток, вискочила на батьків поклик у самій сорочці. Маленькі груди ледь напинали ту білу сорочку, напинали по-дитячому, і тому батько відразу, щоб гості чогось там не подумали, заявив, осміхаючись у бороду:

— Це остання. Тих, старших, уже розібрали. Зілля тендітне, жати треба, поки не пожовтіє. Чи не так, зятьку?

Гарась почервонів до вух, сховав очі. Поки батьки випивали та закусували, хлопець млів од якогось сорому чи незвіданого вогню, що прокрадався до його душі. Бути зятем

у цього дикого кабана? Оженитися на його золотушній доньці? Та ніколи! Така і хату не обмаже глиною, і крейдою комина не обшмарує. Певне, боїться сама липатися в хаті, страхається грому і заплющує очі, коли ріже курча...

Що говорили поміж собою батьки, не чув, бо дивився на Настку, а та хихикала і, поправляючи мишачі хвостики зачіски на золотушних скронях, шепотіла:

— Батько казали, що ти мене скоро візьмеш за жону... То коли ж ти приїдеш?

Він червонів, нічого не міг їсти, ледь дочекався кінця того гостювання, помчав у свою хату-пустку, замкнувся на всі замки і засуви, ніби боявся, що старий лісничий дожене і кине йому в обійми свою Настку...

Оте перше сватання, досить дике і химерне, полишило в душі такий болючий слід, що парубок уже й думати не міг про дівчат. Жив собі серед природи, як будяк, знову одпустив бороду, тепер уже ніхто не міг точно сказати, скільки Гарасю літ: двадцять чи всі сорок. Інколи приходила мати, полохлива і забита роботою та дітьми жінка, чепурила житло, пекла линків, прала сорочки.

— Сюди пора б уже, синку, господиному,— казала вона, смутно поводячи очима по просторій хаті,— а так і зав'янути можна... Сходив би у село та на колодках посидів, може, й пара знайшлася б...

Син ніби й не чув тих слів, ніби й не до нього мовлено. Хіба матері скажеш про те, що бував він на тих колодках не раз і не двічі, а що з того? Зберуться цокотухи, насіння соняшникове і гарбузове лускають, лущинням заплюють усю вулицю. Якщо заявиться жвавий хлопець, гармоніст чи так просто халамидник, скалозуб чи вітрогон, вони аж пищать за ним, а як хлопець статечний, з мовчунів, то вони навіть не дивляться...

Минуло дві зими отак, бралося вже й на третю, осінь заходила дощами, туманами, вітрами. Оті вітри, мабуть, і запесли в цей край якогось там вечора молодицю у теплому платку і з черевиками на плечах. Стала перед ворітьми Гарасимового обійстя, вклонилася мало не до землі, поспитала співучим голосом:

— А що, чоловіче добрий, далеко ще до Києва?

Гарась саме варив на кабиці куліш, єдину страву, яка була йому за поживу, відказав холодно і відчужено:

— А так, що на завтрашню обідню і поспієте.

Жінка важко зітхнула, сперлася білими руками на тин, ще раз проспівала:

— Здалеку йду на прощу. Оце попобродила по ваших озерах, ніженьки вже не несуть.

Вона все ще тримала черевики на плечі, а сама стояла у грязюці босоніж: ноги почервоніли, розпухли. Помітила, мабуть, що бородань розглядає ноги, знітилась.

— Зате черевики, ніби оце зараз з лавки,— засміявся Гарась, засміявся зло і відверто.— Не вони носять, а ви їх...

Молодиця похнюпилась, а за мить уже й сердилась.

— Це вже таке діло,— сказала без співучості в голосі.— Це вже як хто схоче...

Отак вони перемовлялися через тин, поки жінка скинула з голови вовняну хустку, щоб поправити волосся. А коли скинула, то Гарась занімів: біляві коси блиснули живим золотом юності, вітер вихопив пасмо того золота, скуйовдив його і жбурнув межи очі юнакові. І замерехтіло йому таким блиском і такою шовковою заметіллю, що Гарась аж примружився — він уперше бачив справжню жіночу красу.

— Так чого ж ви, той...— замимрив ошелешено,— проходите та ночуйте, а вже завтра... Я ось зараз... Сам я тут, як палець, лісник...

Завжди мовчазний і наче німий, Гарась став балакучим, увів у хату молодицю, метнувся, вже несе миску з водою, запрошує помити ноги, потім вергає ополоником куліш, пригосає та нищечком на білі коси зиркає, а там ще нижче зір його сповзає, на білу шию, пружні груди.

Як повечеряли, то збігав у повітку, дістав пару свіжих яєчок, розколотив їх у макітерці, порадив мазати литки, щоб «курчата» їх не обсіли.

Молодиця ніяково стєнула плечем.

— І не думала, і не гадала... Вже збиралася під деревом почувати. Люди тут якісь страшні, мов лісові звірі... На поріг бояться людину пустити.

— І я страшний? — спитав Гарась.

— Страшний...

— То, виходить, і я мов той звір?

Вона винувато усміхнулася:

— Бачу — не звір... Але ж борода, як у цапа! А в мого Савки борода отакусінька...

— Що за Савка?

— Чоловік мій. Послав оце у святу Лавру, щоб просила в бога діток.

— Що він — піп?

— Щетинник... Як він там буде без мене?

Гарасим відчув, що десь у лівому боці в нього тоненько кольнуло голочкою ревнощів і зневаги до всіх на світі щетинників. Теж мені професія — щетинник! Знав таких, і отут інколи ходять, видурюють у людей за персні та за цукерки свиняче пир'я, а потім продають його шевцям по базарах до дратви. Хлопцеві хотілося сказати щось дошкульне і зневажливе, на зразок того, що, мабуть, дітей тому щетинникові не в бога б просити, а в сусідів, та стримався. Ще образиться оця несподівана молодичка з таким ласкавим та довірливим голосом.

Вона зачерпнула рожевою пучкою розтертого яйця, помазала ним литку, скривилася, мов дитина:

— Ой щемить, ой щемить...

— Не так треба! — кинувся до неї Гарась, узяв горщик, почав натирати потріскані литки, ніби той лікар чи сестра милосердя. Як натирав біля колін, то заплющував очі і відвертався: стугоніла кров у скронях. Жінка ніби вгадала те, бо вирвалася, сіла в куток і довго там хукала на свої литки, боязко позираючи на бороданя, у якого трепетно роздimalися ніздрі.

Отак погамувавши пристрасть, вона в тому кутку й заснула, поклавши під голови свій вузлик. Гарась ліг на тапчані, але не спав до ранку, а коли відчув, що час вставати і їхати на кордон, нишком підійшов до сонної молодиці і вкрив її своїм линтварем

Вітер приніс дощ, той дощ лив з самої ночі, тому Гарась далеко не поїхав, а лише загаявся біля лиману, де набив з десятик нирків. Коли повернувся, то побачив: молодиця підмітала хату, вигортаючи з кутків пил і павутину. І Гарась відчув, що йому дуже хочеться, аби ця жінка отак завжди поралася в його хаті, пекла йому пироги і варила борщ, чекала його з роботи... Він стояв біля сінешніх дверей, дивився на її гнучку схилену постать, на її золоті коси, а вона, його присутності не помічаючи, тихенько наспівувала і проворно вимахувала віником. Тоді він, зовсім недосвідчений, навчений лише покликом природи, тихенько підійшов і затулив їй очі своїми шкарубками долонями.

— Ой Савко! — скрикнула молодиця і спробувала вивратись.

— Не Савка я, а Гарасим, тебе ж як звати?

— Горпина...

Він ще щось хотів спитати, та слова в горлі переплутались. Одпустив жінку, аж коли та заволала:

— Колючий, колючий, мов цап! Одпусти, Гарасиме! І негайно ж поголися...

Він кинувся у двір, одв'язав Сергійка і вже з коня гукнув у хату:

— Смаж, Горпино, качок, а я миттю! Треба ж батьків покликати...

Отак раптом скінчився довгий шлях молодиці з Таврії, яка йшла до святої Києво-Печерської лаври просити божої ласки. Ніби сам бог, зглянувшись, перепинив той шлях за сорок кілометрів до мети і послав Горпині благодать.

Життя полюбляє несподіванки і зовсім не рахується з тим, хочемо ми їх чи не хочемо... Воно знає своє: моделює форми, мов той невтомний митець, щось руйнує, щось ліпить нове, прагнучи до невпинності шукань.

Вічний експериментатор, воно інколи приголомшує крутими зламами і навіть вибаганками, про які ми й не снили.

Ось хоча б той голубий намет...

Забито перший кілочок. Перший кілочок твоєї майбутньої оселі, твоєї бодай тимчасової, але надійної фортеці. Твоя воля. Твоє щастя чи нещастя. Твоє тепло і твоє сонце — он воно гуляє у високому небі, лоскоче твої руки, шию, смажить губи, наливає тебе міццю золотом, твоє особисте сонце, домашнє, якого ти не ділиш ні з ким.

Це ж просто чудово — мати своє сонце! Так уже мудро влаштовано світ, що одне-єдине сонце, яке служить усім людям, тепер лише твоє, адже у тебе є своя фортеця, своє вікно і двері, своя стежка в зелений обшир. Єдине для всіх — і твоє власне! Чи не мудре вирішення вічної проблеми людства — наше і моє?

Люда засміялася. Ніколи раніше вона не думала про це. Ніколи раніш сонце не належало одній Люді, бо коли ти живеш у спільній квартирі, де є мама, батько... Правда, Люда мала свою світличку, та хіба побачиш оте сонце за товстими кам'яними мурами гамірливого міста? Тепер у неї була своя чепурненька домівка, ще тільки уявна, бо забито лише перший кілочок, але вона вже була, бо он і стежку протоптано до води, і сонце світить лише для неї...

Якщо забито тільки один кілочок і вже в тебе он які думки і он які почування власного щастя і значимості, то бий другий, третій. Обнось, людино, своє житло прикраса-

ми, чіпляй на самій видноті шматину голубого шовку. Це — твоє маленьке знамено, твій домашній прапор, розпізнавальний знак твоєї фортеці. Своєрідний родовий герб, якщо хочете. Геральдична одмітина твого життя, твоєї присутності на землі.

Що б оце намалювати на отому шовковому знамені? Сонце? Сивовусого бога древлян?

Коли вже намет чітко вимальовувався на зеленому фоні шелюги, Люда покрутила головою і мовила чи то до шелюги, чи то до себе:

— Ніяких малюнків! То вже буде надто претензійно, а він цього не любить. Досить того, що знялася з своєї тихої пристані і шугнула в оці піщані нетрі, не побоялася самотності. Хай він спочатку перетравить це, а там побачимо.

Люда всміхнулася, уявляючи, як він з'явиться сюди.

Ось він, грузнучи в піску, іде до її голубої фортеці. Мружить очі, розглядаючи шовк, як завжди, діловито мацає руками шпагатове кріплення, поправляє перекуси і кидає через плече:

«Якийсь спонтанний потяг до вишуканості й оригінальничання...»

«Така вже вдалася, — відповідає з гідністю Люда. — Янки жінки не відзначалися вишуканістю, люди ще й досі жили б у печерах...»

«Я не про це. Голубий шовк швидко линияє на сонці і погано захищає від дощів. Виробник забув про надійність».

«Виробник мав на оці жінку... Так воно вже сталося — житло завжди було предметом жіночого клопоту. Якщо ти не забув, то надійністю споконвіків був чоловік, що стояв біля дверей з рогатиною чи списом... Цупкий брезент чи навіть ковани залізом стіни мене не порятовують, якщо біля моїх дверей не стоятиме сіроока надійність...»

Ні, ні, Люда так не скаже! Це — прямолінійно і надто вже вишукано, а він, боже, як він не любить вишуканості! Будівельник за покликанням! Ніякої романтики, навіть натяку на фантазію. Лінійка, ватман, цифри! І — жодного ризику! Отакенна голова, а польоту — мов у горобця. Йому аби зручно і раціонально. Ось чому вона скаже інакше:

«Людство, виборсавшись із скрути, завжди прагло голубих чи навіть червоних вітрил, білих кахлів чи вибагливих абажурів. Камін вигадали не герцоги, а мисливці, у котрих мерзли ноги».

Він, звичайно, не почує і оцю її сентенцію, він неодмінно щось пробурмотить про оті кілочки, які в нього не викликають довіри, бо їх легко може висмикнути вітер. Але вона стоятиме на своєму, бо лише той досягає поставленої мети, хто не збочує на манівці і не зраджує свою індивідуальність. Голуба облога, яку вона розпочала ще там, в інституті, закінчилася повною перемогою. Але триумф був такий недовговічний...

Люда лягає на гарячий пісок, приплюсненими очима поглядає на той берег, де серед кучугур піску і мулу зводиться цілий квартал кам'яних будинків, де здригається земля від потужного робочого ритму.

По воді снують моторки, завивають, ляцять. У безхмарному небі гуде важкий пасажирський літак. Одна моторка, ніби похлинувшись, замовкає неподалік. Скрегоче ланцюг. Ага, то рибалка, бо он як глухо шаснув на дно якір. Який той рибалка? Молодий, старий? Рибалки здебільшого старі, неквапливі. А цей ось уже шелестить травою, поряд, бо забачив не лише голубий косинець, а й ніби витесане з мармуру Людине обличчя, розкидані білі руки. Так, він стоїть і дивиться на неї, на її довгі вії, на її груди... Він уже зачарований, важко дихає. Зараз він не стерпить, відкашляється і запитає боязко й обережно: «Можна мені посидіти біля вас?» Так або інакше, але щось та питає, Люда вже звикла до цього, вона знає собі ціну, знає все наперед ось до такої дрібнички. Ну, сідай, питай уже, чого мовчиш?

Шелеснула зовсім близько трава, він уривчасто дихає. Ага, таки присів і, певно, смочче свою цигарку.

«Смоччи, смоччи, я знаю, чого ти тут... Йшов би ти собі далі, бо не для тебе піднято голубий косинець шовку...»

Люда не витримує, зводиться і ойкає від подиву. Поряд з нею пасеться корова. На шиї у неї ланцюг, мабуть, одірвалася і побрела шелюгою. Ах ти ж бісова тварина!.. Дівчина схоплюється, хапає гілляку і проганяє корову.

Шелюга, вода, пісок, заткані сонячним маревом, якоюсь прозорою імлою. А на тому березі імла вже поглинула все, згустилася настільки, що ледве вгадуєш обриси нового міста і лише чути, як зітхає розбурхана земля.

У зовнішності її було щось таке, що з першого погляду приваблювало хлопців: висока, мармуровий колір обличчя, довга шия, палахкотючі очі, хвилясте біле волосся. Природа старанно попрацювала над формою, здавалося, вона, природа, навіть передала куті меду, переборщила,

прагнучи ідеалу. Та в останню мить паніматка ніби скаменувалася, ніби побоялася досягти цього ідеалу і хлюпнула на свій витвір холодним станіолем кам'яної байдужості. Холодна, мертва краса — що може бути більш дивовижним і неприродним? Чітко окреслений рухливий рот, тремтливі довгі вії і пронизливі очі, правда, скрадали той холод, але холод не живе на поверхні, він іде з глибини, з самого ества, а це вже біда, бо ще не траплялося випадку, щоб хтось носив біля самого серця брилу криги. Крижина може втішити зір своєю викінченістю і яскравим поблиском, але поблиск цей не зворушить душу. А втім, полярні ведмеді, як засвідчують знавці, не поміняли б своїй крижини ні на які інші принади матінки краси...

Таким полярним ведмедем в інституті вважався Віль Лихошва, студент-відмінник, навічно закоханий у гармонію пропорцій і раціональної логіки. Досі він був заглиблений у цифри і розрахунки, досі він навіть оком не повів у бік якоїсь там симпатичної дівчини. Якимсь інстинктом юного відчував, що хоч замолоду людині і дається чимало сил, однак їх не так уже багато припасено, щоб у пору визрівання витратити заради чужої примхи. Дівчина, яка б вона не була лагідна і сумирна, є цілий світ із своїми поглядами, вподобаннями, примхами. Залізь у ці хащі — загинеш. Загине твій намір обнести всю землю могутніми електростанціями, влити і свою краплю в те головне, що зараз хвилює державу, — в економічну реформу, в технічний прогрес. Маючи іскру божу, так званий талан, не збочуй, юначе, йди до мети прямо, вибираючи шляхи найкоротші і такі, щоб не зробити навіть жодного зайвого кроку. Хочеш прислужитися великій справі, не думай про своє особисте. Це була крайність, холодне, вивірене тверезим розрахунком рішення, яке, здавалося, ніщо не могло похитнути. Та ось...

Люда з'явилася на інститутському видноколі, коли Віль уже був на третьому курсі, шпарко пришпорював свого коника — гідродинаміку і відчутно розхитував усталені погляди деяких однокурсників своїм успішним прямуванням до визначеної мети. Поглянути збоку — просто якийсь супермен, надлюдина. Чи не диво? Збираються в кіно, а він: «А що там, хлопці? Про любов? Ну, тоді йдіть без мене... Футбол? Та ні, я вже якось обійдуся...» Іменини? Весілля? Риболовля? «Та ви вже якось той...»

Той, той, той... Ніби автомат. ЕОМ! — не інакше. Бо коли тобі двадцять три, ти вже не можеш одбутися одним

«той», ти вже розглядаєш в універмазі яскраві краватки, кладеш під матрац штани, щоб завтра були стрілки по шнурочку, а цей носить спортивний костюм, здається, йому й хліба не давай, аби лише під подушкою була купа книг.

Та ось...

Як вона увійшла в аудиторію, як глянула на всі боки, вірніш не на всі, а лише так, ковзнула поглядом зверху вниз, бо була довгонога і висока, як вона сіла і як показувала свій профіль — усе це лишилося в пам'яті назавжди. І треба ж було, щоб їхні погляди зустрілися, кресонули один об один, ніби коса об камінь, ніби камінь об камінь, чи як там ще... Холод об холод! Крига і крига... Чи можна висікти іскру, б'ючи кригою об кригу? Досі таку іскру здобували з допомогою плюса і мінуса, а тут... іскра виникла від двох мінусів!

Деякий час це лишалося непоміченим, але згодом усе таємне стає набутком загалу. Той загал наклав таку резолюцію:

— Не минути лиха нашому книжникові — заклює його гостренький дзьобик...

— Дочекався книжник свого!

— Нікого це ще не минало...

І вже не здивувались, коли якось побачили нашого героя з коробкою нових краваток... І вже не вишукували дотепів, щоб якось взяти на кпини книжника, коли той поклав свої штани під матрац...

Ніхто не передбачив би і ніхто б не повірив, що у цього спокійного і завжди мовчазного юнака приховано стільки пристрасті. Природа полюбляє парадокси, зараз цей парадокс, у новенькому костюмі, простував до своєї чарівниці з довгими віями і мармуровим обличчям, обдумуючи ті мовби і незначні, але такі солодкі слова, що мав сказати при першому побаченні. Оскільки перше побачення відбудеться не десь там у сквері чи в парку, не на стадіоні чи під годинником, де людно і де закохані почуваяться не так самітно і не так ніяково, виважуючи оте споконвічне «Бути чи не бути?», а на квартирі у Люди, вона так і скаже своєму залициальникові:

— Приходь до мене, почастую коктейлем.

Поки ще буде той коктейль, а зараз наш герой обливається потом, так жарко сьогодні і так щільно облягає плечі піджак, а шию отой крапастий запшморг... Коли подзвонив, двері відчинила не Люда, а літня жінка. Хоч Віль не міг

похвалитися своїм знанням жіночої природи, але одразу запримітив: ця жінка з усіх сил бореться зі старістю, кладучи на обличчя і шию всілякі мастила та примочки. Обличчя в неї біле, аж синювате, неприродно блищить, з нього мало не капає жир.

— Посидьте, молодий чоловіче, у Люди зараз масаж,— сказала літня жінка, подала Вілеві капці і кивнула на його черевики, мовляв, скидай і наперед знай — у нас так, а не інакше.

Віль покійно роззувся, вступив у розношені повстяні капці, які люб'язно подала господарка,— і йому здалося, що він геть обеззброєний... Це, мабуть, помітили, бо Віль почув:

— Скидайте і піджака та сідайте отут. Поки Люда вийде, давайте знайомитись. Марія, Марія Никанорівна, Людина мама. Вона вам казала про мене?

Ця немолода жінка, певне, не збиралася здавати позицій, бо не тільки щедро мастилася, носила модні брюки «чарлі», а й цікавилась тим, чи згадували про неї, призначаючи Вілеві побачення. Віль не встиг щось там відказати, як уже тримав у руках грубезний альбом, Марія Никанорівна сама перегортала його і коментувала:

— Це наш покійний полковник. Гляньте сюди — це він, коли одержував орден... А це на переправі під Варшавою... А це — на Унтер-ден-Лінден...

На Віля дивилися напрочуд лагідні блакитні очі полковника, трохи усміхнені очі мирної людини, яка носила оці ось просторі повстяні капці... Такі ж очі дивилися і з великого портрета, що висів на простінку, тільки там, як здавалося Вілеві, вони були вже смутніші: час не роздмухує в них вогонь, а навпаки — потроху гасить його. В куточку — гантелі, певне, полковник розігрівав ними кров, а під скляним саркофагом-гіркою лежали його численні ордени і медалі...

Тут усе ще було від воїна, від його присутності, від його життя. Мабуть, Марія Никанорівна прагла зберегти той дух, увічнити присутність полковника, бо пам'ять про тих, що пішли, живе не лише в мармурі чи на фотографіях, а й у нащадків, котрі несуть її. Віль слухав коментар до фотографій, а сам думав:

«Чому так довго не виходить Люда? Люда — Людмила, людям мила... Ясно, це так схотів назвати свою доньку отой полковник... А чому це в них гоночний велосипед

висить на стіні? Це теж, певне, реліквія... А повстяні капці гарячі, ніби тільки-но з чужої ноги...»

Йому стало моторошно. Непомітно скинув з ніг ті пекучі капці та так і просидів увесь вечір, сховавши ноги під стіл. Як пив коктейль, про що говорив з Людою, коли пішла-таки масажистка, — все забув, бо не хотів пам'ятати того вечора. Потім були побачення і в скверах, і в парках; а незабаром і весілля — гучне, і вишукані тости, подарунки, хмільні солодощі ночей, коли перехоплювало подих від гарячої задущливої хвилі самозабуття. Очікуваної романтики не було, а нове життя закружляло по заздалегідь продуманому колу, по якому він ходив, мов той кіт на золотім ланцюжку.

— Полковнику, змеліть кави!

— Любий полковнику, ввімкніть тостер!

— Полковнику, натріть мені смородини!

— Милый полковнику, сходіть у магазин, адже сьогодні у нас гості...

Віль терпеливо молов, умикав, тер, ходив... Якось, готуючи чергову маску для дружини, зловив себе на тому, що в його голові вже давненько чекає на відповідь безліч питань. Одні стосувалися їхнього навчання в інституті, яке вони занедбали, другі нагадували про місце людини в житті, в студентському колективі, від якого вони одірвалися, треті... Він безнадійно похитав головою і запитав у дружини лише про одне:

— Людо, а чому ти називаєш мене полковником?

Люда лежала на канапі, перегортала польський журнал мод, улесливо вуркотіла:

— А тому, любий, що так ми називали нашого батька... Тобі не подобається?

— Розумієш... А що, якби ваш тато був токарем чи монтажником? Як тоді? Любий токарю?

Люда засміялася. Сміялася вона не так, як усі жінки, а чудернацько: на обличчі не ворухився жоден м'яз. Пояснила колись: аби не мати зморщок, жінки не повинні сміятися обличчям, а тільки голосом.

— Дивак... Я ж хочу, щоб ти був полковником науки і техніки. Навіть генералом! Це зараз не нижче, ніж генерал чи полковник танкових військ...

— Гаразд, а при чому ж тут смородина? Генерали і полковники, як мені здається, цим ділом не займалися...

— Хочеш, щоб я була завжди вродлива і чарівна, три смородину, моркву, свіжий сир, ягоди, чорну редьку... То все вітаміни, чудова маска для жіночого обличчя.

— У твої роки! І щоб ні разу не всміхнутися?

Вона скривила губки.

— Ти сьогодні злий, полковнику. Та я сваритися з тобою не хочу, бо від цього жінка старіє зсередини.

— Усі великі люди жили пристрасно: злилися, ненавиділи, сміялися, любили... Тобто жили, а не скніли.

— О дорогий полковнику! Браво! Але... всім великим людям, як відомо, бракувало чого-от тут,— і вона показала, де саме чогось бракувало у великих, і вже розтлумачила конкретніше:— Кленової чи соснової клепки! Отакі лобані, як ти, наприклад, чогось там і досягали в житті, але навічно лишалися ущербними в питаннях краси й елегантності...

— Краса і елегантність,— накупився Віль.— Ти хоч слова добирай...

Ніби й нічого такого особливого не сказано, ніби така собі буденна сімейна розмова, а вже яка буря у квартирі. Люда зіскакує з постелі, Люда жбурляє у свого «полковника» подушкою, у спальню влітає Марія Никанорівна, мирить їх, потім вони довго мовчать, потім снідають, цілуються, а вже запізно, на лекцію він не встигне, а вона сьогодні взагалі не піде в інститут, бо у неї з учорашнього дня мігрень, бо спала з сотнею пластмасових бігуді на голові, спала без подушки, бо коли жінка користується подушкою, то у неї рано з'являються зморшки на шиї і підборідді...

Окинувши сумним поглядом полковницькі покої, в яких поряд із священними реліквіями чудового героїчного життя тепер на всіх підвіконнях і в численних шафочках і гірках стояли флакони й баночки з мастилом та примочками, Віль біг до інституту, де вже вщухав ранковий гамір трудного, але такого бажаного до чегу процесу колективного пізнання. Хто ж він тепер? Домашній «полковник» у повстяних капцях... Такий собі чеховський Димов, чи що? Ось він сьогодні, як і вчора, як і позавчора, посидить тільки на решті лекції, потім мусить іти на базар, щоб купити свіжого сиру для маски, потім зайти на пошту і написати своїм батькам у село, щоб прислали ще сотню карбованців... О, вони, його чудові народні вчителі, не відмовлять синові, пришлють ту сотню, позичать, а пришлють, але... Самі вони ніколи до

нього не придуть, бо після того, як побували один раз, поїхали зовсім засмучені...

Якось, повернувшись додому з повним кошиком поживи, Віль хутенько взувся в остогидлі капці, хотів було пройти у спальню, та йому заступила дорогу Марія Никанорівна.

— Почекай, вона зараз у позі ширшасана!

— Що? — здивувався хлопець і прожогом влетів у спальню.

Люда стояла на голові, спершись ліктями на підлогу. Очі у неї неприродно викотились із орбіт, обличчя налилося кров'ю, набрякло. Віль узяв до рук книжку, яка лежала на тумбочці, на обкладинці прочитав: «Фізичне виховання йогів». Юнак сам любив спорт, багато займався гімнастикою, охоче грав у волейбол, бігав на лижах, але зараз він скривився і не досить делікатно зауважив:

— Те, що корисно чоловікам, шкідливо для жінок. Їм ще треба бути матерями...

Люда опустила на килимок, простягла ноги, схрестила руки.

— А знаєш, полковнику, ти ніколи не будеш батьком...

— Це ж чому? — спитав книжник.

— Так я поклала собі... Найбільше жінка старіє якраз від отієї обтяжливої процедури...

Віль мовчав. Він сподівався, що це жарт, чергова примха, та Люда швидко розвіяла його сумніви.

— Розумієш, милий, є речі, які нікому не дано перейти: народжуючи, жінка вмирає.

— Оригінально...

— Не оригінально, а логічно: замість жінки маємо матір. А що таке мати? Заяложений халат, обвислі груди, руки, пропахлі пелюшками, присипкою і молоком. Брр!

— Досі я знав, що мати — найблагородніший титул, на який спромоглося людство. В Болгарії, кажуть, рідну матір і королеву називають однаково — маміка, майка.

— Я хочу бути королевою, але не мамікою...

— Королеви незабаром зникнуть повсюдно, тоді цей титул навечно буде присвоєно матерям. Їх так і величати-муть: ваша величність, королево-мамо...

— І пришпилюватимуть до пом'ятої кофтини ордени за багатодітність... Знаєш, як називають ці ордени?

— Нагороди за материнство...

— За довготерпіння... Я десь вчитала, що кожна дитина забирає у матері щороку тисячу годин сну... Помнож

ту тисячу на п'ять! Це ж мільйон зморщок, обважнілий стан, вузли на ногах, горб на шії...

— Ти пошлячка,— сказав Віль.

Люда не образилась, вона покрутила рожевим пальчиком біля своїх скронь, похитала в зажурі головою.

— Комплекси... Я вже казала — кленова клепка...

Це вже було занадто. Віль шаснув у передпокій, мало не збив з ніг Марію Никанорівну, яка очікувала на примирення і тримала в руках дві чашки кави для «полковника» і «полковниці», пожбурих у куток капці і вихором вискочив із задущливої квартири.

Незабаром він, долаючи опір професорів інституту, які надто цінували його таланти, перевівся на заочний і подався в Журавлинку. Здавалося, до остогидлого минулого знято останній трап, обрубано останній швартов, але те минуле, не таке вже й далеке, не хотіло поступатися, воно довго кружляло навколо, робило петлі,— випадкові зустрічі, зваби і натяки через спільних знайомих,— аж поки пішло в рішучий наступ.

Кроком до того наступу був голубий памет, який зненацька затріпотів звабленим знаком над журавлинською шелогою.

Це була сенсація.

Мабуть, вперше отут, у кам'яних мурованих стінах стародавньої бурси, а тепер політехнічного інституту, студентська аудиторія переповнена. Сьогодні лекцію читав не професор, а робітник...

Що не кажи — цікаво. Не інженер, навіть не керівник дільниці, а лише бригадир. А це майже рядовий будівельної піхоти... Хіба рядовий солдат може командувати дивізією? Якщо він навіть з головою Сократа, все одно... Потрібна велика культура, чималий досвід, уміння триматись на кафедрі... Ось чому студенти стежили за кожним рухом, за кожним жестом лектора. Дивилися, як він долав відстань від стола до кафедри, долав якимось боком, наче з підстрибом,— лихо, яка важка стежка випала людині.

А та людина з орденем на піджаці, ступивши на приступець, відразу ж покинула його, повернулася до стола, розвела руки, винувато усміхнулася:

— Краще звідси... Якимось воно видніше!

Лід почав танути. Спочатку він узявся синіми лініями, потім набух і репнув. Його зламала ота винувата посмішка

і оте «якось воно видніше». Студенти — народ гарячий, схильний до веселих несподіванок, бо коли ти день у день вергаєш розрахунки залізобетонних конструкцій і маєш справу з кіловольтами та кіловатами, тобі неодмінно забагнеться чогось незвичайного. Добре зробив роботяга, що залишив оту дубову тумбу... Красно дякуємо. Тепер, друже, витягай з кишені густо списаний аркуш і читай про успіхи своєї бригади. Почав добре, середину одбукариш якось, кінцівку ми вже самі прилаштуємо: гримнемо в долоні за те, що ти до біса прямий і чесний чоловіча...

Та лектор не поспішав діставати з кишені густо списаний аркуш, він повагом послабив тугий зашморг-краватку, яка, певне, муляла йому, глянув сірими очима в зал і тихо спитав:

— Ви коли-небудь бачили, як людей ловлять волоком?

Аудиторія мовчала. А лектор, перечекавши мить, пішов собі далі:

— Так, так, волоком, отим самим, що рибу ловлять... — Він ще раз глянув у зал. — Уявіть собі, фашисти спіймали мене волоком. Несподівано вдерлися в село, п'яні, поставили на площі сітку, кого побачать з молоді — туди. Поліцаям треба було рівно п'ятнадцять душ, як наловили, то повкидали нас у машину і гайда на станцію. Там у них вагони з невільниками стояли, п'ятнадцятеро втекло, от вони й привезли нас для норми...

Отак опинився я, чотирнадцятилітній хлопець, у німецькому містечку Юліх, що поблизу голландського кордону. Привезли в депо, працію. А працювати на ворога не хотілося... Тричі втівав, тричі ловили. Карцер, голод, наруга... Куди подінешся? З одного боку кордон, з другого — ліс, з третього — колючий дріт, з четвертого — єдина залізнична колія, котра вела на схід, додому. Там, за неосяжною далиною, була Україна, мати, брати і сестри. Там точилися страшні бої, вирішувалася доля Батьківщини і моя власна... Я линув думками додому, а наді мною стояв наглядяч Курт і горлав у саму душу:

«Арбайтен!»

Якось той Курт, прищавий і золотушний вишкребок з гітлерюгенду, походжав по бетонній підлозі електроцеху, чвиркав крізь зуби і кидав в наш бік:

«Майн гот, ведмеді... Де вже вам розібратися в німецькій техніці!»

Отут би нам, невільникам, і змовчати. Щось сьогодні Курт невеселий, злий, аж зелений з лиця. Ніби навмисне

провокує скандал. Бувало вже не раз так. Почує погану для себе новину з фронту, на нашому братові злість зганняє. Хоч ми й погано знали німецьку мову, однак із розмов наглядача з майстром-німцем втямили, що погані справи у фашистів під Сталінградом. Був серед наших хлопець по імені Добривечір, хирлявий, але грамотний, начитаний. От він і не стерпів того разу:

«Щось ваша техніка забуксувала під Сталінградом...»

Курт нічого з тієї запальної фрази не вкумекав, але слово «Сталінград» насторожило його.

«Сталінград? — визвірився він на Добривечора. — Що ти сказав про Сталінград?»

Один із наших, миршавий і підступний, якого ми називали Ненажерою, бо тип цей готовий був за миску пареної ріпи рідного батька продати, переказав:

«Він каже, що німецька техніка зазнала поразки під Сталінградом...»

Курт скам'янів. Прищі на його бурому обличчі набубнявіли, з них мало не капала кров. Він заплющив очі, зблід і захитався на тоненьких ногах. Оговтавшись, ударив Добривечора в обличчя кулаком.

«Зайвий доказ німецької культури», — сказав невільник. Фашист стрепенувся.

«Ти? Ти готовий вести зі мною полеміку про культуру?»

Добривечір, певне, зрозумів, що йому вже втрачати нічого, випростався, витер руками кров з розсіченої губи і відказав:

«А чого ж... Готовий».

Курт спочатку розгубився, навіть очі примружив, ніби йому сипнули туди жменю піску, але за мить вишкірив зуби, протер запітнілі окуляри, хвацько поправив портупею і гукнув на увесь цех:

«Дискусія! Дуель! Між руським ведмедем і націонал-соціалістом. Бігте! Сідайте, я дозволяю».

Хто ж не радий нагоді хоч на хвилину перевести подих, усі, наші і німці, кинули роботу, повсідалися. Та й цікаво — ніби спектакль... Що то буде?

Курт ще раз поправив блискучу портупею (до біса надокучлива, весь час затуляє значок члена гітлерюгенду!), блиснув товстими скельцями окулярів, одкашлявся.

«Так от... Німецька нація дала світові в галузі культури... Що дала німецька нація?» — тицьнув він пальцем у груди Добривечора.

«Чимало добра і чимало зла...»

«Як тебе розуміти?» — здивувався Курт.

«Дуже просто. Німці дали десятки, сотні видатних діячів культури і розпочали дві світових бойні...»

«Так,— крутнувся на слабеньких ніжках Курт.— Цікаво, цікаво... Добро і зло, кажеш. То що ж належить до добра? Конкретно?»

Добривечір мовчав. Здавалося, йому все це набридло. Поглядав у загратоване вікно цеху, сумний і сірий з лица. На його обличчі можна було прочитати: плювати мені на цю дурну витівку з дискусією, на все на світі тепер плювати, адже ясно, що його спровокувано, тепер він уже не повернеться в барак, не спатиме на нарах, а підітимає в бетонному мішку карцера. А нам усім чомусь стало прикро: невже наш товариш відступить? Так усім нам хотілося, щоб дискусія тривала і наше було зверху!

Курт ляснув сухими пальцями.

«Ага, не знаєш... То я підкажу тобі: Бетховен, Вагнер, Лейбніц, Шіллер... У мене не вистачить пальців, щоб усіх згадати. Чуєш? Не вистачить! А ще я не назвав Барбароссу, Баха, Лессінга...»

«Гете і Гейне не згадали...» — байдужим голосом проказав Добривечір.

«От бачиш? — похвавішав Курт.— Тобі ж гірше...»

«Чому гірше? Гейне і Гете належать всьому людству».

«Вони наші! Вони — німці! Один із них, правда, неарієць».

«Пушкін і Лев Толстой теж належать усім, як і Лермонтов, Чайковський, Шевченко, Чехов...»

«Чефов? — примружив очі нацист.— Це хто, генерал? Я знаю лише одного російського генерала — Мороза».

«Вперше чую про такого...»

«О, російський мороз! Сибірський... Хто його не знає? Це він усе наробив там, під Сталінградом. Наш великий фіорер недовражував умов...»

Курт не докінчив тиради. Миттю підстрибнув, викинув вперед праву руку і заволав не своїм голосом:

«Хайль Гітлер!»

Поряд стояв начальник охорони депо, гестапівець. Тихцем підійшов до гурту і слухав запальну промову свого молодшого помічника. Гестапівець скомандував нам різке «Арбайтен!». Зміряв Курта з голови до ніг хижим поглядом і повів з цеху. Більше ми свого золотушного наглядача не бачили...

Отак скінчилася ота давня дуель. А про те, як вона скінчилася на полі бою, ви добре знаєте...

Після цього лектор розказав про своє будівництво. Закінчив такими словами:

— Ми чекаємо на вас, шановні колеги! Називаю вас колегами не тільки тому, що всі ми електрифікатори, а ще й з тієї причини, що кожен третій робітник нашої будови вчиться заочно у вашому інституті. До скорої зустрічі!

Аудиторія гаряче аплодувала. Лектора обступили з усіх боків, почали розпитувати. Протиснувся до робітника і Віль Лихошва. Швидко знайшли спільну мову, познайомилися. Олексій Гаврилович Прокопенко, бригадир електромонтажників Журавлинської ДРЕС, зачарував нашого героя...

І коли обставини владно наказали обирати новий путівець життя, Віль уже знав, куди йому йти, де шукати підтримки.

Його боявся не тільки дід Горобець.

Над зеленими плавнями, оповитими голубим серпанком, над широким світом манливої далини ось-ось дихне цегляний димар, дихне пеклом, гарячим чадом і сипоне сажею, отруїть і спопелить усе живе й квітуче. Що станеться тоді з усім цим багатством, якому й ціни не складеш?

Його боявся не тільки дід Горобець. Були люди, котрі теж боялися того димаря, і серед них — Віль. Як не дивно, але й дехто з будівельників поглядав з острахом на витвір власних рук — кам'яний стовп, що стримів у голубе небо. Заклопотані своїми справами, люди не знали, як воно поведеться далі, як позначиться оце будівництво на зеленому краї. Адже були випадки в минулому, коли оберталосся це лише добром, а й лихом...

...Лисиця лежала в кущах густої шелюги розпростерта і байдужа до всього на світі. Завжди метка, як блискавка, завжди винахідлива і невтомна у своїй одвічній боротьбі за існування, вона зараз дивувала діда Горобця нерухомістю, яка межувала з одчайдушною хоробрістю чи лукавством. Ось зараз дід тихенько підійде, зашурхотить піском, лисиця кине йому межі очі піщану бомбу і понесе свій хвіст у неозорий світ волі. Тоді лишиться лише притоц-

нути ногою, вигукнути оте «а-ля-ля!» і вдарити в долоні, надаючи рудій ходи.

Та нічого цього не сталося.

Перед дідом лежала дохла лисиця. Таки дохла, як там не придивляйся. Це видно по її шубці, трухлій і тьмяній. Та й віком молода — дід Горобець добре знав це поріддя. За довге дідове життя лисиці не раз завдавали йому прикрощів — то в курник заберуться і витягають усіх молодих півників, то каченят в озері виловлять. Мав дід Горобець причину не любити шкодливого і підступного звірка, міг бо оце порадіти чи принаймні спокійно і байдуже засвідчити смерть бідової Хитриці, як її тут називали з давніх-давен. Та дід не радів, а натомість засмутився дуже, повернувся до своїх снастей, всівся на теплому піску і замислився.

Невмолимий час і доконечна людська спрага навально штовхають віз життя вперед. У цьому нестримному русі вже й зірки на небі ніби пригасли, опинилися десь збоку, навіть Чумацький Віз перекособочило, він якось повис дишлом униз, а в дитинстві мовби сяяв значно вище і не на тому місці. Сказати б і про оту вечірню зірку, яка оспівана у піснях твоєї молодості і яка вічно світила тобі пізньої пори, коли ти повертався на своєму коникові з лісового кордону. Зараз зірка вже ніби й не світить, а тьмяно маячить у небі пелехатим спопом біло-червоного жару...

Якщо отак до тебе обернулося небо, то що вже казати про землю... Он скільки скосили осокорів та верб у березі — готують люди ложе для майбутнього моря... За всякої пори в лісах повно люду. Автомашин, мотоциклів розвелось! Рвуть сон-траву, конвалії, згодом — літній гриб, а там суницю, а там боровик, кизилловий ряст, ожину, кислицю...

Що не кажи, воно, звісно, кожному хочеться пригорнутися до теплих грудей природи, з'їсти ягоду чи солодкий корінець. Це вже так, бо ліси тепер не поміщицькі, всенародні. Але ж берегти треба! Бо дід просто аж стогне, як побачить десь під ялиною після вихідного дня битий посуд чи іржаві бляшанки... Не те, що лисиця, білочка не вдержиться.

Ось і здохла лисичка-хитричка, якій ще б ходити та ходити по землі... Загнала її лиха година на мис Лося, лягла бідолаха на пісок у шелюзі і демонстративно вмерла...

Казав якось дачник, сивий професор із Москви, що на

тварин інколи нападає сум... От яка напасть — сум! Такого зроду-віку не чув дід Горобець. Нема куди податися тварині, никає вона світом, сюди кинеться, туди поткнеться, а вже їй місця зась, уже все, подароване їй природою, зайнято. І, дивись ти, не від голоду, а від суму гине...

Чи думав коли-небудь про ці речі Віль-мотоцикліст? Мабуть, не думав, бо якби хоч раз замислився, то не галасував би отак гучно про перлони та нейлони...

Дід рвучко сіпнув за вудлице, сіпнув не тому, що там щось клюнуло. В його голові майнула думка, яка ото пронизала все його тіло, і від тієї пронизливої думки стрепенулася рука, якщо не сказати душа, старого рибалки. Він хутко зібрав своє нехитре начиння, взяв дохлу лисицю за передні лапи і поволік її до чорної довбанки...

Баба Горпина, побачивши діда з лисицею, заойкала:

— Вполював? Так це ж добре, гарна шапка тобі буде...

— Не руш! — сердито кинув дід Горобець. — Інше діло задумав.

Він сховав лисицю в сарай, а наступного ранку до схід сонця нишком приніс її і поклав біля порога Вілевої кімнати. Метався по подвір'ю, снував з хати у сіни, терпеливо очікуючи, поки квартирант прокинеться і побачить під ногами оте руде диво. Дід навіть посміювався, зло і відверто, смакуючи видовище, яке ось-ось має відбутися. Аби тільки баба Горпина не помітила лисицю і не зчинила шарварку. Але баба Горпина дідової затії не помічала, бо зосередила всю увагу на своїй кабиці.

Та ось прокинувся квартирант, відчинив двері, наступив на лисицю, пробурмотів «пробачте» і вискочив надвір. Швидко вмився, поснідав і подався на мотоциклі.

Він не помітив! Дід мало не плакав з досади, так його розбурхала ота молодечка неуважність. Замір не вдався! Хлопець поспав якусь там зайву хвилину, дуже поспішав і нічого не помітив... Отуди к лихій годині. Треба все починати спочатку... Якщо ти так, то ми можемо й інак. Коли тобі дуже ніколи вранці, то ми все перенесемо на вечір. Ти ось перечепився, а не зауважив, зауважиш, голубе, коли впадеш. Хитричка, навіть дохла, не втратила здатності викликати в людини всякі думки, інколи й серйозні, а не лише смішліві... Досі ота Хитричка дивувала і чарувала малят. Тепер настав час поміркувати про її долю і дорослим. Все у свій час.

Дід Горобець дочекався того вечірнього часу, тихенько вніс у хату лисицю і сховав її під лавкою. Прочинив двері

до сіней і став чекати на гуркіт мотоцикла. А коли той гуркіт віддався луною у дідовому дворі, старий миттю кинувся під лавку, витяг свою здобич і ладненько припасував її на порозі Вілевої кімнати. Тепер помітять! Тепер не переступить! Дід навіть лисичі лапки схрестив, мовляв, подивися і втямкуй — я вже мертва. Це ти мене вбив своїми бульдозерами, тягачами, асфальтом і оглушливими моторами. Я — живий докір усім забудькуватим, заклопотаним і молодим.

Вражений молодик зупинився перед своїми дверима, довго стояв мовчки, потім зиркнув на діда у розчинені двері.

— Що це значить? — спантелічено спитав він. — Вранці тут лежала і тепер лежить...

Дід сидів за столом, удаючи, що уважно читає газету. Він навіть окуляри начепив, хоч ніколи ними не користувався, бо ще бачив добряче. Коли почулося оте запитання, зсунув окуляри аж на кінчик носа, глянув на юнака і у свою чергу спитав:

— Що там, синку?

— Лисиця. Хто це мені її підсовує і для чого?

— А, — байдуже протяг дід. — А я гадав, що... То таки справді лисичка... З неї люди шапки шують, коміри. Візьми, може, й згодиться...

Аж тепер Віль утямив, що й до чого. А коли втямив, то сердито одіпхнув лисицю ногою, відімкнув двері і грюкнув ними для ясності. Та незабаром вийшов, з огидою глянув на лисицю, яка ще лежала біля порога, усміхнувся і спитав:

— Скажіть, діду, де можна купити постоли?

— Що? Кажі голосніше, погано чую...

— Постоли. Дуже треба... — навідав хлопець.

— Еге, синку, тепер їх за золото не дістанеш... Хіба що в музеї можна побачити.

— Жаль, — сказав юнак.

— А для чого тобі постоли:

— Та знаєте, — проказав схидно Віль, — хотів одному чоловікові на іменини подарувати... Так, кажуть, полюбляє сердега старовину, що готовий личаки носить замість модельних черевиків...

— Жартуєш, брате, — махнув рукою дід, — тепер такого дурня не знайдеш, щоб постоли надів. Хіба ж то подарунок?

— Такий, як оце ви мені підсунули, — серйозно сказав

Віль.— Оце ви в такий спосіб вирішили продовжити нашу суперечку? Надумались...

— Я-то надумався, а ось ти не хочеш подумати...

Щоб не розпочинати нової суперечки, Віль клацнув замком і до ранку вже не виходив. Горобець був невдоволений, адже не полаявся з своїм квартирантом, який, бачте, аби відбити атаку, вигадав оту байку про постולי. Іч, який метикований та начитаний! Лагідненько та мило попитує про личаки, а він, старий дурень, і не туди, що вже навкіл пастки розставлено. Так, мовляв, і так, синку, постолів тепер за золото не дістанеш, тільки в музеях можна побачити... А йому, отому безжурному мотоциклістові, того тільки й треба! Одбився постолами і нічирк. Метикований...

Дід забрав лисицю, відніс на город і закопав біля тернового куща.

У Віля була мета досить конкретна — монтаж другого блока. Другий блок — це турбіна, велетенська і потужна машина, яка із вугілля і води викреше іскру, що спалахне сьайвом і добром. Віль уже знав, що це йому, саме йому, а не комусь іншому, доведеться здавати другий блок експлуатаційникам, прискіпливим і черствим душам, які мають нахил вимотувати з будівельника останні жили... Ось-ось прийдуть вони, оті експлуатаційники, скажуть: «Здаєте другий блок? Чудово... Зараз ми подивимось, що ви тут стулили...» І почнуть дивитися на стрілки: яких потужностей сягає машина, скільки годин забере на пуск, яка сила вібрації, як поглинає ту неминучу вібрацію бетонна подушка, що важить кілька тисяч тонн... Усе це попереду, а зараз Віль, не відчуваючи втоми, разом із друзями-монтажниками клав камінець до камінця, вивершуючи свою райдужну піраміду — другий блок.

Хоч Віль ще не був інженером, адже вчився на останньому курсі, тепер заочно, однак з ним рахувалися як із фахівцем — велика честь і велика довіра. Цим юнак зобов'язаний не лише своїм знанням, а й особистому втручання начальника будівництва, який розумівся на людях. Оцей досить стриманий хлопець з головою Сократа вражав уяву начальника будівництва наполегливістю, молодечою одчайдушністю, для якої ніби не існувало перешкод. Юнак все цікавило, все заціпало, навіть те, що, здавалося, було поза його обов'язками. Це був спеціаліст широкого

профілю, і ніхто не здивувався, коли одного разу хлопця запросили на оперативку. На оперативки, як відомо, приходять командири виробництва, начальники дільниць, виконроби. І ось серед них — Віль, студент, яких називають «п'ятихвилиниками», або «без п'яти хвилин» інженерами...

Ясна річ, усього цього було б замало, якби Віль не мав ще багатьох чеснот, котрі, на думку начальника будівництва, возвеличують людину. Віддаючись повністю своїй клопітній праці, Віль з не меншим інтересом цікавився сучасними проблемами теоретичної фізики, читав усе, що міг дістати, про досягнення кібернетики, уважно стежив за розвитком космогонії, футурології, соціології... Книжник — так звали цього мовчазного і зосередженого юнака. У поняття «книжник» вкладалося чимало іронії, але коли треба було одержати вичерпну відповідь чи інформацію про складний технічний термін-поняття, зверталися до книжника... Книжник байдуже ставився до зваб життя, зневажав людей, котрі захоплюються картами, футболом, риболовлею і чаркою. Та що чарка, коли навіть їжа, ота смачна і вишукана їжа, викликала у книжника відразу. Подумати тільки, оцей здоровань до їжі ставиться, як до необхідного, але обтяжливого чи навіть дуже обтяжливого обов'язку, гостро картає ненажер, які звичайний фізіологічний акт — сніданок чи обід — перетворюють у затяжний і марудний ритуал.

Закоханий у машини, в книги, Віль ніколи не замислювався над проблемами, які пекли душу, скажімо, такого романтика, як дід Горобець. Ерудит знав, що наша країна за запасами природних скарбів перевищує будь-яку найбагатшу в світі. Це з одного боку. З другого — країна наша протягом кількох століть відставала в технічному розвитку і тому жила по-злиденськи. Цей історичний парадокс розшифрував Віль дуже просто — все залежить від того, в яких умовах живе народ. Під словом «умови» Віль розумів буття, яке визначає свідомість. Ясна річ, юнак мав на увазі головного винуватця відсталості — царський режим, який гальмував розвиток країни, душив таланти, заковував у кайдани кожную свіжу думку і прагнення. Після революції настав час творення нового, зразкового матеріального і духовного світу. Для цього є всі передумови — творчий характер соціального ладу і невичерпні багатства природи. Це підвалина, ґрунт, на якому виростає

нова свідомість, свідомість господаря, творця чесного, справедливого світу.

Хоч які були у Віля сталі і категоричні погляди, однак навіть цей здоровань хмурнів, коли поглядав на димар. Стоїки теж люди, а людині властиво не лише теоретично розмірковувати та мріяти, а й практично існувати. І саме конкретне Вілеве існування засвідчувало йому, що відтепер шляхи його життя все тісніше переплітаються з шляхами життя діда Горобця, адже рано чи пізно треба буде скидати шапку, ставати в парі з Даринкою перед ясні очі діда та баби і просити благословення... Це — по-перше. А по-друге — він ненароком, у запалі суперечки, пообіцяв тому ж дідові Горобцю димоуловлювача, який усе захистить. Пообіцяв, бо чув на одній з оперативок розмову про якісь там фільтри, але суті справи не з'ясував і ось тепер боявся...

Якось на черговій оперативці Віль скористався з паузи і кинув зі свого кутка, де завжди сидів:

— Навколишні села побоюються, що ми засиплемо їх сажею... Хотілося б знати конкретно...

Начальник будівництва, кліпаючи запаленими очима, здивовано розвів руками, нічого не відказав, оголосив оперативку закінченою, а коли всі вийшли, притримав юнака за рукав.

— Пробачте, про яку сажу мова? — спитав. — Вам годилося б вживати технічні терміни...

Це було сказано з докором, з нотками невдоволення. Начальник будівництва добре знав хлопця, сам узяв його на роботу, призначив на відповідальну ділянку. Більше того, звичайного робітника-монтажника запрошує на оперативки, ніби той керує дільницею... І ось тепер має вислуховувати від свого обранця кумедні запитання. Десь там, на магістралях країни, простоюють поїзди з дуже потрібним устаткуванням і матеріалами для будівництва, зриваються строки прокладання під'їздних шляхів, хтось не завіз у магазини свіжої риби, а цей хлопець ніби стоїть осторонь від усього цього і питає про сажу...

— Люди прозвали нашу трубу сажотрусом, — нарешті каже Віль. — Вони не звикли до технічних термінів і висловлюються досить просто...

— Простота, — зітхає начальник і стискує долонями скроні. Потім видобуває з свого службового столу невеличку облатку, запиває її водою. Стріпує сивим чубом, ніби одганяє якусь настирливу думку, заплющує очі і

сидить кілька хвилин мовчазний, понурий.— Якби ж воно було так просто,— нарешті мовить він.— Увесь світ зараз ламає голову над цими проблемами...

— Мене не цікавить увесь світ,— рубає з плеча Віль.— Мене цікавить наше будівництво... Як мені відомо, воно ведеться на передовій науковій основі. А раз так, то все тут має бути передове і наукове.

Начальник будівництва не образився на Віля за грубий тон, він сидів і про щось думав. А коли додумав, коли знову стріпнув сивим чубом і розплющив очі, то сказав:

— Досі я вважав, що ви цікавитесь і проблемами світового масштабу.

Віль втямив, на що недвозначно натякав оцей заклопотаний і виморений чоловік. Він схаменувся:

— Пробачте, я не так висловився... Читав про пошуки ефективних очисних засобів. Знаю, що над цим б'ється уся світова наука... Навіть в ООН заговорили... Що й казати, проблема! Димлять у небо заводи Руру, Детройта. Крім того, крім того...

Віль змовк. Ні, не скажеш оцій поважній людині про те, що мав необережність, мав зухвалість пообіцяти одному запопадливому охоронцеві природи приборкати «сажотруса», адже це прозвучало б дивно, адже йшлося б не лише про перевищення повноважень, а й про щось надто вже особисте, інтимне... А коли у велике і всезагальне вторгається особисте, тоді клади свої клейноди і свою булаву полководця. Це вже так, з цим нічого не вдієш. І саме тому, мабуть, оцей стомлений і хворий чоловік, оцей сивий начальник так не полюбляє категоричні твердження, він завжди розважливий, твердий, але поміркований. Адже знає: хто багато обіцяє, той ризикує сплачувати високі проценти.

Начальник і зараз не заперечив у відповідь на досить-таки запальну тираду майбутнього інженера, а зітхнув і сказав примирливо і навіть лагідно:

— Добре, що берете близько до серця усе, що тут у нас діється. Навіть, як ви його назвали? Ага, сажотрус... Подумати тільки, яке слово... Хто його вигадав, не знаєте? Чи не той дід, що ото втелющив лисицю вам на поріг?

— Лисицю? — здивувався Віль.— Дохлу лисицю? А звідки ви знаєте?

— Розповідали люди...

— Не думав, що дід такий затятий...— пробурмотів Віль і чомусь почервонів.

— Ага, то ви знаєте? Мабуть, рибалка чи мисливець?

— І перше, і друге, і третє...

— Он як! А що значить третє?

— Мій тесть... Таки побувала ота лисиця у мене біля порога...

— Це ж як? Весільний подарунок, чи що? — Начальник будівництва засміявся. — Оце так дотепник...

Він підвівся, глянув у вікно, звідки видно увесь будівельний майданчик, Дніпро і його безмежну далечінь. Постояв мовчки, розглядаючи краєвид, потім кивнув Вілеві, запрошував і юнака поглянути навколо та помилуватися. А далі:

— Бачите наші маленькі Ніагари? Он вони, збігають униз, до річки. Збігають ще не водою, як і належить Ніагарам, а терасами, бетонними квадратами. Ото мені клопіт... А сажу ми навчилися виловлювати, є у нас електричні фільтри для цього. Їх зараз монтують, підіть подивіться. Проектна потужність цих фільтрів — дев'яносто вісім процентів. Розумієте? Дев'яносто вісім процентів сажі буде виловлено. Це не так уже й мало. Так що сажотруса не буде. Куди складніше з водою... Самі знаєте, що води нам потрібно багато, дуже багато. Півмільйона тонн на добу лише для одного блока! Так ось, частину цієї води ми змушені повертати назад, у річку. Але ж вода гаряча... Це ми з вами її підігріємо, охолоджуємо пару. І тут втрутиться «болячка віку» — санінспекція. А разом з нею ще одна болячка — рибінспекція... От і крутіть! Всі оті інспекції не що інше, як державні органи з великими повноваженнями, включно до права вето... Воду ми підігріємо аж на сім градусів, а дозволяється лише на два. Така вимога рибінспекції... якщо не сказати — риби. Для того й будуємо оті Ніагари... Пропустимо через них воду, понизимо температуру, риба не скажитиметься на нас з вами...

Він зітхнув, — розпочинав будівництво дужий і енергійний, тепер має затьмарений втомою зір і хворе серце, — відступив од вікна, витяг пачку цигарок.

— Ви прийшли до нас, коли вже закінчилися марудні усушки й утруски, тобто усі оті безконечні клопоти з проектом. Скільки інстанцій пройдено! І кожна питає: а як там, а що там? Ви мусите знати, дорогий мій, що зараз проект не затверджується і ніхто й копійки не дасть для його здійснення, якщо не буде спроектовано і доведено науково, тобто експериментально, ефективність очистки усіх виробничих залишків: газу, води, диму... Кажете —

просто... Так просто, що голова обертом іде... Раніш було легше нашому братові, та оте «раніше» відійшло в минуле назавжди...

Закашлявся, випив води і додав:

— Тільки невігласи вважають, що ми, будівельники, й уночі не спимо та все думаємо над тим, як би побільше води та повітря отруїти... Ніби ми не люди і не тим самим повітрям дихаємо, що й вони, не ту воду п'ємо...

Віль похилив голову. Де й подівся його запал, його воєвничість, його задерикуватість. Почувався так, ніби він оце ломився у відчинені двері... Спокійний тон розмови розтопив лід, юнак тепер уже був цілком переконаний, що цей заклопотаний і виморений чоловік спромігся на неймовірну витримку, аби не висміяти оті казочки про сажотруса, аби не виставити його, молодика, за двері ще відразу після оперативки... Він не захищався, не нападав, а міркував уголос, ніби скаржився на тяжку ношу, що лягла на його плечі, ніби шукав підтримки чи бодай співчуття. Хто його знає, може, він, оцей сивий чоловік, досить самотній, а що хворий — це видно всякому. Але ніхто у нього не питає про це, всі йдуть сюди з вимогами, з претензіями, скаргами і проханнями. А він мусить залагоджувати, давати раду, пильно стежити, аби завтра десь не сталося затримки чи несподіванки, і не тільки там, на будівельному майданчику, а й там, де закладається клуб чи пральня... Шплінт, цегла, труби, цемент, бензин, метал, дріт... і дитячі ясла, легкові машини, посуд, а ще — сірники... Не везуть торговці сюди сірників, хоч плач, хоч скач! А його ж питають... А таки можуть спитати, бо зараз так — не тільки енергоблок чи там насосна станція належить до першої черги, тепер до тієї першої черги долучено житло, свіжий хліб, м'ясо, сірники... Отак зваживши, Віль примирливо і ніяково пробурмотів:

— Пробачте мені... Скільки забрав у вас часу! Як то кажуть — за дурною головою...

— Ні, ні! — заперечив начальник будівництва. — Аж ніяк! То — добре. Страх люблю допитливих і неспокійних. Сам такий... Ну, бувайте!

«Лихо моє, ти тут? З якої причини?»

«Уяви собі — без причини...»

«Без причини нічого не буває...»

«Це в теорії, а в житті?»

«І все ж... Скажи! Невже?»

«Здогадався? Так знай, що ти помиляєшся! Я не з тих, котрі упадають... Я не Ярославна!»

«Авжеж...»

Він тупцює біля її порога, біля її голубої фортеці, він не знає, де подіти свої великі і забруднені руки, винувато кліпає очима, тре перенісся. Вона знає все наперед, як воно буде. Все до дрібочки. Вивчила. Запам'ятала. Навіть коли він мовчить, то й тоді в рухах, в очах, на широкому чолі виписано його думки і слова, котрі мають зірватися з вуст. Після отого «авжеж» буде така тирада:

«Кожен чоловік мріє про свою Ярославну...»

«У наш вік? Подумай, перш ніж відповідати!»

Він неодмінно потре перенісся. Потім блимне сірим оком. Потім скаже:

«І в наш вік...»

«Щоб стояла на валу і чекала? Щоб квиліла, здіймаючи руки до неба? Щоб...»

«Доволі! Кожному своє...» — отак він випалить, це вже точно, вона знає його. Одрубає і змовкне, замурується сам у собі.

Люда замислюється.

Ось уже скільки днів майорить над шелегою її кличне знамено, її одмітина з шовку. Усьому світові видно її фортецю, її голубу звабу. Не один погляд затримувався на тій одмітині, не один човен приставав сюди, ніби ненароком, ніби у того човняра заглух мотор або йому конче треба постояти на цьому переказі, щоб спробувати щастя рибальського. Вона чекала іншого... А він не йшов, не йшов, не йшов!

Жіноча довіра не має меж, ось чому. Люда ще вірила, бо садила квіти на піску. Квіти на піску! Він не може не помітити цього, адже ерудит, мислитель! Таке може зворушити навіть холодне і байдуже серце. Квіти на піску... Вони таки приймуться, бо їх освячено надією і коханням...

А Журавлинка жила собі серед піщаних пагорбів і не помічала, як зростали квіти на піску...

Журавлиниці зараз не до голубих наметів, адже кожного літа вона бачить їх сотні, не тільки голубих, а й червоних, зелених, оранжевих, синіх. На тому березі, як тільки пригріє сонце, з'являється спочатку один чи два намети, потім долучаються ще кілька, а далі — вже ціле полотняне містечко курить примусами, виповнене дитячим вереском,

півнячими зойками і транзисторними переливами. Мешканці великого міста, діждавшись тепла, поспішають на волю, на тихі води і ясні зорі, щоб пожити собі на здоров'я і на втіху.

Однак була ще одна причина, чому завжди завбачлива і допитлива Журавлинка не помічала отого претензійного голубого намету, який було видно на півсвіту. Поряд, біля самого села, йшло будівництво, яке забиало всю увагу і всю журавлинську снагу: що воно тепер буде? Як поведеться Журавлиніці за нових і несподіваних обставин?

З-під густих вій дивляться на світ уважні очі. Мабуть, ще ніколи оді очі не були такі уважні і пильні. І що ж то за світ такий незвичайний! Купка старих осокорів над озером, два вигнутих крила хат, пагорб дерезовий, самотня шовковиця біля шляху... Іншого разу Люда навіть не поцікавилася б існуванням якоїсь там Журавлинки, пройшла б мимо, так і не дізнавшись, що на світі є просмолені довбанки і терпкі квасці, що збадьорюють тіло й гамують спрагу.

Терпкі квасці і оця шелога... Та жовті піски навколо. Що ж, сама вибрала, сама попросилася сюди на практику. Могла б поїхати куди завгодно, побачила б світу! Хочеш — на Ангари, або в Ленінград, чи навіть у Крим... Увесь світ перед тобою як на долоні. Знехтувала усім, вибрала Журавлинку. Навіть од гуртожитку в селищі відмовилась, кімнату не схотіла наймати. Хай бачить книжник — вона теж з одержимих, легко може обійтися без зручностей, навіть без веселого товариства...

Люда дивилася на цей світ, а думала про одну людину. Віль... Та невже книжник, отой загадковий Ейнштейн, міг раптом поселитися тут надовго, коли не назавжди? Для цього треба мати серйозні підстави. Де ж вони? Ота загальна і досить випадкова їхня суперечка? Ой, ні, суперечки точаться повсюди, без цього не обходиться в жодній сім'ї. Тут щось інше...

Сьогодні вранці вона бачила, як мчав на мотоциклі її Вілій, її дивак-книжник. Кушпелив піщанкою дорогою, а позаду сиділа дебела журавлинська мавка. Чому мавка? А тому, що так її, певне, називає Вілій, любить це слово... Вона обхопила руками мотоцикліста, прикипіла до нього усім єством... У тієї мавки, певне, рум'янець на всю щоку, хрипкий голос і лексикон лісничихи...

Люда стріпнула золотою зачіскою. Вона ревнує? Та не може бути! Це все оця самотність, оця шеллога і ніч, що насувається невблаганно. Яка ж це буде ніч? Друга, третя? Скільки б їх не було, але вони здаються вічністю, бо так тут тоскно і мулько. Люда намагається зосередитись і пригадати всі ночі, що промучилася тут, але перед очима знову постає ота дебела журавлинська дівка в гумових чоботях. Якщо треба буде, вона, Люда, добереться й до неї, тицьне її пальцем межи очі, питає:

«Це ти? Ти зважилась?»

Дебела журавлинська мавка вишкірить зуби, хихикне:

«Та я ж, та ми ж...»

Люда. Я не кажу, що ти зважилась на лихе. То не моє діло... Я тільки хочу застерегти, бо ти не знаєш книжника... Коли він втупиться у свою книжку, то забуває, як його звати...

Мавка. У нього таке чудне ім'я...

Люда. Не в цьому річ. Зрозумій, якщо він здатний порвати зі мною, то...

Мавка. Я нічого про це не знаю...

Люда. Ще б пак! Всі мужчини однакові... Та я не про це: зрозумій, якщо він міг порвати зі мною...

Вона вдруге і втретє повторила оте «зі мною», надала найбільшої ваги цим двом словам, щоб такі втовкмачити обмеженій журавлинській дівці сутність, досить небезпечну для неї, якщо тільки у мавки є кебета. Справді, перед мавкою стояла висока і ставна дівчина з золотими хвилями на лобі, з тонкими рисами обличчя, з палаючими очима і такими звабними ямочками на білих щічках, що можна сказитися...

Мавка мовчала. У неї мають бути зашироке вилицювате обличчя з ластовинням, червоні руки і великі ноги... Так, так, великі, якщо ти все життя носиш гумові чоботи. Потім, потім у неї має бути долоня, як праник, круглі сірі очі, мов у сови... І ось ця журавлинка мала б за такого випадку схлипнути і заявити:

«Я нічого не знаю, не хочу знати!»

«Ти повинна знати,— скаже їй Люда.— Повинна знати правду. Всю».

«У чому ж та правда?»

«А в тому, що Віль тебе не любить, ніколи не любив і не полюбить ніколи. Хіба тобі не видно? Якщо він міг порвати зі мною...»

Аж тепер журавлинська дівчина розплющить свої круглі совині очі і подивиться на ту, котра стоїть перед нею. Подивиться і зачудується:

«Яка ж ви гарненька, як лялечка, як артистка...»

«На жаль, я не артистка і не лялечка, а законна жопа вашого квартиранта...» — відповідь переможно Люда.

Що станеться з мавкою після цього! У неї, певне, з подиву і переляку одвисне нижня щелепа, великі круглі очі витріщать ще дужче, вона вдарить руками об поли і загососить, проклинаючи увесь мужський рід.

Люда трохи потішилася намальованою картиною, такою бажаною, хоч і створеною досить-таки невибагливим художником, який знався лише на двох барвах — на чорній і білій... Навіть не білій, а рожевій. Люда сама відчула це, адже уявила все так, як того хотілося б їй. Але ж справжня мавка може виявитись куди далекогляднішою і мудрішою, ніж ота, що привиділась. У неї можуть бути не круглі совині очі, а карі оченята з бісиками... І цілком ймовірно, що не мура вона, і ноги в неї чецурненькі, і долоньки ніжні, не схожі на праники... Хіба вся ота краса дівоча — рідкість? Що ж тоді?

Люда не хоче, боїться зараз думати, що тоді станеться. Вона бачить, як густо сіє шелюга фіолетові пилинки, як граде із завалів і лісу темрява, ще вечірня, несмілива і трепетна, але за якихось там півгодини вже стане густою, як смола. Ще одна ніч тут, у шелюзі...

У Журавлинці грає гармошка. Світяться тьмянні вогники. Люда вдивляється у ті вогники, серце у неї щемить, сум огортає душу. Журавлинці, певне, всідаються до своїх сімейних столів, вечеряють. У низьких хатах з маленькими вікнами зараз прохолодно і затишно, навіть урочисто. Дорізки притрушено свіжою лепехою... Блимають голубими вогниками телевізори. А в тій хаті, де Віль і його дебела мавка? Люда так і не помітила, коли вони прошмигнули на своєму мотоциклі додому. Чимало тепер тут мотоциклів, чимало тепер мчить мотоциклістів, що везуть на задньому сидінні своїх мавок у комбінезонах...

Так ось та хата... Віль читає газету, а мавка ставить на стіл тарілки. Ні, не тарілки, а миски і дерев'яні ложки... Тут ще й досі їдять переважно дерев'яними ложками, а галушки витягують із миски гострими шелюговими шпичачками... Бачила Люда одну таку вечерю, коли ходила купувати молоко... Та що ж там ще у тій хаті, де книжник почитує газету? Мавка старається з усіх сил, щоб догоди-

ти квартирантові. Квартирантові? А може, не тільки квартирантові? Віль такий настирливий і нетерпеливий...

Ну, так що ж далі? У Люди досить бідні уявлення про сільський побут, вона ніяк не може домалювати оту вечерю... Вона вже бачить зовсім іншу картину: перед круглими очима здивованої журавлинської мавки раптом сягнув високим блискучим чолом геній-теоретик, це вона, Люда, показала їй отой портрет, що стоїть у неї в наметі. Показала і прорекла:

«Глянь, це його бог. Ось кому він служить, кого ставить над усе. Ти хоч знаєш, хто це такий?»

М а в к а. Не знаю...

Л ю д а. Так я й думала. Так ось — це Ейнштейн... Говорить це тобі про щось чи ні?

М а в к а. Фізик...

Л ю д а. Ага, чула... Але знай — для Віля це бог. А ти лише весталка... А весталок беруть, коли треба, і кидають, коли захочуть.

Ой, знову не те... Ні, ні, вона не прохопиться й словом про весталку, бо тоді ота хитра, хоч і темна селяночка може подумати, що й вона, Люда, для нього весталка. «Це ви з власного досвіду?» — адже він її вже давно покинув.

Люда ще раз рішуче стріпує золотим волоссям, прямує до намету, бере його на всі заціпки, щоб не лишилося й щілини, куди може пролізти ящірка чи цвіркун... Всідається на м'якому надувному матраці, з'їдає дві тверді вівсяні галети і випиває три ковтки холодної кави. Все. З вечерю його в покінчено. За ніч не відкладеться жодної зайвої крихти жиру чи підступного холестерину...

Спати, спати! Після ночі настає день, а новий день — надія. І здійснення жадань. І нові зустрічі... А серед них ота, котру так очікувано і так вимріяно. Вона буде! І ще ніхто не може сказати з певністю, на чію славу сурмитимуть сурми...

Люда склепила повіки. Спати їй аж ніяк не хочеться, але вона, вірна вченню його в, кілька разів повторює оте слово «спати, спати» і швидко засинає.

Полишмо одчайдушну молодицю у спокої, поспитаємо себе про таке: чому люди так часто видають бажане за дійсне? Хочуть швидше доскочити вимріяного ідеалу? Зачерпнути повними пригорщами щастя? А скільки ж натерпілося людство од такого куцого і, просто кажучи,

по-дитячому наївного прагнення... Заплющувало очі на реальну дійсність, брало за норму тільки вимріяне і бажане. Суворе життя нещадно розвіювало солодкі марення, і тоді ті, хто був заколисаний власними словами і власною уявою, втрачали віру... Історія засвідчує чимало випадків, коли навіть талановиті полководці, засліплені у такий спосіб, програвали вирішальні битви... Та й у наш час ще не перевелися люди, котрі перебувають у полоні рожевих уявлень. То цифру підженуть так, що хоч танцюй, то ймення або назву підберуть таку, що стає ніяково... Ось хоча б із цією Журавлинкою. Назва у села чудова, а вже дехто, почувши про нове будівництво, яке тут розгортається, розмірковує над тим, щоб перейменувати старовинне село. Одні кажуть, що буде воно називатися Світлим, другі запевняють, що Сонячним...

Чимало є причин для того, щоб люди отак, не озираючись, сприймали бажане за дійсне... Серед тих причин є одна, досить підступна і корислива: можна солодко спати, як оце спить Люда.

Уся Журавлинка давно гомоніла про те, що у старій хаті діда Горобця щось коїться. Пов'язували цей негаразд, звичайно, з тим квартирантом. Як же це так? Ну, ти, приміром, втерся у довір'я, знайшов у дівчини якусь там чутливу струнку, вміло загравав на ній, і вже дівчина безмовна і безвольна — твоя. Правда, траплялося таке й раніше. Але ж знай і звичай, ставай перед яснії очі своєї совісті, тобто перед дідом та бабою, і проси благословення. Якщо ти не сприймаєш цього древнього і, може, навіть церковного слова, адже, певне, безбожник, тоді подумай сам, як чинити за такого випадку. Справа ж не в словах, а в ділі. А діла того гарного щось не видно та й не видно, і вже селом поповзли чутки й пересудки, хтось там уже зітхав, нібито співчуваючи, хтось уже накручував зайвину, гудячи усіх метушливих і горлонанистих молодих зайд, котрі красуються комбінезонами і мотоциклами, а не виказують іншого і куди важливішого — пошани до звичаю. Одип, подекують, квартирував, квартирував, поки не затяжіла дівка, а тоді знявся і майнув аж у Братськ — лови вітра в полі. Інший бупікто взяв у господаря гроші, понавозив у двір залізничця, артезіан пообіцяв пробити. Бив, бив, дістався-таки до води, накачав десять відер, а через тиждень і вода втекла кудись і квартирант щез. Еге, за цими буді-

вельниками пильнуй та пильнуй, бо народ кочовий, непосидючий, надто коли має на чому втікати, як отой в окулярах, що замешкав у діда Горобця.

Чи чула про ці плітки Даринка? Чула і знала вона все. І про пересуди, і про голубий знак, що майорів на тім боці. Однак Даринка належала до людей, котрі вміють чекати. Отож і чекала, тривожно розмірковуючи над тим, як повернеться до неї доля. Даринка була досить мудра дівчина, аби зрозуміти головне — пиво стає міцним і добрим лише після того, як перебродить. Хай переважить любов — хтось із них двох буде тоді щасливою. Або вона, Даринка, або та, що напнула своє вітрило по той бік ріки і жде чуда.

Не можна бути достоту певним, що Даринчине рішення усім сподобається, бо ж відомо, що за любов треба боротись. Хтось, може, розуміє це так, що варто трохи поскубти суперницю, вчепитись їй у коси, подряпати обличчя, або ж навпаки — спробувати пробудити в неї великодушність ясними сльозами безвиході. Так, мовляв, і так, дорога жар-птице, ти ще топчеш стежку до його серця, а я вже не лише серце розділила з ним, а й ложе. Ні, Даринка на таке не здатна, вона успадкувала інше від роду свого — розважливість і поміркованість. Навіть великодушність, якщо хочете, бо коли одного разу Віль, заклавши за голову руки і вдивляючись пильно в стелю, сказав: «Знаєш, там, на березі, Люда...», Даринка зупинила його: «Це твій клопіт, ти вже сам яюсь...» Віль змовк, звів погляд на свою чудну Даринку і довго дивився на неї, ніби бачив уперше. Після того розмови на цю тему в них не виникало, і так тривало доти, поки одного вечора Даринка почувала:

— О, мала Горобчиха йде... Запопала приймака й анічирк.

Інший голос, куди зловтішніший:

— Так кожний може запопасти, якщо ляже з першого вечора в ліжко.

Третій голос:

— Це їм не первина... Хіба Уляна не так зробила? Взяла Петра за руку і потягла на пагорб...

Даринка ніби спіткнулась, так боляче вразили оді ненароком почуті слова. Вона поверталася берегом з будови, милуючись фіалковими барвами тихого вечора, піднялася на вулицю, яку в Журавлинці знедавна почали жартома називати Хрещатиком. Хрещатик — то не просто вулиця,

але ще й площа, посеред якої стояв ларьок, єдина, як ми вже казали, прикраса і гордість Журавлинки. Хрещатик то й Хрещатик — хай буде. В суботу, коли з міста приїжджали до батьків та дідів молоді хлопці й дівчата, на Хрещатику завжди було гамірно і тісно.

І зараз людно — не пройти. Хто у відпустку, хто лише на один день, адже завтра вихідний, а хто на розвідку: як тут, що нового? Кажуть, тепер і тут, у селі, платять добрі гроші і показують картини в клубі. Дарма, що клуб той за півтора кілометра од села, аби він не був на замку... Походжають по споришу, по моріжку, бо випав дощ і пісок береться на високі каблучки. Здебільшого походжають дівчата, їм би оце постукотіти каблучками по асфальту, сипонути дробом по паркету в танцювальному залі чи навіть у фойє кінотеатру... Хто в максі, хто в міні, а хто в брюках і в жакетах — костюм амазонки. А чому б і ні? Хіба тільки Владі чи Бардо можна? Походжають, приглядаються до хлопців, до можливих суперниць, до знайомих і незнайомих, прислухаються до тріскотіння мотоциклів — хто знає, може, тут гасає на «Яві» чи «Іжаку» і твоя чубата доля? Все може бути, адже не секрет, що он Даринка, наприклад, не кинулась у місто, а сиділа, сиділа, аж поки до неї женишок сам постукав у віконечко. Хіба у містах так уже й стають женихи в чергу, ловлячи дівчат за руки? Кого ловлять, а кого й ні. Даринка, кажуть, не ловила, а спіймала... Правда, щось там у неї не все гаразд з тим мотоциклом, не добереш, у що й вірити, — люди всяке говорять.

Ось із такого гурту молоді й почула Даринка оті пекучі слова про себе і свій рід. Те, що стосувалося її особисто, могла б пропустити і повз вуха, але оте: «Хіба Уляна не так зробила?» вразило в саме серце. Зачеплено не тільки її, Даринку, а й рідну тітку, а це вже ніби ганьба на увесь рід, на всіх кривних родичів.

Пекучий біль пройняв Даринку. Спершу хотіла було зупинитися і мовити до гурту: «Добрий вечір», тепер же гордо піднесла голову і так пройшла аж до шовковиці. Отут, під шовковицею, Віль уперше мовив їй слова, які все змінили в її житті, і вже після того вечора вона переступила поріг, за яким не було вороття. Так, це було саме тут. Вони пізно поверталися додому, мотоцикл, як на зло, не заводився, пішли бережком, йшли довго, не думаючи про те, що завтра рано вставати і теж пішки простувати на будову...

— Даринко, розумієш, так воно вже склалося... — казав Віль, стьобаючи себе по чоботях лозинкою, яку виламав ще там, у березі, — що я не байдужий...

— Як мало для того, щоб пропонувати отаке! — жажнулася Даринка. — Не байдужий... Я теж не байдужа... ось до цієї шовковиці: чи зацвіте вона наступного літа, чи ні?

Віль перехопив її погляд, осудливий, іронічний.

— Я не знаю, як тобі сказати... Як точніше сказати. Не вчився цієї премудрості! Хочеш, іди до мене зараз, сьогодні. Назавжди. Дружиною моєю. На все життя.

Вона тоді засміялася, зареготала силовано і голосно.

— Отак? Як з мосту та в воду?

— Я ж сказав; на все життя. Я, здається, маю право на довіру. Повір мені, я ж люблю тебе...

Ах, ось як! Він таки сказав оте кляте слово, сказав не так, як читано в романах, як співається в піснях, а так, як йому вдалося, як зумів. Пахощі луку, лісу, води, квітників, зоряного неба, нічного туману паморочили, а слова, короткі, недоладні і чудні, але солодкі, тривожно солодкі і п'янкі, як хміль, нуртували кров, били в скроні. Даринка йшла, прихилившись до його плеча, він стискав її гарячу спітнілу руку, зазирає у вічі і повторював: «На все життя, на все життя, на все життя...»

Вона відказала лагідно:

— У нас дівчину сватають не так... Освідчуються, потім просять дозволу у батьків, потім подають заяву до загсу.

Він аж задихнувся від тих слів. Адже перед справжніми почуттями всі оті звичаї і ритуали ніщо, пух, трава, вітер.

— Ти мене не розумієш, Даринко, зовсім не розумієш, — спромігся-таки мовити. — Як погано, коли люди не розуміють одне одного...

Він уже скаржився, він картав її за тривіальність, за старомодність. Правда, картав без запалу, бо все одно вона його не збагне, бо у них різні погляди на життя. Це вже був ніби відступ, ніби зречення, і Даринка злякалася, навіть жажнулася того, що ось уперлася, ніби корова, яку штовхають на лід. На той гладенький лід, що слався під її ногами, вона охоче ступила б, якщо б навіть довелося провалитись.

Вони йшли тепер площею, мовчали. Він мовчав, як здавалося Даринці, тому, що вже захитався у своїх намірах, а вона тому, що згадувала свої слова про давні звичаї роду і ніяк не могла пригадати, чи говорила їх з усією категоричністю, чи так, для годиться. Врешті, не пригадавши,

раптом зупинилась і сказала, поглядаючи на той бік річки
— А там?

Це вона вперше сказала про ту, котра трималася сухо-го берега, вкритого шеллогою, хоча раніше навіть слухати про неї не хотіла. І відразу, як тільки поспитала про те, Віль пожвавішав, у нього, здається, й очі засвітилися тим, недавнім блиском, і слова знайшлися, і мовчанка урвалася.

— Там у мене нікого немає.

— Але ж намет стоїть...

Відказавши так, Даринка глянула на той берег, ніби могла в темряві побачити ненависний їй голубий намет.

— Хай стоїть хоч до всесвітнього потоку. Я сказав уже...

Додому поверталися пізно. Даринка ослабла, тепер уже нічого не відчувала, окрім його міцної руки, на яку вона так хотіла спертися в житті. Вона вже не могла навіть уявити, як це можна прожити бодай день без відчуття цієї сили. Більше того, дівчина тепер зрозуміла, що настав її вирішальний час, її дівоча золота мить. Кожна дівчина чекає цієї миті, важливо її не пропустити, бо ще ніколи не зазнав щастя той, хто не йде до своєї долі сміливо і рішуче. І коли вона ще раз почула його благання про довіру, вже не боронилася, а тільки сказала:

— Дивись тільки, щоб батьки не знали...

Віль глянув на свою кохану. Перед ним стояла дівчина, найвна і така чиста, що він сам собі поклявся ніколи не скривдити її.

Отак воно гадалося, та не так сталося. Темна з лиця, вкрай збентежена Даринка непомітно для старих шаснула у свою комірчину і впала на ліжку. Це вона вперше плакала відтоді, як вихором влетів у їхній споришевий двір Віль-мотоцикліст.

Він же, забарившись на зборах, мчав у цей час по вибоїстій дорозі до своєї Даринки, до свого юного щастя, яке було йому наче винагородою за тяжкий трудовий день. Ось він скоро загуркотить по подвір'ї, Даринка хутко вийде, зіллє йому на руки, подасть свіжого рушника і поведе у світлицю, де вже накрито стіл... Та сподівання ці виявилися марні. Даринка не вийшла назустріч, вона навіть не відчинила йому дверей, хоч він стукав до її кімнати настійливо і з острахом, запідозрюючи щось недобре. Той стук зачула баба Горпина, вийшла, сказала:

— Не руш її, хай поплаче.

— Поплаче? — здивувався Віль.— Що сталося?

— Те, чого треба було чекати, — люди говорять. Не по закону у вас почалося, ось і масте. Я вже давненько знала, та не говорила. Тепер, видно, й до неї дійшло...

Баба Горпина захлипала, бо такі відчула свою провину, адже в усьому потурала та примовчувала, хоча дід сердився і докоряв кожного божого дня за поступливість і безвольність.

— А тепер як у приказці тій: і Гнат не винуват, і Килина не винна, тільки хата винувата, що впустила на ніч Гната... Якби знала, не пустила б тебе, чорта...

— Мене не пустили б? — жахнувся Віль. — Законного чоловіка вашої Даринки?

Баба Горпина на ту чудернацьку Вілеву фразу відповіла з перчиком:

— Законний? Ану покажи документа! А благословення спитав у діда? Кажі!

— Ось що! — прогук Віль і раптом усміхнувся. — А я думав, щось сталося серйозне... Якщо в цьому річ, тоді... Благословляйте, Горпино Степанівно!

— Не так, синку, треба ж до діда спочатку, ось я його покличу.

Баба Горпина кинулась будити діда, хоч той зовсім і не спав, а тільки вдавав, що спить. Довго одягався, крєктав та взував черевики. Нарешті вийшов, поблимав сердитими очима, а коли почув довгождані слова, сам вивів онуку, сам звів до купи їхні руки і змусив скріпити союз прилюдним поцілунком.

Оця прегарна несподіванка настроїла діда Горобця на оптимістичний лад. Коли так добре повелось в хаті, то й хата мусить бути на висоті, як тепер кажуть, тобто час уже критичніше поглянути і на оту стріху, що взялася зеленим коржем, і на вутлі сіни. Он сусіди давно пообтикали свої домівки білими прибудовами, розвели виноград, міські квіти посадили... Досі дід Горобець тримався всього старого і узвичаєного, але ж часи змінилися. У його хаті живе зять, мудрий книжник, він страх полюбляє чистоту і привабливий вигляд... Правда, поговорюють, що незабаром усі журавлинські хати поляжуть під новим містом. Та коли те буде! А може, й не буде ніколи! Врешті, якщо навіть місто сягне аж сюди, упреться лобом у дідову хату, ще не відомо, як воно там обернеться. Може обернутися й так, що Віль заступиться за свою хату, якщо тільки її

добре опорядити, вкрити шифером чи ще краще бляхою... Так, мовляв, і так, навіщо ж ламати-переводити добро, коли он скільки будівельників ще не мають де жити?

Странно обміркувавши все це, дід Горобець одразу взявся за діло. Десь він бігав, у когось щось питав, разів зо три побував на ДРЕС, а потім ніби стихився, заспокоївся і став чекати. Довго чекати не довелося, бо однієї темної ночі у вікно до діда постукали, дід вихопився надвір, побачив біля воріт вантажну машину, і йому аж дух перехопило. Пошептавши з двома молодими хлопцями, які оце приїхали на автомашині, швиденько одчинив сарай і за півгодини вже мацав у потемках блискучий і такий гладенький шифер... Впевнившись, що хлопці не одурили, а поклали рівно стільки листів, скільки треба, дід, щасливо усміхаючись, тихенько зайшов у хату, ліг і замріявся. Ось він завтра чи позавтра вибереться на хату, скине старі сніпки соломи, обдивиться крокви, якусь там трухлявку замінить, потім гукне бабі Горпині, щоб подавала йому оті блискучі білі листи. Він сам вкриє хату, вкриє, як і належить, рівненько та щільненько, щоб жодна краплина дощу не проникла.

Хоч було далеко за північ, дід ніяк не міг заснути, все прикидав та приміряв оті блискучі листи до старих лат, зітхав і крутився. Уявляв, як воно все буде. Ось його молодята примчать на мотоциклі додому, стануть біля воріт, розведуть руками. «Чи ми додому потрапили, чи до сусідів?» — питає Даринка і щасливо засміється. А мовчазний зять нічого не питає, тільки задоволено потре переїсся і схвально кивне головою. І на цьому спасибі, дороженький зятюку, почекай трохи, я ще тобі не таке утну. Поставлю таку простору веранду, що ти тільки ойкнеш. Робити так робити, матері його грець!

Тільки під ранок задрімалось дідові. І приснився йому сон: стоїть він серед двору, поглядає на свою хату, а вона ж ніби лялечка — біленька та чистенька, вкрита сріблястим шифером, обнесена новою верандою, обсаджена квітами. Баба Горпина, пересвідчившись, що дід затіяв путяще діло, не поскупилася на крейду, побілила стіни та ще пройшла щіточкою по віконних рамах, гарним білилом помазала. Тепер таку хату ні дощ не промочить, ні шаркань у ній не заведеться, бо це вже ніби й не хата, а школа чи лікарня... Навіть ручки на дверях нові, куплені в місті. З блискучого металу, з візерунками та нікельованими шурупами. Бачив такі ручки дід не раз, довго стояв біля прилавка, зітхав і

кашляв, та все жалкував грошей. Тепер він розщедрився, бо хіба пожалкуєш тієї копійки на ловке діло. А діло в цього вийшло справді ловке, он люди зупиняються біля воріт, заходять у двір, оглядають хату, прицмокують язиками та ахкають.

Навіть Байдашний прителіпався, на щό вже вредна та заздрісна людина. Постояв, постояв, роздивився все підслідуватими очима, а потім як зарегоче з дурного розуму:

«Підходяща хата, та не по літах, Гарасиме! Треба було раніш думати!..»

Дід Горобець аж спаленів увесь, аж заїкатися почав, бо втямив, про що натякав оцей вовкулака.

«Це ти... ти... про свої чи мої літа згадуєш? Якщо про свої, Свириде, то воно, звісно, тобі видніше...»

Дав одкоша і запишався, гордо поглядав на всіх присутніх.

«А димар, димар мій бачили? І зносу йому не буде, бо з чистої кераміки. Та й лежаки поклав добрячі, з червоної цегли. Аж чотири переходи! Моя баба не нахвалиться, має тепер де в'ялити рибу та коптити окости. Заходьте на різдво, покуштуєте...»

Він і далі б розхвалював свою хату, втішаючись тим, як зеленіє з лиця глухий Байдашний, однак замовкає, бо чує, як хтось навіжено бухкотить у сінешні двері. Хто це так рано? Дід прокидається, протирає очі і прислухається. Може, то тільки здалося. Але бухкотіння таки чути, хтось грюкає у двері. Кого принесла лиха година?

Дід взуває черевики, довго вовтузиться біля сінешніх дверей, нарешті відчиняє їх і клякне в подиві: перед ним стоїть четверо молодиків, двоє незнайомих, а позаду ті, що вночі привезли шифер. Обое якісь похнюплені, сумовиті.

А ті, що попереду, ліхтариком присвічують просто дідові в очі, запитують:

— Громадянин Горобець?

— Та вже ж...

— Одмикайте сарай і виносьте шифер!

Дід аж рота роззявив. Зиркає на тих похнюплених, а вони очі одвертають, ледь на ногах тримаються, п'яненко і кислі. Лихо моє, пропили його кривні грошики, а тепер прийшли забирати те, що продали. Дід перекліпав острах, дух йому одпустило, оговтався трохи.

— Ч-чому маю виносити? Коли він законно і, матері його грець, по добрячій ціні?

— Масте квітанцію на шифер? — питає той, з ліхтариком.

І вичах у діда запал, він стоїть розгублено, з ноги на ногу переступає. Квітанція... Як він не подумав про це раніш? Що тепер казати? Ніякої квітанції, звісно, йому не дали, підвели під монастир, а тепер блимають очима, як побиті пси, мовчать, мов у рот води набрали.

— Ось що, — каже той, з ліхтариком, — ми з ДРЕС... з комсомольського «Прожектора». Шифер державний. Тобто вкрадений у держави. Слід машини до вашого двору привів... Не будемо гаяти часу, одмикайте сарай. Тут усе ясно...

Дідові теж стало все ясно. І його огорнула печаль, не так за пропащими грішми і за шифером, як за тих хлопців, що ото принишкли, мов побиті. Це ж їх судитимуть, можуть і в тюрму посадити, адже заслужили... А він їх просив, умовляв!

— Хлопці, — почав благати дід і навіть допіру сердитий голос змінив на такий собі лагідний пищик, — хлопці, та як же воно так... Це ж я їх благав, вони й привезли... А тепер що? В тюрму їх?

— Правосуддя вирішить, — коротко і сухо відказав прожекторист. — То не ваша справа...

Він не докінчив, бо побачив за дідовою спиною сонного Віля. Впізнав, простяг йому руку й осміхнувся:

— Здоров, Вілю! Вибачай за турботу, тут таке діло...

Прожекторист стишив голос, пояснив усе монтажникові, той недобрим оком метнув на діда, на тих двох, що ледве трималися на ногах, плюнув і пішов одягатися.

Дід, побачивши, що зять не кинувся на виручку, і зовсім підупав духом. Ну й зятьок! І слова, і півслова не сказав, наче чужий! А тут же таке заварилося... Певно, не лише тих двох упечуть в хурдигу, а і його, діда, поволочать туди ж... А він, бач, плюнув і сховався. А міг би раду якусь дати з оцією прикрою веремією, адже в пошані у цих прожектористів, за руку з ним здоровкаються... вибачаються за турботу... Як-не-як, його ж великий портрет висить на щиті при самій дорозі на ДРЕС. Ех, що не кажіть, а правду мовлено: зять любить взять, а як з нього взяти, то довго ждати.

— Та хіба ж я для себе, хлопці? — закрутився дід. — Це для нього стараюся, для вашого дружка Віля... Хіба йому під стріхою нидіти? А ви зразу — в тюрму...

— Про тюрму не знаємо, може, й обійдеться, — сказав

прожекторист,— а що з будови крадіїв виженемо в шню, це вже так. Як двічі по два — усе ясно. Та й вам би не радили цим ділом займатися. І навіщо оте все? Вілеві, кажете, потрібно? Не смішіть людей... Он яке місто женемо, а ви тут затіяли чудасію. Побійтеся бога, діду. У ваші роки...

Уже вони його шпетили та всовіщали, уже вони його розпікали та соромили! А він стояв простоволосий, увесь білий, у білих підштаниках, у черевиках на босу ногу, маленький, зіщулений, мов заєць. Хотіли було писати акта, та потім махнули рукою, забрали шифер і подалися. А дід Горобець ще довго стояв розгублений і безпорадний...

Якось Даринка звернулася до Віля:

— Слухай, милий, як мені сказати, не знаю... Хочеться, дивись, звернутися ласкаво, ніжно... От якби ти був Іваном!

Віль знизав плечима.

— Що за примха? Що ти хочеш спитати?

— Я хочу на виробництво,— засоромилась Даринка,— розумієш, щоб більше користі було... А то весь день присиджую, жду, коли той покупець якусь книжку візьме. Читаю, читаю, скоро осліпну зовсім.

— Читаєш? Та то ж прекрасно!

— Прекрасно, та не зовсім...

— Читай, читай! — кинув Віль. Це прозвучало в нього холоднувато, відчула Даринка холод і набурмосилася. Віль теж відчув оту зайвину холоду, бо пригорнув свою чорнобриву і вже лагідніше додав: — Досить з тебе того, що я повертаюся щодня натомлений. Я хочу, аби ти була ближче до книжки. Читай! Буду про кожну прочитану тобою повість чи роман вести розмову... Таку собі лекцію-співбесіду. Закінчу інститут, тебе пошлю вчитись. А зараз прохось підготовку...

Даринка мала щасливу вдачу — лагідна, сумирна, замріяна, любила ласкаві слова. Національна риса? Можливо, але ж риса та мила, наче з пісні чи думи... Потихеньку називає свого коханого Іваном, це тому, щоб у слушну хвилину сказати: Іваночку, Іваночку, Вапечко... Вона визнає Віля за старшого і мудрішого, це не ображає її гідності, а коли добре поміркувати над цим, то мимоволі дійдеш думки, що оця селяночка од природи мудра, бо ніщо так не виказує обмеженість людини, як страх визнати

переваги твого друга чи просто ближнього свого. Була в нашій героїні ще одна принада — якась дитяча довірливість, що інколи межує з наївністю і навіть безпорадністю. Коли Віль уперше поцілував Даринку, вона довго не наважувалася дивитися йому в вічі... О, її не назвеш щебетухою, хоча Віль знав про довгий і колючий язик сільських жінок. Даринка ніколи не надокучала йому своїми розпитуваннями та розказуваннями, уміла помовчати або ж починала намугикувати собі щось на зразок «Посіяла огірочки» чи «Шел под красним знаменем командир полка».

Спостережливі люди знають, що за отією замкнутістю і зосередженістю криється, як правило, напружена думка, — нуртування якихось сумнівів. Мізкував над цим і Віль, не раз помічаючи, як Даринка, одклавши книжку вбік, сидить тиха та замислена. Він заскочував її в такі хвилини раптовим запитанням: «Про що ти, мила, задумалась?» Даринка посміхалася і чарівно проспівувала:

— Про те, що і нам пора б посіяти огірочки... Влаштує?

— І капусточку, і салатикку жменьку, правда? — весело в тон додавав Віль.

Даринка сміється. Та раптом сама уриває цю гру, щось непокоїть її, каже:

— Всякі думки обсідають голову... Ось ти маєш свою дорогу, свого бога, котрому будеш служити все життя, а я? Кожна людина мусить обрати собі свій шлях...

— Я вже казав — підеш в інститут! Почекай трохи...

— А хіба інститут усе обдумає і вирішить за мене? Інститут допомагає здійснити мрію, а мрію обирають ще до інституту. Правильно?

— Правильно. А хіба ти ніколи не думала про це?

— Оце зараз сиджу і думаю.

— Думай, це корисно.

І вона надумала. Мало того, вона сама, без Віля поміняла роботу! Покинула книжковий магазин, перейшла на будівництво. У бригаду естетики, як вона сказала. Віль був вражений: його мила і така покірна та сумирна Даринка сама вирішила все і сказала про це вже тоді, як усі дзвони оддзвонили і пролунало: «Амінь...» Це таки могло вразити, бо досі Даринка нічого сама не вирішувала. А тут таке! І Віль озлився:

— Думала, думала, і куди ж тебе занесло? Рахметовщина заїла? Та чи знаєш хоч, що таке твоя бригада естетики? Це ж прибиральниці! Тільки й того, що прибирають

та опоряджують нові, а не старі квартири... Не помітиш якусь щілинку чи шпаринку — і ставай перед суворим начальством, кліпай. Чегеварівщина!

Даринка спокійно дивилася на Віля, прислухаючись, як на столі починав нуртувати і пробувати баси самовар, а за мить уже перейшов на глухі тони і нарешті закипів. Вона всміхнулася, бо їй здавалося, що її милий зараз був схожий на самовар, встала, висмикнула штепсель. Самовар тихенько заспівав, замурмотів, а вона, скориставшись з паузи, кинула:

— То рахметовщина, то чегеварівщина... Надто пишномовно і неточно, як мені здається...

Вона й далі колола його, пускала йому шпильки, а він шаленів, міркуючи над тим, як це він прогавив якийсь злам у дружині, як це він, заклопотаний своїми справами, будівництвом, не вловив миті, коли вона вислизнула з-під його впливу і пішла своїм шляхом до свого бога. Того бога мав підказати їй він, щоб попереду прослалася солодка перспектива, народилася мрія, за яку вона буде потім вдячна йому все життя. Тепер вона, як і він, легко бавилася термінами, стояла на своєму вміло і з гідністю. Завжди поміркований і врівноважений Віль, милий Віль, електромонтажник і без п'яти хвилин інженер, безпорадно розвів руками:

— Неточно? Як це розуміти?

— А дуже просто. Рахметов і Че Гевара — люди різних епох. Правда, у них є щось спільне. Де важко, там і вони, наприклад.

— Це, Даринко, риси характеру, вдача, — поблажливо заперечив Віль, — ти не сказала про головне, про найголовніше, що є у них спільного. Подумай.

— Обидва не були жонаті...

— Ова! Браво! Суто жіноча логіка...

Даринка не піддавалась на кпини, відшукувала спільноту у героїв різних епох. Нарешті вона з полегкістю зітхнула і, як школяр, котрий здогадався, на що натякав і до чого він учитель, сказала:

— Безмежна відданість революції... Так?

— Так, Даринко, — стиснув в обіймах свою ученицю Віль. — Нарешті... — Він хотів сказати: «Нарешті я таки добився від тебе ясності у відповідях, ставлю четвірку, ба навіть п'ятірку, якщо хочеш, але ти без мене не виплуталась би, цілуй за це і тямкуй!» Але сказав зовсім інше: — Знаєш, ти зрозуміла, що ні рахметовщина, ні чегеварівщина

у наш час недоречні. Світ змінився. Тепер революціонерів не обов'язково лягати на гострі цвяхи, заводити бороду і носити черевики із залізними підківками...— По цьому він дозволив собі ще одну зверхню посмішку: — І не обов'язково кидати книжковий магазин задля того, щоб мити вікна чи підлогу...

Даринка вивільнилась з його обіймів, підійшла до столу, налила дві склянки чаю.

— Ми запізнюємось, точніше, запізнюєшся ти,— сказала вона і ласкаво поглянула на нього.— Я сьогодні, Ванечко, в другу зміну, повернуся пізно...

— Ось і починається,— невдоволено пробурмотів Віль.— Так було зручно, поверталися разом... Тепер у кожного своя дорога...

— Перебільшуєш, Іваночку,— підлещувалась Даринка, намазуючи йому хліб маслом.— Пий чай, дорога у нас одна: на будівництво.

— Треба вміти вгадувати підтекст, прихований зміст,— в'їдливо буркнув Віль, обпікаючись гарячим чаєм.

— Що ти маєш на увазі?

— Нічого особливого, крім того, що так воно завжди починається: спочатку свої інтереси, потім своя робота, потім своя дорога...

Вона довго дивилася на нього широко розплющеними очима, щось зважувала, прикидала, нарешті аж руками сплеснула:

— У тебе неприємності? На роботі? Скажи, Ванечко...

— Я вже сказав,— кинув він, схопив бутерброд, вискочив у двір і заторохтів по вулиці на своєму мотоциклі.

Ось вона, журавлинська мавка, і показала гострі зубки! А далі вона ще покаже не таке, вона прибере свого коханого до рук, де й подінеться ота зверхність і ерудованість новітнього Ейнштейна. Українка, вона лишиться вірною прадавній традиції, за якою чоловік завжди обмежується роллю такого собі вусатого вартового біля порога оселі, а вона, жінка, відчуватиме себе повновладною королевою...

За кілька днів на столі, де лежали його книги і папери, Віль побачив фотокартку: на повний зріст стояв бородатий Че Гевара у солдатських черевиках...

Ніщо так не вчить, як власний досвід, і ніщо так не печалить, як розчарування. А чому розчарування? Може, зневіра? Чи печаль, пекуча печаль, котра виникає тоді, коли

людина раптом відчує: переоцінила свої сили, свої можливості.

За свою природою Люда не схильна до моралізаторства, але зараз, в оцій самоті, серед буйношелесту дикої шелюги вона раптом замислилася над речами серйозними, дуже прикрими для неї. Хтось сказав, що немає мудрішого за чорта, коли він у попелі... Достоевський, здається, зауважив: щоб добре мислити і пізнати реальний світ, треба страждати...

Люда страждала.

Голубий знак, піднесений серед зеленого розмаїття, майорів собі, нікого не дивуючи і нікого не приваблюючи. Навіть путніх залицяльників не було, бо хіба оті жовтороті студенти, що вдень і вночі накручують транзистори і портативні магнітофони, варті уваги? Вона звикла до іншого. Невдача, що спіткала чи не в перший день перебування тут, ота клята корова, що примарилася чи приснилась у вигляді залицяльника, не йшла з голови...

Який дикий край!

Пішла якомсь у село купити молока, баба наливає те молоко, а сама придивляється, принохується:

— Ви не з ДРЕС, бува? Чи, може, з спортивного табору?

Люда охоча до балаканини, та зараз йшла сюди з мукою своєю, котра оселилася в оцьому захланному старосвітському селі, а баба і слова не дає мовити:

— Личко у вас біленьке, мабуть, чимось мажетесь... І в мене колись таке було! Тепер почорніло, постаріло... А я ж колись дівувала, ой, дівувала.

Отак і познайомилась із Катрею Байдашною.

Люді таки вдалося ніби ненароком попитати у балакучої Байдашної про Віля, а та відразу ж:

— Це отой, у спортивному костюмі? Аякже, помітила я, до Дарки лишне як смола. Либонь, уже й засватав...— Відчула, що сказала щось не так, бо обличчя красуні враз аж спаленіло, схаменулась: — Але ж куди тій Дарці та до вас! Та щоб якийсь хлопець проміняв отакі щічки, отакого носика, отакі очі — на що? Вона ж там репана така, Дарка Горобчиха, куди їй! І не думайте, і не переживайте...

Мерщій подякувала за молоко, і до свого намету, а в голові гуло: «Він до Дарки лишне як смола...» Та невже розлучниця — ота в комбінезоні? З отого кагалу, що частенько приходить сюди купатися; вони хлюпостяться і казяться, мов дурні овечки. Вони мотаються на будівництво

і назад на мотоциклах і на велосипедах, а коли ходять пішки — то важким перевальцем. Вони дебели й неповороткі у своїх робах, жахливі зачіски, грубий голос. Ні, не може бути, щоб Ейнштейн знайшов отут свою обраницю...

Люда все частіше поринала в спомини. Пригадала отой вечір, коли Віль, повернувшись з інституту, сказав якось у захваті: «Моя Медея». Він гладив її зачіску, пестив долонями її ніжне обличчя і все шепотів: «Моя Медея». А вона, розчулена і щаслива, сказала слова, які враз остудили його захват. Які ж то були слова? Ага: «Постараюся бути Медесею все життя... І ти мусиш старатись...»

Віль глянув на неї, але не так, як дивився досі, ось до цієї хвилини. Щось йому не сподобалося в її словах, захмарило щасливу мить; він спитав:

«Що маю робити для цього?»

«Отак цілувати мене щоразу, коли зустрічатиму тебе на порозі нашого дому...»

«О, то я з радістю робитиму це все життя!» — вигукнув він і обцілував їй всю шию.

Отоді б і зупинитися Люді, прикусити язика, втішачись тим, що має, та вона надто вірила у свою винятковість і в його сліпу закоханість, бо ж зірвалося з уст оте нагле про материнство, що повернуло круто її долю, її мрії...

Люда хапається за дзеркальце, пильно вдивляється у своє обличчя. Від того, що воно трохи засмагло, зморщок не побільшало, але оцей смуток, відчай — хіба від них не змарнієш? Отож досить вагатися та вичікувати! Пора діяти...

Вона піде до Віля. Вона сама прийде до нього, погляне, чим він там займається, у що поринув з головою...

Раз у раз зупиняється, щоб витрусити із сандалій порошок, обережно ступає по дощаних кладках, що перекинуті через глибокі канави, нарешті добирається до площі, де магазини і кіоски. Купує пачку морозива, стає в затінок і роззирається.

Від площі розходяться асфальтовані дороги, і кожна позначена стрілкою і написом. Ось і та, що до її Ейнштейна: «Електромонтаж»... По ній гуркочуть один за одним самоскиди, важкі автоплатформи, навантажені цементом, дротом, щебенем, громохким листовим залізом. Усе навколо гримоче, креше іскрами, усе в нестримному русі. А далі, де глибокий котлован і де виростає білий корпус енергоблока, — подзенькують крани, ревуть бульдозери,

вгризаючись у землю... Оце там, у тому пеклі, і працює її Віль, її майбутній Ейнштейн!

Мабуть, заступає нова зміна — хлопці з сигаретами в кутиках уст, дівчата в чорних брюках, що гарно облягають стрункі постаті... Цікаво, чому це не дозволяють ходити отак в інститут і дозволяється чарувати світ чоловічий на будівництві? Он вони, дівчата-будівельниці, понатягали на себе брючки, походжають такими собі амазонками... Зупиняються на мить, вітаючись із хлопцями за руку, потім знову поспішають до автобусів, а хлопці дивляться їм услід. На якусь мить Люда позаздрила оцим дівчатам у спецівках, позаздрила цілком жіночою заздрістю.

Несподівано поряд кресонув іскрами тягач, ударив пекельною хвилиєю. Люда ще трохи постояла, роздумуючи, а потім повільно пішла до управління. Там посиділа якусь годинку, погломоніла з секретарками і нишком подалася в універмаг. Купила флакон лаку для нігтів, потім зайшла в гастроном, поклала до сіточки шматок копченої ковбаси... Коли вже була серед розкішної зелені дніпровського берега, не без досади призналася сама собі, що не здатна навіть заради свого кохання ступити хоч раз в оте пекло, яке називається «Електромонтаж»... Це не для неї! І не для нього! Кожному своє...

І вона заприсягнулася, що поверне його, Віля, до свого, до колишнього життя, адже це вона винна в тому, що хлопець подався світ за очі, заліз у якийсь страхітливий котлован і щось там клепає, монтує... Перед ним уже відкривалися двері аспірантури, велика наука і великі діяння чекали на нього. Люда вперше відчула, що завинила перед Вілем, що злегковажила, тепер жаліла його і благала в думках простити за її зухвалість, коли вона переоцінила себе, свою вроду... Він повернеться! Треба лише чесно сказати йому про це: «Один крок — і ти повернеш і своє золоте руно, і свою Медею...» Ні, це буде штучно і манірно, він не любить пишномовності, цитував їй якоесь одного класика, що стверджував, нібито високим стилем можна опошлито все. Треба придумати щось інше, чорноробське, адже тепер Віль — робітник. Як вони там кажуть: «Що, вкюлюєш? А можна класиків студіювати...» Ні, це теж не годиться, різко і брутально...

Люда так і не знайшла слів, які скаже при зустрічі, вона простувала бережком до намету, що виднівся в зеленому шумовинні пустельного берега...

І ніби у винагороду за оцей пекельний день, за тяжкі роздуми і сумніви ось тобі, дівчино: всівшись на струхлявілий обрубок поваленого дерева, якийсь зігнутий художник у парусиновій блузі малював пейзаж, у центрі якого стояв намет із голубим штандартом... Люда це помітила відразу, коли проходила мимо, вона навіть на якусь мить притишила крок, щоб переконатись у цьому, і вдоволено повела брівками.

Мерщій шаснула в намет, витерла порошок з лица і вже вийшла звідти, стала на тлі голубого дива, клична й усмінена. Уздрівши господиню голубого намету, художник заляк на мить, приголомшений, і мало не впустив з рук пензлика. Ніби той школяр, пробурмотів:

— З вашого дозволу... Володимир Барон... Барон,— повторив виразніше, щоб вона, бува, ненароком не переінакшила його прізвище, бо таке траплялося не раз: якийсь бевзь, не дочувши, називав його Бараном, тоді Володимир на всі заставки проклинав увесь свій рід за дурне прізвище, що походило, мабуть, від рогатого створіння...— Я з вашого дозволу, пробачте...

Її очі, постава, усмінене обличчя ніби промовляли художнику, що все так і має бути, що його, художника, послала до неї сама доля, адже ніхто, крім нього, не звідає по-справжньому глибини суму дівчини, яка опинилася раптом серед комариного заповідника одна-однісінька...

Люда манірно склала губи і показала:

— А ви й мене намалюйте... Я терпляча, позуватиму скільки треба.

Володимир Барон закрутився:

— Мав би за честь... Але, бачте, я пейзажист, певний нахил, як у Ван-Гога... Прославлений майстер вважав, що значно почесніше віднайти риси прекрасного у голій і дикій природі, ніж, скажімо, в людині... Ван-Гог казав...

Вона мужньо вислухала всю досить незрозумілу і вельми довгу тираду про Ван-Гога.

— Якщо так, то красвид з будівництвом, приміром, сам проситься на ваше полотно. Який розмах, яка чарівність у тому, що не повднується — в оцій шелюзі і висотних крахах...

— Крани! — закліпав вигорілими на сонці віями Володимир Барон,— екскаватори і домни! Де ви бачили оту машинерію у відомих живописців? Вони, геніальні творці, прославляли себе і свої нації соборами і образами мадон-

ни, сходом і заходом сонця, вічним супокоєм і смутком герцогині...

Люда посміхнулася:

— Ви — поет, адже не кожен скаже: смуток герцогині... До речі, бачила я сьогодні тих новітніх герцогинь — вони у модних брюках і в тужурках з блискавками... Я тільки-но з майданчика електромонтажу... Були там? О! При вході в царство монтажу щит з написом: «Дамо другий блок достроково!» Краса!

Володимир Барону здалося, нібито оця красуня кепкує з нього. Тому вже не так запально відповів:

— Бачите, один славнозвісний художник усе життя малював герцогинь природи — берези...

Люда перебила художника, вона відчувала доконечну потребу зігнати на комусь злість, посваритися чи принаймні хоч познущатися над оцим недолугим, як його там, Бароном, і вона сказала:

— Коли б мені хист... Ну, не такий, як у Ван-Гога, а хоча б...

І вмовкла. Бо вцілила, мабуть, в якесь болоче місце художника, який раптом замахав руками, бризнув слиною, розводячись про складні і тернисті шляхи усіх геніїв. Люда слухала його, а сама дивилася на чорну бороду, на кудлаті бакенбарди пейзажиста, на його пропотілу парусинову блузу. Вітер смішно напинає каптур тієї блузи, мовби маленьке вітрило, що намагається одірватися і злетіти у простір... Не вітрило, а крило. Підстаркуватий птах з одним крилом... Гірко і боляче. І щоб хоч трохи піднятися над ним, пустила ще одну стрілу:

— Людина, як відомо, окраса природи і всього суцього на землі.

Та Володимира Барона не доймеш так просто, він до біса битий чоловік, не таке чув.

— Цілком погоджуюсь, — раптом вклонився і зробив красномовний жест рукою, ніби скидав капелюха, — якщо тільки ця людина має такі очі і таку поставу...

Комплімент, навіть нарочитий і неоковирний, все одно не полишає жіноче серце байдужим, це відомо з давніх-давен. Подіяв він і на Люду. Вона відразу ж кокетливо засміялася і гостинно запросила художника повечеряти з нею: кухлик кави і бутерброд із свіженької ковбаси, з гастроному на ДРЕС. Володимир Барон поспішно згорював своє малювання, ковбасу він все-таки любив більше, ніж остогидлий куліш...

Над густою шелюгою все ще майорить голубий шовк...

Та завітаємо, нарешті, в голубе диво і роздивимося пильно, звідки взялися тут книжки і конспекти. Чому поряд із слоїками та баночками стоїть, наприклад, портрет Ейнштейна? Портрет вправлений у блаженську мідну рамочку, завжди був на столі у Віля-«полковника», коли той нечутно снував у чужих капцях по чужих покоях, так і не влучивши хвилини хоч раз віч-на-віч поговорити з могутнім теоретиком... Зібрав тоді всі свої книжки, нотатники, а Ейнштейна забув при втечі... Може, це свідчить про хитрість Медеї, а може, про запізніле усвідомлення своїх помилок?

Глянемо хоча б на оцю ось стежку від намету до води. Тут всипано білим пісочком, а обіруч посаджено квіти. Квіти на піску... Чи не символічна картина для розмірковувань про шляхи кохання? Так, квіти на піску.. Вони прийнялись, зацвіли. Треба було власними руками, руками Медеї, наносити сюди глею і чорного ґрунту, поливати і доглядати, бо пекуче сонце здатне вбити тут квітку одним подихом... А вони цвітуть яскраво, ніби в оранжереї, де їх викохують день і ніч загони поливальниць...

У самому березі, на жовтому пружі мокроґо піску стоїть маленький посріблений журавель, так званий туристський водогін. а ще точніше, насос, за надійні фільтри котрому є скиби піску, миті й перемиті за мільйони років. При вході до намету — розбірний столик, покритий поліетиленом, такий же килимок біля порога — щоб саме там, а не в наметі обтрушували з ніг порох...

Якщо все це роздивитися не поспіхом, а уважно, то відразу здогадаєшся, що тут живе жінка. Бо ж ніхто краще за жінку не влаштує необхідного затишку в житті, без якого нам годі обійтися... Он там, за смугою осідлості, розчищено майданчик, такий собі невеличкий п'ятачок, де можна грати в теніс чи в бадмінтон. А може, це Євин сад? Бо на тім п'ятачку стоять райські деревця — прополоті од бур'яну і шелюги калинові куці з рясними кетягами ягід... Авжеж, тут поселилася любов! Ота любов, яка не знає перешкод, яка повинна долати щем усамітненості.

Нічого незвичайного в цьому немає, адже любов живе не лише солодощами, а й гіркотами.

...Люда лишилася самотною, хоч їй ніколи не бракувало залицяльників. Це вже щось та важить, коли красуня відчула себе самотною. Щось у неї вкрадено, чимось її

обділено. Материні розради-нашіптування викликали тепер у неї лише лють, вона навіть спромоглася на виклик, який звучав не то як «міщанство», не то як «могила»... Кинути матері в обличчя досить недвозначні слова: «Не дім, а могила, обставлена атрибутами міщанства», — це теж щось та значило...

Вона знала все: де зараз її Віль, що він поробляє і що думає. Перехоплювала кожну вість, їздила до його батьків, читала його листи. В одному знайшла категоричний і суворий присуд собі: «Люда... О, то не дівчина, а ціле підприємство, в яке вкладають капітал, за яким ходять і біля якого ахкають, бо він має потім, колись обернутися добрими процентами... Здавалося, як просто сходити увечері до друзів у гості. Та ні, починається підготовка... Спочатку маска, потім завивка, потім ванна, потім приміряння перед чотирма дзеркалами... Навчання занедбала, мої сподівання, мої ідеали і мрії для неї — байдужі...»

Лихо мов, не дівчина, а ціле підприємство... Проценти на вкладені асигнування... Який осоружний портрет! І все, як сповідь, без тіні наклепу, без намагання виправдатись чи замолити гріхи. Приміряння перед чотирма дзеркалами... Який точний! І без перебільшення... Дзеркал таки чотири, як не крути... Хоч і витлумачено надто вже тенденційно, але... Для нього це, мабуть, щось важило, якщо пекло йому... Він страждав! Добре, що не написав про оті бинти, якими вона на ніч підв'язує підборіддя... І без того колоритна характеристика.

Визнання справедливості цієї характеристики — теж щось та значило!

І ось вона серед густої шелюги, серед дніпровського привілля. Не впізнати того берега! Причепурився, став обжитим — до нього доторкнулася рука любові. І як тут нам не згадати пророчих слів великого англійця, який мало не п'ять віків тому прорік: бог кохання світом бродить... Бродить, додамо від себе, і прикрашає, омолоджує землю, напуває вологою пустелі, насаджує сади, діброви, оливкові гаї, прокладає в горах шляхи, споруджує міста, запалює світло у темряві, посилає у зоряний світ кораблі — і все лише для того, щоб вічно цвіло дерево життя, щоб лунали сміх, пісня, щоб не вгасала людська надія...

Чи жила в Людиному серці якась надія? Без падії неможливе життя, в ту ж мить, як згасає надія, гасне і снага. Люда жила надією, ось чому вона часто з'являлася або на будівництві, серед гамору і брязкоту, або в тихій

Журавлинці, у Байдашної чи коло ларка, а то й біля осо-корів, де в'яжуться човни. Вона чекала зустрічі, і та зустріч відбулася несподівано і просто, як це і буває в житті.

Це ж треба було — лише вперше цього літа вибралася компанія молодих будівельників на оту знамениту юшку «з димком і попільцем» і ось, будь ласка, — човен пристає саме в тому місці, де майорить голубий шовк... Віль, притримуючи Даринку за плечі, погукує до моториста, мовляв, жени далі, хіба тобі тільки й світу, що отут, на закруті? Та молоденький моторист нічого не чує, він уже кидає на берег якір, зіскакує на пісок, а за ним висипає гамірлива і така збуджена та весела компанія. Хто розпочинає ловити рибу, хто майструє холодильник із шелюги, хто ставить таганок, а молоденький моторист покручує транзистор і ловить танцювальні мотиви...

Оцей невеличкий і несподіваний десант вихлюпнув на тихий берег таким молодечим завзяттям, таким гамором, що, здавалося, настав час страшного суду... Дівчата на якусь мить сховалися в шелюзі, невдовзі вийшли в купальниках, тендітні і граціозні... Дехто брався чистити картоплю, дехто завів пісню, а моторист уже вибирав собі до пари ту, котра жде не діждеться танцю.

Даринка відчула себе несподівано кепсько, їй занудило: може, то від хилитань на човні і тріску мотора? Віль посадив її в холодильник, напнув над нею куц шелюги, стурбовано поглядав на зблідле обличчя дружини і допитувався:

— Тобі щось болить? Ти щось погане з'їла?

Даринка мовчала. Вона навіть очі заплющила, хоча тут і придивлятися не треба, щоб побачити поряд голубий намет і ту, котра стояла біля нього в сонячній повені, здійнявши над головою руки. Стояла, ніби статуя, незворушна і гордовита. Не розплющуючи очей, Даринка ворухнула блідими губами:

— Вона?

Віль кивнув головою.

Не дочекавшись відповіді, яка їй не дуже й потрібна була, Даринка важко зітхнула і проказала з щирою мукою в голосі:

— Як ти міг, любий... Як міг? Я зроду не бачила такої красивої жінки....

Ті слова дуже подивували Вілю, адже він ще ніколи не зустрічав жінки, яка б визнавала перевагу іншої над собою, та ще й суперниці... Чого тут було більше — мужності чи самоприниження? Таємничий світ оцієї Даринки таки

важко розгадати. Книжник, який пишався ерудицією і проникливістю, пасував перед загадками простої житейської логіки. Він хотів відказати щось загальне і необов'язкове, як і найкраще в такому випадку, та не встиг: тремтлива судом раптом прокотилася по всьому тілі його Даринки. Він злякався, нахилився над нею і прошепотів:

— Тобі недобре? То, може, повернемось додому?

Даринка подолала прикру нудоту, винувато глянула на свого переляканого коханого:

— Сама не знаю, що зі мною... Ніколи такого не було.

Так, вони обоє мало знали про життя, навіть не підозрювали, що воно може нести такі незбагненні таємниці, і як тут вестися... Даринка, ще квола і бліда, встає, скидає сукню, лишається в купальнику, винувато блимає своїми карими очима і кладе Вілеві на плечі свої холодні руки.

— Давай потанцюємо!

— Що ти? — одступає од неї Віль. — Не смій і думати! Сідай і не виходь на сонце. Ти он бліда яка...

Він таки посадив її в холодок, дбайливо нахилив над нею затінок, опустився поряд і сказав:

— Ти щойно питала... І я тобі відповім так, щоб бути чесним до кінця. Хіба я все знаю? Дуже можливо, що не вона, а я у всьому винен... Я навіть переконаний, що так воно і є насправді. Але з цим уже нічого не вдієш, до старого нема вороття. Пізно...

Даринка вимучено всміхнулася:

— Пізно... Лихо моє, як ти не вмієш захищатися! Коли так кажуть, то... виявляють не лише сумнів, а й каюття... Каяття і роздвоєння.

— Даринко!

— Що, милий?

— Ти не так мене зрозуміла! Та й взагалі... я не хочу про це говорити. Облишмо...

Вона заперечливо похитала головою.

— Якщо ти мужній, то підеш і поговорити... Можеш запросити до гурту, чого їй стовбичити одній. Якщо не підеш, тоді доведеться мені...

— Даринко...

— Якщо ти мужній...

Мабуть, немає для чоловіка чогось дошкульнішого і злішого, ніж оте нагадування про віддавна успадковану доблесть, названу мужністю. Тут одне: зумів заварити кашу, зумій і висьорбати її. Або: взявся за стовбур, тягни, аж поки побачиш коріння. І як би воно там не було, за всяких

обставин і за всяких випадків, навіть виняткових, навіть небезпечних і ризикованих — залишайся мужнім! Бийся, якщо доведеться, падай, якщо зіб'ють з ніг, тоді вставай і стій на своєму до кінця. Ніяка мораль не звільняє тебе од твого чоловічого обов'язку, обов'язку мужчини. Це не тобою писано, не тобою скріплено, не тобі й зрікатися закону. Отак і не інакше.

— Гаразд,— каже тихо Віль,— я піду... Тільки ти полеж ще, не вставай. Я миттю...

— Не буду я лежати,— відповідає мирно Даринка.— Поки ти сходиш, я дівчатам допоможу. Бо так їсти захотілося... Он хлопці вже й рибу несуть!

Вона підвелася, обтрусилася з купальника пісок, випросталась. Де й поділася ота загадкова блідість і нудота, щоки, як і завжди, палахкотіли, струнка постать дихала молодістю і здоров'ям. Даринка навіть підстрибнула, навіть зачерпнула руками гарячого піску і жартома сипнула ним на голі плечі подруг. Віль зрозумів прозорий натяк: йди, милий, іди, бо на тебе ж чекають.

І він пішов до тієї, котра чекала і кликала. А вона ж кликала гордо і звабно. Ніби мармурова статуя, що ось уже тривалий час стоїть незворушно, закинувши руки за голову. Хай усі дивляться на квітку серед будяків. Квітка знає, що робить: навіть Ейнштейни, оті забудькуваті і зосереджені генії, не байдужі до ніжного цвітіння... Люді вже давно пора б випити одну-єдину крихітну чарочку кави, виміряну до грама ранкову поживу йогів, та вона порушила режим, бо чекала. І дочекалася! Він прийшов. І хоч вона давно чекала і давно приготувалася до цієї зустрічі, однак чомусь злякалася, коли побачила його майже поряд. Тоді кинулась до свого намету, взяла до рук ту чарочку, тулила до губів і слухала, як у неї цокотять зуби.

— Можна зайти? — долинув його голос.

І відразу, як почувла той голос, зрозуміла: він уже все давно вирішив, він упевнений у своїх вирішеннях і діянні, він ні про що не жалкує і його не сточує сумління. Щоб вимовляти слова невимушено і вільно, треба бути не домашнім полковником у м'яких капцях, а господарем. Вдома у нього була інша інтонація, мабуть, не своя, а позичена... І страх, отой звичайний людський страх, а ще точніше — чисто жіночий страх зазнати гіркоти поразки чи втрати знову стиснув Люді серце. Та вона знайшла вихід у безтурботності і якомусь одчайдушші:

— А чому раніше не заходив, боявся?

Спитала це і відчула, що не так в'яжеться її вимріяна і давно очікувана розмова, що пішла вона вивертом, збилася на буденний, банальний тон. Як у неї повернувся язик, щоб кинути оте «боявся»? Чого має боятися чоловік, у якого, кажуть, є свій дім, робота, а поряд дебела дівчина з рум'янцем на всю щоку? Якщо він не побоявся, зумів, посмів кинути її, Медею, то чому побоїться зустрітися з нею? Адже тільки побачив, відразу й попрямував сюди. Прийшов і ніби до чужої оте: «Можна зайти?»

— Я людей не боюся, боюся людських химер,— відказав Віль, до намету не зайшов, а всівся на ослінчику, поліетиленовому ослінчику біля входу.

За всіма канонами нашому геросві гордилося б зараз закурити, затягнутися міцно димом, але Віль, на жаль, не кутив, і нам важко чимось заповнити паузу, що виникла після його досить прямолінійної і трохи навіть грубуватої відповіді. Але, щоб не залишитися в боргу, Люда сказала:

— Людей без слабкостей не існує, ідеальні лише боги та кам'яні мадонни. Це ти мусиш знати, адже книжник...

— Знаю,— буркнув Віль,— не знаю тільки, що могло привести тебе у наш край...

Він сказав «наш край»... Що він мав на увазі? Що вона, Люда, чужа тут! Ось що він хотів сказати, міг би це одягти у шати якоїсь пристойності, а мовив так, як навчився тут, у селі: грубо і прямо. А вона ще сподівалася прищепити йому делікатність, гарні манери, без яких годі обійтися, якщо ти вважаєш себе справжнім інженером чи Ейнштейном!

— У дружини не питають, чому вона приїхала до свого чоловіка! — відрубала Люда. В ній прокинулася ображена, покинута жінка, вона вже зрозуміла, що розмова повернулася не так, як вимріялось, але жалкувати вже пізно, хай іде все так, як почалося.— Чи ти забув, що одружений?

— Я подав позов на розлучення... Сподіваюсь, заперечень з твого боку не буде.

Він ніби навмисне йшов навпростець, щоб швидше розрубати тугий вузол. Але вона схаменулася, вона вийшла із своєї голубої схованки, вона вже оговталася, зблиснула очима, хлюпнула вогнистим поглядом і опустила повіки.

— Твоя Медея ось уже який тиждень живе серед вужів і ящірок, серед шелюги і ваших шибайголів-будівельників, одна-єдина, самотня і безпорадна. А ти щодня мчиш на мотоциклі мимо мене, оком не поведеш. Ти ж знаєш, як я боюся мишей...

Це прозвучало так щиро і так сумно, що Віль аж розгубився.

Ах, як легко зараз усміхнутися, взяти ту вродливу жінку за плечі, глянути їй у вічі, упитися на якусь мить медом знаної вже втіхи! Це ж так просто... Але ж... Там, за пасмом шелюги, зовсім поряд стукотить ще одне гаряче серце. Чисте і гаряче. Якщо прислухатись, то навіть сюди чути, як воно б'ється... Он воно як стукає, відраховуючи миті вічності. Мить і вічність... Ніби каже, ніби нагадує: яка б не була солодка мить, вона ніщо в порівнянні з вічністю. Спинись, не переступи межу, за якою вже тільки дим і каюття, душевні гризоти. Побори лише одну мить — і ти вже переможець! Лише той досягає мети, хто має сили поминути затінені і такі прохолодні та запашні гаї і озера, що кличуть до перепочинку...

Як йому важко зараз вистояти! Перемогти оту єдину мить, заради якої ми, чоловіки, інколи гинемо, як муха в окропі... Люда вдалася зараз до найсильнішої зброї — вона підкинула йому Євине яблуко, оте райське яблучко, спокуса якого йде від самого диявола. Та Віль не вкусив того яблука, він кинув у відповідь:

— Марні домагання...

Люда стрепенулася, у ній заговорила гордість, ображена жіноча гордість.

— Це я чогось домагаюся? Поміркуй... Якщо вже на те, мене навіть зараз домагаються принаймні з десяток женишків, так само, як колись домагався ти...

Оскільки розмова поволі переходила до обопільних образ, майже неминучих за такого випадку, Віль встав і пішов геть. Люда кинулась у намет, щось схопила, наздогнала Віля і проказала з люттю в голосі:

— Візьми свого бога, він тепер мені нічого не нагадує...

І вона простягнула йому портрет великого теоретика у блаженський рамочці з тьмяної міді.

Ніхто з певністю не скаже, чи бодай один з чоловіків наділений даром провидіння, але що жінки його мають, це всім відомо. Жінці досить інколи однієї інтонації в голосі чоловіка, якогось нюансу, аби вона одразу вловила, що її чоловік або ж завинив у чомусь перед нею, або в нього якась неприємність на роботі, або захворів. Не була винятком у цьому відношенні і Даринка. По тому, як Віль загострював кути у розмові, виказував невдоволення чимось

чи нетерплячку, вона безпомилково визначила — її чоловік має якийсь клопіт. Так воно і було насправді.

Клопіт той називався досить сухувато і малозрозуміло: УПДЕМ. Аббревіатура розшифровувалася так: усадка подушки на дільниці електромотажу. Ще простіше: в машинному залі, де повинні стояти новітні турбіни, осів бетон... Просто взяв та й провалився рівно на два дюйми, всього на два дюйми! Але цього було досить, щоб на будівництві пролунав сигнал тривоги. Журавлинська болотяна земля не втримала сотень тисяч тонн бетону, прогнулася під величезною вагою, довелося оту тисячотонну подушечку довбати пневматичними молотками і класти нову...

На будівництво прибуло з міста високе начальство, технічна комісія, з'ясовували, хто винуватці помилкових чи неточних розрахунків. Колектив лихоманило, налагоджений і такий чіткий графік робіт зазнав змін, довелося переглянути строки пуску перших об'єктів. Це викликало якісь там утруднення з фінансуванням, прогресивку ніби бритвою утяло, що не могло не занепокоїти кожного робітника чи інженера. Легкодухі вже складали чемодани, купували квитки на швидкісні повітряні лайнери і вирушали у землі, де ґрунт під ногами твердіший і де, може, не було таких чарівних плес і заток, проте зарплатню виплачували регулярно...

Оскільки Віль був у самому вирі непередбачених подій, адже це він монтував на тій клятій подушці новітні турбіни, то маємо підстави проїнятися до нього співчуттям. А якщо докинемо сюди ще й оті суто сімейно-домашні перипетії, оту прикру розмову з колишньою дружиною, та ще не забудемо про деякі сміливі і надто ризиковані кроки нової, то вийде букет...

Глибокі душевні переживання не обминули і діда Горобця, якого одразу ж прорвало:

— А чи не я казав, не я попереджав, що наша земля самою природою дана людині для відпочинку, затишку і схову від усяких житейських бур? Невже на світі так стало тісно, що вже й Горобцева хата заступила шлях вашій цивілізації?..

У першу хвилину дід Горобець навіть хихикнув у кулак, мовляв, не відмахуйтеся од старих людей, прислухайтеся до їхніх слів, бо вони багато жили на світі, щось та взяли від нього і щось та дали йому теж... Подумаєш! Журавлинські болота вирішили перетворити на фундамент технічного прогресу! Журавлинка і цивілізація!

Про кам'яну подушку, що осіла, говорили всі, шила в мішку не втаїш, хоч як уже старайся і як там не крути. Хіба по тобі не видно, що ти вже й удома не ночуєш — он скільки ночей не з'являвся у свою світличку з новою підлогою і з сітками від комарів... Забирай, хлопче, свої високі крани, свої дужі самоскиди і бетономішалки та тікай десь подалі від цього ложа старого Дажбога, полиш нам нетолочені луги і заплави, незахарашчені ліси і тихі дніпровські завали, де водяться отакенні соми і отакенні лини...

Та як дід Горобець не гарячкував, як не кепкував, помалу здоровий глузд узяв гору. Адже коли добре помізкувати, то що виходить? Припустімо, візьме Віль свої машини, печене і варене і втече десь подалі. Але ж у те печене і варене входить і таке, що вже давненько посіло місце у побуті не лише одного діда, а й усієї Журавлинки. Що там не кажи, а нові будинки, що зростають на твоїх очах, і вже прикрашають краєвид, і вже бентежать душу теплими трубами і газом, на якому можна і вдень і вночі пекти млинці, і оті антени для телевізорів, і ота свіженька ковбаса, що її так полюбляє дід Горобець, а надто баба Горпина, це теж кудись треба подіти? Якщо квартирант, чи то пак зять, спакує чемодани, то доведеться пакувати їх і Даринці, а це вже нікуди не годиться, бо дід навіть уявити собі не може, як це він на старості літ житиме без гамору у своєму дворі...

Після цієї думки сяйнула дідові ще одна, важливіша: та невже оця його благословенна земля здатна плодити лише комарів і не здатна на нове, чим живе увесь світ?

Ні, дід Горобець не така вже й обмежена людина, він теж не з лопуцька, у нього теж є почуття гордині за свій край, за своє село, за свого зятя, якщо хочете, бо де ж це бачено, щоб отакий крутолобий та начитаний не зміг усе обміряти і точно розрахувати, аби ота подушка не провалилася... Якщо й подалася трохи, кажуть, дуже трохи, то це ж діло, якому легко зарадити, аби тільки охота та кебета. І він уже почав співчувати зятеві, бо щоб отака грамотна людина та наплутала стільки... Ледь дочекався хвилини, коли у дворі затрікотів мотоцикл, вийшов назустріч, побачив схудле обличчя і запалі очі, припрошував до столу, бурмотів ніби винувато і якомсь злякано:

— Клопіт у всякому ділі буває, це вже так... Он курник городиш, а дивись ти, перекосив десь, недоміряв... Сідай та гаряченького поїж, бо давно, певне, ложку тримав у руках...

Сюди, сюди, на покуті сїдай. Горшино, та неси ж миски!

Віль довго вмивався, довго витирав руки, розглядаючи нігті, потім сїв, але не на покуті, куди запрошував дід, а на табуретці, як завжди, бо не почувався ні нещасним, ні переможцем. На дідові співчутливі і нудні теревені відповів коротко:

— Впораємось, не турбуйтеся.

І все, крапка. Вступився поглядом у миску, їсть і ні слова більше, ніби за столом він один, а навколо пустеля Сахара чи Гобі. Ну й вовкулака! Дід Горобець так і так, а він усе мовчить, у вікно поглядає, нарешті виїв борщ, запитав-таки:

— Даринка приходила?

— Отак приходить, як оце ти,— проходила баба Горпина,— коли вже в мене кабиця прохолоне і борщ за-дубіє...

Дід цитькнув на бабу, щоб не втручалася у справу, про яку і гадки не має, і почав розмову здалеку та ґрунтовно, адже він теж щось тямкує і йому теж не байдуже, чи впораються будівельники, чи не порушать строки пуску турбін. Та Віль розмови не підтримав. Віль стомлено підвівся і сказав захриплим голосом:

— Не будить мене, аж поки я сам не встану.

І пішов у свою комірчину.

Увечері, коли повернулася з роботи Даринка, між молодятами відбулася ось така розмова:

Д а р и н к а. Мої старі гніваються — зварять обід, чекають на нас, а ми не приходимо...

В і л ь. Не моя в тому провина... Це ти так схотіла.

Д а р и н к а. Така в мене тепер робота. Обідатиму в їдальні — за три страви всього тридцять чотири копійки... А ось ти...

В і л ь. Знаєш сама, не до обідів тепер...

Д а р и н к а. Чула, щось там у вас серйозне.

В і л ь. Нічого, впораємось...

Д а р и н к а. А все ж, неприємність? Чому раніше не сказав?

В і л ь. Виховані люди приховують свої неприємності.

Д а р и н к а. Од сторонніх? Можливо, але од рідних...

В і л ь (*іронічно посміхаючись*). Краще скажи, як воно на ниві побутової естетики. Скоро станеш професором?

Д а р и н к а. Не жартуй. Я так стомилася, адже незвично. Сьогодні ми здавали дитячий інтернат. Аж дві комісії — одна з тих, хто житиме в інтернаті.

В і л ь. Дитяча комісія?

Д а р и н к а. Уяви собі... Такі малі, а прискіпливі. серйозні. Боже, як я люблю дітей!

В і л ь. Дітей взагалі... А своїх, наших з тобою?

Д а р и н к а. Ванечку, а що я хотіла тобі сказати...

Двері до світлички зачинилися.

Дід Горобець більше нічого не почув, лише в останню мить помітив на столі у зятя два портрети. Якісь, кажуть, видатні діячі... забув, як звати. Видатні діячі, як здалося дідові, посміхалися, загадково поглядаючи один на одного. І дід позаздрив тим двом, бо їм пощастило почути од Даринки про найбільшу таємницю життя... Отже, тепер у його хаті запаанує супокій і лад, матиме він ще одного правнука...

Дрібненька хвилька плюскотіла у березі, перемиваючи чистий пісок. Це була таки справді дрібненька хвилька, але вона доводилася рідною сестрою морському прибою, бо жила за тими ж законами і підкорялася вітрам усіх напрямків. Жовтава дніпровська вода мала в собі багато сонця, якщо навіть воно й ховалося за низьким небом, а вже при добрій днині несла цілі пасма визолоченої пряжі, спалахувала блискавками, пронизуючи найтемніші глибини.

Перетята греблями і тому уповільнена у своїй вольній волі, дніпровська вода мала щасливу здатність самооновлюватись, уміла закипати повесні бурхливими водограями, у ній пробуджувалося шаленство, і тоді змивала цілі острови, виносила їх на бистрину, риючи ями там, де стояли піщані переكاتи. Вода шукала нових річищ і знаходила їх, вражаючи своїм шаленством: якщо ти вже проклала собі один шлях колись, мільйони років тому, то чому зараз шукаєш нових? Хіба тобі легше перегортати нові мільярди тонн піску, аніж прямувати уторованою дорогою? Але ріка була жива, а все живе і дуже не любить братися гостинцем, воно знає свої неходжені путівці, бо немає більшого щастя за те, котре зустрінеш на новій дорозі.

Сила якихось незбагненних споконвічних законів руху була така могутня, що ріка весь час прокладала нові рукави, це були ніби комори, де зберігалася дужість для літа, коли не стане потоку і тоді вже можна брати із запасів. Вона виривала глибокі ковбані, де збиралася велика риба, намивала сріблясті пляжі, обцілювала ноги людині, ніби

кажучи: бачиш, я жива, я здужала, я лину. Побережи ж мене, людино...

А поруч на березі зводилося місто. Ширилось уздовж берега, помалу набираючи форми срібної підкови, місто-сонце, яке постало у цій зеленій буйності з волі людей. Який би похмурий не був день і як би щільно не запинався обшир туманами і мрякою, місто світилося-вигравало сонячними барвами. Капітани пароплавів і швидких лайнерів на підводних крилах уже орієнтувалися по ньому, а топографи усього світу заносили його до своїх карт...

Розростаючись, місто невідворотно наступало на малу Журавлинку, бо ота солом'яна стріха, ба навіть шиферний дах, так-сяк стулений господарем, безладність і архаїчність планування, якого, либонь, і зовсім не було, вже муляли очі будівельникам, суперечили їх задумам.

Земля здригалася під вутлими стінами журавлинських хат, старих мазанок і саманних глевких і похмурих сараїв, асфальтові ножі розпанахували село навхрест, всюди було нагорнуто кучугури піску, щебеню, викопано глибокі канали для труб. Місто жило за своїми законами, воно мало необмежені права, необмежену владу. Поки воно вимальовувалося своїми берегами і обширом, мазанки, як і раніш, стояли собі серед піщаних пагорбів, там жили люди, місцеві і прийшли, будівельники, але ось місто знову ступило широко і підійшло впритул до пагорба, на якому стояла хата Байдашного...

Сидір Байдашний на той час, як ми вже знаємо, жив у самоті, бо його лисичка Катерина перебралася до дочки. Так припало їй до серця міське життя, що лише зрідка навідувалась у село. Ось уже котрий рік Сидір Байдашний, глухий і занедбаний дід, зазнавав атак з боку дружини: кинь свою халупу, рушай до діток. Але дід був незрушний, як пень. Досидівся, аж поки не почув, як тупоче залізними ногами бульдозер біля його порога.

Він висунув свою лису, як бубон, голову, блимнув напіврозплющеними голубими очима і, як завжди, суворо поспитав:

— Чого?

— Уже казали. Не раз і не двічі попереджали: ходіть, діду, у селищну Раду, там дадуть ордера, вибирайтеся, бо ми вашу хату перекинемо.

Сидір Байдашний плюнув під ноги молоденькому бульдозеристові і грюкнув дверима. Після того грюкоту

почулося ще кілька грюків — то дід брав двері на засув, на гак і на залізний прогонич.

Наступного дня прибула комісія на чолі з головою селищної Ради, довго достукувалися до впертого господаря, врешті достукалися, пояснили йому: так, мовляв, і так, вибирайтеся, діду, даємо вам у новому місті кімнату з газом і теплими трубами. Дід усе те вислухав, спровадив комісію у двір, потім став на порозі, вхопився об одвірки дебелими руками і прорік:

— Помру у своїй хаті!

Двері знову з грюкотом зачинилися, спантеличені члени комісії сіли в машину і поїхали. А далі почалося: то з управління будівництва начальство, то навіть з району. Та все марно. Навіть журавлинські діди озлилися на вовкулаку: хіба ж тобі повилазило, що не бачиш, як воно йдеться тепер у нашій краї? Тобі ж не в чисте поле пропонують вибиратися, а до гарячих труб та до газу, до телевізора!

— Не руш і не підходь! — кричав старий, готовий головою накласти, аби тільки захистити своє добро.— Хіба не знаєте, що моя хата найстаріша в селі?

— О людоньки! Та ви чули отаке? — раптом верескнув, ніби вжалений у саме серце, дід Горобець.— Це у нього найстаріша хата! Чули? Та не хата, Сидоре, найстаріша, а ти! Ти! Так і кажи, матері його грець!

Байдашний зміряв діда Горобця з ніг до голови спопеляючим поглядом.

— У моїй хаті жив дід, потім батько, потім я... Полічи, скільки буде! Мені вже он...

І осікся раптом Байдашний, осікся і змовк, ніби вдавився. «Ага, ага! Чому ж не доказав? Побоявся? А казати ж треба! Про себе, про свої літа...» — дід Горобець аж підскакував, вужем крутився у просторім споришевім дворі, заламував пальці і на лівій руді ніби одкручував їх, як той фокусник.

— Дід! — кричав він писклявим і зловтішним голосом, одкручуючи сухого і чорного мізинця.— Віримо, що твій дід довго жив, покладемо твоєму батькові дещицю, знали його, царство йому небесне. Гарна була людина, а ось цього, безімянного — тобі! Тож скільки накажеш покласти тобі, Сидоре?

Байдашний утямив, що дід Горобець загнав його на слизьке, адже ота суперечка про роки точилася в них уже не одне десятиліття, незгода задавнилася, стала незвичайно гострою і болючою. Ось чому Байдашний балачку обли-

пив, ще дужче розсердився, і тепер його завжди голубі дитячі очі були вже пронизливо сині, ніби скляні:

— Що до чого, борщ до каші. Не про мене мовиться, а про мою хату. Це ж усі знають — найстаріша вова в селі. Хай он люди скажуть.

Людей у дворі Байдашного таки зібралось чималенько, був тут навіть пришелепуватий Карпан, тепер уже зовсім сивий і майже сліпий, який заявив:

— Літа, хлопці, при вас остануться, нікому їх не передаси.

Ці слова ніби трохи остудили пристрасть, діди, названі хлопцями, презирнулися і намірилися вже йти з широкого подвір'я своєю дорогою, та Сидір Байдашний раптом щось пригадав:

— А чи бачили ви мій сволок? На ньому аж сімнадцять хрестів випалено! Сімнадцять!

— И-и, як багато! — верескнув дід Горобець. — А на моєму аж двадцять три! Першого намалювали в день народження старшого брата Григорія, другого мені посвятили, третього...

— Бач, бач! — закричав Байдашний, — от я тебе й спіймав на гарячому! Двадцять три, кажеш? Чули, діди, він каже, що на його сволоку двадцять три хрести! А я ж тільки почитав з одного боку, де мітилось перше коліно Байдашних, а ще ж було друге й третє... Вкумекав?

Не знати, скільки б тривала оця гостра суперечка, можливо, діди і почали б хапати один одного за петельки, та раптом біля двору зупинилась «Волга», з неї вийшли начальник будівництва, голова селищної Ради, а за ним представник з району.

Я так чекав на цю машину! Стояв у гурті людей, дослухався до їхніх запальних і таких зворушливо-кумедних слів, а сам нишком поглядав на шлях, що линув у Новобужівку. Ось уже тиждень, як ходив туди, переконуючи начальство лишити хату Байдашного під музей. Так, так, музей! Стара Журавлінка вмирала, нове місто ось-ось мало поглинути рештки стародавнього поселення, такого колоритного і своєю історією, і бідністю, і багатством. Нічого не лишиться, навіть сліду не знайдеш через якийсь там рік! А хіба то правильно? Щоб любити сучасне, треба знати минуле. Так казали мудрі люди раніше, так кажуть і тепер. Один історик висловився навіть так: хто не знає і не шанує минулого свого народу, той тільки умовно може називатися людиною... «Залиште спомин про минуле,—

казав я начальникам будівництва, — молодь вам спасибі скаже. Адже ніщо так не переконуює, як порівняння». У будівельників були свої резони. «Клопоту не збудешся з тим вашим музеєм, це ж треба добитися згоди генерального архітектора, не один раз постукати у двері до вищих інстанцій...» — «А ви постукайте, — одчинять двері», — переконував я.

Хата, в якій народився Тарас Шевченко, відома усьому світові. У Ленінграді на Мойці зберігається канапа, на якій помер Пушкін. У Волгограді є будинок Павлова, той самий, звідки хоробрий солдат поціливі чи не в саме серце Гітлера... В херсонському степу при дорозі стоїть кам'яна тачанка, а на ній кулемет, з якого строчив партизан Железняк... У Ясній Полянї зберігається ставок, де купався Лев Толстой... У фінському урочищі стоїть курінь, де переховувався колись Ленін...

Я викладав будівельникам такі факти десятками, а вони, заклопотані, вислуховували і мовчали. Так і не відповіли мені нічого путнього, але пообіцяли подумати. Думали тиждень, тепер приїхали, певне, щоб сказати нам про те, що надумали...

Лемент у дворі швидко вщух, діди розступилися. Начальство пройшло у дідову хату, пильно обдивилося її, потім вийшло і зробило довкола оселі таке собі коло шани. Хтось із прибулих колупнув стіну, добрався до зрубу, здивовано похитав головою:

— Як залізо...

— Скільки вашій хаті? — спитав начальник будівництва.

— А так що років із двісті, — швидко відказав Байдашний і боязко глянув на діда Горобця.

А той зловтішно присвиснув щербатим ротом, засміявся:

— Не бреши, Сидоре, хоч ти і старший за мене, та все ж не бреши людям у вічі. Хіба дерево може вистояти цілих двісті літ? Товариш начальник будівництва знають це діло. Ось моя хата... Як не лічи, а сто п'ятдесят набереться...

Байдашному аж дух перехопило. Він тицьнув вузлуватим пальцем у простір, покрутив ним над головою.

— Твоя хата? Ви чули, люди? Його хата...

Начальник будівництва вгамував дідів, сказав поважно і твердо, як і належить казати тому, хто верховодить:

— Є ухвала залишити цю хату під музей. Гадаємо, що вона варта того, хоч би отой сволок... Це ж вам ціла іс-

торія... Літопис минулого! Там саме різьблення чого варте. Та й зруб, як мені здається, ще сотню літ...

Байдашний аж скинувся, аж затремтів від щастя. Хотів було ще сотворити комбінацію з великого пальця та з піску впритруску, але не встиг. Його пильне око помітило жінку, яка пробивалася до гурту, розштовхуючи дідів. Так, це була його Катря. Вона стала перед ним, прибрала вейовничої пози і залементувала на увесь двір:

— Ламайте, дорогі товариші і люди, ламайте цю кляту хижу, де я стільки сліз виплакала і стільки літ змарнувала при каганці. Запускайте бульдозера і трощіть усе, щоб і крихти не лишилося. Щоб того камінчика єдиного не лишилося од припічка, од димаря і од лежанки, щоб воно все прахом взялося!

Вона так кляла свою хату, свою долівку, димар, піч, мазолі, сльози і лежанку, що, здавалося, усі ті речі були живими істотами і тепер мали почути оті прокльони і згинуть з прикрості та неслави. Та хоч яка була розлючена баба, вона скоро завважила, що начальство чомусь не поспішає ламати хату, а молоденький бульдозерист уже й машину свою виводить із двору. Тоді вона крутнулася навколо, вхопила лопату і кинулася до дверей.

— Щоб і духу поганого не осталося від цього клятого кубла! — закричала і хотіла вже пустити в хід ту лопату, та Байдашний заступив жінці дорогу, відсторонив її:

— Катре, не дурій... У цій хаті народилася донька, наша з тобою дитина... Забула?

Молодиця опустила руки. Що почулося їй за тими скупими словами вовкулаки? Може, палкий шепіт у хмільні ночі їхньої молодості, може, перший лепет немовляти, її немовляти, отієї крихітки, котра народилася у сувору зиму? Надворі лютувала хуртовина, ламала скуті морозом дерева і шматувала сніпки на причілку їхньої хати, такої непоказної на вигляд, але надійної і теплої, коли затопиш піч... Усю ніч Сидір Байдашний топив тоді піч, грів воду, варив і пік, прав і викачував рублем чисті простиралла та пелюшки... Ніхто не знав і не міг знати, що почулося і що побачилось зараз оцій розбурханій бабі, але вона опустила руки, вона притихла.

— Та то вже так, — сказала майже пошепки, втираючи сльозу, — було тут усього, але холоду хата не знала... Що не кажіть — піч є піч...

Наступного дня знову приїхав голова селищної Ради, посадив діда в газик, одвіз у квартиру з гарячими трубами

та з газом. Дід переночував там, а на ранок повернувся до своєї хати. Цілий день підмітав мітлою двір, збивав палицею головки з дикої бузини, чепував у сінях і біля порога, щоб ніде не було ні сміття, ні пороху.

Увечері, коли я зазирнув у вікно, яке тьмяно світилося, то побачив Сидора Байдашного на високій табуретці з віхтем у руках. Дід дбайливо протирав закіптюжений сволок, де чорніли аж два довгих ряди хрестиків, випалених свічкою...

Спочатку сюди прилітали всюдисущі горобці, потім шпаки, а вже після них — діти.

Діти — це найперше Санько, молодший син Петра Оси, нашого чудового механіка і завязаного комбінатора. Санько — знавець усіх на світі грибів, диких ягід, квасців і солодких коренів. Жвавий, мудрий, з продовгастим обличчям, всіяним ластовинням, Санько нагадував молоденького одуда ранньої вербової весни. Спечений на сонці Саньків ніс заповзятливо винохував сільські новини. Зранку виходив хлопець на влови новин, щось шукав і щось завжди знаходив. Спочатку йшов до річки і вже точно знав, чи сьогодні прибула вода, а чи вона впала, чи клює риба і звідки дме вітер. Потім заходив у ларьок, дізнавався, чи привезли вночі свіжий хліб і пиво, які продаються цукерки... Наприкінці обходив село і вже знав, хто збирається справляти іменини, у кого отелилася корова і хто їздив на базар аж у місто.

Прямого зиску Санько від такої інформації не мав, але дуже пишався, коли до нього зверталися дорослі, погукуючи ще здалеку:

— Що чувати, Санько?

Санько щедро викладав усе, що вивідав. Діди та баби розчулено усміхалися і хвалили хлопця за проворність і кмітливість. Після цього Санько гордо випинав груди і вже цілий день ходив вельми вдоволений собою.

Якось ранку Санько подався не до річки, як завжди, а чимдуж помчав до площі, навіть не поснідавши. Зупинився перед високим деревом у край вражений: дозріла шовковиця. Ще вчора вона не приваблювала малюків, ніхто тут не зупинявся і ніхто не передбачав, що наступного ранку дерево сипне стиглим плодом. Санько видерся на дерево, покуштував ягоду і відразу ж заволав на все село:

— На-лі-тай!!!

Журавлинські дітлахи стрімголов кинулись на цей

поклик, розполохали шпаків і горобців, загойдалися на розлогому гіллі.

— Дивись, уже й шовковиця доспіла, — казали дорослі журавлинці, побачивши замурзані по самі вуха дитячі личка. — Як збігає час...

Минув ще один день, і вже не лише малюки, а й діди та баби ходили по селу, замурзані шовковицею. Навіть древні, як світ, діди, прямуючи через площу до ларка, зупинялися коло дерева, задирали голови і ніби знічев'я щипали ягоду, що сама просилася в рот.

Є пора збирання хліба, є пора сінокосів, є пора вишень, винограду, є, виявляється, й пора шовковиці. Вона стояла край площі, побіля курної піщаної дороги, на нічийй землі, ніхто і ніколи її не поливав, не обкопував, не вносив добрив. Але виросла нівроку і щоліта дарувала людям своє червоне соковите щастя. Ніхто вже й не пам'ятав, хто її посадив, де вона взялася отут, люди народжуються і вмирають, де вже втримати в голові ім'я чоловіка, котрий колись посадив якусь там шовковицю.

На другий чи третій день Санько, сидячи на самому вершечку дерева і набиваючи рот ягодою, поглянув довкола — і раптом заволав:

— Курить! Щоб мене грім убив, курить! Подивіться...

І тут усі відразу поглянули в той бік, куди показував Санько, і побачили за лугами, серед сріблястого прямокутника міста, височенну трубу, яка куріла голубим димком у високе небо. Димок звивався, клубочився і танув у блакиті журавлинської безмежності.

А Санько вже хутко зліз з дерева і чимдуж припустив по вулиці:

— Курить! Подивіться, курить!

Перший, хто вийшов із хати на Санькове репетування, був дід Горобець. Він зупинив хлопця і злякано поспитав:

— Де горить?

— Та не горить, а курить, — засапано відповів хлопець. — Он гляньте!

Дід Горобець наставив долоню, подивився в далечінь і ледь чутно прошепотів синіми губами:

— А й справді курить, матері його грець. Сажотрус...

Незабаром уся Журавлинка висипала на вулиці і мовчки спостерігала, як валував дим із «сажотруса», як повільно витягувався у довгу цівку і танув у золотавій літній імлі. Давно вже Журавлинка тривожно вдивлялася у

цегляне одоробло, що все п'ялось і п'ялося у небо, тепер, коли оте одоробло ожило і дихнуло своїм пекельним духом, село на якусь мить отетеріло. Бідова Уляна, що стояла на своєму пагорбі, вигукнула:

— Тепер сорочок не обперешся!

— Зачиняй вікна і двері, сажотрус іде! — відповіли їй знизу. — Цей дасть прикурити всім!

Дід Горобець у той бабський лемент не втручався, бо вважав, що діло куди серйозніше, ніж це здається, він метнувся в хату, наказав бабі Горпині швидко витягати з скрині білу сорочку. Причепурився, як на свято, походив по площі, потім подався до берега. Повернувся і стовбичив аж до обіду, чекаючи неминучого, але те неминуче обминало його. Це дивувало і сердило, адже що ти там не кажи, а з «сажотруса» летить, як з віялки, викидає цілі клубки диму, а там, де дим, там і сажка. Та щось та сажка не осідає на білу сорочку! Коли роздивився, то побачив, що й інші діди та баби нарядилися в усе чисте та біле, вони теж чекали, коли на них почне сипати кіптявою.

Чекала вся Журавлинка — день, другий, третій, нарешті не витримала, промовила устами діда Горобця:

— Тю ти, чортове дитя! Що за мара? Яка була сорочка празникова, така й лишилася. Хоча б тобі якась пилинка сіла...

І він перший зняв білу сорочку, знову одягнув синю і поверх неї сірого піджака, якого не скидав ні влітку, ні взимку. Якщо за три дні сорочку не закурило, то чого повинно закурити на четвертий чи п'ятий? Мабуть, правду казав Віль про оту мудру установку, яка ковтає сажу і вилловлює смоляну пару...

Журавлинка з полегкістю зітхнула.

Журавлинці споконвіку встають рано, разом із сонцем. Так чинять і робітники в усьому світі. Звичка? І звичка, і здоровий глузд. Та ще глибока мудрість. Світло дається тобі для праці, для корисного діяння. Спочинок — вночі, її цілком досить, щоб омолодити своє тіло і душу. Якщо тобі дуже ніколи, якщо за твоїми плечима якихось там двадцять літ і в тебе серйозний сердечний клопіт, можна й у нічки добрий шмат урвати, нічого з тобою не станеться... У юності великий запас життя, це для неї почеплено в небесах ясного місяченька, щоб трапити додому, од миленької йдучи.

Але ж то — виняток, золотий і прекрасний, а норма, закон — вставай разом із сонцем, цілий день працуй, лягай спати десь о десятій годині вечора, проживеш сто літ. Та не тільки про довголіття клопіт, є інший, куди мудріший резон, який вкладається у стислий, але промовистий вислів: хто рано встає, тому бог дає. Спробуй заперечити проти цієї мудрості...

Помічено, що кожен журавлинський дачник з часом переймається цією древньою філософією, ледь світ біжить до річки, купається в чистій прохолодній воді, вчасно лягає спати. І дивись ти — вже й помолодшав чоловік, уже у нього і мови немає про виразку шлунка чи там про безсоння. А скільки людей покинуло курити саме в Журавлинці! Гляне дачник на чисту воду, вдихне синюватого озону, помітить старезного діда, у якого і хода легка, і постава козацька, нишком викидає своє вонуче зілля...

Якось, повертаючись із дідом Горобцем після ранкового влову, ми почули гуркіт барабанів. Оскільки раніш цього в Журавлинці не траплялось, бо лежала вона в зоні одвічної тиші, ми здивовано зупинилися посеред села. Лісовою дорогою, що лине з ДРЕС, йде колона піонерів з прапором і з барабанщиком на чолі. Довга вервечка дітвори пройшла селом, завернула на пагорб і стала колом біля могили юного ковпаченяти.

— Дивліться, — проказав вражено дід Горобець, — до нашого Миколи прийшли... От молодці!

У ранковій тиші урочисто і голосно гриміли барабани. Згадалася давня історія з юним барабанщиком, який любив чарувати світ своєю божественною музикою.

— А як той вояк, котрий полюбляв череп'яних півників? — спитав я у діда. Дід замислився.

— Це ви про героя Перекопу? Давненько щось не чути, може, й помер сердега, адже побитий увесь.

Глянув на пагорб, де цвіло живе кумачеве коло, додав:

— Добрий був вояк... Мабуть, немає вже його. Та нічого не поробиш. Он нові вояки росли.

Ми рушили далі, дослухаючись до кличного і тривожного грому барабанів. Подумалось: жива, вічно жива людська пам'ять, невмируща кумачева піонерія. Чи не в ній наше безсмертя і вічна молодість?

Молодість, дитинство... Були вони і в мене. Та як змінивсь довкола світ! І продовжує мінятися — щодня, щогодини, навально і невпинно. Інші клопоти тепер у юності, інші проблеми...

Йшов додому, дослухався до гromу барабанів, а сам згадував, згадував... Про ранок твого життя, про ходжені тобою шляхи, якими ти все життя крокував, поклавши у похідні сакви маленький шмат хліба і велику мрію...

Так ось — картуз... Уже скільки десятиліть минуло, а я ніяк не забуду отой перший картуз, який кинула доля на мою втіху і на моє хлоп'яче самолюбство. Подумати тільки — новенький картуз з чорного сукна, з дебелим козирком, з тугою, мов обруч, околичкою... Це було здійснення моєї найбільшої хлоп'ячої мрії, це була якась межа, якийсь високий поріг, що його мені вдалося переступити. Якщо ти все життя бігав простоволосий — і під сонцем, і під дощами; — якщо ти все життя носив шапку, заячий млинець з облізлими вухами, тоді ти знаєш, що значить новенький картуз.

А він був новенький — за це я міг поручитися чим завгодно, бо сам бачив, як наш сусід дядько Карпо лаштував його з добрячої шматини сукна, яку він роздобув на базарі. Дядько усім показував ту шматину — розпорота стара чумарка. Скільки ця чумарка служила людині, ніхто про те не відав, навіть дядько Карпо, хоч він добре знався на сукнах та всяких інших матеріях, за життя своє тримав у руках не один сувій і чортової шкіри, і навіть солдатського діагоналю. Єдине, що він стверджував усім кравецьким авторитетом і що не викликало ніяких сумнівів, належало до визначення якості: сукно це першого сорту, з такого у столицях шийють фракки та сюртуки. Що таке фрак чи сюртук, ми не знали, однак ці слова впливали безвідмовно, і ми не сумнівалися, що сукно таки добряче.

— Гляньте сюди, — сказав дядько Карпо, коли ми з матір'ю увійшли до хати, де стояла його найбільша гордість і багатство — швейна машина «Зінгер». — Гляньте сюди, що я приберіг для вашого голомозого.

Дядько Карпо дістав з шухляди шматину сукна і показав її матері.

— Картузові зносу не буде, козирок може облупитися, підкладка може сприти, а сукно лишиться цілим. Касторова штукенція, чули, може? З такого сукна в Петербурзі сюртуки шийють і фракки.

Я глянув на сукно, і в мене в очах потемніло. Зроду не бачив такого чорного та гарного. Невже оце дядько Карпо зглянувся на мою долю і не пошкодував такого доброго.

сукна? Мати потерла в руках край шматини, прицмокнула язиком.

— Дебела матерія,— сказала вона і раптом скубнула мене за вухо.— Бачиш, яка матерія? А ти ж матері не слухаєш, гарбузи мені витовк із своїми дружками... Будеш слухатись?

Я пообіцяв матері, що буду тепер слухатись у всьому, не лазитиму по бантинах сільської гамазеї і не рватиму штанів, а до гарбузів, що ростуть в городі, навіть близько не підійду. Мати не дуже зважила на мої слова, вона вже підсіла до дядька Карпа, вже вихваляє його золоті руки, машинку, жінку, дітей, а потім питає, скільки коштуватиме такий картуз. Дядько Карпо зосереджено намотує нитки на шпульку, з відповіддю не поспішає, розказує, що на базарі товар знову подорожчав, що сукна ніде й не побачиш, саме полотно та ще інколи попадеться парусина.

— Якби ж воно замирилося, то й сукно подешевшало б,— каже дядько Карпо і починає намотувати ще одну шпульку.— А то ж усе йде на позиції, на оту кляту війну... Скоро й помазеї не докупишся на підкладку.

Мати у відповідь починає розповідати про Яська, старшого сина дядька Карпа, буцімто бачила вона його якось біля волості, так навіть не впізнала: і чистий увесь і вишколений, і навіть до людей такий привітний, наче панич з міста. Мені стало нестерпно од материнських лестощів, адже всі знали, що отой Ясько був найпершим розбишакою, ходив завжди брудний і подряпаний, любив шастати по чужих городах і ніколи не вмивався. А мати все приказує та вихваляє того Яська, аж поки її перебиває дядько Карпо:

— Ото так, Маріє, якби з парусини чи з полотна, то фунт, а якщо вподобали моє сукенце касторове, то тоді три фунти масла та ще допоможеш моїй Веклі впорати плоскінь... А вже про картуз і не говори, бо зносу не буде йому дестемнено, в ньому й парубкуватиме твій син, а там жениться, бо я шию на виріст, підкладу добрячу картонку, щоб, значить, коли голова виросте...

Сторгувались за два фунти та ще ту плоскінь, котру треба вибрати, пов'язати у сніпки, намочити у ковбані і висушити на сонці. Мати не боялася брати на себе плоскінь, а оті два фунти масла могли зіпсувати всю справу.

— Вони ж у мене молоко жеруть прямо з-під корови, не настачиш їм, а якщо й поставиш котрийсь глечик у погріб, то все одно видеруть і вишкребуть до дна... Якби ж

воно до молока та хліба вдосталь та ще якийсь там кришеник м'яся, тоді вже й так, а як воно ж кутки у засіку па-вутина обсмугувала...

— Хай вибирає твій голомозий — або вершки, або картуз... Вершки що — висьорбав та й нема, а картузу зносу не буде... — стояв на своєму дядько Карпо.

Тоді я вирішив розверзти уста й докинути на вагівницю своєї долі гирку, якої бракувало.

— Не питиму молока і в погріб не лазитиму до загину...

Це вирішило справу на мою користь, дядько Карпо зняв змірок, і ми пішли з матір'ю щасливі. Особливо радів я. Суконний картуз у нашому селі був рідкістю, а малюки зовсім не відали того дива. Цим дивом тепер володітиму я! Було від чого запишатися і зрадіти.

Цей суконний картуз мені навіть вночі снівся. Цілий тиждень шив його дядько Карпо, а коли пошив, то переказав матері, щоб приходила забирати. Я пас у степу корову, повернувся пізно, та коли побачив новенький картуз, надів його і виметнувся з хати. Малюки вже спали, дехто вечеряв, але я обійшов кілька хат і ще трохи покрутився на площі — так мені хотілося усім показати свою обнову.

Вранці я погнав корову на далекі «займи» — так звалися толоки, що межували з хуторами. Хутори поспіль вкривалися яворами та тополями, одгороджувалися од села просторими перегонами толок,— розкіш, яку дозволяли собі лише заможні селяни. На тих трав'янистих толоках паслася хутірська череда, а селянські — по обніжках, по стерновищі та кукурудзинні. Мое завдання полягало в тому, щоб якимось чином «зазіватись» і запустити свою корову на хутірські толоки. Це я навчивсь робити добре, бо часто-густо хутірські хлопці-пастухи заводили з нами, селянськими хлоп'яками, сварки або ігри, і тоді вже корови наші напасалися вволю.

День видався похмурий, холодний, адже невмолимо насувалася глибока осінь, дув північний вітер; та мені було тепло — мене грів новенький картуз. Всю дорогу я милувався обновкою — скидав картуз і розглядав його дебелий козилок, пружну околичку, міцну підкладку, навіть картонний пруг, що його дядько Карпо поклав на випадок, якщо у мене колись побільшає голова... Зненацька труснув холодний дощик, я скинув свого картуза і сховав у пазуху — голова моя висохне, з нею нічого не станеться, а картуз може розкиснути і втратить свою принаду...

Та дощик незабаром перестав, засвітило скупе осінне

сонце, і я знову надів картуз. Мені так хотілося, щоб хтось із хутірських пастухів помітив обнову і висловив свій захват! Однак нікого поблизу не було, хуторяни пасли своїх корів аж біля балки, до якої збігалися хутірські сади. Туди нам було заборонено гнати корів. Так цього дня і я не почув од хуторян слів захвату, не почув їх і наступного дня, але мені пощастило на третій день. Коли я пригнав корову до «займів», там уже борюкалися пастухи. Незабаром я вже був серед них.

— Тю-тю,— сказав Данько Какура, вказуючи пальцем на мій картуз.— Що це у тебе на голові?

— Картуз,— з видимою гордістю відказав я.— Хіба не бачиш?

— Та бачу,— засміявся Данько,— хіба ж то картуз? То макітра.

Я мацнув себе по голові — на ній був картуз, а не макітра. Серце моє обпеклося вогнем образи. Я хотів уже стусоннути того насмішкуватого Данька, та його сестричка, босонога Зінка, заступилася за мене.

— Гарний який, хоч і великуватий,— сказала вона.— Суконний?

— З такого сукна в Петербурзі пани чумарки шують,— сказав я і запишався.

— Чумарки! — зареготав Данько.— Та хіба пани носять чумарки? От вигадав...

Він ще щось говорив, образливе і пекуче, та я вже не сердився на нього, бо Зінка взяла мій картуз, роздивилась і повернула з такими словами:

— Правда, суконний. Не слухай, що тобі каже Данько, він дурний. У самого немає такого, от він і кепкує.

— Та великий же який,— не вгавав Данько.— Як решето... Хіба такі бувають картузи?

Данько і далі говорив подібні слова, але за ними я вчув, що він просто заздрить мені, вмирає від прикроців. Сам носить якийсь млинець з ганчір'я, чи то шапка, чи то кашкет... Батько у нього скупердяга, шкодує синові копійки, от він і зирить на чужі картузи...

Втішившись такою думкою, я ходив перед Даньком голем, просто давив його своєю обновою.

Якось ми гралися в довгої лози, я розігнався надто швидко, вітер здер з моєї голови картуза, і він полетів у калюжу. Данько схопив його, приміряв, потім витяг з його нутра картонний круг, надів і сказав:

— Якраз на мене, побий мене грім...

— У мене теж колись підросте голова, і він буде якраз,— похвалився я.

— Чекай, поки виросте голова,— відказав Данько і повернув картуза.— Носи свою макітру...

Та на цей раз я вже зовсім не гнівався на Данька — я знав, що картуз йому подобався. Більшого мені й не треба було. Я пішов завертати свою корову, а Данько з сестричкою заходилися полуднувати. Коли я повернувся до них, вони саме їли білий хліб. Такого білого хліба я зроду не бачив. Мені мати давала на весь день шмат перепічки та цибулину. Перепічка та була якась зморщена, сіра, як попіл, та й цієї було обмаль — доки дійдеш до «займів», від неї лишиться лише кришка. Раніш мати давала пляшку молока, а тепер те молоко кисло в погребі, адже треба було збирати два фунти масла, а ми перебивалися то на перепічках, то на затірці. Я мужньо зносив лютий голод, розумів, що вся сім'я йде на жертву заради мене. Зносив, аж поки побачив отой білий хліб. Ніби сонце — отакий він білий та гарний... Кишки мені перевернулися в животі, а в роті набралосся повно слини. А Данько та його сестричка Зінка уминають той хліб, а на мене навіть не дивляться. І тоді я не витерпів, сказав:

— А мені мати перепічку пече... Смачнюща!

Данько зиркнув на мене.

— Ану дай покуштувати.

Я порився в торбинці, яка висіла у мене на плечі, добув крихту, подав йому. Хлопець лизнув і скривився.

— Так вона яшна... Наче з піску! Ми таке свиням дамо... На ось попробуй мого.

Надломив з крайця, подав. Я вкинув кусня до рота і заплющив очі. Лихо моє, який же солодкий, який смачний справжній білий хліб! Він танув у роті, він лоскотав піднебіння, він пахтів... Я проковтнув той кусник, глянув на Данька і пробурмотів:

— Дай ще...

— Еге, жирно буде,— відказав той.— Я ще сам не наївся.

Він трохи подумав, а тоді й каже:

— Давай міняться — я тобі хліба, а ти мені картуз.

Я пирхнув:

— Шукай дурних...

— А чого ж,— втрутилася у розмову Зінка.— Данько дасть тобі цілу паляницю. Правда ж, Данько?

— Так мало ж,— відказав я нерішуче.

Думка, що у мене буде ціла паляниця, забила мені п'яні роки. А тут ще Данько піддає жару:

— Ти думаєш, у нас паляниця яка? Отака як жлукто завбільшки, побий мене грим. Три дні їмо, а вона не черствіє. З вальцьованого борошна! У Сахновщині тільки таке роблять, та й то не для всіх. З чистої пшенички...

Після цих слів я здався. Дуже вже мені кортіло хоч раз наїстися білого хліба... Згадую про це, і сором обпікає моє обличчя, але правда є правда — я здався. Я проміняв тоді на паляницю свого новенького картуза. Ніс додому ту хлібину, нишком щипав з неї шматочки, а коли став на поріг рідного дому, у мене вже була лише половина хлібини. Я тицьнув у руки матері ту половину, сказав:

— Покуштуйте, смачна, як мед.

Мати здивовано глянула на мене.

— Де взяв?

— Данько Какурин дав, за картуза. Та ви покуштуйте...

Мати куштувати не схотіла, а чомусь заплакала. Потім вона проклинала свого непутячого сина, кляла хутірських здир, котрі обдурили селянське хлоп'я, не побоялися людей і бога, обібрали серед білого дня. А я мовчав. Що мав казати? Нишком забився в куток на печі і заснув.

Наступного дня мати розбудила мене, як і завжди, рано, але на цей раз не так, як колись. Раніш вона ніжним голоском приказувала над моїм вухом про те, що ї сонечко вже зійшло, і люди погнали своїх корівок пасти, і що вона вже напекла мені гаряченьких млинців, а тепер турнула в бік і сказала:

— Вставай, харцизяко, та щоб приніс картуза, а я їм ту паляницю одроблю, хай вони вже подавляться нею. Чуєш? І щоб не повертався додому голомозим...

Та я повернувся додому голомозим — Данько з своєю сестричкою не показувалися. Вже і так, і так виглядав — ніде не видно. Не показувався він і наступного дня. Більше тижня простовбичив я на межі, але Данько мов у воду впав. А тут наступили холоди, мати сказала, що вже не пожену корову так далеко, що хай у леваді трохи пощипає бур'яну, та й годі. Про картуз вона мені не нагадувала — сама розуміла, що його не повернеш. Та й дядько Карпо, дізнавшись про оказію, переказав, щоб мати не несла масла, а лише хай допоможе намочити прядиво.

Потроху все й забулося, але одного разу, це вже було у жовтні, біля нашого двору зупинилася Какурин тачанка.

Це було так несподівано, що ми з матір'ю аж роти по-роззявляли. Невже до нас? А старий Какура, прив'язавши коня до воріт, зайшов у двір і пішов просто до хати. Увійшов, поклав на стіл мого суконного картуза і сказав:

— Добрий день у вашій хаті! Ваш картуз? Якщо ваш, то повертаю чуже добро, бо мені чужого не треба. Мій ракло, тобто Данько, до нових віників згадуватиме, як я ребра йому віжками щитав... Хіба ж то по-людськи? Люди мусять жити по-божому... Якщо у вас труднуvато з хлібом, то приходьте з клунком, я що ж — не розумію? Свої ж люди.

Сказав так і пішов до своєї тачанки. А ми з матір'ю стояли серед хати і не вірили своїм очам. Мій суконний картуз лежав на столі, Какура ось тільки що стояв отут і обіцяв клунок хліба; все на світі влаштувалося якнайкраще, та так, як може лише приснитися. Так я думав, а мати по хвилі сказала:

— Щось у лісі здохло...

Я миттю схопив картуза, надів його і майнув на вулицю. На площі зустрів дядька Карпа, зупинився біля нього, крутнувся і вклонився так низько, як тільки міг. Дядько Карпо посміхнувся і проказав:

— Сам привіз чи мати ходила?

— Сам! — вигукнув я. — На тачанці. І ще сказав, щоб мати з клунком приходила, хліба дасть. Мабуть, щось перевернулось у світі...

— Та перевернулось, — посміхнувся ще раз дядько Карпо. — Вломилося Какурі та таким, як він, багатіям. Хіба не чув? У Петербурзі — революція...

Я не дуже втямив тоді слова дядька Карпа, але дитячим серцем відчув, що сталося щось приємне і велике. З цим почуттям я й майнув по вулиці, показуючи усім, що мій картуз повернувся знову до мене і що тепер я — найщасливіша людина на світі.

Спостерігаючи життя, навколишню дійсність, порівнюючи все бачене з твоїм минулим, доходиш висновку, що світ іде до змін, йде за законами необхідності і доцільності. Інколи ті зміни дивують нас, вражають новизною, несподіванками, інколи вони здатні навіть ранили наші серця. І тоді ми починаємо ремствуvати на молодь, мовляв, вона вже не така, якими були ми, згадуємо свої старі чоботи, безхліб'я, студентський вінегрет...

Поки ми згадуємо та порівнюємо, життя йде далі.

Наступного літа простую сюди з почуттям остраху і тривоги. Нічого не вдієш, життя наше не вічне, вічні лише діла наші. А що, як немає вже серед журавлинців діда Горобця? Здавалося, разом із ним не стане і чогось милого, неповторного, бо дід Горобець — то епоха, яка одшуміла і тепер постає тільки в нашій уяві спогадом і пересторогою. Чи не з такими відчуттями археологи доторкаються своїми вмілими руками до старих могил? Хоч які далекі для нас дні скіфів, але й зараз, розглядаючи металеве люстерко чи косяну прикрасу скіфської красуні, ми милуємось і водночас печалимось, уявляючи, як та красуня крутилася перед люстерком...

Вмирають не лише люди, а й людські оселі. Старої Журавлинки ми не побачили... Її поглинуло цеглиння, муроване місто, назавжди приоравши бульдозерами старі глиняні шпаруни. Випадок з хатою Сидора Байдашного був ніби завершальним акордом героїчної симфонії, в якій переплелися тривожні і ясні тони. Лише стара шовковиця стояла собі поряд із новими будинками, стояла і шуміла на весняному вітрі густими шатами. Вона ще жива, вона ще не раз обдарує дітлахів своїми солодощами, своїм несподіваним і таким зворушливим щастям...

І осокори в березі височіли недоторкані. Але біля них не видно старої просмоленої довбанки... Серце стонулося. Та невже ж? На хвильці погойдувалися дощані, гумові і дюралюмінієві човни, були тут навіть легкі й елегантні скутери з потужними моторами. А чорної знайомої довбанки не було!

Надуваю свою круглу гумову «душогубку», прямую до мису Лося. Повз берег тече блискучий асфальт, шумлять машини. Одна, друга вівіска: «Бар», «Кулінарія», «Кафе». Боже ти мій! Журавлінка... І білі, мовби із самого світла, квартали! А там, у серпанковій даліні, аж два стовпи диму. Тепер уже два... А люди в білих, рожевих, голубих човнах...

На півдорозі, десь біля Зеленого закруту, зустрічаю... довбанку. Чорна просмолена довбанка! У ній сидить прямий і білий дід Горобець! Слава богу... Ще здалеку вимахує своїм незмінним капелюхом — опущені криси, випраний і витіпаний дощами і негодою... На кормі довбанки тріскотить мотор.

Довбанка з новітнім мотором! Є від чого ахнути...

І ось я вже у березі.

— Драстуйте, діду! Як воно? Живі, здорові?

Він подає свою жовту суху руку.

— Сьогодні щось погано клює... Мабуть, прибутна вода.

Він уже недочуває, оцей міцний дніпровський орел... Нічого не вдієш — час нікого не милує. І руки в нього схожі на покручені і чорні корені. Та очі, як завжди, хитруваті, примружені, гострі. І посміхається не лише очима, а всім обличчям, круглим, колючим, обрамленим ореолом мудрості і лукавості.

— А ви ж як? До нас? — запитує і, не чекаючи відповіді, додає: — І ти ж глянь, матері його грець, ніби й вітер знизу, а не клює... — Простягає руку, показує на сріблясті дахи міста. — Хочете постояти? Постійте, побалуйтесть... А я он де живу! Бачите? Черепиця червона... Не барітьсья ж!

Таке враження, що дід аж засоромився, бо змовк, причаївся. Та враз потягся рукою до мотора, почав вихвалитися:

— Оце купив! Не стало сил махати веслом...

— А як зятьок і Даринка?

Дід присвиснув:

— Еге, брат... Їх уже не двоє, а троє! Сімеєчка... Правнука принесли — Геваром звати.

— Гевар?

— Еге ж, на честь революціонера з Куби... Чули про такого?

Я замислююсь, згадую. Че Гевара... А поряд із ним портрет Ейнштейна. Яке було ім'я в Ейнштейна? Здається, Альберт. І я теж посміхнувся:

— Ждіть, діду, поповнення... Матимете ще Альбертіну...

Дід Горобець мого сміху не помітив, бо враз захапався, глянув за звичкою на сонце, ще раз сказав, щоб я не запінювався, і смикнув стартер. Мотор завівся, заторохтів, потяг за собою пелену диму. Дід помахав капелюхом.

Зелені брили води біля мису Лося, як і раніш, котилися вниз, хвиля пестила берег, червоний поплавок підстрибував, занурювався і крутився, але куди там! Моторки, одна за одну потужніші й елегантніші, розтинали воду, кидали її на берег, за човнами летіли водяні лижі... Не те що сомик, тут окунець не вдержиться!

А поплавок підстрибував собі на збуруненій воді. Оцей колись тихий і такий усамітнений куточок, прозваний мисом Лося, здавалося, став осереддям людського буття...

Почало темніти. У робітничих оселях засвічувалися перші вогники. Світилися заманливо і тепло, кличучи усіх, хто в дорозі чи в оцих враз потемнілих лозняках, до домівок. Та ось темінь заволокла все навколо, і раптово з правого берега бризнуло яскравим світлом. Місто засвітило вогні! По узбережжю поснувалася золота вервечка ліхтарів, одступили тіні, мис Лося, вода, хащі другого завалу враз засяяли весело і святково, а золота вервечка вже палахкотіла за Зеленим закутом, линула аж до кручі, овіяної безсмертям перших комсомольців. Стрімчастий обеліск на кручі враз спалахнув, піднісся, став ще вищий.

1972

Заповіт

Повість

*Світлій пам'яті
ветерана колгоспного будівництва*

І. Ф. Кабанця

Присядьмо перед дорогою, закуримо...

Дорога довга і марудна. Власне, ніякої дороги немає, самі болотяні мочарі, ковбані і яруги, вкриті поспіль дерезою. Дереза — козине щастя, тепер диких кіз тут немає, кущі розрослися. Продертися крізь них, обколоти руки і ноги, обшарпатись, а все ж пройти — таке наше завдання. Схоже на те, що в цих болотах ще недавно водилися ящури... Тут заліг густий дух тління, туманів і ранкової холодної роси.

Довго лежав цей край віддалік од трас життя, тепер настав і його час. Начальник бази Вагін сказав: ви — Колумби.

Подумати тільки, ми — Колумби! Як це вам подобається?

Іван Печериця, вродливий парубок із скептичним виразом на обличчі, коментував це досить своєрідно:

— Гибіти тут, щоб хтось мав змогу сісти до електричного світильника і написати: «Люблю...» Колумб відкривав нові континенти!

— Неодкритих континентів уже немає на світі, — каже у відповідь завжди мовчазний і завжди категоричний у своїх судженнях Ілько Жадан, прозваний нами Мовчухом. Прозвали ми його так не тільки тому, що Жадан полюбив тишу і ненавидів гармидер, а й за те, що більше думав, ніж говорив. — Тепер інше завдання — обжити всі відкриті континенти...

— Ти називаєш оце місце континентом! — Нижня губа Печериці витяглася, готова ось-ось плюнути. — Та його й на карту не заносять, його просто не помічають!

— Помітили, якщо послали нас сюди, — категорично відповідає Жадан. — Ось протягнемо електрику, потім пройдуть меліоратори, висушать болота — добра всякого вродить океан.

— У тебе, Жадане, все на один копил: континент, все-світ, океан. А для мене — жаб'яче царство...

Печериця після цих слів таки сплюнув і почав крутити цигарку. Його привабливе лице аж нітрохи не програвало від того, що ота нижня губа весь час одвисала і готова була з усякого приводу плювати. Красень! Циганські очі з брунатним чортячим виблиском, буйні зарости кучерів, безжурність, вміння з усіма швидко сходитись і розходитись — усе це вабило до нього. Увечері, коли Іван Печериця не йшов до села, що бовваніло за пагорбами, а ночував у нашій «халабуді» — так ми називали похідний намет, — то брав до рук гармошку і награв сумних мотивів. Навіть оця розбіжність у характері — сам завжди безжурний, навіть схильний до скепсису, а пісні його тужні й надривні — чарувала не тільки дівчат, а й хлопців.

Сіяв надокучливий, дрібний і в'їдливий дощ ранньої осені. Все навколо, аж до обрію, затигло голубою запоною, небо припало до землі, здавалося, злилося з нею, і вже годі було щось розгледіти в п'їтмі, в безконечності оцього голубого континенту.

— Щось довго не повертається Завірюха, — чи то констатув, чи то скаржитесь Жадан.

Ніхто йому не відповів, бо всі тямили, що Завірюха, наш бригадир, не такий уже й дурний, щоб місити багнюку у бісівський час. Певне, сидить собі в теплій конторі на базі, наряди та інші папери підписує, щось там канючить для своєї бригади. Нам від цього лише користь — не встанеш отак, притьмом, не кинешся в мокру запону, щоб поставити якихось ще два чи три стовпи в ім'я цивілізації...

Такі й подібні думки, мабуть, снували не в одній голіві, бо ось завовтузилась якась постать на дощаному помості, пробурчала:

— Оце б до теці на млинці податися!

Це, либонь, Іваниця, електротехнік.

— Або в чайну — там тобі і гуляш з баранини, і усміх молоденької офіціантки, — відказав зажурений голос. Чи не Сашко Сотник?

За інших обставин оце б посипалися сентенції на цю тему! Вибирай до смаку, людино: і солоні, й гіркуваті, бо з перчиком, і кислі, навіть пряні... А тепер озвалося кілька голосів — і вмовкли враз. Бо сипонуло, запорощало по наметі. Хлопці лежать на грубих дошках ско-

цюрблені, злі. Загнала їх біда в глухий кут! А десь шумить океанський прибіл, горне високу хвилю, шурхотить пляжним камінцем, грається на хвилерізах... Та навіть так далеко ходити, коли навіть у селі, у далеких і невідомих Млинах, де осіла наша база, зараз світиться, певне, в кожній хаті, горить у плитах, щось там смажиться чи кипить, шкварчить на сковорідках, парують чайники...

Село Млини... Кажуть, там багатющий колгосп, у ставку повно риби, а в садах гілля гнеться од яблук і груш... Артіль має свій інкубатор, а той інкубатор буцімто сипле тих півників, як віялка полову... А вже дівчат там... Саме туди, у Млини, й прямує наша бригада.

Має той знаменитий колгосп свою електрику, але голові зажадалося підключитись до державної мережі, от і гібіємо заради цього...

Моква — і знизу, і з боків, і зверху. Ковдри задубіли, стали ніби залізні. І спати вже не тягне, бо лежали досхочу, а вставати все одно не хочеться...

— Отак гинуть не лише бригади, а й цивілізації, — каже Жадан не знати кому, бере лопату і йде до недокопаної ями. Залазить у неї, копає кілька разів, ґрунт мокрий, розкис, на лопаті не тримається, тоді Жадан починає кидати його швидко, далі, щоб не сповзав назад у яму. Марудна робота!

— Візьми грабарку, дурню, — гукає Печериця, але сам до ями не йде. Сидимо й ми всі, хто не під ковдрою, поглядаємо, як борсається у ямі Жадан, покурюємо, вичікуємо.

Ех, і місцинка, чорт би її забрав! Техніку не заженеш, провалиться, добре, що хоч стовпи підвозять. Ось виберемося з баюр, тоді легше буде, але поки ти звідси виберешся, рак свисне. Покуримо, поміркуємо, подивимось, як вергає глей завзятий Мовчун. Гармоніст мовчить, щось собі міркує, зло покусує цигарку і, не витерпівши, на решті кидає:

— Тобі більше за всіх треба?

Крило намету лопотить на вітрі, б'є віялом мокрого щилу. Печериця гукає голосніше:

— Чуєш, Ілька? Покинь...

Жадан люто встромлює лопату в глину, вилазить із ями, всідається на мішку поряд із нами, дістає сигарету. Руки в нього червоні, набряклі.

— Сізіфова робота, — каже він і зітхає. Нам хочеться розпитати в Жадана про того Сізіфа, але мовчки куримо,

поглядаємо на мокрі куці, що зіщулились од негоди. Не хочеться говорити, не хочеться думати, не хочеться рухатись.

Так і просиділи до вечора. Завірюха не повернувся, знову заночував на базі — ну й правильно вчинив, усе одно тут немає чого йому гибіти. Повечеряли мовчки — камса з сухарями, тепла вода з вичахлого титана... Цікаво, чому це Завірюха не подав голосу? Поглянув, певне, на затуманене Заозер'я, сказав собі «пропади воно все пропадом» і майнув у теплу хату чи, може, в чайну... Мабуть, про це здогадувались усі, але ніхто й не бовкнув, повлягалися на нарах, зігрілися і заснули.

Ранок видався хмурий, але вже без мжички. Слабкий вітерець розігнав хмаровиння, заходився сушити намоклу землю. Саме в той час, коли ми вибралися зі своїх теплих, хоч і вогких кубел, загуркотіла машина, до намету ступив високий і ставний Вагін, важко поставив ноги, взуті у чоботи, відкинув поли плащ-накидки, сказав:

— Привіт першопрохідцям-Колумбам! — Усміхнувся очікувально й додав: — Приймайте свого нового начальника! Завірюху звільнено з посади.

Тільки тепер ми помітили біля входу нового бригадира. Підтягнутий, виголений і, як нам здавалося, наодеколонений. Середнього віку, злегка кульгавий, з товстими окулярами на носі. Приклав руку до каптура свого дощовика, весело гукнув:

— Доброго ранку!

Ми кисло всміхнулись. Який там у біса добрий ранок... Кому, може, й добрий, а кому — гіркіше редьки. Намокли, голодні, а тут ще й оце — нове начальство... Печериця вже одкопирив нижню губу, щоб процідити щось солонувате, та його перебив Вагін:

— Ну, ви тут знайомтесь, а я подався! Гадаю, без мене знайдете контакт.

Коли Вагін поїхав, бригадир підходив до кожного, тиснув руку і проказував:

— Гриб Олексій Іванович.

Нас було семеро, ми вважали, що немає потреби чітко вимовляти своє прізвище, адже оцей Гриб все одно не запам'ятає відразу всіх, це ж тільки формальність. Ось чому кожен із нас щось там мимрив собі під ніс, та Гриб, певне, не був формалістом, бо перепитував, якщо не розчув прізвища, пильно дивився кожному у вічі, наче шукав там якихось потрібних йому відповідей на своє пи-

тання. Почувши прізвисьце «Печериця», він широко усміхнувся:

— Схоже, мій далекий родич. Гриб і Печериця — отакої!

На цей дотеп ми навіть не всміхнулися: для веселощів у нас не було причин. Приніс новину — зняли Завірюху, нашого чудового Завірюху, а тепер посміхайся, розтягай губи і гйгочи... Звичайно, ми знали, що начальник бази косо позирає на нашу бригаду і на самого Завірюху, адже ми відставали, дуже повільно посувалися на трасі, а тут ще осінь сипнула дощем... Одним словом, гріха за собою ми почували, але ж Завірюха! Звикли ми до Завірюхи, навіть любили цю людину з золотим серцем. Ніколи наш бригадир не хизувався своїм становищем, не змушував нас рвати жили, сам підпрягався у важку шлею, якщо була потреба, не гримав на хлопців, прощав запізнення на роботу... І ось на тобі — викликали нашого Завірюху на базу, зняли з роботи, а замість нього прислали новенького в окулярах... Що ж він за один, оцей окулярник? Очевидно, якийсь прославлений спеціаліст по штурмах... Завжди у нашій ділі так — тільки десь урветься, відразу ж туди шлють спеціаліста по ліквідації прориву. Покричить тут з тиждень, потупає ногами, виб'є процент і майне легким крилом кудись в інше місце...

Та ось скінчилося наше знайомство, а разом з ним і перекур. Гриб затоптав недопалок, швидким кроком відійшов од групи, викинув праву руку і несподівано дзвінким голосом скомандував:

— Ставай!

Степова вольниця на мить закам'яніла. Здавалося, справдилися наші найгірші передбачення. Ось він перед нами — спеціаліст по штурмівщині. Діждались! Прощай, епоха злагоди і товариства, овіяного образом доброї людини на ймення Завірюха.

Як це вам подобається?

А Гриб чекає, на нас не дивиться, рука повисла в повітрі. Повисла й не опускається. Усім нам стало якось ніяково, адже бачили, як починала тремтіти та рука, як наливався Гриб вогнем. Ось-ось не витримає, вибухне, і тоді вже треба буде по рисочці збирати бригадира у траві. Ми спочатку заворушилиєь, потім ступили з ноги на ногу, потім стали в стрій.

— Рівняйсь!

Підрівнялись.

Гриб обернувся до нас, сказав із докором у голосі:

— Уповільнена реакція... Розумію! Але ж — допризовну підготовку, гадаю, всі пройшли? Ну, гаразд, гаразд, потім з'ясуємо. А зараз так — у хвості ваша бригада! Чули? Заробіток — коту під хвіст, спецодяг — у сьому чергу... Це ж біда, хлопці, — сьома черга... Одним словом — сіли ви на якір зі своїм Завірюхою... Хіба не сором? А глянути на вас — силачі! По чотири гирі вішай, не зігнетесь. Чуби буйні, плечі чого варті... В чому ж річ?

Він дав нам передихнути, а потім знову за своє:

— Від усієї бригади пообіцяв там, на базі, що... Самі розумієте, яке слово дав. Ще не бачив вас, а вже поручився... Що могло статися з такими орлами?

Гриб знову змовк, ніби обдумуючи, що ж з нами таке сталося, що могло упокорити наші дужі руки і серця. Та, мабуть, не вгадав, бо раптом змахнув рукою і заявив:

— Поговоримо про це пізніше, а зараз... Бачите попереду дерево? Так ось — до обіду мусимо бути там! Розійдись!

Легко сказати — там... А ти сто разів нагнись і розігнись, підготуй яму, поклади фундамент, потім — підпору, прикріпи ригель, підними стовп, припасуй його сталевими обручами, перевір, щоб стояв по струнці, як і належить, отоді вже кажи своє слово — там... Та прикинь сюди ще й таке — вчора не обідали, сьогодні теж гарячого й не пробували, вимокли до нитки... А ти ось, певне, добряче поснідав, поголився, навіть одеколоном покropив своє обличчя, наче до шлюбу зібрався... Отак ми думали, понуро розбираючи лопати. І ніби у відповідь на ці думки враз заторохтіла поряд колісниця з веселою бабою на передньому сидінні. Ми відразу впізнали славнозвісну солдатську похідну кухню... Цікаво, де вона взялась? О, цей Гриб, мабуть, знає діло, для ствердження свого авторитету десь роздобув пересувну харчевню... Не скажеш, що дурний! Солідний аргумент на його користь...

Працювали мовчки, поглядаючи на кухню, звідки неслися пахощі. Та Гриб не поспішав із частуванням. Звів руку, крикнув:

— Тітко Оксано, їдьте вперед, ми вас наздоженемо...

Отакої — наздоженемо... Хіба тобі, бригадире, не відомо, що у нас животи підтягло до хребців? Хочеш піддобритись, ходи з головного козиря! Козир у тебе, що не кажи, добрячий, чого зволікаєш? А Гриб, щоб усе було ясно, ще раз гукає до тітки Оксани:

— Отам під деревом і станете! Ми хутенько, надіюсь, борщ не прохолоне...

Такого при Завірюсі не було. Завірюха був людиною поміркованою, лагідною. Щоб ото стояла кухня, а хлопці гнули спину! Ну, знаєте... Завірюху любили за доброту, за поступливість. Отією поступливістю він здобув собі авторитет у бригаді, хоч та бригада весь час котилася вниз. Цю дивну невідповідність ми не могли зрозуміти, як не могли тепер втямити, чому Гриб із першого дня повівся з нами отак: не дав попоїсти, а змусив працювати надголодь. Ми похмуро поглядали на кухню, яка віддалялася, а самі думали: що ж воно буде далі?

Перший не витримав Іван Печериця.

— Пропадем,— сказав він люто і пожбурихав свою лопату.

Гриб був уже поряд. Спокійно, навіть дуже спокійно і неквапливо підняв лопату, загнав її глибоко в землю.

— Спочатку я ніби признав свого далекого родича, а тепер зрікаюсь. Можете йти з бригади.

Як це вам подобається?

Ми стояли приголомшені. Спочатку ставай, як солдат, у стрій, тепер «можете йти з бригади». Чи не круто бере новий бригадир? Таж візьми у толк, що перед тобою загін роботяг, які здійснюють план електрифікації всієї країни! Ось була тут, в Заозер'ї, суцільна моква, комарня, ми пройдемо, погибіємо в сльоту і холоди, а завтра, дивись, усе зацвіте на нашому шляху, все добром обернеться. Хіба ти не знавш про нашу місію? Нас посилають у пустелі, такі, як оця і ще гірші у сто крат, ми там чаклуємо з дротами та ізоляторами, мокнемо під дощем, а поглянь услід — засвітився голубий вогник телевізора у саманній хаті, полетіла іскра по дротах, несучи найтепліше людське слово — люблю... А ти кидаєш: «можете йти». Йти з бригади? Ну, знаєте, товаришу бригадир...

— Не розумію, в чому справа? — розвів руками Іван Печериця.— Пообідаємо й наляжемо.

— Ні, спочатку наляжемо, а тоді сядемо до обіду. Так заведено у народі, так буде однині у нас.

Гриб був непохитний. Щоб не залишити в нас ніякого сумніву щодо своєї непохитності, він додав:

— Обідати сядемо біля дерева. І то не відразу, а коли помиємо руки...

— Як інститутки? — Губа, зрадлива нижня губа Печериці готова вже плюнути од зневаги до нечуваного тут слова.

— Так, як інститутки,— відказав спокійно, але твердо Гриб.— Нічого поганого в цьому слові не бачу. Незабаром і з вас дехто піде вчитися в інститути. Хіба не так? Цей міцний Гриб таки зламав нас: обідали біля дєрева...

Але це був лише початок...

Наступного дня у нашій «халабуді» на стовпі з'явився наказ:

1. Щодня голитися і робити фізичну зарядку.
2. Випускати стіннівку, в якій відзначати передовиків і таврувати ледарів.
3. Всім ночувати в наметі, відпустки в села — лише у вихідний.

Всього три пункти, а скільки лементу!

— Може, Гриб був досі старшиною роти? То варто нагадати, що тут йому не казарма.

— Фіззарядка... Як помахаєш день лопатою, не до фізичних вправ! Переплутав бригадир роботяг з інтелігенцією!

— Своєї газети захотілося! Переоцінює власну роль в історії!

Найбільший осуд викликав останній, третій пункт про відпустки. Досі Завірюха сам ходив у село, нам дозволяв, а тепер, бач, елементарне право перетворено на розкіш, яку видаватимуть по крихті. Іван Печериця аж присвиснув од подиву і обурення, навіть Жадан, наш завжди поміркований і мовчазний Жадан, скривився і прогук глухо:

— Ти бач... сверблячка!

Якщо вже Жадан отак гостро зреагував на той третій пункт, то, мабуть, мали ми причини для гніву. Народ у нашій бригаді молодий, тож не диво, що майже кожен віднайшов собі Машу чи Наташу, а наш гармоніст Іван Печериця був просто незамінним гостем чи не в кожній хаті. Та вже коли казати всю правду до кінця, то мали ми в селі не тільки сердечний рай, а дещо й важливіше. Взяти, наприклад, та й потрусити кишені хоча б того ж таки Печериці: там і кусачки, і молоток, і низка ізоляторів... Завбачливі господарі, маючи на увазі майбутнє, завчасу готувалися, понавозили приймачів та телевізорів, тепер снують дроти, роботяги мають за це пляшку перваку, масний борщ і живу копійку. Тепер що ж — кінець

уському? О ні, товаришу Гриб! Не на тих напав, голубе...

Після роботи, як тільки стемніло, бригада враз розтанула в фіолетовій надвечірній імлі. Отак просто — була і не стало її. Гриб саме морочився з титаном, готував чай для нас. Поки розпалив вогонь, поки налив води, оглянувся, а вже у наметі нікого. Він навіть кричав щось нам навздогін, погрожував, але ми до того голосу не дослухалися.

Вранці зустрів нас так, ніби нічого на світі не сталося, ніби не було його суворого наказу, ніби ми оце тільки-но повставали з нар і готові були проказати один одному лагідне: «Доброго ранку». Гриб був уже чисто виголений, чекав на нас біля намету, а коли ми стали перед його ясні очі, він змахнув руками, крикнув: «За мною!» — й кинувся підтюпцем у поле. Ми Perezирнулися з осміхом, навіть з подивом, адже чекали бурі, і подалися за ним на фіззарядку...

Отак ми відстояли свою основну й найважливішу прерогативу, яка належала нам по праву молодих і нежонатих. Ми перемогли Гриба, можна сказати, повергли в прах оцього міцного чоловіка, мовчки втішалися тією перемогою, хоч і не відали, кого ми перемогли і хто був нами повержений в прах...

Якось увечері, коли ми збиралися майнути через пагорб, де бовваніло радгоспівське селище, до мене підійшов Гриб і тихо сказав:

— Не йди, Донець, чого тобі з ними? Хіба теж завів матрону?

Я навіть розгубився. Ніколи б не повірив, що наш самовпевнений і залізний Гриб може бути задушевним. А він, не міняючи тону, додав:

— Ти ж іще молодий, он пушок ледь посіявся... Не йди!

— Та гаразд, — відповів я, — не піду, але скажіть, чому б і вам не сходити в село? Там будуть танці у клубі, гратиме Печериця...

— Не можу я, — сказав сумно Гриб. — Хіба не бачиш, яка у мене нога? Та й взагалі... Ось ми з тобою заваримо крутого чаю. Га?..

Він кип'ятив чай у титані, я смоктав сигарету, приглядався до бригадира. Смагляве, рухливе обличчя людини,

котра живе емоціями. Тільки вміє ця людина приховувати свої почуття. Цікаво, як це можна мати аж дві людські подоби? Що криється ось за цими чутливими рисами тонкого обличчя? Які пристрасті, які бурхливі потоки життя шліфували ці риси? Дуже мені кортіло дізнатися, на якому вогні гартувалася сталь, як це вона мала здатність дивувати людей і міцністю, і якоюсь неясною для мене журбою чи ніжністю?

Одним словом, оцей Гриб обернувся для мене загадкою, таким собі міцненьким горішком, якого не розкусити молодими зубами. Але я вже вчився потроху кусати горіхи буття, тому, підохочений задушевністю бригадира, заходився біля нього з усією молодечею одчайдушністю і прямолінійністю.

— Олексію Івановичу, — подаю голос, — скажіть, будь ласка, ну ось ви... можна сказати — начальник, за професією електрик, це ж усім відомо — життя ваше в основному біля води... може, полюбляєте риболовлю? В оцих ковбанах, де ми брѐхаємось, повно окунів і щук...

Гриб налив дві склянки гарячого і чорного, як ніч, чаю, поставив на ослінь, відказав недбало і, як мені здалося, без ентузіазму:

— Не маю часу...

Він дозволив собі зверхню і навіть поблажливу посмішку і додав:

— Облишмо це для пенсіонерів...

— Гаразд, — киваю головою, — облишмо це для пенсіонерів... Для таких, приміром, як оце я... Тридцять дві щуки на моєму рахунку! Вам не дуже цікаво? Певно, граєте на скрипці чи на гармошці?

— Ні.

— Захоплюєтесь бджільництвом?

— Ні.

— Розводите голубів?

— Ні.

Я замовкаю. Мабуть, на моєму обличчі вираз здивування і ошелешеності. Досі я не зустрічав людей, котрі б не мали якогось захоплення, пристрасті, здатної відкрито чи потаємно сушити людське серце. Люди є люди, цю істину я вже встиг засвоїти, адже помічав, що один полюбляє грати в шахи, другий не пропускає жодного футбольного матчу, третій розводить кролів, четвертий, як на те пішло, нишком колекціонує сірникові коробки... А що ж цей Гриб? Звідки такий комплекс неповноцінності?

Бригадир ніби відчув, які думки крутяться в моїй голові, бо сказав нарешті:

— Є над чим подумати, правда? — Він посміхнувся, і обличчя його заграло відблисками вогню.— Подивитись — дивак, та й годі... Правда ж? А я тобі скажу — мені все життя було ніколи... Розумієш?

Я не розумів. А цей дивний Гриб і не поспішав мені щось пояснювати. Неквапно підсунув до себе склянку чаю і почав розмішувати цукор. Скидалося на те, що бригадир вирішив сьогодні демонструвати своє виняткове вміння заварювати чай і ніяких інших проблем перед ним не стояло. Більше того, він і мене оце залишив, щоб тільки пригостити своїм чаєм і поскаржитися на долю, яка дуже круто повелася з ним і не дала й крихти вільного часу, аби віддатися чомусь чисто людському, що не пов'язане з працею. Мені вже малювалась ось така картина: сьорбне бригадир зі склянки, припалить сигарету од вуглинка, прокаже повчально й ваговито: «Що ви бачили, молоді й необтесані? Хіба ви брали Берлін, хіба ви знаєте, що таке перші п'ятирічки?» Я навіть приготувався вислухати від Гриба кілька бойових епізодів про те, як він відступав, а потім наступав. Не раз приходили до нас у школу бувалі вояки, довго і завчено розповідали про подвиги, а ми сиділи і чекали, поки скінчиться офіційна частина і почнуться танці... Ні, ми не були байдужі до подвигів своїх батьків, але ми були молоді, нам хотілося дії, а не слів.

Я дозволив собі нечемно запитати:

— Ви, мабуть, побували на фронтах, а може, і у фашистському полоні?

Бригадир глипнув на мене оком, покрутив у пальцях гарячу склянку, одсунув її од себе, відповів чи то з легким смутком, чи з ледь вловимим роздратуванням:

— А чому ти так думаєш, малий?

Я не образився за оте «малий», бо справді був наймолодший у бригаді і давно вже звик, що малого завжди скубуть, з нього кепкують... Щось не ладиться у якогось досвідченого роботяги, посварився з товаришем, одержав з дому сумного листа, відразу ж береться за мене. Ну, гаразд, це роботяги, це, можна сказати, десяте діло, але ось і бригадир, наш залізний Гриб, туди ж... Цікаво, як він вивернеться, що скаже на моє каверзне запитання? Випаливши оте не досить конкретне: «А чому ти так

думаєш, малий?» Гриб чекав на мою відповідь, і я не забарився з нею:

— А так, що час би вже підкинути пару добрячих фронткових епізодів... Для виховання підростаючого покоління...

— Тобто? — допитується Гриб.

— Ну, про те, як підбивали танки, наприклад. Ударили по головному, він закрутився на місці, а решта розвернулись і ну тікати. Або щось у цьому плані...

Гриб довго дивився на мене холодними очима, потім зробив якийсь рух біля посивілих скронь, проказав з металевим акцентом:

— А ти, Донець, того... Набрался чортополоху, як сірко бліх... Мудрець, матері його ковінька!

Він довго сердився, блимав на мене недобрим холодним оком, а коли трохи вгамувався, то сказав:

— Це я так вибатькував тебе не за себе, а за всіх фронтників, щоб запам'ятав... А про себе так: не був я на фронті, не довелось. Літами не вийшов...

Я сидів непорушно. Картав себе в думках за лихий язик, за оту дурну задерикуватість і незбагненну зухвалість. Як воно все сталося? Людина зі мною по-доброму, а я йому у вічі своїми дурними питаннями штрикаю... Дісталось мені! Що ж — заробив... Я не належав до тонкошкурних, не такі слова чув, адже роботяги наші слів не вибирають, бо діло у них таке — і рука, і слово важкі, мов земля. Оті слова про чортополох і про сірка мене не вразили, бентежило інше: коли я спитав про полон, обличчя у Гриба аж пересмикнулося, потемніло, і він ніби очі заплющив від болю чи образи. Та полум'я вже почало пригасати, я ладен був замолити свій гріх якими завгодно молитвами і вдався ось до якої:

— Пробачте, я не хотів завдавати вам болю...

Гриб ніби не почув моїх слів, бо сказав:

— Окрім фронту, була ще й друга війна, яку ми виграли — відбудова поруйнованого... Отам я й постарів.

Він помовчав, а тоді, долаючи холодний мур, що так раптово проліг поміж нами, вже тепліше додав:

— І скажу тобі — ота, друга, війна була не менш гаряча і не менш важлива. Було в ній все — і фронтальні, і лобові атаки, солдатська дисципліна і навіть жертви... Все, як на війні: команда, успіх, відступ, нагороди. Було, знаєш, холодно і жарко...

Я слухав Гриба, а сам думав: от як! Виявляється, він не такий уже й старий, як здавалося, ніяких перших та других п'ятирічок Гриб не виконував, відразу після війни ремонтував зруйновані електростанції в Карелії, монтував світильники в Ленінграді, чаклував над прославленими фонтанами Петергофа, ладнав щити управління на потужних доках Балтики... Десь його занесло на міну, тепер він накульгує, має гострий ревматизм, жінка і двоє синів живуть у Придніпров'ї, біла хата з садочком, а він ось тут, у болотах, разом з нами...

Переповів усе це швидко, ніби поспішаючи, ніби квапився дійти до головного, надто важливого і невідкладного у цій випадковій вечірній розмові. Тепер, здається, Гриб добрався до нього, бо сказав по паузі:

— Ось ти натякав про епізоди, маєш тепер один для роздуму... Не викидай за борт пам'яті, може згодиться... Та я не про епізод, а про захоплення, що ти про них читав. Є і в мене захоплення! Люблю отак узяти за чуба якогось горланя, тобі рівню, смикнути вгору і витягти з багна...

Гриб схопив себе за чуприну і показав, як він витягає горланів з багна. Виконав це він майстерно: ніби той фокусник, що добуває з порожньої бочки голубів і пускає під купол цирку.

— Пурх! І вже він ширяє під самим небом! Так високо дехто злітає, що вже я і дотягтися до нього не можу. Один мій горлань на Ангари стриже купони трудової слави, другий орден недавно одержав, ще один залетів аж в Єгипет, мудрує там разом з аборигенами, як би тим Нілом землю напоїти, четвертого аж на Березі Слонової Кості викинуло...

Гриб тепер уже не панькався зі мною, навіть до чаю не припрошував, наші склянки стояли холодні, він розмахував руками:

— Отак, малий, а ти кажеш — епізоди... Можливо, епізоди, але такі, що по них історія ходить. Думав над цим? А я ось думаю, мабуть, тепер мені вже не однаків висмикувати з багна, а, так би мовити, колектив... Усю бригаду вашу треба витягати. Хіба не знаєш, у яке багно потрапили разом з вашим добрячком Завірюхою? Та як ви могли! Ну ось ти скажи мені, — адже певен, що навіть ти вже мрієш про свою матрону — ну як ти міг би ходити до дівчат? До дівчини треба ходити орлом, героєм, а не тюхтієм, котрий за спецівкою стає в сьому чергу... Дів-

чину треба в кіно повести, пригостити гарними цукерками, якщо на те пішло, а в тебе ж у кишенях вітри буйні грають... Хіба не так? Кожен хлопець, навіть такий, як ти, малий, має почуватися завжди мужчиною...

Гриб уже починав пирхати, так йому, певне, було журно від того, що ми не чувались мужчинами... Розповідав, як до інших, передових бригад нашої мехколони приїздять шефи з концертами, з доброю вечерею і з добрим словом... А ми ось залізли в болото і ніяк не виліземо! Якщо сидіти склавши руки, якщо чекати гарної погоди — можна і до весни сидіти тут... Воруши, хлопче, мізками, вчись дивитися ширше: так воно не лише на трасі, а й у житті. Життя наше круто пішло вгору, це тобі відомо й без мене, то який висновок? Не відставай! Рівняй ногу на тих, що попереду. Тим, що очолюють колону, і славу, і квіти, й оплески...

А ще він розповів про Федора Барабаша, голову артілі з Млинів. Ніби стоїть той літній чолов'яга у своїх рудих дебелих чоботях і руку над очима наставляє, вдивляється в далечінь, чи не маячить десь за кущами нова щогла лінії електропередач. Так йому хочеться швидше діждатися того дня, що людина ночей не спить... «Що там потрібно вашим хлопцям? Добрий харч? Дам! Автобус для культурного життя? Дам!» Отак сказав Федір Барабаш. Нічого, каже, не пошкодую для хлопців, хай тільки постараяться... І не обмежився одними словами, аванс прислав: оту похідну кухню, з якої так смачно пахне...

Гриб замовк. Чи втомився чоловік, чи подумав, може, що марно тратить слова, стріляючи з гармат по горобцєві... Влігся на тапчані, заплющив очі. А я довго цієї ночі не міг заснути. То мені ввижались голуби, які випурхували з Грибового каптура й линули аж до голубого Нілу, то вчувалися слова про те, що ось незабаром замість оцього неадаптного намету стане на колесах вагон, спальний вагон з телевізором і радіоприймачем... А ще привиділися машини з шефами, на тих машинах повно дівчат та хлопців, у них в руках золоті труби, з яких лунають звуки танго й вальсів...

Потім перед моїм зором раптом став Федір Барабаш.

Дебелий дядько у рудих чоботях дивився на мене суворими сірими очима степового беркута, питав: «Чому топчешся, хлопче, на одному місці? Хіба забув, що живеш в епоху комуністичної цивілізації?»

Він так довго й допитливо дивився на мене великими сірими очима, що я аж спітнів увесь. Не люблю, коли на мене довго дивляться...

Перевернувся на другий бік, заплющив очі. Але Барабаш ще стояв переді мною й не зводив із мене круглих очей... Так він і не пішов із намету аж до ранку, стояв, дивився й очікував.

...У цей край часто приходять дощі, обкладають землю й небо важкими валами мряки, перепинають шлях вітрам і кілька днів підряд молотять лани мільярдами живих ціпів. Тоді все тут ніби завмирає, зіщулюється, забивається в нори. Хлібороби мають якийсь там перепочинок, коні пасуться на толоках і парах, а воли обчухрюють жовті будяки й миють продублені спини. Обложні дощі були манною небесною не тільки для худоби, а й для наймитів, бо робота в полі припинялась, масна каша з глею й гумусу, на яку перетворювалися степи, унеможлилювала всяке пересування. Натруджені й закурені, спечені сонцем і вітрами Івани та Христі миють у такий час голови, розчісуються, перуть сорочки, відсипаються...

Усім людям приносять такі дощі втіху, та тільки не Федорові Барабашу. Так уже повелось в Наждака, сільського багатія, що пасти коней вночі мав саме він, Федір Барабаш. Юнак хазяйновитий, зіркий, окрім того — свій, односелець, а не якийсь там перебендя без роду й племені, що, можливо, і з конокрадами знається, і з циганами одну нитку пряде. Он, проти ставу, Федорова хата, Наждак знає батька й матір, вони в нього в тугенькому клубочку, бо заборгували довгої та холодної зими, позичаючи під одробіток то проса, то кукурудзи... Такі Наждака не скривдять, бо залежні. Ось чому Федір проклинав дощові дні, бо вони хоч і приносили прохолоду, та не давали спати. Напинав на плечі мішок, виводив коней на толоку, путав і пас до ранкової зорі.

Одного разу хлопець так виморився, що заліз у копичку сіна й заснув. Коні паслися собі, повернувшись спинами до косих бризок дощу, похропували, навіваючи мир і сон. Довго, мабуть, спав Федір, бо коли прокинувся, то було вже видно, хоч толока й лани ще курилися туманом і густими випарами вологої землі. Порахував за звичкою коней, двох лошаків не було. Обійшов пшеничиння, заглянув у балку, немає. Підійшов до коня, що пасся

поряд, скочив на спину, глянув навколо. Пшениці й жита стояли високою стіною, жовтіли аж до обрію, але на цьому тихому, зараз жовтому морі не було жодної скіпочки. Хлопець злякався, погнав коней до двору, сказав господареві про лихо.

— Щоб були мені лошаки,— мовив Наждак спокійно й показав білі, як сніг, зуби.— Хоч із-під землі вирий...

Перекинув Федір через плече обротьку, пішов у степ. Земля лежала важка, розморена, гнала в небо фіолетові стовпи. Кожна билинка, напоєна дощем, ніби стрепенулася, піднесла догори голівку, розкрила пахущого ротика, сурмила хвалу людині й сонцю. А й справді так. Он навіть рожева з білим березка, вічна супутниця степових шляхів, зайшлася такими свіжими барвами, ніби то хтось узяв і простелив обабіч шляху дві стьожки живої веселки... Пшениці такі чисті та міцні, як густий ліс. Дихне слабкенький вітерець, і вже ти не в полі, а десь на березі справжнього моря. І шерех того морського прибою почув, якщо тільки вмієш слухати степ. А Федір уже навчився слухати... І душа в нього зараз ущерть наповнювалася почуттям волі й радості, які завжди з'являються, коли людина опиняється серед безмежжя.

Федір вражено дивився на поле, засіяне його руками, вдивлявся у буйну щедрість землі, в її обличчя, вкрите зараз строкатим ластовинням вагітності. І очі юнакові спалахували незвіданою гордістю. Він уперше бачив отак близько обличчя землі, хоч простовбичив тут чимало весен, він уперше зустрівся з матінкою землею віч-на-віч. Який спокій і величність! Яка прекрасна упокореність, зворушливе очікування скорого досягання!

На обличчі в юнака спалахнув промінь гордої усмішки. Несподіваний і таємничий спалах вогника в очах майстра, який оглядає витвір своїх рук і своєї душі. Це дається не кожному, лише тому, хто знає безсонні ночі, довгі й марудні дні під сонцем. Як усе раптом розцвіло і вбралося пишною бростю — гречка, просо, сонях, баштан, конюшина, горох при дорозі... Все налилося зеленим солодким соком, усе так виструнчилося, ніби каже тобі: не руш до пори, бо тільки торкнешся — бризну й закричу від болю. Все тягнеться вгору, вшир, завойовує простір, місце на землі. А та земля чиста, ніби підметена, ніде й бур'янини, тільки по межах волошки та сокирки, як кольорові свічки, як усміхнені дівочі личка...

Світе мій чудовий, земле моя рідна... Ось я йду до

тебе, твій син, твій господар, сіяч і орач, твій володар і твоє дитя. Прийми, я твій! І ти вклоняєшся мені, вклоняєшся важким колосом, нашіптуєш мені гарні слова подяки і втіхи, бо ж це я сіяв і орав, бо це я букарич і возив гній, снаги тобі додавав, щоб вічно вбиралася квітом. Це мені, сіячеві, сурмлять хвалу всі билини, оті ніжні діти землі...

Нашіптував слова, наче молився, наче зізнавався в коханні. Серед буйнощів квітування бачив обличчя дівчини з планети Мрій, молоденьку Наждаківну, оту дівчину, яка приходить лише один раз, на одну мить, щоб потім лишитися назавжди в твоїх снах...

Та враз Федір зупинився, наче спіткнувся. Поряд стояла бричка, а в ній Наждак. Сидів зачудований і чорний, як мара. Побачив на обличчі у хлопча посмішку, скрипнув:

— Знайшлися лошаки?

— Ні...

— То з якої ж причини такий солодкий, мов пряник?

— Землю нашу бачив... Гляньте, яка вона...

Наждак од подиву захлинувся. Силкувався щось сказати, та запечений рот не міг вичавити й слова. А Федір, ще пломеніючи од незвіданого щастя, кидає:

— Колосок до колоска, наче перемиті... Як із воску...

— Лошаки! — заволав господар, радіючи, що йому прорізався голос.— Де лошаки, питаю?

Тільки тепер отямився юнак. Лошаки... Він забув про тих нещасних лошаків, вони йому з думки вилетіли зовсім... Отака халепа. Круто повернувся і шаснув геть від господаря, та Наждак догнав його.

— Слухай, як ти сказав допіру? Наша земля?

Федір мовчав, понуро поглядаючи на свої ноги, обліплені глеєм. Захопився, наговорив... А старий Наждак усе бачить, усе чує, нічого не пропускає. Бач, учепився до слова... Та вже хай буде, як буде...

— Здавна люди називають землю громадською... Значить — людська,— відказав ледь чутно. Та Наждак уже почув, він тепер не кричав, а шипів у саму юнакову душу:

— Ти так думаєш? А вона ж не людська, а моя, Наждакова земелька... Чуєш? Затям собі! Викинь пусте з голови, забудь диявольські слова. Вона мені господом богом віддана в користування довічне, бо я за неї жили порвав і душу спалив.

Скрипучий голос, зверхність чи бундючна прямота зовсім забили памороки хлопцеві, бо той у відповідь сказав нечуване:

— Я теж рву жили й душу палю... Та господь бог дав мені тільки клопоть болота, де навіть будяки не ростуть.

Наждак змахнув руками, наче його опустили в холодну воду, та сказати щось не спромігся, знову йому перехопило подих. Він тільки плямкав ротом і пожадливо хапав повітря. А Федір, передихнувши, додав:

— А ви кажете — господь бог...

— І... і... І ти заговорив отак? Боже мій милосердний!..— задихнувся господар.

— Який же він милосердний? — не чуючи свого голосу, мовив Федір.— Якби він був справді милосердний, то наділив би всіх людей землею, всіх без останку...

— І ледаря та п'яницю? — трохи оговтався Наждак.— Неробу й гультя? Трутня і бджолу?

— Це як подивитись... Хто трутень, хто бджола, а хто, може, й павук...

Федір гадав, що після цього настане кінець оцій дурній балачці, що господар вижене його в шию. Та Наждак не закричав, навіть ногою не тупнув, а ще тихіше й ще в'їдливіше поспитав:

— То, може, підкажеш старому, хто де є... Як на полличках? Щоб я знав...

О, Наждак знав це непокірне поріддя! Війна з кайзером затяглася, зайшла в тупик, по селах шастають дезертири, агітатори, навертають робочий народ до бунтів, палять мастки... В тутешніх краях ще с'як-так, а в інших, кажуть, смута. З оцими лайдаками варто вестися інакше, не гарячкувати.

— Про ледарів та п'яниць скажу — то все бачки...— рубає затятий Федір.

— Ось і ні, не бачки! І не скажи так, Федоре, бо ніхто тобі не повірить. Ти ж сам бачиш, я ось, приміром, не п'ю, не гуляю, їсти не їм, а все дбаю, все по соломинці та по крихті збираю, щоб отечеству та воїнству нашому хліба посіяти. А інший тільки й дивиться, щоб украсти та пропити... Немає таких? Іван Гузь, Сидір Непійвода, Петро Сіроштан... Ще називати чи буде? Ти ж усіх знаєш... Що скажеш? Тільки так — про діло, а не про полову, з прикладами, як оце я.

— Та що ж приклади... Сіроштан прийшов із фронту без ноги, куди вже йому у господарі пнутися, Непійвода

весь вік по наймах, а Іван Гузь із відчаю у конокради подався... Одбили тельбухи дядьки, дотліває людина в чаді...

— Бог пройду мітить...

— Та вже ж,— б'є Федір навідмаш,— мітить... І я ніби мічений, ніяк зі злидарів не виб'юся... Хоч не п'ю, не гуляю, їжею не балуваний, самі знаєте, по соломинці заробляю у вас, по крихті збираю... В чому ж діло? Бог так розсудив чи, може, люди?

— Бог! Він заповідав людям добувати свій хліб у поті чола... Моє чоло, як бачиш, ніколи не просихає.

— Моє теж. Але у вас сто десятин, а у нас із батьком на весь гурт усього дві... Ні, не бог так розсудив, а люди. Отакі, що полюбляють гарбати чуже...

— Я нічого не гарбав, чужого в мене й крихти немає. Все моє. Нажите ось оцими руками й оцими мозолями. Наждак підніс руки й показав їх наймитові.

Федір на хазяйські руки не глянув, а сказав:

— Не тільки ж вашими... Треба додати сюди мозолі всіх полільників, пастухів, строковиків і поденщиків... Та ще тих, хто одробляє зимові позички...

— Мавш серце на мене, Федоре? А дарма... За те, що я твоєму батькові проса позичив? Було б не позичати, обійшлися б своїм...

— Горе примусило... До весни попухли б із голоду.

— Отож-то й є! Бачиш? Виходить так — якби не моя позичка, то... Це я вас врятував од голоду, я! Ти ж сам сказав...

— Якби землю на всіх, ніхто б проса не позичав...

— Гріх береш на душу, Федоре...

— Гріх чи не гріх, а людині без землі не прожити. Та й про гріхи ще треба подумати... Хто грішний, а хто, може, й ні... Ви згадували бога, так ось він попереджав, що буде страшний суд...

— Лякавш, Федоре?

— Ні, не лякаю, просто згадав до слова... Без суду не обійтися тепер. Буде він!

Наждак не відповів. Похилив голову, побачив порепані наймитові червоні ноги, посічені «курчатами» литки, полотняні штани, закочені по коліна. Отакі, як оцей, можуть палити, стріляти, виколювати очі... «Без суду не обійтися». Отакі часи настали. І хоч в око стрель, стоїть на своєму, з місця не зрушить. Дивись та дивися за такими... Ех, якби ж дав бог нашому воїнству сили, щоб

швидше впоралися з німцями, тоді легше буде говорити з отаким, тоді вже й поквитатися можна з заїдатими розумниками, які нагадують про страшний суд... А зараз варто змовчати, втихомирити лайдака.

— Я обіцяв тобі на осінь чоботи, так що, Федоре, наперед віддам, у неділю й куплю... Щоб не ходив по стерні босий... Та й хлібця, як умолотимо, віднесеш додому клунок, бо дітвори ж там...

Наждак помовчав, певне, чекаючи подяки, не діждався, проковтнув образ, вів далі:

— Наговорилися ми з тобою, Федоре, вволю... Час і за діло братися. Адже ми з тобою робочі люди. Де наші лошаки?

Лошаків тоді знайшли в ярочку — стояли собі похнюплені, поклавши один одному на шию голову, а стежки поміж господарем і наймитом розійшлися назавжди. Мабуть, саме тоді і змикитив старий Наждак, що наспів час віддавати доньку заміж, щоб не потрапила вона під вплив оцього небезпечного й комизистого бунтівника...

Отаким привидівся мені тієї ночі грізний Федір Барабаш. Привидівся і нарешті зник, а на його місце стала білорука матрона, про яку натякав Гриб і якої у мене ніколи не було... Мені приснилася дівчина із планети Мрій. Ніби стоїть переді мною, очима голубими ворожить, до себе кличе... А коли я наближаюся, вона відступає, знову білими руками вабить, віддаляється... Як це вам подобається?

Незабаром сон став реальністю.

Дівчина сиділа біля столу, спершись підборіддям на білі руки, осміхалася всім нам трьом бузковими очима. Я міг заприсягтися, що вона всміхалася тільки мені, якби понурий Жадан не ворухив так солодко губами, а навіжений Печериця не кошилив би так свою нижню губу. Її звали Меланка, але вона проказала: «Милаша». Хай буде так. Очі в Милаші відбивали бузковим цвітом, це всім ясно, сперечатися зі мною ніхто не буде, адже мені видніше. Та я не про очі, а про руки хочу сказати.

Я змалку закоханий у людські руки. Спочатку це були материнські теплі руки, які мили мені голову, потім я на все життя запам'ятав дебелі штурпаки дядька Максима, електромонтера з меблевої фабрики «Стиль». Була

така фабрика в нашім районі, гарні там ліжка та шафи виготовляли. Яюсь повезли нас на екскурсію, зайшли ми в цех, там якраз різали дерево на дошки. Мої друзі-хлоп'яки та дзвінкоголосі дівчата розглядають готову продукцію, ахкають від задоволення, а я все на руки дядька Максима поглядаю. Ходить він по цеху з ключами в руках, а ті руки у нього замащені, смагляві, легкі й жваві, як птахи. Що за руки мав чоловік! Підійде до циркулярки, вона блискає синіми ножами, гарчить, як тигр, а дядькові руки не бояться нічого, щось ладнають, і стан легко, яюсь навіть грайливо покінчує з дебелою деревиною, просить ще...

Мене ніби магнітом прикувало й до цього шаленого стана, й до дядькових рук. А поряд стояв маленький електромотор у синій коробочці-кожусі, такий собі непомітний роботяга, від якого брало життя все це диво — трансмісія, сині ножі циркулярки, сталеві гаки-зуби, що подавали стовбури. Таки диво, подивіться — маленький моторчик, а дужий. Ні тобі шуму, ні диму, ні газу, а рухає таку велику кількість всякої машинерії і слухається рук дядька Максима.

Дядько Максим, мабуть, помітив мою зацікавленість, бо підійшов і сказав на вухо:

— Чотирнадцять кіловат. Це тобі про щось говорить?

— Говорить! — відказав я з викликом, бо завжди мав вдачу зухвалого «малого», та ще й знав уже дещо з підручників про електрику. — Аж дивно — у такій маленькій коробочці гарцює вісімнадцять вгодованих рисаків!

Дядько Максим осміхнувся, глянув на мене уважними очима.

— Слабенький наш мотор, хлопче, бувають куди сильніші. На Дніпрогесі був?

— Не довелося, — поважно відказав я.

— Там стоять коробочки, в яких гарцює по триста тисяч рисаків, — відказав дядько Максим.

— Триста тисяч?! — охнув я щиро. — Це майже вдесятеро більше, ніж було рисаків у Іслам-Гірея.

— Це ж що за один? — поцікавився дядько Максим.

— Татарський хан, хіба забули? Той, що зрадив Хмельницького під Зборовом.

Робітник ще раз уважно оглянув мене з ніг до голови.

— Ич, цікавишся усім... Це добре! Чим більше у нас буде таких потужних коробочок, тим могутнішою стане

держав. Ніякі іслами-гіреї нам тоді не страшні. Вчись, малий...

І подав мені руку, свою дебелу руку з теплими штурпаками-пальцями. Я не знаю, чи зараз оце так міркую, чи тоді здалося, що ніби руку мені подав увесь робочий люд... Скільки вже літ минуло, а я ніяк не забуду того теплового потиску... А може, з цього й почалося моє свідоме життя? Не знаю. Треба тільки сказати, що слова і оте ласкаве тепло впали на вдячний ґрунт, бо я відразу ж після школи пішов на курси електромонтерів.

Тепер переді мною лежали білі руки Милаші.

Вони здавалися крилами якоїсь райської птахи, легкими й могутніми, на яких можна злетіти в небеса. Я дивився на ті руки, а сам уже літав у небесах своїх хлоп'ячих мрій, благаючи долю, аби оця Милаша встала з ослона, вигнала всіх, а мене обняла своїми білими руками і залишила з собою на все життя. Та вона цього не хотіла робити, вона тримала свою кучеряву голівку на білих руках і дослухалась, як плакала і горювала Печерицина гармошка.

Іван Печериця, як я вже казав, був примітний красень, мав хлопець щедрий талент швидко сходитися з людьми. Та й цього йому було мало! Умів чоловік видобувати зі своїх ладів такі солодкі, такі терпкі звуки, що вони здатні були чарувати людські серця. Казали, що Печериця встиг уже побувати в бувальцях, за щось він уже відбув покарання. Він про це нічого нам не розповідав, але оті його мотиви і злодійські пісні, яких він десь набрався, самі промовляли за нього. Ось і зараз, втупивши свої циганські очі в бужковий цвіт Милаші. Іван наспівував хрипким, під Висоцького, голосом:

В цьому світі є одна причина,
Щоб пройти тайгу і океан:
Золотаві погляди дівчини,
Тихий шепіт, білосніжний стан.

Він знав таких і подібних куплетів безліч, вони лилися під акомпанемент безугавно. Стрічалися куплети про зрадливу дівчину в «міні», яка призвела хлопця до хуліганського вчинку, про дружинників, що вільно володіють «самбо», але ще не знають глибини ревнивого серця, про актрису Владі, яку ніяк не порівняєш із отією Зінкою, котра проводжала коханого в далеку путь...

Куплети і вправні пальці Печериці, здавалося, напускали в хату якогось запаморочливого чаду.

Заворожені, сп'янілі, сиділи ми проти Милаші, дивилися на неї, а вона ніби не помічала нас, усе дослухалася до нових мотивів, які заблукали сюди, в Заозер'я, з тайги, усамітнених туристських баз десь в ущелинах Забайкалля, з глухих закутків одірваних од світу ліс-промгоспів... Я вже малював у своїй юначій уяві таке: ось складе гармошку наш Іван Печериця, стривожено гляне на годинника, багатозначно поведе оком у наш бік, як це він умів робити, залишиться сам на сам із Милашею, і тоді вже нам із Жаданом буде наказано вхід сюди, бо Печериця не любив жартів і не терпів суперників. Я добре тямив про небезпеку, яка нависла над Милашею, і тому поклявся, що застережу її від лиха, завтра ж прийду до неї без свідків, викличу у двір і скажу:

«Милашо, стережися! Чуєш? Це я тобі кажу, бо знаю нашого гармоніста... У нього в кожному селі є дівчина...»

Я так розпалився, що вже й не чув тих п'яних куплетів, не бачив бузкових очей. Переді мною у дворі стояла у благенькому ситцевому платті Милаша, стривожено дивилась на мене й питала:

«Це ти прийшов, милий, щоб боронити мене? А який же ти молодий та хороший... І пушок у тебе на верхній губі шовковий, ніби у мого братика. Його взяли в ракетники, він такий ніжний та милий. Хочеш, я покажу тобі карточку?»

Лише на мить я зупинив свій погляд на стіні, де висіло у рамці кілька тьмяних фотографій, серед яких виділялася одна з бравим ефрейтором, груди якого прикрашало аж три значки за відмінну службу. То, певне, був отой милий та ніжний Милашин брат, але він мене зараз не цікавив, бо поряд стояла його сестра, і я розмовляв із нею:

«Ніколи мені, Милашко, ось-ось з'явиться Печериця... Я ще й зараз чую, як він дихає мені в потилицю. Я прибіг раніше, щоб попередити... Жени його в шию! А коли схочеш заміж, то ось перед тобою я...»

«Ти? — гладить мене Милаша своїми білими пальцями по обличчі, близько нахилиється й зазирає у вічі. — Ти? І не сподівалася, і не думала... Ой, лишенько ж мені! Скільки сиділа біля вікна, все визирала та ждала, все виглядала... Хоча б раз хто постукав, хоча б увісні... А тут — бах! Аж три женишки, а серед них — ти!»

«Я, Милашо,— кажу й кладу руку на серце,— я тебе не зраджу... Ніколи! Як це тобі подобається?»

«Ой, подобається,— горнеться до мене дівчина,— ой, щаслива я. Тільки чому ж ти так кепсько ростеш? Ба-чиш, я вища за тебе... Та й роками, певне, не вийшов іще...»

«Ти на роки не зважай, копай глибше! — відказую су-воро.— Хіба забула, скільки було років Павці Корчагіну, моему тезкові, і скільки було Олександру Матросову?»

«Ой, який же ти хороший, мій братику рідний,— спі-ває своїм солодким голосом Милаша.— Ти навіть сам не знаєш, який ти прехороший... Правда, не знаєш? Збоку видніше... Твоя кохана буде щаслива назавжди, повік. Я знаю. Але... вона ще десь росте».

Мене так образив тон Милаші, її прозорий натяк і на мій зріст, і на мої літа, що солодкий сон ураз зник, кім-ната виповнилася реальними тінями й постатями, знову роздвів бузковий вид Милаші, зблиснули її білі руки, ефрейтор у рамці стояв виструнчений, як на параді, а Печериця й далі ворожив своїми куплетами й жагучими циганськими очима.

— Баста! — сказав я голосно і лягнув по ослоні до-лонею.— Досить з нас! Тепер заводь нашої...

Печериця блимнув на мене чорним оком, усміхнувся:

— А чи не час тобі бай-бай, малий?

Милаша злякано стріпнула руками, ніби благала, щоб я не йшов і щоб не зважав на слова гармоніста, та тут мене виручив Жадан. Він різко встав, наче ледь доче-кався мого сигналу, насунув на голову кудлату шапку, облизав сухі губи.

— Мабуть, таки час! Ходімо!

Він так шарпонував мене, що я мало не поточився, і вже за якусь хвилину ми йшли, осліпті од темряви і злості, грузькою вулицею, обминаючи баюри. Я майже нічо-го не бачив перед собою, раз по раз натикався то на паркан, то на кулі очерету, а перед зором горіли дві роз-жарені кулі гармоністових очей, з яких струменів сміх...

— У цьому світі є одна причина, щоб пройти тайгу і океан...— почав було я декламувати Печерицину частівку, та Жадан так стис мою руку, що я мало не заскімлив. Лихо моє, які в нашого Мовчуна залізні клешні! Я ледь вирвав свою руку, одсахнувся од това-риша:

— Чого шарпаєш? Краще показав би силу отому Печериці...

Жадан тяжко сопів поряд.

— До нього я ще доберусь, а ти не смій співати з чужого голосу!

— Порадь це Милаші...

— Ми-ла-ша,— проказав Жадан, наче виважував це ім'я, наче впивався солодощами звуків.— Ти помітив, як він на неї дивився?

— Помітив... Мабуть, вона уже зараз в його обіймах...

Жадан зупинився. Пильно глянув у темінь вулиці. Я здогадався, що він там хотів побачити. Йі таки побачив: віконце Милашиної світлички маячило слабеньким вогником. Для Ілька це щось таки важило, бо він сказав з притиском:

— Не плещи дурниць! А то знаєш...

— Що маю знати?

— Ніс може переселитися...

— Ова!

— От тобі й ова! Стояв на місці, де його приліпив Саваоф, а тут глянь — вже біля вуха.

Він круто обернувся й ступив важкими чобітьми просто в баюру.

Вранці Гриб зустрів нас аж трьома сенсаціями.

На тому місці, де стояла «халабуда», красувався вагон. Погляньте, той самий вагон, якого нам обіцяв роздобути Гриб. Де він його дістав? Гадай чи не гадай, а вагон. Погляньте, той самий вагон, якого нам обіцяв розбілістю. Як це вам подобається?

Другою сенсацією, яка подивувала всіх нас, був сам Олексій Іванович Гриб. Бригадир стояв на ганку салону-вагона у новенькому костюмі, осміхався, а на його піджаці горів чистим золотом орден.

Третьою новиною, яку ми спіткали вже там, у вагоні, був сюрприз у кольоровій бляшанці — тушкована яловичина з написом «Сніданок туриста». Зігнута в три погібелі людина з рюкзаком за плечима дерлася в гори, дерлася вперто, впевнено, бо в рюкзаці в неї була не одна така бляшанка...

Та перш ніж навітшатись усіма трьома чудесами світу, які впали нам до ніг, біля вагона відбулась ось така собі химерна прес-конференція:

— Ласкаво просимо до нової оселі,— не без гордощів і пиhi проказав святковий Гриб, жестом метрдетеля за-прошуючи нас у вагон.

Ми були вражені.

Ми були насторожені.

Ось як повертає діло бригадир... Тепер ясно, чому він застосував фігуру умовчання, коли ми не виконали третього пункту його першого наказу. Не хочете почувати в халабуді? У білосніжний вагон самі прибіжите, з доброї вашої волі... Не так, так інак, а все ж скручу в баранячий ріг, поставлю загаду на шляху до побігеньок та зальотів...

Шок, що охопив нас у першу хвилину, минав, язика наші завурушилися, навіть за таких незвичайних умов ми не могли стати «інститутками», як того хотів Гриб. Свої емоції, наміри й свій характер тримай за будь-яких обставин! І ми тримали їх на свій усталений і випробуваний копил.

— Перед тим, як увійти в салон, неодмінно мити руки і чистити ноги,— сказав один із нас.

— Кожного вечора тепер замість гармошки буде лекція на тему про викопні рештки доісторичного гіпопотама,— додав другий.

— Отепер уже стінна газета не розкисне, як у халабуді, та й накази є де чіпляти...— додав третій.

Перший ступив у вагон Жадап. Він ретельно витер свої чоботи, підкреслено довго човгав ними на ганку, й лише тоді переступив поріг. За ним увійшов я, а вже за мною просунув голову у двері захеканий Печериця, що оце тільки тепер прителіпався з своєю гармошкою. Решта хлопців, які ночували в «халабуді», складали намет на машину, що мала відвезти його на базу.

Все у вагоні сяяло чистотою: тумбочка біля ліжка, килимок у простінку, стільці, фіранки... На кожній тумбочці, як матеріалізований доказ якихось великих змін у нашому житті, було покладено по бляшанці тушкованої яловичини «Сніданок туриста».

— Ми вже поснідали, хлопці,— сказав Гриб.— Ви забарилися, тепер наздоганяйте. За півгодини їдемо в лазню. Ясно? Кава ще гаряча, в чайнику...

Коли він вийшов, ми заходилися біля своїх бляшанок. Першим озвався Печериця:

— Цікаво, за які заслуги вчепили Грибові орден?

Жадап, не підводячи голови:

— Та вже, мабуть, не за куплети і не за успіхи на спідничному фронті...

— Я теж так гадаю,— мирно озвався Печериця. Так мирно, що навіть його губа на цей раз не одвисла.— А Милаша... Кусається, як гадюка. Не люблю таких...

Ну й зізнання! Як це вам подобається?

Жадан нічого не відповів, запала пауза, гнітюча, яка могла віщувати все, що завгодно. І щоб не сталося вибуху, я зауважив:

— А Гриб чолов'яга діловий, що не кажіть. Які хороми притяг у болото!

Ця моя репліка не справила ніякого враження на скуйовджених півнів. Вони мовчки їли свою тушковину, певне, обдумуючи, як і належить суперникам, план нападу. Тоді я докинув:

— Боюсь тільки, щоб ця хоромина та не загрузла за якихось два-три дні по самісінький верх...

Жадан:

— За три дні вагон уже буде он де... Гриб постаріється! Такі проценти здере за оці векселі у вигляді фіранок та сніданків для туриста...

— Ти так гадаєш? — масним голосом проспівав я, радіючи, що своїми дурними сентенціями запобіг сутичці двох півнів.— Він — такий?

Жадан кинув кусень недоїденого хліба в бляшанку, встав і на ходу сказав мені злісно:

— Знаєш, коли двоє б'ються, третій не втручайся! Чув таку приказку? Ти краще їж більше та носа свого бережи...

З цими словами вийшов, а ми сиділи з Печерицею й мовчки поглядали на бляшанки, які так швидко спорожніли. Печериця легко зітхнув, коли здихався Жадана, а я сидів і думав про те, що отой дурний Жадан повівся вкрай боягузливо, спрямовуючи свою злість не туди, куди слід. Чого це він на мене так звівірівся? Та йому б належало, якщо по честі, викликати оцю губату печерицю на дуель, а якщо не на дуель, то на парубочий герць, побитися навкулачки, чи що. А він, бач, проти мене кинув свої сили, спрямував їх в інший бік... Чи не шукав мій друг якогось примирення з грізним гармоністом?

А може, він дістав повне задоволення після того, як дізнався, що Милаша, оте прегарне дівча з бузковими очима, показала свої гострі зубки?

Мої досить плутані міркування обірвав сигнал. Мене й Печерицю кликали до машини, щоб одвезти в лазню і одмити на нашій шкурі леп, нажитий в халабуді і в солом'яних барлогах випадкових осель...

Коли ми вже були чисті й зугарні, як свіжі огірочки, Гриб запросив на обід у чайну. Лише тут, серед фікусів та паперових квітів, бригадир повідав, чому це він сьогодні в новому костюмі й при ордені. Зробив він це досить оригінально і не без ніяковості у голосі:

— Сталосся, товариші, зі мною лихо: стукнуло оце рівно сорок п'ять! Отаке нещастя...

Жадан запротестував:

— Чому ж не попередили? Годилося б якийсь подарунок, чи що...

Гриб недбало повів рукою:

— Обійдеться! Та й так сказати: які там подарунки, коли ви зі своїм Завірюхою жили, як ті ченці,— на хлібі та воді...

— Удар нижче пояса,— озвався з кутка Іваниця, приземкуватий майстер, один із тих, хто вважав себе шляхетною особою серед різношерстої братії електромонтерів.— Так не годиться! Звичай велить...

Він встав, сходяв до буфету, повернувся з пляшкою коньяку.

— Звичай велить шанувати іменинників. Ось вам, Олексію Івановичу, завдаток, так би мовити, аванс, чи інакше — наш скромний подарунок.

Випили. Повеселішали. Я дослухався до слів, які тепер лилися вільніше й куди одвертіше, а сам вдивлявся в сяйво чистого золота Грибового ордена. Чим далі ми пізнавали нашого бригадира, тим загадковішим він нам здавався. Судіть самі: якби наш Гриб справді був за покликанням старшина роти, такий собі спец по штурмах, крикун і сухар, то чи подбав би про наше житло, яке він зтяг у болото не без ризику? Пробували вже вкотити у баяри ямобур, справну машину, яка може замінити чи не всю бригаду, а що вийшло? Довелося трактором його витягати... Чи не станеться щось подібне і з отим салоном-вагоном? Правда, тепер ґрунт трохи підмерз, може, й обійдеться, але ж... Та й свіданок сьогодні був не такий, як завжди — ніби нічого особливого, але ота пайка турист-

та щось та говорила нашим душам... І на обід запросив... Як це вам подобається?

Серед усього цього добродія на першому місці, як не кажіть, був орден...

Прикиньмо. Людину посилають у відсталу бригаду, де панує дух степової вольниці, де підупала дисципліна, де керівник викривлено розуміє людську доброту. З чого б почав хтось інший, не схожий на Гриба? Перш за все він начепив би свій орден... Хіба не так? Потім розповів би про себе й свої заслуги перед історією...

А наш Гриб? Витяг я там щось із нього того вечора, коли пили чай, та й то — що ж я витяг? Ну, побував на другій війні, відбудовчій, ну, натерпівся там... Про все інше, куди героїчніше й привабливіше в своєму житті, ні слова...

Та поволеньки ми все ж докопалися до суті, а суть та була куди яскравіша й цікавіша, ніж могло здатися на перший погляд.

Коли вдатися до зміщення простору й часу, то Олексій Гриб стане перед нами в образі незвичайним і навіть дещо винятковим. Він був справді талановитим і одержимим чоловіком, таким собі природним самородком, яких називають умільцями. Як це вам подобається?

Світлогорськ, Выборг, Сегеж... Про що говорять ці міста? Географія, скажете ви, а я заперечу: не тільки географія, а значно більше — зона пустелі, полишена війною. Те, що було збудовано до війни — енергосистема, промисловість, ліспромгоспи, — перестало існувати. А поряд був ще багатостраждальний Ленінград, який натерпівся за роки блокади. Місто Революції вимагало палива, хліба, будівельних матеріалів, газу, меблів, риби, електрики, металу, паперу... Місто, як людина — йому дай тепло й поживу, тоді воно буде дихати, творити, жити. Сидіти б нашому героєві у своєму рідному селі, що славиться вишневими садками та білими хатами... А він записався в будівельний батальйон, вирішив скуштувати землистого хліба Карелії...

— Людина може багато чого зробити доброго за своє життя, якщо почуватиме себе солдатом, — сказав якимось Гриб. І продовжив: — Що значить солдат? Беру найелементарніше, найдоступніше і, я б сказав, буденне чи побутове: це — швидко вставати з постелі, вмиватися, снідати й відразу ж братися за роботу. А чай і співи, перекури — на дозвіллі...

Отака фoрмула життя. Як це вам подобається?

Він був єдиним серед нас комуністом, про це він нам не говорив, про це ми довідалися з інших уст, а найперше з його поведінки, ось чому не могли пропустити повз вуха оті слова про солдатський кодекс.

Якось, коли наш герой монтував електроустаткування сланцевого комбінату в Естонії (й туди занесло його вітром одержимості!), до електриків звернулися портові робітники з проханням полагодити трофейний плавучий док. Це була хитромудра споруда! Набір кесонних відсіків одкривався, док занурювався у воду, брав на свої плечі важкий корабель, потім набирав повні легені повітря й спливав на поверхню. Корабель після цього стояв мов на долоні: підходь до нього, ремонтуй, він у твоїй владі. Командир будівельного батальйону почав шукати серед своїх електриків добровольців. Одним із перших до нього підійшов Гриб.

— Хочу спробувати...

— Діло хитре,— відверто сказав командир,— сам знаєш, трофейне. Зумієш?

— А схема є?

Командир усміхнувся:

— Схема... Бачиш, фашисти, підриваючи док, поклали схему в конверт і надписали на ньому: «В руки радянським електрикам... Особисто товаришу Грибу...»

Він перестав осміхатися.

— Не тільки схеми, нічого немає... Потрощено, знищено. Братися за це діло все одно, що шукати голку в сіні або підковувати блоху... То як?

Гриб згодився знайти голку в сіні. Він так і сказав командирові:

— Блоха, як відомо, вже давно підкована, а ось голку в сіні ще ніхто не знаходив. Спробую!

Чортове одоробло, отой плавучий док, забрав чи не місяць марудної шарпанини. Спробуй підійди до нього, коли ніякої тобі документації, коли все незнайоме, нове, та ще й понівечене, потрошене... Десятки кесонів, вузлів, переходів, головоломок. Не споруда, а лабіринт, хитра штучка, яка, здавалося, для того й існувала, щоб морочити людей... Дротиків — мов соломи, а де ж та голка? Усе перебрав руками впертий Гриб, осягнув розумом, утямив секрет, замінив потрошене, перепаляв, очистив щитки, пе-

ревірив сотні контактів... І таки домігся свого — знайшов голку!

Через місяць його вітали з високою нагородою...

Отаким боком повертався тепер до нас бригадир Гриб. А це викликало роздуми, що межували з філософією, на яку в нас були свої погляди і яку ми міряли теж на свій копил. Увечері, коли вихідний день кінчався чаюванням у салоні-вагоні, а за вікном бив чорним нічним крилом вітер, мудрий Жадан підкинув для роздуму такого собі «їжак»:

— Чому це в могутнього слона сумирний характер, а в півня, наприклад, завжди остроги подзенькують од надмірної войовничості?

Ми були розморені вчорашнім недосипанням, щедрим іменинним обідом, лазнею й гарячим чаєм, але несподіваний «їжак» уже збудив нашу увагу.

— Гуллівер, кажуть, полюбляв дрімати, коли біля нього метушилися озброєні списами гноми, — ще раз прохопився Жадан, підливаючи олії в огонь. — Що б усе це могло значити?

— А й справді, — озвався Іваниця. — Одного разу я бачив, як шмаркач, п'янений та хирлявий, приставав до відомого штангіста — мовляв, поборемось. Штангістові досить було б раз смикнути шмаркача за штани, щоб кинути на землю, а він так і не смикнув, пішов собі під свист та улюлюкання. Повірите?

— Повірю, бо знаю одного поета, — пирхнув у кулак Сашко Сотник, веснянкуватий хлопець, який умів найголосніше сміятися зі своїх дотепів. — Він, той поет, писав погані вірші, але носив завжди широку краватку й говорив басом...

— Краватка і бас тут ні до чого, — втрутився в розмову Гриб. — Гадаю, зачеплено важливу тему. Оскільки Жадан є ініціатором розмови, хай скаже, що він конкретно мав на увазі.

— Багато захотіли, — ухильно мовив Жадан. — Я своє діло зробив, ваше — подумати на сон грядущий. Подумати ніколи не гріх, тямущі люди кажуть, що це навіть корисно...

Розмова обірвалася. Дехто вже хропив, розлігшись на м'яких топчанах.

Може, вперше ми спали тут, у Заозер'ї, як гуллівери... Цього вечора ніхто навіть не натякнув про радгоспівське селище.

Де ще ті Млини, а в нас скільки легенд про них ходять... «Комунар» — так зветься артіль, а керує нею суворий і твердий, як кремій, Федір Барабаш. Голова товчється в долі, як домовик на горищі, — і вдень і вночі. Ніхто не знає, коли він спить. І себе й людей замучив. Добра напхав усякого повні засіки, в банк тисячі кладе, а сам досі «Волги» не придбав, ніколи не скидає свого доведеного кожаного...

Суворий, як чорт, ще ніхто не бачив, щоб він хоч раз осміхнувся.

Нещадний — бабу свою стару в поле посилає...

А що вже скупий, не доведи господи! Води не випрошиш! На добрі своєму, як собака на сні, — ні сам не гам, ні другому не дам. Виписав із міста бухгалтера, такий суворий облік завів, що жодна копійка в щілину не проскочить...

Отакі Млини... Як це вам подобається?

Перший удар по цих легендах наніс сам Барабаш, коли прислав нам оту похідну кухню з запахущим борщем, а потім салон-вагон.

Довершила справу тітка Оксана, ота сама, що правила конем, запряженим у похідну кухню. Окрім густого й запашного борщу, смаженої телятини, солоних огірочків і помідорчиків, тітка Оксана мала й інші, куди вагоміші аргументи. Ось один із них.

Омелько — не тільки земляк, а ще й фронтовий побратим нашого Федора Івановича Барабаша. Навіть молодим слід знати, що фронтовий товариш рідніший за свата, а інколи й за брата... Так ось, повернулися вони обидва в колгосп, а з колгоспу того — самі спогади... Якби хто знав, із чого починали Млини після визволення! Ні тобі зернини для посіву, ні деревини якоїсь для хліва, ні поросяти в хліві... Барабаш покликав Омелька, сказав:

— Будеш мою правою рукою, очолой будівельну бригаду. Це зараз усе одно, що лінія вогню.

Омелько знався на ділі, до війни закінчив курси мулярів, поставив у колгоспі кілька господарчих будівель, тепер там — пуста, самі руїни, порослі бур'яном.

— З чого ж будувати, Федоре Івановичу? — засовався на лаві Омелько. — З повітря не виженеш стіни...

— Готуй саман! Соломи дістану, якихось дрючків та дощок настарцюю... Прийшло повідомлення — зі сходу женуть череду, щось і нам перепаде, де будемо скотину зимувати?

Омелько заходився біля саману, а Барабаш день і ніч ганяє по районі, в область їздить, щось та й вкине у свою полуторку: обаполів із десяток, дощок, цвяхів... Пішло діло, росте корівник, уже й двері лаштують, корита...

Та ось — біда. Приходять люди, кажуть голові артїлі:
— Твій Омелько вкрав дві дошки!

Вкололо не так «дві дошки», як оте «твій Омелько». Нахмарився Барабаш.

— Та не може бути! Щоб Омелько...

— Можемо перед судом показати!

Похилив сиву голову Барабаш, задумався.

— Гаразд, ідіть, спасибі, що сказали, — промовив хрипким голосом. — Подумаємо, як бути...

Увечері після роботи зайшов до Омелька в гості. Приніс дітям кульок цукру — тоді чи не найбільші ласощі... Обдивився хату — в кочергах одна чашлія, кутки вогкі, давно не топлено, мабуть... На тапчані сякі-такі довоєнні рядна, замість подушок — мішки, набиті соломою. Четверо дітей голодними очима світять. Омелькова жінка кашляє — одбили поліцаї легені... Господар запрошує голову сідати, подає йому новенького ослона.

Так, новенький, свіжообструганий. Ще один стоїть біля столу, на ньому діти готують уроки. Обидва з нових дощок. Усе ясно.

Посидів трохи й пішов. Уже в снігах проказав:

— Заходь, Омельку, вранці до мене. Діло є.

Вранці Омелько стояв перед головою артїлі.

Барабаш порився на столі, знайшов папірця, подав його будівельникові.

— Ось тобі, Омельку, ордер на дві дошки. Піди до бухгалтеря й сплати по державній ціні...

Закляк Омелько, стоїть, не може зрушити з місця.

— Самі бачили, дітям ніде присісти, щоб задачку розв'язати...

— Знаю! Знаю! Іди й плати гроші! І мерщій — на роботу... Чуєш? А про все, що сталося, розкажеш на зборах... Хай люди вирішують...

Тітка Оксана змовкає. Ми сидимо коло складаного столика, обід скінчився, але нам не хочеться розлучатися з тіткою Оксаною.

— Ось тепер ви й скажіть, чи жорстокий чоловік наш голова? А може, милостивий?

Важко нам відповісти на питання тітки Оксани. Адже що не кажи — досить оригінальний, своєрідний підхід

до розкрадачів колективної власності. Якщо так, то цілком можливо, що й іншим закортить поцупити щось у власний дім, потім заплатити за вкрадене за державною ціною, перелупати очима, та й по тому... Поміркуваний Жадан каже:

— Цікаво й непросто... А скажіть, тітко Оксано, були ще такі випадки? Ну, з крадіжками...

— Та що ви! — сплескує червоними руками тітка Оксана.— То ж я згадую минуле, коли ми були бідні... А тепер у нас чи не в кожного меблі, щоб неодмінно під дуб чи горіх... І вибирають, втямте, щоб дорожче, щоб за модою... Ось скоро самі побачите! Ослона хіба що під яблуною в саду знайдете!

— Агітатор! — кажу я, осміхаючись.— Ви, тітко, прекрасний агітатор! Чи не думаєте і нас у колгосп свій переманити?

Тітка Оксана примружує лукаве, колись вогнисте око:

— Я вже, хлопці, стара, щоб парубків приманювати, але наші дівчата... О, наші дівчата! Стережіться!

Вранці, коли бригада вже була на лінії, я підійшов до Жадана й сказав:

— А я втямив твою загадку про Гуллівера і гнома...

Жадан глянув на мене недовірливо:

— Та ну? І що ж ти втямив?

— Хіба не бачив, як сіпалась губа у Печериці?

— Нічого ти не втямив, малий. Я навіть забув про твою Печерицю. Мав на оці нашого бригадира.

— Бригадира?

Триста кілограмів залізобетону, така собі срібляста ніжка, на якій стоятиме сосна багато літ, не хотіла йти у вузьку яму, Жадан крутив її на ланцюжку блока, згадуючи всіх чортів і домовиків. Нарешті він таки поставив її, сплюнув і відказав із полегкістю:

— Людина заслуговує на гарне слово, це вже так. Та я не вчився говорити компліментів... А жаль! Французи це вміють робити... Гриб наш — голова! Який вагончик прикотив...

— То що ж, наш Гриб — Гуллівер? А хто ж тоді гном?

— Ти, малий...

Навіть Жадан, до якого я завжди ставився з пошаною, бо цей міцний чолов'яга, одягнутий у панцир шкіряного галіфе, вмів чарувати начитаністю й ерудицією, навіть

Жадан дозволяв собі отакі brutальні випадки проти мене. І я озлився. Чого це вони взяли собі в голову, що я маленький? Ось покажу їм свій характер — одвернуся од усіх, оберу таку собі нейтральну позицію, хай тоді подумують, хто я — гном чи, може, Гуллівер.

І я одвернувся од Жадана. Одвернувся мовчки. Демонстративно. Навіть безжурно засвистів один із мотивчиків Івана Печериці. Це тобі, Жадане, для роздуму. Щоб не крутив носом і не ображав своїх однодумців.

Жадан помітив мою образу, певне, подумав, що його випад аж ніяк не гармує з витонченими дотепами французів... Яка вже там витонченість, коли він дозволив собі обізвати гномом маленьку на зріст людину... Та я не обравився, я думав про те, чому це Жадан обминає десятою дорогою Печерицю, не викликає його на дуель, удає, ніби Печериці взагалі не існує, як не існує й тієї загрози, котра нависла над Милашею. Адже я знав, що Жадан кожного разу, як побачить тую Милашу, мліє від кохання, це не лише мені видно, це знають усі. Знають і посміюються, спостерігаючи, як пасе задніх мій друг, як він здає позицію за позицією. Ось хоча б і позавчорашній вечір. Хіба Жадан не добровільно вискочив із хати?.. На що ж надіється Жадан?

Кілька разів Жадан підходив до мене — то попросить прикурити, то поскаржитися на мозолі, які, бачте, печуть йому згірше тої кропиви. Я мовчки давав прикурювати, хоч знав, що в Жадана є запальниця, мовчки вислуховував його скарги на мозолі, хоч знав, що в нього на руках нароста така підощва, що там не вдержиться ніякий мазоль. Аж до вечора стримував я свою вдачу, але тільки до вечора. Коли вийшли покурити, Жадан наблизився до мене і, ніби нічого на світі не сталося, сказав:

— Майнемо?

Він кивнув у бік села, яке ледь мріло у вечірніх сутінках.

І я здався.

Не тільки тому, що любив Жадана, а ще й тому, що дуже мені хотілося побачити, як розлютований Мовчун нарешті згребе Печерицю своїми залізними руками й викине через поріг Милашиної світлички. Так мені хотілося, щоб на світі ще раз правда перемогла кривду, що я не втерпів і, забачивши околицю села, сказав:

— Ми на поріг, а Милаша в обіймах Печериці...

Жадан зупинився, в його маленьких гострих очах майнули чорні колючки.

— А хіба він не лишився у вагоні?

— Тю! Вже давно гайнув, навіть вечеряти не схотів...

Жадан мовчки скрутив цигарку, затався, сплюнув.

— Схоже, що Гриб і тепер недорахується роботяг... Кажеш, навіть вечеряти не схотів? А я й не туди...

— Ти взагалі людина необачна й дещо навіть скидаєшся на Гуллівера, котрий полюбляє дрімати в оточенні гномів зі списками...

— Ти нічого, малий, не знаєш,— мовив Жадан.— Це вже давно тягнеться... Щось вона знайшла в Печериці, а що — не знаю... Не можу ж я доточити їй свого розуму...

— Що й казати, складно, коли в самою того добра малувато...

— Ну, ну,— скривився Жадан.— Забувався...

— Нічого я не забуваюся! Звичайний французький дотеп...

Жадан затоптав недокурок, безпорадно зиркнув у мій бік, і я відчув, що йому зараз не до словесного поєдинку.

— Розумієш, сидить вона мені отут... А що робити, не знаю.

— А я знаю.

— Ну?

— Викинути Печерицю, як жабу, а самому запропонувати Милаші руку й серце... Він же її не любить!

— Не так просто...

Такий могутній чолов'яга вже переходив до оборони.

— Якщо цього не зробиш ти, доведеться мені! Дівчина варта того, щоб заради неї поворушити плечима...

Жадан вичавив зі своїх запечених уст якийсь там усміх.

— Та не плечима, а мізками, може?

— Ні! Таки плечима, настав час. Он які в тебе плечі, мов лежаки!

— Ходімо!

— Вперед!

Я ледь устигав за Жаданом, біг підтюпцем. Та запалу в нього вистачило тільки до порога Милашиної хати. Біля порога крок уповільнився... Мій друг довго витирив ноги, довго озирався та приглядався до клямки. Сутінки вже облягли село, у вікнах світилося, за столами вечеряли. Десь на кутку завив пес, усе тут налаштувало на

мир і спокій, а ми прибігли, щоб оголосити війну й відразу ж кинутися в бій.

Тоді я промимрив:

— Уперед чи як?

Жадан мовчав. Здавалося, він уже охолов, почне відступ. Щоб цього не сталося, я натякнув:

— Досить ворухнути лише одним плечем, приміром, правим...

Жадан просичав:

— Дурень! Хочеш, щоб мене завтра постригли?

— Це ж за які гріхи? За те, що приборкав лиходія? Сам знаєш, що в нашого Печериці десятки жертв...

— Знаю... А зараз не на ту напав! Хіба не чув, що вона кусається?

— Чув! Позавчора кусалася, сьогодні кусне, а завтра пригорнеться. Хіба не було такого?

— Було...

— Про печериць навіть народ сказав: «Баламуте, вийди з хати!» Забув таку пісню?

— Та ні...

— Ну, тоді вперед!

Я навіть підштовхнув його до порога. Жадан торкнув двері, вони розчинилися...

Печериця й Милаша сиділи на канапі, мабуть, цілувалися... Жадан ніколи не міг потім точно пригадати, чи таки справді вони цілувалися, але я міг би заприсягтися, що це було саме так, адже був зрячий, бо боровся лише за перемогу добра над злом, а мій друг був засліплений ревністю. Мабуть, це й перешкодило йому обрати правильний тон розмови, збило на манівці, бо він, не оговтавшись, не роздивившись, бовкнув те, що крутилося на язиці:

— Баламуте, вийди з хати!

Іван Печериця застиг на місці, а Милаша, наша чарівна Милаша, заради якої ми пройшли кілька кілометрів по грязюці, скочила з місця й метнула на нас лютий бузковий цвіт своїх очей:

— Чого вриваєтесь без стуку? Це вам що — клуб? Чи, може, забігайлівка?

Як це вам подобається?

Вранці, ставши перед ясні очі нашого бригадира, ми не могли глянути йому у вічі... Гриб довго міряв нас

зневажливим поглядом, потім підійшов до Жадана і витяг з його чуба соломину...

Мій друг Жадан...

Щоб скласти про нього хоч яке-небудь уявлення, мені треба було з'їсти разом із ним не один мішок сухарів і випити не один титан чаю... Мовчазний, суворий на вигляд, увесь чорний — смаглява шкіра, чорні очі, а чуб як вороняче крило. Йому вже під тридцять... Чи не багато для холостяка? Любить читати книги, навіть на роботу бере з собою якусь брошурку — трапляється вільна хвилинка, не сидіти ж і правити теревені...

Залізний практик. Так у нас називають електриків, котрі спеціальної освіти не мають, але все знають із власного досвіду. Якось із цього приводу Жадан сказав:

— Я кажу — траверза, а мене поправляють — траверса... Теж мені мудрість превелика! Я знаю, що наше діло — не пиляння дров... Ентузіазмом тут не візьмеш, потрібні знання. Все правильно, заперечень немає. І все ж я кажу: теорія — голова, а практика — руки.

Цю мудру тираду мого друга треба було розуміти так. Спочатку було діло, вже потім слово. Жадан може навести безліч прикладів, які підтверджують його думку. Колесо винайшов не мрійник-теоретик, а звичайний погонщик мулів... Або візьміть вогонь. Спочатку людина обпеклася, потім коло вогню нагрілася, спекла м'ясо, а вже потім теоретично пояснила секрет горіння. Чи не так? Одним словом, мій друг аж ніяк не заперечував ролі голови, але просив не забувати про руки...

Свою роботу знав досконало. Але формулювати думки, висловлюватись красно та доладно не вмів і не любив. Не раз казав мені:

— Цвірінькати й горобець умів, а що з нього візьмеш? Якось я спитав у Жадана:

— Слухай, рукопоклоннику... А що ми називаємо магнітним полем?

Мій друг втупився в мене своїми чорними очима, витримав паузу, а потім:

— Ось як розвернись та як дам тобі по одному полю...

Часто я думав: чим пояснити, що людина так багато читає й так багато знає, а мова в неї неоковирна, груба, людина та не може зв'язати до купи двох-трьох слів? Жадан може повідати тобі таке, що ти зроду не чув: знає всіх

на світі феноменів, людей з двома серцями, провидців і гіпнотизерів, кінозірок, мореходців, королів і царів, древніх полководців і дипломатів, довгожителів і навіть факірів... Спитайте в нього, який птах живе найдовше, що полюбляв їсти Наполеон, скільки було жінок у Генріха IV — скаже... А ось закону Ома ніяк не може сформулювати, плете чорт батька зна що...

Ну, це ознаки ділових якостей мого друга. Ще важче розповісти про його життя, стільки там суперечностей і дивацтв. Жадан не любив говорити про своє дитинство, навіть сердився, коли його питали про батьків. Та я по trochu вивідав дещо, картина виходила досить тривіальна: батько не повернувся з фронту, мати вийшла заміж, подалася з чоловіком на заробітки аж у Магадан, а хлопця лишила з бабою. Натерпівся Ілько зі сліпою, немічною бабусею... Коли вона померла, Жадана взяла тітка, материна сестра. І перетворила на свого наймита... Чужі діти в школу ходять, а він корову на узліссі пасе, воду носить, картоплю сапає... Од матері ніяких вістей, рада, мабуть, що руки собі розв'язала. Тоді колгосп забрав хлопця до патронату. Ілько закінчив школу, а як підріс, то пішов на курси електромонтерів.

Як покидав рідне село, то залишив там своє серце русявенькій Марусі. Маруся поклялася чекати його, писати листи й навідуватись до нього в район. Вона так і не приїхала жодного разу, але кілька листів написала. А як Ілько закінчив курси, пройшов практику й заробив грошенят, то заявився до своєї коханої.

Не впізнав своєї Марусі... Виповнилася, стала кругленька, але колись веселі очі смутком заволокло. Чого б то? З Жаданом біля воріт стоїть, у хату не запрошує.

— Не чекала? — питає простодушний Жадан.

— Ти так довго чомусь був у тому районі...

— Могла б і приїхати, адже обіцяла...

— То робота, то ще якась причина, — мимрить Маруся, а в самої губи сині, зрадливо тремтять, ось-ось заплаче.

— Яка ж то причина?

Маруся не відповіла. Жадан сказав:

— Тоді я пішов, чи як?

— Іди, Ільку, йди, — прошепотіла Маруся. — Я не варта твого кохання.

Отак сказала Маруся й дала волю сльозам. Похилилась на паркан, заридала...

Поїхав Жадан, довго не міг забути того сумного прощання з дівчиною. Він любив свою Марусю! Перше кохання сліпе, воно нічому не йме віри, не бере до уваги ніяких причин. Не повірив Жадан у правду, жорстоку й дику, навіть тоді, коли одержав листа від тітки. Та писала про якогось льотчика, що високо літає, та не знати, де він приземлиться... Розбризкував той льотчик хімікати в колгоспі, замешкав у Марусі та й закрутив дівчині голову. Де тепер той льотчик — ніхто не знає, не пише і не з'являється. Так що Ілько може приїздити на звіздни...

Тяжко була рідна тітка по юначому самолюбству свого небожа. Мабуть, мстила за те, що пішов од неї в патронат, ославив перед людьми. Ілько ту помсту проковтнув, бо не був лихий душею, а горе покинутої Марусі прийняв близько до серця. По дорозі до автобуса накупив там щось у раймазі, причвалав глибокої ночі до Марусиної хати. Дівчина встала, запалила світло, побачила Ілька й охнула — в неї почалися пологи...

— Біжи ж, синку, по фельдшерицю, вона тут у центрі живе, — залемтувала Марусина мати. — Веди її хутко...

Виметнувся Жадан знову в замети, відшпугав медпункт, але фельдшерицю не застав: поїхала в сусіднє село до породіллі... Сторожиха, лиха на язик баба, поцікавилась:

— А до кого ж це треба?

— До Марусі... Ви ж знаєте її, та й мене мали б пам'ятати.

— А, це до тієї, що з льотчиком гуляла?

Жадан стис залізні кулаки.

— Як ви смієте? А ще в медпункті працюєте... Людина допомоги жде! А про льотчиків хоч раз іще почую, тоді...

Він так визвірився на стару бабу, що та відсахнулася й руками закрилася.

— Та хіба ж я що... Біжи, синку, до баби Мотрі, вона допоможе, бо фельдшериця буде тільки вранці. А я ось тобі пакет дам, там є все, що треба...

— Мотря живе там, де й раніше?

— Там, там, синку, біжи швиденько. Я що ж, чула од людей, але нічого не знаю... про Марусю.

— Тепер знайте, — скрикнув Жадан, — то від мене в неї дитина! Чули? Від мене...

Хряпнув дверима, аж шибки дзенькнули, увірвався до хати баби Мотрі, а та на печі, стогне, кляне свої старі кості й весь світ.

— Куди вже мені, парубче, одходила своє, ноги не но-

сять,— сказала баба.— Не дійду, парубче, нізащо не дійду по заметах.

— Нічого,— прогук Жадан.— Доставлю за п'ять хвилин, як на таксі.

Сказав так, укутав бабу в рядно, поклав собі на плечі і гайда в заметіль. Мотря тільки крекче, зроду ще не їздила отак на людях...

До самого ранку ходив по хаті, кури́в сигарети, дослухаючись до причинених дверей світлички, де лежала Маруся. А коли почув крик немовляти, погасив сигарету, насунув шапку і сказав Марусиній матері:

— Я вже піду... Отут,— він поклав на стіл згорток,— дещо для Марусі і для баби Мотрі... Дитину, якщо треба, запишіть на мене. А мені щоб карточку прислали...

Ступив через періг і розтанув у ранковій імлі.

Жадане, Жадане... Взяв ти, хлопче, чужий гріх на свою голову і несеш його по світі ось уже котрий рік... Прикрив своїм добрим ім'ям чуже безголов'я, виявив таку великодушність...

Отак я думаю про Жадана, а сам мучусь, терзаюсь актуальною проблемкою: чи не повториться з Ільком ще раз подібна історія? Щось мені не подобається отой зловісний трикутник Печериця — Милаша — Жадан...

Єдина втіха в цьому — віра в те, що історія ніколи не повторюється, як стверджують великі уми людства...

Лінія посувалася вперед стрімко. Новий бригадир умів заохочувати не лише побутовими нововведеннями, а й перспективою, яка відкривалася перед нами в зв'язку з виходом на «велику землю». В поняття «велика земля» Грив вкладав вигоди і зручності, які ми діставали від того, що з кожним днем наближалися до великого села Млини, де розкинув свої чорноземні крила колгосп «Комунар». Розповідаючи про ті Млини, Грив незмінно повторював:

— Багате господарство, якби ви знали! Там землі! Ось де ми покажемо нашу новітню техніку й ті можливості, що вона дає людям. Зустрічатимуть нас там із хлібом-сіллю.

Сказати правду, то нас не дуже обходило те, що попереду великий і багатий колгосп, тепер цим нікого не здивуєш, а ось слова про щедрий хліб-сілля нас зачіпали... Що не кажіть, а молодого роботягу, шлунок якого здатний

переварювати каміння, це надихало. Та й хотілось швидше кинути грабарки, а почути голос проворного ямбура...

Однак до загального піднесеного настрою домішувалася одна крапля смутку. Вона вторгалася в наші райдужні плани, дещо затьмарювала перспективу, про яку мріяв Гриб. Віддаляючись од місця, де ми довго тупцювали з незабутнім Завірюхою, ми поривали зв'язки з мешканцями радгоспівського селища, де в багатьох був романтичний клопіт. Особливо тяжко потерпав мій друг Ілля Жадан.

Він нікому не говорив про свої сердечні терзання, але я знав, чому це в нашого Мовчуна так потемніло обличчя, чому він тепер рідко став розповідати про якусь нову прочитану ним книжку, про газетні повідомлення. Здавалося, важка брила біди звалилася на плечі цього зібраного, міцного душею і тілом парубка, не давала дихати на повні груди.

Одного разу, покурюючи біля вагона, який чи не щодня міняв місце, посуваючись назустріч «великій землі» під назвою Млин, я зважився порушити мовчанку.

— Майнемо?

Жадан мовчки кури́в, ніяк не реагуючи на бойовий клич парубоцтва. Наша поразка в хаті Милаші заклінила серце юнакові, захопила його залізними лещатами й не відпускала, хоч минув уже якийсь час.

Над світом панував синій вечір, тихий і наповний густим повітрям, просіяним першим морозцем. Десь у високості поскрипувала немазана гарба, яку тягли у вирій журавлині ключі.

— Чуєш, Жадане, журавлі летять...

— Відлітають,— поправив мене Жадан.— Це по весні кажуть: журавлі летять...

— Бути б тобі, Ільку, професором...

— Облич,— прогук набурмосений Жадан.

Та я не хотів, не міг мовчати. Я був радий, що хоч якесь слово витяг із нього. Треба хапатися за ниточку, за оту тоненьку й вутлу ниточку розмови, щоб вона, бува, не обірвалася раптово й прикро. Ось чому я, набравши глибокодумного виразу, проказав:

— Назвали ми оце́й край голубим континентом. А це ж земля журавлиних ключів...

Мовчання.

— Доки бринітиме голос журавлів, людство буде називатися людством.

Мовчанья.

Я вже не знав, що плести далі, але мені так кортіло зберегти цілою оту невидиму ниточку і я вже не міг зупинитися:

— Повноцінною людиною може вважатися лише той, хто почує в космосі журавлине курликання.

Мовчанья. Але вже не таке кам'яне й незворушне, як перед цим. У сутінках я помітив, як ледь здригнулися в легкому усміху запечені уста Жадана. Що ж його повеселило так? Ага, мабуть, згадка про космос... В космосі ж не літають журавлі! Тоді я уточнив свою сентенцію:

— Людина має користатись усією повнотою духовної поживи, інакше вона оглухне.

— Або стане базікою,— скрипнув кам'яними щелепами Жадан.

— Браво! — аж подався я до свого дружка.— Тонко й вишукано, як у французів... А ще як?

— А так, малий, що наш Лук'яненко вже розв'язав проблему поживи для людей. Його пшениця родить сто центнерів на гектарі. Вчора читав про це в газеті...

— Ти бач, яка обізнаність! Яка ерудиція! Аж задрість бере, аж в очах темніє! Прекрасно, Жадане, просто чудово! Можеш із певністю розраховувати на звання професора соціології...

— Заткнися!

— Слава Жадану! Слава професорові! Подивіться, яке нове й чарівне слово винайдено — заткнись... Та й у галузі соціології несподівані відкриття: проблему повноти людської поживи розв'язано з допомогою пшениці... Зважте, Жадане, мовиться про повноту поживи... Тобто й про духовні потреби, скажімо, потреби журавлиного співу. Вловлюєте нюанс?

— Закрий фонтан,— раптом урвав мене друг.— Не щечечи так швидко, бо всього не почую...

— От-от! Саме так — заткнися, закрий фонтан, не щечечи! Боже, який у тебе багатий словниковий запас... Почула б оце Милаша, розтанула б, як віск на сонці.

Жадан смикнув мене за петельки з такою силою, що я відчув, як порснули на сорочці всі гудзики.

— Не смій! Чуєш? Щоб більше й не писнув про Милашу. Вона вмерла.

Я ледь вирвався з його чіпких пазурів, хотів був збирати гудзики, та зрозумів, що це марна затія.

— Чорт клицоногий! Тобі б тільки опори вергати! Краще б Печерицю потрусив...

— Переможців не б'ють,— раптом заявив Жадан.— Це було б не по честі...

— Ти вважаєш, що Печериця діє по честі? Жадане... Подумай тільки, що ти верзеш! Баламут і честь... Отямся!

Жадан таки отямився, бо по хвилі сказав зажурено:

— І чому ото джигуни подобаються дівчатам? Скільки лиха од них...

— Багато книжок читаєш, мусив би знати,— сердито кидаю в темряву.

— Книжки відповіді на це не дають...

— А твоя макітра для чого? Щоб слухати готове й розжоване? Якщо бог причепив тобі макітру, то мусиш хоч раз потрусити нею... Інакше, для чого ж вона тобі?

Жадан за інших обставин міг би образитися, а зараз на мої грубощі не зважав.

— Не раз уже траплялося: зустріну гарну дівчину, познайомлюсь, а тут налетить на неї отакий, заб'є баки своїми куплетами чи дурними словами, і вже я зайвий...

Це прозвучало так тоскно й щиро, що я миттю забув про образу, підхопив:

— Та все надто просто! Ось ти стоїш із дівчиною, все зітхаєш, усе носком землю рєєш, кидаєш на неї палкі погляди, млієш, не знаєш, на яку ступити... Або передовицю їй утнеш про жнива... Підкинеш кілька чужих думок із серйозної книженці... Хіба не так?

Погрозливе мовчання.

— Так, Жадане, знаю своїх сіряків... Готовий задля своєї матрони вмерти, у воду кинутись, на злочин піти... А стоїш і глаголиш: «Кажуть, завтра в клубі міроприємство з танцями, а в нашій бригаді даватимуть прогресивку...» — «Ох, як цікаво»,— промовляє матрона, а сама дивиться на вулицю, чи не йде гармоніст. Підходить той гармоніст, такий собі шибайголова в модному светрі, з набором пустих куплетів на устах, з пустими очима й словами, але про «міроприємство» не говорить, а каже: «В цьому світі є одна причина, щоб пройти тайгу і океан...» Проказує отакі слова, а потім кладе їх на лади своєї двохранки, бере дівчину в полон романтики й веде в леваду... Ти ще не віриш у свою поразку, кидаєш: «В Індонезії три тисячі островів» чи щось подібне, та матрона не ціка-

висься островами, вона ж нагідка, яка ледь-ледь розплющила очі і з подивом дивиться на світ ясний, вона ж очеретина, та сама, котру кожен вітер може заколисати, якщо тільки знається на чарах журби й таємничого шелесту...

Жадан терпляче вислухав довгу й плутану тираду про джигуна й очерет, сплюнув і сказав:

— Дурний твій джигун і ти сам дурний. На чому світ тримається? Це треба знати.

— Отой мікросвіт, у якому зараз живе Милаша, тримається на облудній романтиці Печериці... На жаль, так!

— Ходімо спати.

— Ти не спатимеш...

— Ще й як!

— Ніяк!

— Овва! За ноги не стягнеш!

— Побачимо!

— Не побачимо, а почуємо. Ось як дам хропака...

— Добраніч!

— Бувай, малий!

Ми тихо пробралися у вагон. Роботяги спали, лише одне місце біля вікна було не зайняте, а на тумбочці не лежала знайома двохрядка.

Як це вам подобається?

Млини зустрічали нас, як космонавтів.

Тільки було поставлено останнього стовпа на пагорбі, як до нас примчала колгоспна машина з транспарантом: «Слава ударникам сільелектро!» Голова колгоспу, чоловігя в білому козупку і в шапці-перепічці, повіз нас до клубу, де було вже повно людей, гримів оркестр і дівчата витинали польку під звуки «Слався, слався»...

Красуня в строкатій плахті піднесла Грибові обіцяний хліб-сіль, потім Барабаш виголосив таку промову:

— Дорогі наші синки! Ми на вас так чекали... Поклялися наші колгоспники, що в цій п'ятирічці покінчимо з ручною працею як на полі, так і в тваринництві... Велике й почесне зобов'язання! Без вас, дорогі синки, ми б із цим ділом не впоралися. А тепер усі бачать — наші мрії реальні! Тепер ми гори звернемо...

Потім був обід, навіть не обід, а вечеря, бо промова Барабаша затяглася, а тут ще слово взяв наш бригадир, почав розповідати про здійснення плану електрифікації всієї країни. Частування влаштували в хаті красуні Насті,

що підносила нам хліб-сіль. Вино, холодець і повна виварка смажених півнів припали всім до смаку, ми повеселішали, дехто навіть заспівав. Особливо ж веселився Іван Печериця. Він весь час крутився біля Насті, бідової удовиці з бровами, як шнурочки, сипав компліменти й куплети.

В цьому світі є одна причина,
Щоб пройти тайгу і осягн...

Лихо мов, та сама пластинка!

Та, окрім своїх куплетів, Печериця пустив у хід ще один трюк. Намалював на папері квадрат, наказав усім покласти на той квадрат вказівного пальця й тримати, аж поки з'явиться образ того, про кого кожен думав у цей час... Ніякого образу на папері не з'явилося, це викликало такий сміх та безжурність, що наша красуня в плахті почала зиркати на чародія вельми прихильно...

Ілько Жадан майже нічого не їв, понуро дивився у свою порожню тарілку, курив цигарку за цигаркою...

Що з ним коїлось?

Коли ми вийшли, він сказав:

— Бачив, як ведуть наступ? А я ж думав, що в нього з Милашею щось серйозне. Де там... Ну, мало що буває на білому світі. Аж воно ні, мотає і далі. Побачимо, що ж далі буде...

А далі було ось що: наш гармоніст так приклеївся до Насті, що вже й у вагон не навідувався. Три дні пропадав, а як заявився, то його зустрів Жадан. Зустрів на вулиці, перепинив шлях до вагона.

Я того вечора рано ліг спати, не бачив, що там у них відбулося. Та ось пізно вночі, коли вже всі спали, раптом відчув не дуже делікатний стусан у бік.

— Спиш, малий? І правильно робиш, адже земля й без тебе крутиться...

Я глипнув і побачив скуйовджену голову Жадана.

— Ти напився, Жадане?

— Гірше — побився...

— З ким і за що?

— Знаєш, не стерпів, не міг далі... Віддячив за Милашу! З першого разу поклав на килим, далі він уже сам рачкував по-пластунськи...

— Ти, Ільку, побився з Печерицею? Мудрий, чорт... Що ж тепер буде?

— А мені наплювати...

— Це не твої слова, Ільку. Не співай з чужого голосу... Краще подумай, що накоїв. Давно пора дати негідникові в зуби, та тільки ж не так... Прекрасна атестація для дорогих синків... Завтра Млини не нахваляться... Не кажу вже про Гриба.

— Гриб теж людина, він теж за справедливість...

— Так, так, Ільку, але... Лягай спати, завтра поговоримо. Не буди хлопців, їм рано вставати, як і тобі.

— Не буду спати!

— Не думай, що всі мусять заради твоєї Милаші поспати голову попелом. Втихомирся і йди на своє місце. Як Жадає вибухнув! Вилаявшись, гаркнув на весь вагон:

— Щеня, що ти тямить? Хіба ти розумієш, що Печериця зачепив совість усієї нашої бригади?

— Завтра будемо думати, заспокойся,— як можна лагідніше відказав я.— Поміркуємо, як тебе рятувати од лиха... Адже за хуліганство по голівці не глядять...

Лише під ранок втихомирився мій друг, заснув.

І ось я стою перед Грибом, розказую йому всю історію з самого початку.

— Уявіть собі таке: ви полюбили, полюбили, може, вперше в житті...

Гриб закліпав повіками:

— Хто про що, а борщ про кашу... Ну, гаразд, далі...

— Любов — не каша, товаришу Гриб.

— Гаразд, гаразд, згоден...

— Так ось, ваше чисте почуття хтось каламутить, як воду... То що, ви маєте тільки спостерігати збоку, як топчуть калиновий цвіт?

— Не декламуй, малий, а скажи ясно: хто в кого закоханий і хто тут скривджений?

— Скривджене добро й чисте кохання!

Гриб безпорадно розвів руками:

— Слухай, чортова дитинко, а чи не збираєшся ти часом вчитися на риторика? Язичок у тебе, прости господи... Та чи скажеш ти ясно й просто? Мені ж ніколи...

Я знав, що робив. Розгнівивши Гриба, аж тоді виклав усе чисто, сказав, що сьогодні ж неодмінно мушу побувати в радгоспі, побачитися з однією дівчиною на ім'я Милаша і все з'ясувати. Якщо добро постраждало й зло торжествує, тоді...

— Для особистих справ існує вихідний день,— холодно відказав Гриб.— Заради добра, та ще особистого, не топлять інше, куди важливіше...

Тоді я сказав:

— Ви якось говорили нам про солдатський кодекс життя. Забули тільки додати, що в солдата теж є серце...

Гриб спалахнув:

— У кожної людини є серце...

— Та вже так, але йдеться про велике й чуйне серце!

— Ого, які слова! — розсердився Гриб.— Високо забираш... Ішов би краще до гурту, он машини прибувають. Затям собі — у мене, окрім усього іншого, є ще залізний план, зобов'язання перед начальником бази...

— Серце, залізний план, начальник бази,— пошепки проказав я, розтягуючи слова.— І це все у вас поняття рівнозначні? Посоромтесь, Олексію Івановичу!

Гриб таки втямив, що перебрав, круто повернувся, рубовув рукою:

— Гаразд, чорт із тобою, катай, он стоїть машина. Щоб узавтра був на роботі.

І ось я в ролі посланця чужого кохання. Як це вам подобається?

Ледве дочекався вечора, пішов до Милаші. Вона розчісувалась великим білим гребінцем. Побачила мене, зраділа:

— Братуку, де ти взявся! Заходь, заходь, учора мені такий гарний сон приснився, до чого б він, аж ось ти на поріг... Як ви там? Чула, вже у Млинах...

— У Млинах,— відповів крижаним голосом.— Та я приїхав не для того, щоб розповідати про Млини... Інше діло привело.

Милаша аж поблідла раптом.

— Щось сталося? Ваня захворів?

Наблизилась до мене, і я побачив у її бузкових очах переляк. Вона аж кулачки стисла, її білі руки затремтіли.

— Що з ним, кажи! Я весь час думала... Давно не навідувався. Серце віщувало — сталося щось...

— Сталося,— відповів не своїм голосом, проклинаючи безмежжя людської довіри, свою невдячну місію, Жадана. Оце «Ваня захворів?», що прохопилось так зненацька й так безпосередньо, переплутало всі мої плани, задумані дипломатичні ходи, повергло в прах усю мою блискучу місію посла чужого кохання... Треба було ще щось казати, а в

мене забракло слів, я дивився в злякані очі Милаші, мое серце глухо бухкало, ніби насолоджуючись чужим переляком, почуттям ревнощів, що оце брали реванш. Вона переживала... І за кого? За баламута... Що мені чинити з одним розмаїтим і недосконалим світом? Безмежно закоханий Жадан, мій суворий друг, корчиться від болю й невисловлених надій, а вона, оця дурна Милаша, навіть не згадує його, а викрикує слова про Ваню... Ваню, Ваню, Ваню — бухкає тугими поштовхами серце, байдуже й скуте серце третього, який завжди зайвий. А свідомість перемагає серце, це, мабуть, сталося й зараз, бо я сказав:

— Сталося... Сталося прекрасне й чарівне — тебе, Милашо, покохав один гарний хлопець...

Як зблиснули бужкові очі!

— Правда, братику? Ось бачиш... Фу ти, господи, як ти мене налякав! Значить, з Ванею все гаразд!

Знову!

І тоді я спокійно відказав:

— Лихо моє, як він тебе любить... Про таку любов мріють усі дівчата світу!

Милаша дивилась на мене ясними очима, а я декламував далі:

— Така любов не боїться ні вогню, ні води, ні розлук... Вона не голосна, навіть німа, але міцна й вічна.

— Важко навіть повірити, — сором'язливо зітхнула Милаша. — Він такий несамостійний...

— Хто?

— Та Ваня...

Знову! Як це вам подобається?

Тоді я закричав, як несамовитий:

— Тебе любить краща людина! Хіба ти нічого не бачиш? Мій друг... Ілько...

Хоч Милаша була зараз засліплена (адже кохання, мабуть, за всіх часів було незряче), однак і вона щось таке вловила в моїх словах, що змусило її на мить задуматись. Це була лише мить, коротка, як блискавка, але я відчув, побачив, що в оцій кучерявій голівці майнула думка, якийсь порух душі, схожий на промінь, що його кидає сонце з густого хмаровиння.

— Як же воно вийшло? — спитала Милаша розгублено й ніби присоромлено. — Ти ще малий, не знаєш, як воно буває...

Еге ж, малий! Знаю, як воно там буває!

— Боже, які дурні дівчата, — відказав.

Зневажливо глянув на Милашу. Мій погляд мав означати не що інше, як повну зневагу до неї й до всіх на світі дурних дівчат.

І раптом мною оволодів жах: що казати далі? Моя місія закінчувалася, я вже, здається, сказав усе, що треба, але нічого ж не з'ясував, нічого не добився. Ну, що я маю діяти? Що скажу завтра Жадану? Тоді я вдався до прямолінійності — останнього свого шансу.

— Що, у вас із Печерицею любов?

Милаша посварилася пальцем.

— Який ти смішний, братику... І — цікавий!

Посміхнулася лукаво й чарівно, як тільки може посміхатися диявол у спідниці.

— Тобі ще рано про це знати...

— Зовсім не рано! — скипів я. — Наспів час з'ясувати дещо...

— Нічого тобі з'ясувати, бо немає чого, братику. Та й так сказати — чого це ви з Ільком перестали тоді ходити? Надулись, як індикки...

Ну, що ж, і на цьому спасибі, Меланко... За це можна й розцілувати тебе, дурепо... І я таки прихилив її голову й поцілував у щоку.

Крутнувся й вийшов, хряпнувши дверима.

Над Млинами ніч.

Велика парасоля зірчастого неба висить над темною землею. Тільки в нашому вагоні ледь мріє слабеньке світло. Як це добре, що в темряві завжди блимає світлячок, бодай один, бодай слабкенький і кволий... Нишком, щоб нікого не розбудити, переступаю поріг тамбура. Затуливши ліхтар фуфайкою, читає щось Ілля Жадан.

— Де був? — блимає півсонними очима. Я дивлюся на свого друга, все бачу, все розумію: анітрохи не хочеться ж спати зараз Жадану! Боже, яка незграбна хитрість! Навіть тут не може зіграти, як слід, ролі, ввести в оману. Що з тебе буде, Жадане? По тобі ж видно, що ти згоравш від цікавості, що ти навмисне так довго не спав, мене виглядав у вікно...

— Де був — там уже немає, — відказую холодно й безтурботно. — Не думай, що тільки в тебе є матрона...

— Молока б тобі на вечерю, але немає... Самі галети та холодна кава там, на тумбочці. Спи...

Він ліг на черево, вкрився з головою й захропив так, як хрупуть провінційні актори на сцені.

Млини...

Як ми прагли скорше добратися до цього великого села. А тепер, добравшись, відчували себе винними в чомусь лихому. Ходили похнюплені, обминали голову артілі, ніби боялися дивитись йому в очі. Ніхто при нас і словом не обмовився про ту історію з ревнивцями, але ми відчували — важкі прикрощі потьмарили свято.

Гриб, темний як ніч, був надто заклопотаний, кудись дзвонив, потім їздив. Я намагався хоч кілька слів сказати йому про свою місію, але не встиг. Коли я прийшов увечері до вагона, то побачив насуплених роботяг, які принішкли на табуретках і слухали промову Іваниці. За столом — Гриб, начальник бази Вагін.

— Бригада лінійників, як от наша, маленький колектив, одна сім'я, — казав запально технік, вимахуючи руками мало не до стелі. — Та яка ж вона сім'я, коли в ній завівся чортополох? Двоє з нашої маленької сім'ї зганьбили честь робітничого колективу, осоромили нас перед людьми... Я пропоную покарати обох, щоб знали! Геть чортополох із нашого поля!

Потім говорив Вагін. З його слів я втямив, що відбувається товариський суд і що цей суд схиляється до думки про те, щоб вигнати з бригади не тільки Печерицю, а й Жадана. Обидва винуватці сиділи в різних кутках, Жадан похнюплений і суворий, а Печериця войовничий. Ось як обертається справа, думав я скрушно. Перед судом добро й зло... І тому й другому загрожує кара. У мене мурахи забігали по спині. Вперше бачу, щоб помилялося відразу стільки розумних і чесних людей...

Підвівся Гриб. Якийсь болісний вираз обличчя, глухий голос. Його можна зрозуміти — наобіцяв там, у мехколоні, сім мішків гречаної вовни, спершу чогось ніби й домігся, а тут раптом отакее... Напилися й побились... Цього навіть в епоху Завірюхи не траплялося.

— З такими людьми, як оці злісні порушники дисципліни, не в селі жити, а в полі, як вовки... Нам хліб-сіль підносять, нас величають рідними синками, а ми? Гарні синочки, чорт би вас побрав! Хоч топись од сорому...

Я вже совався на місці, я вже готовий був просити слова, щоб заявити отут про одвічну боротьбу добра зі злом...

Треба все пояснити, все зробити для того, щоб захистити Жадаана, який може постраждати ні за що. Та мене щось зупиняло. Адже всі знали, що ми з Жадааном нерозлучні... Ніякий суд, навіть товариський, не візьме до уваги свідчень, висловлених з обов'язку дружби. Хто мені повірить, коли я почну кидатись отакими словами: «Я чув, мені говорило, я достеменно знаю...» Суд схильний вірити фактам, а не словам, навіть запальним і гарячим. Почнеш галасувати, а роботяги можуть на кпини взяти... Ого, вони здатні й на це! У вагоні надто висока напруга, тут тільки бовкни щось непуцяще, відразу вибухне, відразу станеться коротке замикання...

Але ні, так не можна. Хіба я маю право мовчати, коли йдеться про мого сердечного товариша? Хай буде що буде, а всі мають знати правду. Я підвівся, сказав:

— Значить, так, щоб усіх під одну гребінку? Винного й невинного? Правого й неправого?

У вагоні запаувала тиша. Вступ був вдалий, тепер треба завдати ще одного, останнього удару по злу. Я глянув на Печерицю, який сидів у кутку, нахабно оглядаючи всіх веселими очима. Дивна людина! Роботяги он голови похилили, горюють, хоч і не звинили перед своєю совістю, а цей гармоніст, мов той бусол, у небо голову задер, усміхається. Як це вам подобається?

Тоді я зміряв пекельним поглядом негідника, тицьнув у нього пальцем і сказав:

— Цікаво нам знати, громадянине Печериця, про Милашу... Яка вже це жертва вашої розбещеності?

Печериця навіть оком не моргнув:

— Яка Милаша? Не знаю такої...

Як злегковажив Печериця! Оце вже промах так промах... Навіть той, хто, може, й співчував гармоністові, дивлячись на його розквашений ніс, тепер обурився. Хто ж не знає тієї Милаші? Хіба сам Печериця не розказував про неї? Тоді, пересилиючи гамір, що прокотився по вагону, я крикнув:

— Хай суд подумає: за такі діла по голівці гладити чи в пику дати? Жадаан обрав останнє... І — правильно!

Роботяги заплескали в долоні. Це були перші в моєму житті аплодисменти. Я, мабуть, переоцінив свою роль в історії, бо почав з дурного розуму розкланюватись... Це викликало такий дружний сміх усіх моїх побратимів по бригаді й тих, що сиділи за столом, що я вже не знав, куди

подітись і де сховати очі. Сів, утупився в підлогу, а вони не переставали реготати.

Згодом пролунали слова:

— Просимо залишити вагон, суд буде радитись.

Після перекуру нас знову запросили у вагон. Оголосили вирок, бригада заплескала в долоні...

Хто зна, може, караючи своїх товаришів, ми теж очисаємося од сверни?

Ех, дороги...

Омелько, той самий Омелько, котрий прославився не лише умінням зводити палаци з саману, а й нещасними двома дошками, поцупленими у свій час на будові, виконував спеціальне завдання Барабаша. Так, спеціальне, бо йшлося про власну кам'яну дорогу. Вона йому снилася, дя кам'яна дорога, без неї він уже не уявляв життя. Всього двадцять п'ять кілометрів відділяло Млини од траси, тобто од цивілізації... Ніби й небагато, а спробуйте пробитися до тієї траси, коли настане час дощів і бездоріжжя... Траплялося, цілий день гарнаситься грузовик, поки доскоче мети. Бувало й так, що голова колгоспу посилав трактора, аби не ночував водій у степу...

Барабаш часто навідувався до бригади, очолюваної Омельком, прискіпливо вдивлявся у кожен метр насипаної бруківки, чи не кожен камінь торсав руками, проказував:

— Мостить, хлопці, надійно, щоб не провалитися...

— На наш із вами вік вистачить,— казав бригадир.

— Мало! — обурювався голова.— Що таке наш із тобою вік, Омельку? Куций вік... Його добряче утяла війна. На віки замахуйся! На мирні століття.

Омелько, почорнілий, засмаглий на вітрах та сонці, цокав молотком, мружив очі:

— Ті, хто житиме після нас, не захочуть трястися по камінні. Покладуть асфальт.

— Знаю, хлопці, що наша кам'янка лише підмурок. Можна сказати — основа. Але візьміть на приціл — якщо буде основа, то надбудова знайдеться... Адже асфальт — прикраса, а ще простіше — лак. Нам зараз не до лаку...

Тієї осені рано залягли тумани, свинцеве небо нависло над землею, кропило дощем. Дорога мірялась якимись там десятками метрів, була вона нерівна й хвиляста, як збурунене море, але вже вабила до себе водіїв машин. Заборсається якийсь грузовичок у баюрі, водій махне рукою на

суворі знаки застереження й на грізного Омелька, заверне на брук і поживе якусь там хвилину на білому світі...

Ех, дороги...

Якось Барабаш побачив на розмитому шляху дівчину з величезною диктовою валізою в руках. Придивився, впізнав Настю, старшу доньку удови Тетяни Вербівської, хворої й завжди, скільки пам'ятає голова, чорної з лиця жінки. Не дочекалася Тетяна чоловіка з фронту, сама немічна, а тут ще троє малих дітей. Біда... Якби не допомога з артільного фонду, то не знати, як воно й обійшлося б ще. А воно обійшлося, бо он яка дівчина виросла в Тетяни! Погано вдягнута, у важких гумових чоботях, Настя стояла серед шляху, палахкотіла таким здоров'ям і такою красою, що подивувала навіть завжди суворого й вічно заклопотаного Барабаша.

— Насте, це ти?

— Я, дядьку Федоре!

— Куди прямуєш?

Настя переклала в ліву руку важку валізу, відповіла досить зухвало:

— Туди, де нас немає...

— Значить, далеко задумала, — каже Барабаш. — Добра вирішила пошукати? Як у тій приказці — добре там, де нас немає... Чи не так?

— Що мені приказка... Я вже вирішила ніколи сюди не повертатися!

Дівчина витягла засмоктаний глеєм чобіт, рушила далі.

— Тю на тебе, дівко! — вилаявся голова. — Постій... Ти хоч матері сказала, куди їдеш?

Не зупиняючись, через силу долаючи крок за кроком, Настя недбало кинула:

— А що мені мати? Я вже виросла, дядьку Федоре...

Випаливши це, дівчина ненароком оступилася й шугнула в баюру. Шубовснула в глей валіза, в чоботи потекла вода...

Барабаш кинувся допомагати.

— Що виросла, бачу, а от розуму не надбала! — сказав сердито, взяв валізу, поставив на сухе. — З тобою по-людськи говориш, а ти як? Якщо своїх боїшся, то як ти житимеш серед чужих?

— Нічого я не боюся, дядьку Федоре! — відповіла зухвала Настя. — А повертати в село і не думайте, все одно втечу! Люди он не так живуть... Одержала листа від подружки з Донбасу!

— Он як, на Донбас, значить надумала? Так би й сказала... Донбас — наш рідний брат. Ми туди кращих людей посилаємо... Що ж ти робитимеш на шахті?

— Що доведеться. Я все можу, ніякої роботи не боюся, ви ж знаєте, дядьку Федоре... Змалку привчені.

Настя казала правду. Неймовірно важкий час випав дітям... Війна! Не встигли підросли, обдивитися навколо, а вже довелося зазнайомитися з неволею, розлуками, смертями... Та й робота впала заважка для юних плечей.

Згадався рідний Василько, найменший син. Молоденьким пішов на фронт, довго не мав батько вістей, аж поки визволили рідний край. Векла написала, що Василько десь поряд із батьком, бо польова пошта майже однакова. Он як — воюють батько й син поряд, а не знають про це! Заніло серце в лейтенанта Барабаша! Хутчій розшукати ту частину, побачитись... Та фронт котиться й котиться, важкі бої не вщухають, не до особистого... А коли випала хвилина, то примчав батько до сина.

Мабуть, це був найчорніший день у житті Барабаша. Бо доля розсудила жорстоко й люто: саме в той день, коли прибув батько до сина, Василька поклали в сиру польську землю. Стояв лейтенант Барабаш над свіжою могилою, вдивлявся в фанерну зірку, мовчав. Командир частини, де служив Василько, казав батькові:

— Ми поховали його з усіма почестями, як і належить... Дали залп з автоматів. Ваш син був хоробрим воїном... Він поліг...

— Не вірю! — тихо сказав лейтенант Барабаш. — Не вірю, щоб так насміялася з мене доля... Накажіть, товаришу полковник, відкопати могилу...

Полковник тяжко зітхнув.

— Ось дивіться, це його комсомольський квиток, його медаль...

Лейтенант Барабаш, командир взводу автоматників, чимало бачив смертей, але в цю повірити не міг. Щоб отак сталося в один день — і смерть, і його приїзд... Якесь безглуздя! Дикий збіг обставин! До всього був готовий Барабаш, тільки не до такого...

— Ось його лист, здається, до матері... — сказав полковник скорботним голосом.

Так, сумніву не могло бути. Це його почерк, його лист. «Надіюся зустрітися з татом... Напишіть мені докладно, як там наші Млини?» Рідні очі, вперті, розумні, дивляться з фотографії. Все. Крапка.

— Вибачте, товаришу полковник...

— Розумію,— відповів той.— У мене теж три сини і всі на фронті...

Мимовільний спогад потьмарив зір. Але це лише на якусь там мить. Дійсність швидко відігнала картини минулого, в тієї дійсності променисті очі, задерикуватий тон і рум'янець на повну щоку.

— Уявляєте, дядьку Федоре? Увечері клуб під замком, один хлопець на весь куток... Хоч топись.

— Знаю, знаю! — замахав на Настю руками Барабаш.— Усе знаю, як воно є... Важко! Та ми й на цей раз вивернемось, Насте! Не легко було побити Гітлера, а побили... І з цим справимось. Телят кому здала?

— Наталці, меншій сестрі...

— Ну що ж, їдь, не триматиму... Зараз я тобі довідку випишу, без неї не обійтись...

Дістав планшет, заповнив бланк крупним почерком, подав дівчині.

— Бери, бо без довідки ніде не пропишуть. Там я все написав.

Настя прочитала довідку, побачила рядки «відпускається для роботи на вугільному фронті», закліпала прекрасними очима, потім затулила руками обличчя й заплакала.

— Не думайте, дядьку Федоре, що од роботи тікаю...— хлипала Настя.

— Гаразд, гаразд,— стиха відказав Барабаш, думаючи про щось своє.— Їдь, та дивись, не прогав свого щастя...

Дівчина вже оговталася, з її очей миттю зникли сльози, погляд знову став палахкотючий і ясний.

— Та вже не прогавлю...

Барабаш погукав водія, наказав одвезти Настю до траси. Та поклапа свою валізу на сидіння, всілася, поїхала. Озиралася назад, дивилась, як стояв серед розритого тягачами шляху Барабаш, селянський батько, добрий і замучений клопотами син древнього роду гречкосіїв...

Повернулася Настя, як уже слава «Комунара» гриміла по світах. Тиждень у клубі польку витинала. З переказів добрав Барабаш, що дівчина об'їздила чи не весь Донбас, встигла навіть заміж вискочити, та щастя в тому ранньому заміжжі не знайшла, розчарувалася у всьому, до матері потягло. Нарешті прийшла до голови колгоспу.

— Здрастуйте, дядьку Федоре...

— Здоров, здоров, якщо не жартуєш,— відповів голова,

а сам розглядав дівчину. Добре одягнена, впевнена. Колись боязкий цвіт вранішнього спалаху бризнув такими барвами достиглості, що вбирив очі.— Нівроку, Насте, мабуть, гарний харч мала в Донбасі...

Настя зашарілася. Знала дівка магічну силу своєї вроди, вміла користуватися нею. Ось і зараз — повела тонкою брівкою, зітхнула на повні груди.

— Не в харчі щастя...

— То вже так,— згодився Барабаш.— А до нас у гості чи назовсім?

— Це залежить од вас.

— Тобто? — не втямив голова.

— Ну, од роботи, яку запропонуєте...

— Є робота. На птахофермі. Будеш бройлери вирощувати. Знаєш, що таке бройлери?

Настя чарівно всміхнулася.

— Курчата-табака?

Барабаш зареготав.

— Таки правду казав, що ти, дитинко, мала справний харч на Донбасі... Адже курчат-табака лише в ресторанах готують. Тепер будеш дбати, щоб і ми всі покуштували того грузинського дива. То як?

Дівчина похилила голову.

— Я гадала, що пошлете в клуб... Таку б вам самодіяльність організувала!

— Ти що, співаєш?

— Танцюю...

— Гм-гм,— пробурмотів невдоволено Барабаш.— Я тобі, Насте, даю хорошу роботу... Інкубатор у нас, електроапарати... Вдень на птахофермі, а ввечері в клубі... Ось тобі й самодіяльність! Згода?

Так Настя стала пташницею. Побувала на курсах в області, повернулася вже спеціалістом, новий спосіб вирощення курчат сподобався. Будинок культури славився на весь район, було де розгорнутися дівчині, яка на Донбасі призи по танцях завойовувала. Поховала матір, сестричка та брат виїхали — Наталка у сусіднє село, де знайшла своє щастя з комбайнером, а Сашко пішов в армію. Настя лишилася одна в хаті, могла б узяти собі приймака, але про те навіть чути не хотіла, облеклася на молоці, тепер і на воду студила...

Шануючи її старанність та вроду, Настю тепер часто запрошували на всілякі торжества та свята, де вона підносила гостям та шефам хліб-сіль. Це декого з дівчат та

молодиць не влаштувало. Ось і пішло по селу: Настя-показушна. Раз пішло, вдруге полетіло і вже, дивись, прилипло це прізвисько, як смола. Віднині уже всі називали старшу доньку покійної Вербівської Настею Показушною.

— Не біда,— сказав якось Барабаш правлінцем,— Настя й себе покаже, й нас не осоромить перед людьми...

Справді, Настя вміла показати не тільки свою плахту та вишивану сукню, а й повністю механізовану птахоферму, а в Будинку культури гарний концерт. Що не кажи, потрібна така людина в колгоспі, особливо тоді, коли в той колгосп мало не з усього світу почали најжджати туристи та знатні гості...

І треба ж було статися, щоб у Млини завітали ось такі знатні особи, як ми, електрифікатори! Певне, Настя Показушна мала на вибір не таких женишків, як наші роботяги, та ніхто досі не зачепив її погляду... Той вогнистий погляд сільської красуні зупинився на одному з нас, на Печериці... Як це вам подобається?

Я вдивлявся в золотий орден, який грав барвами сонця на крапчастій ситцевій кофтині дівчини. Я не знав цієї дівчини, ніколи про неї не чув, навіть не підозрював про її існування, але тепер вона дивилася на мене великими сірими очима й ніби казала, кричала в саму душу: «Так, так, ти не помилився, ти знайшов, знайшов!» Я чомусь злякався цього крику. Ще почують люди... Та навколо не було жодної душі. Лише віддалік, на вулиці, грузькій і розбитій грузовиками, пихкав у баюрі мотоцикл.

Стояв біля щитів з портретами передовиків, мав би вже оглянути всі, але не міг рушити від полотна, на якому грало барвами сонця золото. Ні, не орден вабив мене, не орден... Вперше бачив таку юну, таку соромливу на вигляд дівчину з високою нагородою. Отака невідповідність: сірі, майже дитячі очі, посмішка славнозвісної сільської цнотки — й герой! Досі уявлялося інше: суворі обличчя людей, котрі знають, почім лихо. А ця, сіроока? Що вона знає на світі? Певне, закінчила десятий клас, учитись далі не пішла, попросилась у ланку, наполола тих буряків чи надоїла тих кілограмів, і вже — орден... Яка вона зараз, ота слава? Мабуть, закопилила верхню губку, прибрала зверху позу, матері погукує ще з порога: «Ану, подавай щось на стіл!..» Я чомусь був переконаний, що ордени треба ви-

давати за все життя, десь аж перед завісою, коли ти вже зіграв усі свої головні ролі й довів, що грав їх добре, як-найкраще. А тут — найвищий орден з самого початку, зранку, можна сказати — до схід сонця... Як це вам подобається?

Я таки одірвався од сірих очей і од золотого саява, зайшов у свій білий вагон, поклав у куток скриньку електромонтера і лише тепер помітив на ліжку Жадана. Мій друг лежав долілиць, показуючи всім, що не хоче зараз бачити білого світу й не бажає ні з ким говорити. Я розумів настрої людини — вона гостро переживала покарання товариського суду — сувору догану з попередженням. Оскільки це було перше покарання в житті, воно било боляче та нещадно.

Треба зізнатися чесно — я теж потерпав душею від усієї цієї історії. Як там не кажи, але це ж я, а не хтось інший, нашіптував та нашіптував Жадану на вухо! дай йому, отому пихатому баламутіві, тобто Печериці, стусана, ворухни плечем, заступися за добро... Ось і ворухнув плечем! Суд був справедливий — вигнав Печерицю, але не обминув і Жадана... Щоб якось загладити свою провину, я проказав найсолідшим у світі голоском:

— Знаєш, Ільку, в неї, мабуть, ручки, як у ляльки...

Як не дивно, але Жадан відразу ж повернувся обличчям до мене.

— Це ти про королеву Англії?

— Про королеву, тільки не Англії, а країни, котру називають Молочною.

— Ти встиг закохатись у якусь доярку?

— Чому доярку? А може, вона королева цукрової країни? Адже цукор у нас виготовляють з бурака...

— Ну і як дівашка?

— Я бачив її портрет.

— Та й по тому?

— Як собі хочеш...

Жадан скривився, наче вхопив гіркого, потім зареготав, потім знову повернувся вниз черевом. Пружини ліжка під ним тоскно скрипіли.

— В кожній людині буває пора, коли вона може закохатися в фотознімок... Це буває в отроцтві, — прогук Жадан.

Я торжествував. Якщо мій друг заговорив про філософські категорії, значить, він уже видужує. Щоб не порвала-ся ниточка, підкинув «їжака»:

— Пора твого отроцтва вже давно минула, але ти й досі наївний, як теля...

Грізне поскрипування пружин.

— Я хоч у фотознімки закохуюсь, а ти? Та чи знаєш ти, що вона вся отерпла, коли почула, що ти закоханий у неї по самі вуха?

Жадан насторожився. Пружини вмовкли.

— Не мороч голови... Про кого ти?

— Про Милашу...

— Ти її бачив? Де?

— Їздив до неї...

Жадан хижим вовком дивився на мене.

— Їздив до неї? Хто тебе посилав?

— Почуття справедливості. Досить тобі?

— А про мене... Хто тобі дозволив говорити про мене?

Кажі, шмаркачу, хто?

Ого, «їжка» виявився досить колючий. Дивись, цей Жадан, чого доброго, й мені заїде своєю залізною клешнею... Щоб цього не сталося, кажу:

— Дозволив народний звичай... У всі часи свататись ходили старости. Зараз їх називають послами чужого кохання.

Жадан важко дихав:

— Брешеш, зараз старостів не посилають. Це ти вигидав про послів... Чуєш? Дивлюся на тебе й думаю — свиня ти пропаца, та й годі! Як був свинею, так і лишився! Геть із моїх очей! Дивитися на тебе не можу...

Я вже збирався виголосити цілу промову на захист священного кохання й незрадливого товариства, я збирався захищатися з достоїнством і домогтись, щоб мій друг вибачився за оту «свиню пропацу», та тут у вагон навинувся Іваниця. Я вийшов, обдивився зоряне небо над Млинами, а коли повернувся, то всі вже спали. Заліз під ковдру, заплющив очі, коли чую — тупоче хтось до мене босими ногами. Ага, не спиться, друже? Таки не втерпів, прибіг миритися... Але Жадан притопав зовсім з іншою метою. Пошепки спитав:

— Що ж вона тобі відповіла? Ну, після того, як ти все одкрив?

Недбало, навіть відверто недбало відказав теж пошепки:

— Отерпла вся од... щастя.

— Брешеш!

— Посли не брешуть, вони добиваються свого правдою... І відвертістю. Така вже у них трудна професія. Звичайно, якщо послі чесні люди...

Жадан помовчав, а тоді тихенько подався на своє місце, ліг голічерева і втупився очима в стелю. Я тепер точно знав, що завтра чи післязавтра мій друг майне до Миліші...

А я знову стояв перед портретом сіроокої дівчини. Зупинявся я тут, певне, не раз, ідучи повз приміщення правління колгоспу, бо це таки помітили... Одного разу, коли я тупцював біля щита, на якому лопотіло полотно з рисами юного обличчя, до мене несподівано підійшов голова колгоспу Барабаш, торкнув рукою і сказав:

— Бачу, сподобалося... Це наші кращі люди. Якщо охота, то можеш побачити отут і свій портрет. Га?

Він посміхнувся. Обличчя в нього було коричневе, широке і колись, певне, подзьобане віспою. Воно сміялося, але очі в тому участі не брали: світилися втомою, а може, і якоюсь прихованою хворобою.

— Ну, то що, по руках? — усміхався й далі Барабаш. — Мені ось так потрібен добрий електрик. Такий, значить, щоб приріс тут і був мені у поміч. І щоб не пив, сучий син, горілки...

Барабаш поплескав мене по плечу — рука в нього важка, ніби дубова, такими руками саман робити або черепицю.

— Заходь якось, побалакаємо. Бачиш, он двоповерховий будинок вигнали? Там живуть мої вчителі... Поряд закладаємо ще один, на чотири поверхи. То для механізаторів. Можеш розраховувати на весну — дві кімнати й кухня.

Він ще раз поплескав мене по плечу, додав:

— А на додачу отаку сірооку кралечку, хочеш із ордемом, хочеш із медаллю... У мене, брате, повно їх, вибирай до душі...

Ох і Барабаш! Має не тільки цупкі руки, а й хватку залізану. Дебелий мужик... Ніяких тобі церемоній, дипломатії, етикету... Рубає з плеча. Не дуже цікавиться твоїми думками й поглядами на речі. Не дав мені й слова мовити, наобіцяв благ земних, крутнувся й почовгав у контору.

Як би там не було, а я пишався тією обставиною, що саме до мене звернувся Барабаш зі своїми пропозиціями.

Коли я розповів про це Жадану, той аж ніяк не здивувався й сказав у відповідь:

— А що, малий, варто подумати. Колгосп могутній! Двічі мільйонер... Уявляєш собі отой кругленький банківський рахунок? Сорок дві автомашины, сорок тракторів... За один людино-день платять по п'ять з половиною карбованців...

— Це майже вдвічі більше, ніж ми з тобою одержуємо...

— Правильно, малий... А ще візьми у толк таке. Це вже й не село, а місто. Поглянь: універмаг, готель, хлібний магазин, аптека, перукарня, пошта, поліклініка. Будинок культури... Два ставки — в одному коропи вигулюються, на другому водна станція, пляжі...

Ну й балакучий мій друг! Що б це могло значити?.. Вчора він не почував удома, мабуть, у Милаші знайшов захисток. Поздоровляю, Жадане! Рано чи пізно, а всі знаходять свій теплий захисток під якоюсь покрівлею. Але чому мовчиш? По тобі ж бачу, що відтанула в тебе душа, що ти вже ясніше на світ дивишся, мабуть, таки порозумівся з бузковими очима... Мовчиш? Знаю тебе, довго не витримаєш, зізнаєшся... В горі своєму мовчав, але щастя — не горе, воно змусить розв'язати язика. Почекаємо, Жадане, ми з терпеливих... Ти хочеш чути мої запитання, а я не питаю тебе й слова, не думай, що я малий. Малий, малий, а ось Барабаш не когось іншого запросив на роботу, а мене, малого... Тямкуй, друже!

Ми тепер міняли внутрішню проводку по всьому господарству, бо та, стара, вже не годилася. Порпаючись у трухлятині, бачили, як трудно вибирався Барабаш із тієї скрути, яку полишила війна. Жовтий, синій, білий провід... Діставала людина по шматочку, тулила до купи. Навіть трофейний кабель зняли в приміщенні свиноферми. По старій проводці можна було читати історію колгоспу, його намагання швидше здобути потрібну енергію.

Як тільки командир роти автоматників лейтенант Федір Барабаш прибув у рідне село, відразу ж демонтував підбитий танк, витяг із нього мотор, купив ПЕСа. ПЕС — пересувна електростанція, маленька трудівниця, яка, незважаючи на свою смішну аббревіатуру, виручала багатьох із біди. ПЕС рухав січкарню, крупорушку, освітлював центр села. Та вимоги зростали, і Барабаш сказав якось правлінцям:

— Хай йому пес, тому ПЕСу! Не годиться він тепер... Побудуємо свою гідроелектростанцію!

У місцевої річки була гучна назва — Буча. Повесні вона набухала талими водами, інколи навіть виходила з берегів і затоплювала людям городи. Десь у червні Буча сповільнювала течію, смирнішала, аж поки зовсім втихала, забравшись у найглибші ковбані. У тих ковбанях водилися в'юни й окуні, а восени колгоспники мочили там коноплі. І ось тепер Бучі належало взяти на себе важкеньку ношу — дати струм.

Завзятий Барабаш роздобув усе, що треба. Збудував греблю, підпер воду, поставив надійні шлюзи. «Все, як на Дніпрогесі, тільки в мініатюрі...» — полюбляв казати голова. ГЕС давала електрики вдвічі більше, ніж старий генератор, це вже щось та значило. Отак колгосп і дожив до того строку, поки провели струм од державної мережі.

— Млини поставили в останню чергу тільки тому, що в мене, бачте, є своя електростанція! — казав Барабаш, саркастично посміхаючись. — Та не просто станція, а гідроелектростанція, уявляєте? А вона, бісюка, працювала лише три місяці на рік... Підвела Буча! Переливала з пус-того в порожнє, а мені ж треба було сили!

Та сила прийшла до нього, й він не знав, де посадити електриків. Кожного дня навідувався до нас, цікавився роботою, пригощав усім найліпшим, що було в його громадських льохах. Не знати, з якої причини, але я уважно вислухував сентенції голови, можна сказати, влезив у його господарський клопіт, в його райдужні плани. Невже я повірив, що залишусь у Млинах? Що не кажіть, а пропозиція тішила моє хлоп'яче самолюбство! Воно було таке широке, що межувало з фантастикою: ось я йду високою греблею, що перетинає Бучу, а поряд дріботить по бруківці високими каблучками ота сіроока дівчина... Я таки познайомився з нею, познайомився трохи незвично, як це майже завжди буває...

Я вже казав, що Барабаш пригощав нас своїми продовольчими ласощами щедро, ми ті ласощі споживали не в їдальні, якої ще не було в селі, а в дитячих яслах. Тітка Оксана, ота сама, що уславилася запашними борщами, поставила для нас окремих столик, не такий низенький, як для своїх основних пацієнтів, а справжній, на дубових ніжках. І стільці роздобула справжні, виделки й ножі... Якось, уминаючи смажену картоплю з холодною телятиною, ми почули од тітки Оксани таке:

— Іжте, хлопці, та катайте сьогодні в наш Будинок культури. Там кінофільм показують про Берлін, сама б пішла, та моя Варочка одна вдома...

— А хто така Варочка? — байдуже спитав Жадан.

— Як, ви й досі не знаєте моєї Варочки? — здивувалася тітка Оксана.— Та вона ж перша на щитах слави, з орде- ном... Йй-бо, не брешу, спитайте хоч у людей.

...Синьокутник неба провіщав погожу днину, а за річ- кою Буча гриміло. В імлистій улоговині горіли останні хатини села, там засіли передові пости гітлерівців. Вони трималися за кожен пагорб, за кожен уцілілий шматок са- ману. Але нуртуюча лавина переможної армії котилася й котилася, змітаючи все на своєму шляху.

В розпалі бою до хати Оксани Лавриненко під'їхало дві вантажних машини. З кабіни вийшов лейтенант, сказав коротко й навіть дещо суворо:

— Так що, красуне, тут буде штаб. Ясно?

Оксана хотіла щось спитати, мабуть, про те, чи можна їй лишитись у сараї... Та її ніхто вже не слухав, лейтенан- та покликали до телефону, який миттю ожив, і Оксана почула: «Хризантема», я «Ромашка». Чому затримуєтесь на околиці? Обходьте зліва...»

Кілька днів простояв лейтенант зі своїми бійцями в Оксаниній хаті, але й цього було досить, щоб у визволене село прийшла пошта й принесла сумну вість: Оксанин чоловік ще на початку війни поліг смертю хоробрих десь під Смоленськом... Заплакала Оксана, сховавшись од людей у своєму сараї. Та як не ховалася, лейтенант таки помітив її смуту, підійшов і сказав:

— Поділяємо твоє горе, красуне... Тільки-но прийшла радість визволення, як уже суне через поріг біда. Так час- то трапляється в житті... Встань, Оксано, подивися, німці тікають.

Лейтенант хутко зібрав свій штаб, сів у кабіну автома- шини, помахав привітно господині.

— Жди нас, Оксано, з перемогою! Живі будемо, повер- немось!

Сказав так, як усі кажуть у хвилину прощання. «Живі будемо, повернемось...» Оксані нікого ждати — її любий Гриць не повернеться. А як жити без надії? Обійшла Ок- сану доля стороною... Ще до війни померли батьки, єдино-

го сина, трьохрічного Василька, проковтнула війна. Гриць поліг під Смоленськом. Тільки й того, що лишилася хата цілою. Але скільки в ній суму, чорних спогадів, скільки холоду! Хто виміряє глибіню розпачу вдови, котрій усього двадцять п'ять літ?

Замкнула Оксана хату, подалася в райвійськкомат. Не така вже й велика заслуга — чекати перемоги, треба й самій щось зробити, аби вона швидше настала...

...Були приливи й відливи, дні й ночі, короткі привали й глибокі прориви.

А вона, головна траса, жила своїм життям, не вгаваючи й на мить. Це було життя руху, нестримного й такого навалного, що, здавалося, півсвіта знялося зі свого насидженого місця й подалося через весь континент. Ручаї нестримного потоку зливалися до головної траси, підрозділи, частини, армії, фронти линули до мети на крилах перемоги.

Дати лад цьому вихорові, цьому палаючому, як смолоскип, циклону судилося невисокій красуні на ймення Оксана Лавриненко. Доля поставила її на високий п'єдестал — вона стояла на схрещенні доріг, які вели на Берлін. Маленький червоний прапорець перетворився на маршальський жезл, дорожня указка зі словами «До Берліна — 108 км» сприймалася як магічна стрілка величезного комаса.

«Гей, гей, чепурухо,— кричали до Оксани солдати, осміхаючись зі своїх гуркітливих машин.— Чом такою малою виросла? Невже мати пампушок не пекла?»

Вона не відповідала на жарти. Повз неї сунулися потоки машин, тягачів, гармат, танків. Вона знала, що опинилася в полі зору не лише велетенської армії, а й усього світу. Якщо так, треба бути не тільки чепурухою, а й вимогливим, навіть суворим на вигляд воїном.

Забачивши низеньку білолицю дівчину на трасі, якийсь молоденький лейтенант з орденами спиняв гарячого ратного коня і, чемно вклонившись, просив напиться води. На таке прадавнє залицяння Оксані хотілося відповісти: «У моїй баклазі є тільки на одного». Але вона казала так, як того вимагала мить:

— На сто п'ятому кілометрі — пункт Вандерзее, там є водопій.

Якщо лейтенант мав час і починав «травити» далі, Оксана розгортала планшет і офіційним голосом уточнювала:

— Так, так, населений пункт Вандерзее. Сто п'ятий кілометр.

Планшет вона розгортала так, щоб той, хто допитувався, міг побачити красеня з трьома орденами Слави. Фотокартку цього красеня вона вирізала з журналу «Огонек». Це був солдат, чимось схожий на Васю Тьоркіна, він чимало вже пролежав у планшеті й не раз виручав Оксану.

Вона знову підносила свій маршальський жезл, спрямовуючи рух. Одбувши зміну, сідала в прудку полуторку, обганяла колони й стрічала їх уже в новому населеному пункті.

Якось та полуторка закинула Оксану у велике місто, яке лише вчора чи позавчора союзники потовкли важким авіаційним молотом. Житлові квартали ще ревли ненажерним полум'ям, стіни будинків тріщали й падали. Де-не-де ще озивалися автомати — то наші сапери викурювали вояків із гітлерюгенду, що засіли по горищах уцілілих будинків.

Оксана стояла на трасі, вказуючи шлях нашим колонам. Вона з острахом поглядала на конаюче місто, яке гостро пахло тліном смерті. До людських страждань на війні вона вже звикла, а ось смерть великого міста вражала гострим і не знаним досі болем. Степовичка, вона схилилася перед містом, колись марила ним... бо знала, що оте стооке чудо будується десятками літ, а то й віками.

— Жаль,— сказала Оксана старшині, який привів зміну,— загинуло таке велике місто.

— Звичайно,— похмуро відповів старшина.— Але то що... Камінь та пісок. А ось люди! Під уламками сотні лишилися. Наші сапери весь час копають... Третю ніч не сплю — всіх треба перев'язати, нагодувати.

Десь на горизонті палало небо, там, праворуч, лежав повержений Берлін, слово «капітуляція» вже носилось у повітрі. Шалений потік техніки й людей сповільнився, а згодом зовсім зупинився. Оксана відчула гострий біль за дівкою. З усього видно — війні кінець! А це значить, що скоро додому, можна буде порадіти весні, подумати про своє особисте... Одначе вусатий старшина був іншої думки.

— Ось що, Лавриненко,— сказав він досить сухо й категорично.— Ставлю тебе до польової кухні. Умієш варити супи та всякі там борщі?

— Чого не вмю, того не вмю.

Старшина торкнув свої довгі вуса.

— І це ти кажеш мені, холостякові? Побійся бога, Оксано...

Оксана гадала, що вдасться відбутися жартами, бо закотила оченята й проспівала:

— Якщо для вас, товаришу старшина, то зумію все... Наш український куліш...

— Німцям будеш варити куліш,— відрубав той.— Є такий наказ.

— Німцям? — стрепенулася Оксана.— Є наказ годувати... фашистів?

— Розмови! — гримнув старшина.— Виконуйте наказ, товаришу ефрейтор!

Випалив ці слова й закрився ними, мов щитом. Ніби щось глушив у своїй душі, ніби боявся виказати перед дівчатами свій невігойний гнів і страшну лють до чужинців, котрі, мов ті злодії, вночі напали на його рідну землю. І щоб до кінця лишитися твердим, як і належить старшині, розважливо пояснив:

— Ми не мститись прийшли сюди... Адже ми діти найсправедливішої армії. Ясно? А щоб було ще ясніше, то скажу — старшина тому ходить у холостяках, що фашисти замучили його дружину й двох дітей. Отак, значить...

Оксана зварила казан пшона й сама заходилася роздавати поживу бездомним мешканцям великого міста.

— Український куліш, громадяни німці! — сказала вона весело і взялася за ополоника.— Підходьте по черзі.

— Гут, гут! — заворушилась черга.

Це були старі люди, змарнілі, бліді, а поряд із ними стояли діти. Брудні рученята, злякані очі. Всі вони стояли в черзі, тримаючи в руках розбиті черепки, бляшанки, навіть каски... Голодними очима дивилися на рятівний ополоник і приказували:

— Гут, медхен, данке шен. Гут кулішен!

Оксана не все розуміла, але знала, що слова, звернуті до неї, означали звичайну людську подяку. Дуже веселило її оте «гут кулішен»... Якби Оксана хотіла, вона могла б дуже легко вловити у тих словах значно більше, ніж подяку: покору долі, визнання поразки. Та вона не хотіла цього! Бо прийшла сюди, щоб не мститись. Адже вона донька найсправедливішої армії. Вона привітно осміхалась і хмарила свій чистий лоб тільки тоді, коли хтось із черги намагався непомітно вдруге підставити свій посуд...

Якось Оксана, зашарівшись біля казана, звично розливала куліш у посуд, який колихався перед її очима в чорних тремтячих руках. Вона стояла на підвищенні, русі кухері вибилися з-під шапки, очі з розливом кольору рідного неба дружньо осміхалися до людей. Черга водила очима за кожним колом, яке описував ополоник. І раптом ополоник безсило повис у руці, потім випорснув і впав. Гарячий куліш вилився на землю.

Черга охнула. Ніхто не почув пострілу, лише високий і сивий німець помітив, як злякана тінь майнула там, на горищі протилежного будинку. Все сталося так раптово, так неприродно нагло, що натовп скам'янів. Перед ними лежала зблідла Оксана в білому халаті.

— Це вони! — крикнув сивий німець. — Вони ще тут! — додав він по хвилі і показав рукою на будинок. — Прокляття!

Всі зрозуміли, кого він мав на увазі, проказуючи те «вони». Тепер юрба втямила все, загукала:

— Доволі крові!

— Прокляття вбивцям!

До старшини, який прибіг на цей крик, підійшов той, сивий, сказав:

— Гер офіцер, дайте мені автомат! Я сам, і вони зі мною, ми з ними покінчимо!

Юрба покотила за сивим, проклинаючи день, коли на світ білий з'явилися убивці, проклинаючи лоно матері, яка породила вовкулаку. Знайшли того вовкулаку, приволокли до комендатури. І тільки після цього заспокоїлись і знову стали в чергу до польової кухні. Старшина зійшов на підвищення, осмикнув на собі тісний білий халат, змахнув ополоником.

— Ех, ви! — сказав він не знати кому. На мить заплющив очі, щелепи його міцно зімкнулися, аж дрозж пройшов по обличчю. Але він стримався, сказав ще раз: «Ех, ви!» й почав роздавати харч. Старшина мовчки робив свою справу, тільки раз у раз рукавом халата торкався довгих вусів, ніби зганяв з них невидимий смуток чорного горя. Ніхто з натовпу не помітив тих рухів, не надав їм значення, бо коли людина довго стоїть над гарячим казаном, не дивно, що в неї чоло вкривається щедрим потом.

Після шпиталю повернулася в рідне село. Полола буряк, а сама личко кутала од сонця — ось-ось повернуться з війни солдати, може, котрийсь і зупинить погляд... Тоді на неї не казатимуть старші віком тітки — вдова... Яка вона

вдова? Не порівнюйте з собою, бо я ж молоденька, майже удвічі за вас молодша і пожити не встигла... Ще моє жіноче сонце не зайшло за гору, ще воно світить мені в очі, жене кров і туманить зір надією. Надією на що? Сама не могла знати... Але відчувала — не клеїться до неї слово вдова, в якому так багато суму й відчаю. Он і лейтенант, той, що стояв у хаті зі штабом, ні разу не назвав тим осоружним словом, навіть молодичкою не величав, а все — красуна...

Коли довго віриш, мрія збувається. Так було часто, так сталося й тепер.

Якось Оксана поверталася з поля, несучи на плечах важку, як камінь, сапку. Небо без єдиної хмаринки, сонце так напекло за день спину, що вона вже гнулася й втрачала пружність, як талий віск. Хотілося впасти в прохолодну постіль, заснути без вечері, без світла, без єдиного слова живого. А навперейми через площу мчав на велосипеді листоноша Ваня Журавель. Так його прозвали, бо мав хлопець ваду — звихнув у дитинстві ногу, вона й не виросла, теліпалась, як нежива. Ще здалеку закричав:

— Лист! Мабуть, вам, тітко Оксано...

Подав того листа й сказав:

— На конверті написано «Оксані, що під лісом». Прочитайте й скажіть мені, чи то вам...

— Мені, голубе мій дороженький, мені, а то ж кому, — відповіла, а сама рук своїх не чула, рядків не бачила, літери стрибали, читала, а сама плакала, потім кинулась до Вані Журавля й ну його цілувати. — Яке ж ти щастя приніс мені, дороженький, якби ж ти тільки знав. Аж чудно: «Оксані, що під лісом...» А це ж мені! І дійшов лист, не загубився, хоч із такою химерною адресою. Ніхто його на пошті не викинув, хоч ішов здалеку! Ось які люди гарні...

— Що, може, чоловік ваш знайшовся? — спитав спантеличений Ваня Журавель, хоч набачився тих див за своє поштарювання.

— Може, й так, голубчику ти мій, — відповіла Оксана і вже не йшла, а летіла до лісу, де стояла її самотня хата. Як увійшла, то невдоволено оглянула стіни, лаву, ліжко, мисник. Не прибрано, не підметено... Кинулась чепурити, а все на той лист дивилась, брала його і знову читала, губи самі шепотіли: «Зостався я вдівцем, красуне, загинула моя сім'я...» Знову починала спочатку, потім дивилась на підпис: «Колишній лейтенант Степан Дмитрієв». І ще нижче: «Краснодар. 1945».

І ось демобілізований лейтенант Степан Дмитрів переступив поріг знайомої хати... «Драстуй, Оксано! Драстуй, красуне! Не забула? В тебе гарячі, спітнілі руки... Такі руки бувають у робітниць і в дуже молодих людей, які не розтратили вогню. Мої руки грубіші, я старший за тебе... Аж два поранення. Колір обличчя в мене не такий, як був колись. Кашляю. Останній раз влучило в груди... Це там, під Кенігсбергом. Потім ще таке — багато палю... Фронтава звичка. Тесляр за професією. Можу сам хату поставити... Отой мішок, що в кочергах, — то все моє майно. Не багато, правда? Щось закашлявся я, може, ти, як колись, принесеш із криниці холодної води?»

— Отак я стала Дмитрієвою, — сказала тітка Оксана, прибрала зі столу тарілки, налила в склянки гарячої кави. — Оце вже двадцять сьомий рік Дмитрієва... Мій Степан часто нездужає, а торік перейшов на пенсію. Діток у нас із ним не було, то ми взяли собі з дитячого будинку Варочку... Сіроока, метушлива, якби ви бачили! Привели ми її додому, їй тоді три роки всього було, вона дивиться на нову хату, на нас зі Степаном, питає: «То оце ви мої тато й мама?» — «Твої, рідна», — відповідаю і жду, що буде далі. Вона дивиться, дивиться на мене, а тоді закопилила губку, ніби ображено, ніби гнівається, та як тупне піжкою: «А чого так довго не приходили?» І, знаєш, як заплаче... Така кумедна дівчинка, така вже щебетушка... І сусіди кажуть, ніби на мене схожа...

— Цікаво й повчально, — сказав я тітці Оксані і встав. — Дякую за вечерю. — А вона ті слова мої ніби повз вуха пропустила, метушилась. А потім і каже:

— Все в хаті ніби справне, тільки от розетка для телевізора щось вередує, чи то контакту немає, чи проводка згоріла... Зайшов би на хвилинку та подивився, — зважилася сказати прямо. — Взяв би та й завернув у двір якось. — І знову зиркнула лукавим оком.

— Неодмінно зайду, й не колись там, а, можливо, й сьогодні. Гаразд?

Отакий я став бойовий парубок! Як це вам подобається?

Та я не пішов до тітки Оксани ні того вечора, ні наступного.

І не через свою парубоцьку забудькуватість.

І не тому, що я боявся зустрітись віч-на-віч із сіроокою... Я таки боявся цієї зустрічі, хоч сам шукав шляхів до неї

Й вельми був радий, коли тітка Оксана, вгадавши все, натякнула мені про ту розетку... Я вже в думках вихваляв того майстра, котрий, можливо, за недоглядом чи з якоїсь іншої причини випустив у продаж несправну розетку... Знаючи винахідливість сільських жінок, їхню мудрість, я, може, й не дуже вірив у ту несправність, але ввечері прихопив свою скриньку й хотів уже прямувати до обійстя тітки Оксани, як раптом мені назустріч Гриб:

— Де ти пропадаєш? Ось уже котру годину шукаю... Вагін розщедрився й прислав машину... Хочеш зі мною? У нас там удома торжество — мати іменинниця, розумієш? Жадає теж іде...

Я навіть не сподівався на таку честь. І закопилів губу. Ось як повертається справа з «малим» — туди його запрошують, сюди його кличуть, ондечки теж він потрібний... Бачили таке? Для всіх «малих» настає свій час... Відмовлятися незручно, але ж Варочка... Миттєвого вагання я не видав і подякував за запрошення. Якось уже перебувають там, у тітки Оксани, без мене, нічого не вдієш — справи...

Як це вам подобається?

Співачка застерігає: бережіть друзів. Адже вони — твої одностудії, твої побратими... Їх легко втратити, важко знайти. Будьте обачні! Шануйте товариство, особливо на схилі літ. Бережіть, бережіть справжніх друзів! Якщо любов — діамант у вінку життя, то дружба — сам вінок...

«Москвич», намагаючи дорогу, мчить у фіолетову дальню вечора. Гриб сидить поряд із шофером, ми з Жаданом позаду. Ще кілька хвилин ми жваво гомоніли, розповідаючи смішні історії, а коли почулися слова пісні про друзів, враз змовкли. Дружба... Звичайне, часто вживане слово, а скільки в ньому глибини. З чого починається дружба? Якими законами людських стосунків керується? Мабуть, народження її треба датувати глибинами передісторії, ранком людства. У тих присмерках, далеких і грізних, бачимо мисливця, який виходить полювати на вепра. Лютий, незборимий, ікластий звір! Страшно, ризиковано йти одному на нього... Й тоді, обачно озираючись, на поміч виходить легінь із сусіднього племені, з яким мисливець давно ворогує. Легінь ще вагається, він ще не готовий до примирення. Але звір такий страшний! І великий, як гора. Він

може легко повалити мисливця на землю й розчавити його...

Поранений звір насувається. Ще мить — і тоді... Інстинкт підказує — бий! І ось уже легінь разом з мисливцем б'ються з розлютованим вепром, валять його на землю і сміються, щасливі та втомлені.

— Дружба дається для повноти людського щастя, — каже Жадан. — Той, хто обходиться без друзів, зайвий на землі чоловік...

Як завжди, Жадан висловлюється надто категорично. Полюбляє мій друг козиряти фразами, вичитаними з книжок. Я переконаний, що оті слова про зайвого чоловіка — теж із книжки. Цікаво, з якої? Щоб розворушити Ілька й докопатися до істини, озиваюся байдужим голосом:

— А мені здається, що друг потрібен, аби було в кого перехопити десятку до авансу...

Всі засміялися, тільки не Жадан. Він уже цілився в мене своїм чорним оком і готувався взяти на кпини. Боже, людина позбавлена почуття гумору... Жадане, Жадане, чортова дитинко, що з тебе буде?

— А що ви думаєте? — озивається Гриб, показуючи нам усміхнене обличчя. — В цьому теж є своя логіка... І — залізна! Як відомо, десятка — для поживи, а пожива — для існування. От тобі й повнота життя...

Тепер сміються всі, навіть Жадан. Дійшло-таки до мого друга...

Настрій у нас святковий, бадьорий. Вирвалися на волю, попереду гарна вечерея, відпочинок. Та й фіолетовий вечір налаштовує на безтурботний лад. Усі люди — мандрівники в душі, всім хочеться побачити нові краї й нових людей. І в машині затишно, тепло, грає радіо... Наш «Москвич» — маленький земний корабель з розумними й пильними очима. Як чудесно мчати в ніч, у невідомість, у манливу далину! Ось зароблю гроші, куплю собі таку машину, візьму Варочку й повезу її по зеленому континенту...

Всяка подорож, навіть далека, коли-небудь та кінчається. Наша скінчилася швидко й несподівано — машина раптом з'їхала з траси й відразу ж вкотилася в особливий світ мерехтливих тіней села. Обігнули великий сад, тепер запустилий і сонний. Машина зупинилася проти двоповерхового котеджу. Ворота вже розчиняв вусатий дід у вишитій сорочці, побачив сина, розкинув руки:

— От молодець, що не спізнився!

Почоломкавшись з батьком, Гриб вказав на нас із Жа-даном:

— Мої друзі, тату. Знайомтесь. А це мій батько, Іван Максимович, заслужений фрезерувальник у відставці. Як мати? Здорова?

— Ти ж свою матір знаєш,— мовив батько.— Здорова, як завжди...

— А Василь, Юхим, Олена?

— Всі вже зібралися, окрім Юхима. Прислав телеграму, летить. Це ж тобі не близький світ — Камчатка... Певне, запізниться.

Бригадир уже обіймав дружину й двійко своїх малих дітей, які вибігли з хати. Діти вибралась батькові на плечі, дружина повисла на шиї чоловіка, та так вони і увійшли в хату. За ними ступили через поріг і ми.

Простора кімната, в кутку канапа, а круг неї всі Гриби — малі й великі. На канапі з пледом на колінах сиділа сива жінка з очима, які не втратили блиску. Бригадир поцілував іменинницю, подав їй пакунок із подарунками. Пряники та цукерки відразу ж перейшли до рук малечі, а мати лишила собі теплу смугасту хустку.

— Спасибі, сину... Це вже четверта за нинішній день така...

— Почекай, буде тобі й п'ята, як заявиться Юхим,— пообіцяв старий Гриб.— Тільки та, можливо, буде з шерсті білого ведмедя...

— Хочу ведмедя,— підхопив найменший нащадок старого Гриба, опецькуватий хлопчина з шлейкою через плече.— Дядько Юхим обіцяли привезти живого...

— Ведмедів у літаки не впускають,— сказав дід.— Мушиш знати, не малий... Крім того, маєш уже одного, купованого, реве, як скажений.

— Чогось уже мовчить,— зізнався малий.

— Як то? Сам чув, як ще вчора ревів на всю хату...

Нащадок мовчав.

— Ти бач, устиг уже уходорити? Впізнаю Грибів! Як побачать щось нове, відразу ж за викрутку... Вже лазив усередину?

Отак у сімейному гаморі минув якийсь час, ніхто й не помітив, як біля котеджу зупинилося таксі. Тільки одна мати враз ворухнулася:

— Чую, це Юхим!

Справді, таки він. У кожущку, засмаглий чи то на сонці, чи то на морозі, з рум'янцем на повну щоку. Підійшов до матері, поцілував у руку.

— З днем народження, мамо! Здоров'я та щастя...

— Спасибі, сину, що приїхав. Роздягайся та сядемо до столу, бо все ж у печі процахає.

Та Юхим роздягатись не поспішав. Знав прадавній звичай народу — спочатку гостинці на стіл, а вже потім розмови та частування. Відімкнув великий чемодан, витяг капці з оленьчої шкіри, копчену рибу, якісь пакунки, а вже потім розгорнув пакет і подав матері смугасту хустку. У хаті спалахнув сміх.

— Не я тобі казав? — пирхав у кулак старий Гриб.— От і маєш п'яту, таку, як і ті чотири...

Дивний збіг налаштував усіх на такий веселий лад, що годі було щось розібрати в лементі. Родина Грибів уміла й любила сміятись, незлобливо кепкуючи одне з одного. Не відставав від інших і наш бригадир.

— Це ж треба було,— захлинався він од сміху,— летіти тисячі кілометрів, щоб привезти те, чого в нас повнісінько... Чудасія!

Юхим, втямивши причину веселощів, теж зареготав.

— Повезло вам, мамо... А ви,— тут він оглянув своїх родичів,— ви теж мудрі... Живете поряд і не могли домовитись між собою... Мені ще можна простити... Одним словом, усі молодці. З кебетою...

Ми з Жаданом спостерігали цю веселу сім'ю, дивувалися: ніхто не ображався за жарт, за осміх чи гостре слівце.

Коли посідали за столом, господар дому сказав:

— Вип'ємо, діти, за здоров'я тієї, котра дала вам усім життя...

— Спасибі, діти, я теж вас люблю,— відказала щаслива іменинниця.— Беріть та закусьте, бо ж голодні, мабуть...

Як повечеряли, підвівся Юхим.

— А тепер гімн на честь іменинниці. Зважте, я не співак, а геолог, так що підсобляйте дружно...

І він несподівано голосним і приємним баритоном затяг: «Рідна мати моя...». Пісню підхопили всі, навіть маленькі, не втерпів і водій нашої машини, почав підтягати. Коли пісня скінчилася, мати сказала:

— Ну, годі... А то ось наші молоді гості ще подумують, ніби я королева чи свята якась... А я ж зовсім не свята,

нехай он Олексій розкаже... Як з тим морем було. Не забув?

Наш Олексій Гриб осміхнувся:

— Та не забув...— Він глянув на Жадана, потім на мене.— Про таке довго пам'ятатимеш... Інколи, знаєте, доводиться викликати вогонь на себе. Фронтовики це знають... Було таке й зі мною. Це коли наше море, яке народжувалося разом із гідроелектростанцією, затоплювало моє рідне село. Натерпівся я тоді од своєї матінки...

Він обвів веселим поглядом усіх, лукаво підморгнув матері:

— З пісні слів не викидають, так що, мамо, вибачайте... Самі розпочали...

— Кажі, кажі, чого вже там,— озвалася мати.— Що було, то було...

І Гриб розповів, як воно було... Приїхав він додому з будівництва, а рідна мати говорити з ним не хоче. Одвертається та очі витирає. Що сталося? «Хату рідну затоплюєш, село наше під воду пускаєш...» Він лагідненько та так покірненько пояснює, що журитися нема чого, адже росте нове село, хати будуть під шифером, з електрикою, навіть з водогоном. А мати: «Не треба мені твого водогону й шиферу не треба. Тут я прожила вік, тут і вмирати буду».

Так і поїхав син ні з чим. Повернувся знову, коли вже й сади викопали та перенесли на нове місце, на пагорб, де біліє нове поселення. А мати знову: «Бачиш, сину, навіть корова не хоче йти в нове подвір'я, тягне, клята, в старе».

— А таки клята була скотина,— перехоплює нитку розмови мати.— Доїтися не хотіла на новому місці. З пасовиська як женуть, то завертає до старого глинища... Довелось продати. Господи, до чого ж завзята тварина була...

І вони знову засміялись, одне за одного голосніше. Малі вже давно поснули на руках у матері, а в хаті ще стояв святковий гамір. Лише під ранок почали розходитись.

Коли «Москвич» знову котив по знайомій дорозі до Млинів, Жадан сказав бригадирові:

— Чудова у вас сім'я, Олексію Івановичу... Можете пишатися.

— Ми вже не кажемо про матір,— докинув я.

— О, наша мати...— зітхнув Гриб.— Ніхто з вас, певне, й не помітив, що вона на протезах...

— Як? — в один голос вигукнули ми.

— А так. Наша мати була на фронті санінструктором.

Машина бралася все вище та вище по крутому схилу Придніпров'я...

Ми з Жаданом вельми пишалися з того, що це нас, а не когось іншого, запросив бригадир у свій дім. Адже це й свідчення дружби, довіри, особистої симпатії. Гриб міг би взяти з собою кого завгодно, Іваницю, наприклад, але не взяв.

То треба ж було мені бовкнути:

— Я знаю, чого він запросив у машину мого друга,— мовив я щиросердно, не передчуваючи грози.— Щоб показати йому: пора б уже і Жадану мати свою сім'ю...

Мій друг обпалив мене вогнем чорних очей:

— Щеня! Свиня собача! І ти зі своїм молочним писком...

Не знати, як би закінчилася наша суперечка, та тут уб'їхтось із хлопців і сказав:

— Помер Барабаш...

Як? Чому? Коли? Ще вчора чи позавчора я бачив його, говорив із ним. Що могло статися?

Страшна звістка приголомшила всіх.

Відомості були лаконічні, скупі, непевні. Кілька днів тому простудився, увечері підскочила температура, випив на ніч чаю з м'ятою, накрився кожухом і заснув. Засинаючи, сказав дружині:

— Висплюсь — встану, як нова копійка...

Скільки вже так було раніш! Ніби боялась людини хвороба. Та на цей раз полегшення не настало. Температура підскочила до загрозливої позначки. Барабаш ніколи в лікарню не звертався, а тепер сам подзвонив своєму заступникові Степанцю, щоб прислав лікаря.

— Двостороннє запалення легень,— такий був діагноз.— Негайно в лікарню...

— Обійдеться,— сказав Барабаш,— не первина мені... Вип'ю якогось порошку, та й по тому...

В хаті вже був Степанець, голова сільради, секретар партійної організації.

— Федоре Івановичу, діло серйозне, тут не до жартів,— заявили в один голос.— Треба лікуватись.

— Мене, брат, голими руками не візьмеш,— сказав упертий голова, поглядаючи у вікно. Щось він там шукав, щось його вабило, тягло до високості, до хмар, до сонця, яке заблукалося в жовтуватій куделиці неба.— Не раз уже клята примірялася до мене, та відскакувала, як ошпа-

рена... Така вже, мабуть, у мене кістка, що все заживає, як на собаці...

Він ще пробував жартувати! Казав щось про дублену шкіру, яка тривкіша за барабанну, про кості, ламані й переламані, але надійніші за метал... Все ж його умовили, одягли, посадили в машину. Холод надворі, а людину всю жаром обсипає, вона мало не задихається в своєму кожусі.

— Душно мені й сумно,— зізнався Барабаш. Похилив голову й закуняв ніби. Проїжджаючи повз другий тваринницький двір, голова раптом розплющив очі й сказав:— Пора б уже гній ворушити...

Помовчав, а тоді знов:

— Ждете мого наказу? Оце полежу там трохи, поковтаю порошоків, а ви тут самі дивіться... Не ловіть гав!

Одвезли в лікарню, а наступного дня дзвінок від головного лікаря:

— Погано з Федором Івановичем. Здає серце...

Степанець не відходив від ліжка хворого. У Федора Івановича набрякло обличчя, з'явилася задишка, якої ніколи не було. Ледь ворушив язиком:

— Слухай, Іване... В мене з думки не йде наш другий двір. Колись він добре служив, а тепер... Маємо ж зараз скільки завгодно тієї електрики, треба все заново.

Проказав так задумливо, а сам у вікно дивився, очима сюди-туди водив. Проводжав поглядом кожну перелітну хмаринку, ловив кожен тремтливий промінь, як той птах, що його вкинули в клітку.

— Ось видужаєте, поміркуємо разом...

Нетерпеливий рух рукою, як завжди, коли голова сердився.

— Вчіться міркувати самі! Я накладав тут дещо, подивись. Цим людям у першу чергу — я обіцяв...

На мить заплющив очі, ніби перепочивав, потім подав аркуш паперу Степанцю. Знову задивився у вікно. Січневе небо жило вітром і хмаровинням, яке десь клало над землею густу запону, ревниво затуляючи сонце.

Степанець переглянув список, на якому рясніли прізвища: тут були кращі люди колгоспу, які несли на своїх плечах славу Млинів. Голова писав, що всім їм треба видати жом. Далі менший список — цим цеглу. Внизу приписка тепер майже невпізнаним почерком: «У середу ще привезти машину — директор винен 1000 тонн... 19 січня».

Не одриваючись од вікна, Барабаш мовив далі:

— Дитячий садок форсуй... Діти роботящим людям руки в'яжуть. Багато діла попереду в вас...

Степанець злякався. Що це? Заповіт? Схоже на те, але чому голова в свою останню хвилину думає про жом, цеглу, дитячий садок, ферму? Адже в нього є діти, дружина, якесь там хатнє господарство... Степанець знав характер голови, знав його одержимість господарника, його відданість справі громади. Це була людина, якій, здавалося, зовсім байдуже до свого особистого. Все це так. Все це відомо всім. Але те, що відбувалося тепер, не могло вміститися в уяві. Може, людина прощалася з білим світом... Може, це його останні слова, розпорядження? У такий час дозволяється все: зітхати, скаржитися, стогнати, лаятись, навіть плакати... А цей дивився у вікно смутними очима й говорив про артільні справи...

— Повесні запусти малька амурського товстолобика,— ледь долинув голос хворого.

Степанець дослухався до прозаїчних слів, а в його уяві стояв інший Барабаш, вказував рукою на схід, захід, північ і південь, голосно проказував:

«Заповідаю вам чисте небо й оцю землю... Небо ми очистили надовго, а землю омолодили навічно. Любіть і бережіть свою землю й своє небо!»

— Я домовився з інститутом, дадуть малька,— вів далі Барабаш. Говорити йому було важко, голос глухий, ніби підземельний, якогось слова одразу й не розчуєш. Але Степанець добре чув ті уривчасті фрази й натужні слова, бо за ними стояло надто важливе й прекрасне:

«Я все життя сів і жав, сів і жав. Я думав про хліб... Хліб для всієї нашої великої сім'ї. Чуєш, Іване? Для всієї... У нас дружна й прекрасна сім'я. Заповідаю всім вам злагоду й братерство, взаємоповагу і любов... А ще заповідаю моє ремесло сівача... На світі є багато смачного, та немає, мабуть, нічого смачнішого від хліба...»

— Товстолобик ряску їсть, очистить нам ставок...— долинув глухо голос. І враз пролунало дужо й молодю:

«Доля подарувала нам у спадщину великі скарби й великі чари природи. Моря й ріки, ліси й долини, чорнозем і гаї, луги й ставки... Та ще фіорди й затоки! Ми дуже багаті! Заповідаю вам усім царство гармонії — щоб поєднувалося корисне й прекрасне, щоб берегли ви це багатство, щоб не розтринькували, бо народіві нашому жити вічно!»

— Дорогу ми проклали, тепер вулиці помости й оті... тротуари,— по хвилі сказав хворий.

«Заповідаю вам усе, що встиг зробити,— линув той самий, але куди сильніший і молодший голос.— Разом із людьми я заклав основу — міцну економіку. Ми підвели такі надійні, такі потужні підмурки, що ніяка сила їх не зможе похитнути. Продовжуйте й далі пильнувати це основне діло, а разом із тим чепуріть хату, в якій живете, прикрашайте побут, життя...»

— Цеглу вози, хай будуються люди,— сказав Барабаш...

«Заповідаю вам синівську любов до народу — він мудрий, терпеливий і працьовитий,— чувся голос іншого Барабаша.— Завжди думайте про народ, його потреби, його клопіт. Наші люди багато витерпіли, багато крові пролили, вони розбили найлютішого ворога — фашизм. Народ заслужив вічну пошану й вічну турботу про його благополуччя і щастя».

— Купуй нові машини, не шкодуєш на це грошей,— знову ледь почувся голос хворого. А в душі Степанця це звучало так:

«Ми живемо у вік прискореної технічної революції, у вік науки й техніки. Пильнуй, Іване! Життя йде стрімко, навалює, дивись, щоб не запорпався в буденщині, не прогавив чогось важливого. Будь мудрим і далекоглядним! Націлюйся на все передове, роботу перекладай на машини, вивільняй людські руки для корисних діянь в ім'я прийдешнього. Передові артілі поклали в найближчий час покінчити з ручною працею, май це на увазі, такий тепер вік...»

Зайшов лікар, стиха мовив, що час, відведений Степанцю, вичерпано, хворий у тяжкому стані, його не можна перевтомлювати. Виходячи, Степанець ще почув малорозбірливе:

— Ідальню чи кафе б уже...

Іхав Степанець з лікарні, а в голові бриніли слова про цеглу, машини, жом, технічний прогрес... І тепер ось думав невгамовний Барабаш про цеглу... Вже дві третини селянських хат цегляні, попокрутився голова по області, поки вибив ту цеглу. Казав не раз: «Колись витяг людей із землянок, тепер переселю в цегляні хороми.— І додав гордо:— Наші люди варті найкращих у світі жител». Скільки вже зробив, а й тепер, може, в останню свою мить, не забув, згадав про ту цеглу... Яка ж ти золота людина, Федоре Івановичу!

Не встиг Степанець доїхати до контори, як почув від зустрічних людей: помер голова, тільки-но дзвонили з лікарні...

Я вслухався у розповіді про кончину Барабаша — вони линули до нашого вагончика безугавним потоком, а сам думав про життя і смерть.

Досі життя колихало мене на голубих пелюшках благополуччя, миру й супокою. Народився я вже після війни, батько та мати живі-здорові, брати й сестри давно одружені, у них уже є діти. Смерть? У нашій родині про неї навіть не згадували, бо були тільки самі народження, іменини, ювілеї... Я бачив, як рясно була всяяна наша земля могилами, давніми й новітніми, в моєму селі теж є гранітна дошка, на якій золотом вибито імена земляків, що загинули в минулу війну. Доводилося багато читати про воєнні дії, наступи й відступи, партизанські рейди й гітлерівські душогубки, але то була смерть далека... Реального обличчя смерті близьких людей я ще не бачив.

І ось воно було переді мною.

Січнева заметіль вщухла за ніч, мороз зміцнів, із неба тихо сипались на землю сніжинки. Вони падали людям на руки, на плечі, осідали на віях. Тремтіли, не танучи, згодом перетворювались на маленькі краплі смутку.

Шопен.

Холодний блиск труб сільського оркестру.

Мерзла земля, покрита ломами.

За недавно пофарбованими штахетами парку — вінки й стоптаний сніг. Багато машин по всій площі, аж до нового універмагу «Ювілейний» — гордості Барабаша. Велике приміщення зі скла й цегли, широкі, на всю стіну, вітрини з манекенами. «Щоб і в нас, як у людей» — його слова. Машини вздовж центральної вулиці, мотоцикли понад парканами. Приїхали з сусідніх колгоспів, із району, з області.

Стою, відтертий натовпом, біля зеленого штахету, дивлюсь на високий обеліск, поставлений на славу землякам, що поклали голови за Перемогу. Ні, це не могила Невідомого солдата, солдати всі відомі — он їхні прізвиська вибито на гранітних укосинах. Самих Барабашів семеро... Серед них і двоє синів небіжчика.

Промови, прапори. Смутний, почорнілий вид баби Векли, дружини Барабаша, вірної супутниці великого й героїчного життя. Хтось, мабуть, із рідні, прибув із запізненням, протовплюється до свіжої могили, нуртує пара від людського подиху. В Барабашів родичів — по всій землі

нашій... Хор із Будинку культури співає реквієм: «Степом, степом...» Вслухається село в смутні й героїчні мотиви, завмерли навіть малюки — ховають воїна.

Хтось шепоче:

— Яка несподівана смерть... Думали відсвяткувати його сімдесятиріччя...

Стоять два діди, білоброві, з вицвілими очима. Соратники воїна? Ветерани колгоспного руху, як і він? Колишні незаможники, які, об'єднавшись у кооперативну спілку, ще в 1928 році виростили на своїх землях таких баских коней, що на одному з них Клим Ворошилов приймав паради... В Будинку культури висить фотографія тих років, Барабаш гордо тримає коня за повід...

Смерть завжди несподівана. Особливо тоді, коли людина в дорозі. Барабаш широко крокував по світлій дорозі, аж раптом зупинився...

Стихає смутна пісня.

Останні хвилини. Після цього — все. Крапка. Небуття. Чи так воно? На майданчику, вкритому снігом, стоять важкі машини з цеглою. Ага, то вже привезли для дитячого садка. Сьогодні чи завтра їх розвантажать. Небуття немає, є життя, вічне, невгамовне, настирливе, пломінке. Як оте голубооке дитя, що сидить у матері на руках. Поглядає лукаво великими очима на білий світ, а само нишком тягне рученята до материної пазухи... Мати щось шепоче дитині, пригортає...

Гримить салют.

Високо в морозне небо злітають голуби.

В останню мить бачу: стоїть біля могили Варочка, улюблена Барабашева ланкова. Стоїть у білому кожущку, зараз чимось схожа на Шевченкову Катерину... Біла, розгублена, тримає в руках подушечку з Золотою Зіркою Героя Соціалістичної Праці.

...Він не любив свого минулого, ніколи не згадував його. І зовсім не тому, що в минулому житті не було чогось героїчного й важливого. З цього приводу Федір Барабаш висловлювався так: «Той, хто часто озирається назад, ризикує в'язи скрутити...»

Була серйозна причина в Барабаша не любити свого минулого. З малих літ наймитував у багатія Наждака, пізнав ту кривду й ту нужду... Стара Наждачиха як натовче в полумисок сухарів із цибулею, то й на весь день. Та не так

голод мучив, як принизливе існування й роль довічного попихача. Мала людина свій характер, свої погляди, та не було де їх проявити. А ще була й золота причина, ота світлокоса дівчина, яку так і не судилося хоч раз поцілувати, хоч вона походила з планети Мрій і була підданою держави Першого Кохання... Доля посміялася тоді з нього, мрійливого парубка, ударила боляче й дошкульно: приїхав якось у село волосний пан писар і забрав ту русокошу...

Та хоч би як тікав чоловік од свого минулого, воно часто нагадувало про себе, гналося вслід, наступало на п'яти... З цим уже нічого не вдієш... Зв'язок речей, плинність життя? Адже правду кажуть, що нічого не починалося вчора, ніщо не кінчається завтра. У життя є свої закони, вони такі всевладні, що ми інколи безсилі щось зараяти. Як тоді, наприклад, коли приходить любов чи смерть...

Людині здавалося, що її минуле згинуло, вмерло, відійшло в небуття. День нинішній і завтрашній не давав часу для спогадів, міцно полонив уяву й забирав сили без останку. Так, так, без останку. Бо коли ти весь відданий своїй справі... Та то тільки так здавалося, бо ось воно, минуле, сидить перед столом, мене в спітнілих руках блокнот і блимає знайомими, дуже знайомими очима...

Де він бачив ці очі? Коли? Хто дивився на нього отими бентежними й такими загадковими очима? І трохи випнуті вилиці, й густе захмарене надбрів'я... Чортівня, та й годі! Горе людині, котра слабує на зорову пам'ять! Можна зустрітися з рідною жінкою й не впізнати її... Барабаш усе життя потерпав од цього прикрого ганджу. Люди знали про те, прощали. А цей, з блокнотом, мабуть, не знає, не прощає, бо питає:

— Що, не впізнаєте? Тоді подумайте, я маю час...

О, він думав! Ще там, у Будинку культури, де сиділа вся делегація, Барабаш помітив знайомі очі, намагався пригадати, де він міг бачити їх. Так і не пригадав. Відповідав на численні запитання американських фермерів, про себе кляв свою зорову пам'ять... Та ось скінчилася розмова, знайомий незнайомиць підскочив з блокнотом:

— У мене кілька запитань, можна? Тільки я хотів би конфіденційно...

І ось ступило те призабуте минуле в кабінет, всілося біля столу, посміхається й вимагає: подумайте... Собака! Ніби нюхом чує, де в людини слабина, заганяє на слизьке. Та нічого, вивернемось!

І вивернувся.

— Наждак...

Ні, не зорова пам'ять виручила, хоч Барабаш міцно стискав скроні, глибоко зазирає у своє довге життя... Виручив, як завжди, тонкий слух. На слух Барабаш ніколи не скаржився, він часто ставав йому у пригоді, особливо там, на фронті... Найменший шелест чи приглушений голос в окопах противника, а вже лейтенант Барабаш на ногах, уже роту автоматників зводить. У розмові з людьми на слух навчився розпізнавати фальш, нещирість, підлабузництво... Можна сказати, мала людина ідеальний слух. Якщо природа не додає одного, вона розщедрюється на інше, все одно прагне до гармонії. Та й так сказати, того голосу, яким співала колись дівчина з планети Мрій, він довіку не забуде...

— Наждак...

Ось йому, Барабашу, тече вже сьомий десяток. Життя, можна сказати, прожите, але й досі чомусь вчувається той голос... Якийсь відтінок, якась крихітка тембру — і вже він молодіє, і вже він невпізнаний! Уривав той спогад про минуле нещадно й люто, умів це робити чоловік майстерно, все життя цьому вчився... А воно живуче, минуле, лізе через шпарини, нагадує, мучить. Як тепер. Майнуло те золоте сяйво крилом далекої юності, освітило пам'ять. Юна Наждаківна була в цвіту, щось поміж нею й наймитом пролетіло, як іскра, як блискавка... Господар, темний з лиця Наждак, те помітив одразу, мала клята людина гострі очі, нічого не пропускала... Зрячий був пес! Гайнув у волость, напивав для доньки жениха.

Барабаш ворухнувся. Завіса опустилась. Годі. І так вельми довго сидів та згадував.

— Наждак...

— Правильно, — засміявся турист. — Тільки це по-вулишному, а ми ж Сенюки...

Аж чудно людині бачити — живий Наждак-Сенюк... Чи ти бачив таке? Ніби сон... Ну, знаєте, це вже чортівня якась! Де він міг узятися? Ціла вічність прошуміла. Ціла епоха. А він сидить і посміюється... І схожість — дивовижна. Витівки природи? Схоже на це. Інколи вона, стомившись, починає повторюватись, штампує копії...

— Данилів син?

— Данилів... Схожий?

— Та децо є...

Він навмисне сказав отак, щоб приховати свої почування, свої думки. І спогади, які зненацька огорнули душу, надавили тягарем, обважнюючи й до того похилі важкі плечі. Це ж він, Барабаш, голова комнезаму, підписав колись вирок тому Наждаку-Сенюку. Вирок був короткий і лункий, як постріл: «Підлягає розкуркуленню як клас...» Виконувати вирок сам не ходив, ще хтось подумає, що грізний Барабаш зводить особисті рахунки. Адже все село знало, як побивався молодий наймит за молодого Наждаківною...

— Які у вас питання? — голос сухий, холодний.

Наждак-менший посміхається:

— О, містере Барабаш! Пробачте, пане добродію, товарішу... Я до вас без лихих намірів. Знаєте, літа беруть своє... Потягло глянути на куц батьківського бузку...

— І що, знайшли той куц? Уцілів?

— О, містере Барабаш... Тільки й того, що куц... А так нічого не лишилося. Навіть хату нашу знесли, а вона, як мені розповідали, була з дуба, на сто літ...

Наждак-менший погано володів рідною мовою, спотикався, говорив повільно, підбираючи слова.

— О містере... Так все тут змінилося...

— То правда ваша, змінилося,— сказав Барабаш.— А де працюєте?

— В газеті я, старатель...

— Та видно, що стараєтесь... Хіба інакше тримав би хазяїн?

Наждак поблажливо всміхнувся:

— Я не про те... Так у Штатах називають репортерів, шукачів пригод. Знаєте, почуття гумору... Інколи нас ще називають макрекетерами, тобто асенізаторами... Така професія.

Наждак-менший сміявся точно так, як сміявся колись Наждак-старший. Зверхньо, ніби подавав милостиню, з хижим виблиском білих зубів. Порода... Бач, куди забрався!

— Не будемо гаяти часу, адже й у вас, чувати, навчилися рахувати гріш...

— Коли є що рахувати, навчишся... Так що ви хотіли конкретно?

Наждак-менший узявся за блокнот, очі його — сама увага й смирення.

— О, перейдемо до діла! Конкретне все тут, у блокноті!

Мені хочеться дещо запитати про життя-буття... щоб невимушена розмова. Ви — оратор! Така була бесіда... І про врожаї, й про надої, й про заробітки! Чудово! Але я хотів би з галузі людської моралі чи філософії...

Тепер посміхнувся Барабаш.

— Філософії? Признатися, спеціально цю науку не вивчав, але давайте розберемось...

Миттю знявши з обличчя посмішку, Наждак-менший вистрелив запитанням:

— Невже ви, містере голова, справді вірите, що мужик змінився? Отой мужик-гречкосій, котрий віками мріяв про свій шмат землі, своє теля й свого коня? Тільки так — щиро, відверто і без пропаганди.

— Та вже ж,— засовався на стільці Барабаш.— Відверто... Щодо пропаганди, то... вибачайте, не думаю вас кликати у нашу віру... Безнадійно.

— О, містер Барабаш — політик! То що ж ви скажете?

— А те скажу, що з цим питанням краще звернутись до самих мужиків. Правда, вони тепер називаються не мужиками, а комбайнерами, трактористами, фуражирами, електромонтерами, будівельниками, садівниками, слюсарями й автотехніками, шоферами, бригадирами, апаратниками, тобто доярками... Підійдіть до них і спитайте, чи хочуть вони поміняти колгосп на власний шмат землі, теля й коня? Спитайте, я дозволяю... Але майте на увазі — вони можуть прийняти вас за божевільного...

— Що ви! — замахав Наждак руками.— Не буду питати... Ми у ваші внутрішні справи не втручаємось. Оце тільки у вас хочу дізнатися, адже ми земляки й майже сусіди... Ваша хата, пам'ятаю, стояла навпроти нашого ставу. Та не в цьому річ. Мене дуже цікавить це питання... Адже знаю мужика, його душу... Ви ж, певне, не забули мого батька, пам'ятаєте, як він трудно жив, як пекельно працював, ні собі, ні людям не давав дихати. Дружину свою, мою покійну матір, передчасно в могилу загнав, нас, рідних дітей, кисляком морив, сметану та масло на базар одвозив, щоб прикупити землі... Хіба не так? Сам тієї чистої сорочки не зносив, усе дбав, дбав, дбав... Якась страшна стихія, дикість... Як вам вдалося приборкати мужицьку стихію?

— Людина — продукт суспільного ладу,— сказав спокійно Барабаш.— Так, здається, висловлюються філософи... Вони ж вивели закон про буття і свідомість...

— Знаю, знаю! — замахав руками Наждак і скочив із місця. — Знаю! Це називається марксизмом... Читав, але не вірю. Не вірю, щоб за такий короткий час мужик переродився. Для цього треба мільйон років! Не менше... А я ось не впізнаю моїх земляків, не впізнаю села, не впізнаю вас...

— Мене? — здивувався Барабаш. — Мене таки важко впізнати, постарів, згорбився... Запам'ятався, певне, ставний парубок з отакеним чубом?

— Я був тоді малий, — сказав Наждак. — Не все запам'яталося... Та не в цьому річ. Ось ви тепер, містере Барабаш, у шані, у славі... Депутат, Герой... Колгосп ваш багатий, двічі мільйонер... Усе так. А тепер скажіть, чим ви особисто володієте? Ну, в приватному плані... Окрім слави — де ваше багатство? Що залишите у спадщину своїм дітям?

— Моє багатство... — проказав задумливо Барабаш. Витяг пачку сигарет, запалив. — А ви знаєте, почувуюсь неймовірно багатою людиною... У мене ж є все, що треба людині для життя. Хліб і до хліба, одяг, хата, меблі. Діти мої дістали вищу освіту, одружені, онуків мені дарують... Всі забезпечені роботою... Це в особистому плані, хатньому, вам найближчому... А тепер так — колгосп наш міцний, земляки мої живуть у теплих цегляних хатах, добре зодягаються, самі ж бачили, концерти по телевізору дивляться, а в оперу я їх вожу на машинах... Мене всі шанують за вірну службу людям, чого ще треба?

— Особисту машину, рахунок у банку, щоб на старість... Ого, скільки людині треба!

Барабаш посміхався у відповідь, а Наждак в'юном крутився.

— Гаразд, гаразд, людині так мало треба, якщо з'ясувати... Дозвольте ще одне запитання, тільки знову ж — відверто й щиро... Навіщо ви спалили нашу хату?

Барабаш примружив очі.

— Стривайте, стривайте... Ніхто її, здається, не чіпав. Там жила вдова забитого куркулями комсомольця... Забув уже, як ту вдову звали. Хата згоріла під час війни, не тільки ваша.

— Добре, спасибі, а тепер скажіть — навіщо було спалено маєток поміщика Гальченка? Могли б там розташувати школу, лікарню...

Барабаш поклав на стіл важкі руки.

— Маєток Гальченка? Його спалила класова непа-

висть... Біднота наша спалила, щоб і духу, і згадки про неволю не лишилося. А школу і лікарню ми вже давно побудували...

Наждак мовчав. Щось зважував? Чекав? Схаменувся, коли господар кабінету підвівся й почав складати папери на столі.

— Містере Барабаш, невже у вас немає до мене жодного запитання? Невже — жодного?

Ах ти ж сучий син! Проникливий, як змії... Невже здогадався, що весь час крутилося у людини на язичі? Адже це просто й по-людськи зрозуміло — візьми і спитай про оту русокоосу, що прилетіла колись із планети Мрій... Як вона? Жива? Щаслива? Але Барабаш не спитав, уміла людина гамувати свої почуття, все життя вчплася те робити... Відказав так, як почувалося:

— Запитань немає, а прохання є...

— О містере Барабаш, слухаю...

— Який я тобі містер! — розсердився Барабаш. — Називав би краще паном... Адже я пан — над оцією землею, своєю долею, своїм життям. Запиши це в блокнот. А прохання в мене таке: як писатимеш у газету, то вкажи, що в мене сорок дві автомашини.

— Сорок дві?

Наждак-Сенюк грав очима, ніяково переминаючись із ноги на ногу. Мовляв, якого ще коника викинеш, дороге-сенький містер голова? Приберіг ось для ефекту, для пропаганди оті машини, а ще чим подивуєш свого земляка, весь світ? Одначе Барабаш ніяких коників не приберігав, він навіть не звернув уваги на грайливий вираз обличчя журналіста, бо сказав спокійно, впевнено:

— Так, рівно сорок дві. Вантажні, легкові, пожежні, санітарні...

— Але ж то — колгоспні? А я питав про власні, про ваші...

Тепер заграв очима Барабаш. Здається, розмова закінчувалася так, як хотів голова...

— А я ж про які кажу? Про наші... Тут у нас усе наше. Подивіться самі — чий колгосп? Мій... А я чий? Колгоспний... Як бачите, коло замкнулося. Як у тій філософії, про яку натякали...

— Дотечно, хоч і парадоксально, — вигукнув репортер, показуючи білі зуби.

— Чому ж парадоксально? — не переставав посміхатися голова артілі. — Не парадоксально, а закономірно.

Закономірність, як відомо, одна з підвалин справжньої філософії. Чи не так?

Та Наждак-Сенюк уже згортав свого блокнота, в нього раптом забракло часу, він захапався, шаркав ніжкою й кланявся, задкуючи до дверей...

Коли я розповів про це роботягам, вони довго мовчали, а тоді глибокодумний Іваниця заявив:

— Міцний був чоловік...

— І правильний, — додав категоричний Жадак. — Тільки я б на його місці з тими емігрантами не зв'язувався. Щоб вислужитись, він там таке напише...

— Правда не боїться брехні, — сказав Іваниця. — Барабаш був безстрашний, як сама правда.

Всі стихли. Це була ніким не обумовлена хвилина мовчання.

Вона не впала з планети Мрій, не приснилася їй не привідалася Федорові Барабашу у якийсь там примарний день степового літа. Дівчина стояла перед хлопцем у всій своїй первозданній звабі й наготі, як Єва перед Адамом. Доля підкинула наймитові таку скруту і таку запаморочливу принаду, що він був ошелешений. Остовпів, завмер, як у косовицю спійманий стрепет.

Мала юна Наталка Наждаківна таку собі нечувану в тушних краях звичку — загоряти на сонці. Сільські дівчата та жінки, виходячи в поле, кутають свої обличчя хустками, надівають кофтини з довгими рукавами, в обідню пору ховаються в тінь, під якусь там халабуду з соняшничиння, а ця підставляє обличчя під пал сонця, смажить руки, шию, всю себе. Ходить простоволоса, чаруючи світ золотом своїх кіс, ніби шовкових, ніби з найтоншого льону... Дикувата якась Наталка — сахається людей, відверто зневажає своїх батьків, шукає самотини. Що б це могло значити?

Федір не раз уже ловив себе на думці, що віднедавна він дуже пильно поглядав на Наталку. Досі дівчата були для нього далекі й недосяжні, він навіть боявся довго дивитися на дівчину, особливо тоді, коли та вражала пишною вродою. Хіба можна витріщати очі на красу? Дівоча краса, як той вогонь, як полум'я, воно може осліпити, якщо довго дивитимешся... Та й незручно — то ж тобі не місяць, не зоря, а дівчина, людина, а якщо так, то хіба можна вказувати, що ти в захваті, що навечно підкорений? Ні, Фе-

дїр не був у душі рабом, він не хотїв коритися навіть жіночій звабі...

Та ось сталося...

Йшов собі парубок навпростець, повертаючись із роботи у хазяйський двір. Натомлений, спалений вогнем літнього дня, голодний. Байдуже поглядав на зів'ялі степові квіти, які прагли вологи, подовгу простоював біля миготливих ящірок, що шурхотіли під ногами, переступав через ховрашкові пагорби. Незчужся, як перейшов дорогу, забрів у високе пшеничиння. Тугі колоски стьобали його по обличчі, в'язали цупкими перевеслами ноги, він ті пута рвав, важко переставляючи натомлені ноги.

Раптом зупинився. Перед ним стояла гола дівчина, вся залита сонцем. Він спочатку навіть не впізнав її, навіть не подумав про те, хто перед ним. А перед ним була Єва, непорочна і байдужа до всього на світі. Піднесла руки, купалася в золоті, заплющила очі. Була вона й зосереджена, ніби заколисана, зачарована самотністю, теплом, власною досконалістю. Круті вигини засмаглого стану, важкий полиск грудей, шовковий ореол круг голови — все це вдарило, хлопнуло в очі, затьмарило зір, засліпило.

Не знати, скільки б отак простояв Федір, та ось юна Наждаківна ніби відчула сторонній погляд, бо раптом обернулася, зойкнула і беззахисна, як застукана ящірка, затулилася руками.

— Одвернися ж, безсоромнику!

Ні, це не був наказ, в словах не вчувалося й злості, роздратування, скоріше вони звучали проханням, зойком про помилування. Мабуть, так промовляють свої останні слова приречені на страту, коли їх ставлять на приступець гільйотини. Це був скорше крик покори, безнадії і відчаю.

Федір миттю шаснув убік. Йому ніби конче був потрібен той зойк, щоб отямитись, адже хлопець не якийсь там халамидник, а дитя степу, цнотливого й дикого, як тарпан. Уперше він бачив жіночу красу, вона його злякала, приголомшила й знищила. Ніколи раніш парубок не підглядав за дівчатами, коли ті купалися в ставку, ніколи не хапав їх за руки, не смикав за коси, як інші сільські хлоп'яки.

Наталка, певне, належно оцінила його великодушність, бо коли одяглася, то сказала:

— А ти, Федоре, молодець...

— Чом так? — озвався Федір, не наважуючись подивитись в її бік.

— Що одвернувся... Тепер можна. Дивися, скільки хочеш.

Вони йшли поряд, вона в строкатій сукні, в білих парусинових черевиках, а він кушпелив своїми порепаними ногами. Лихо моє, як він зараз ненавидів свої босі ноги! Навмисне намагався йти по межі, де курай і будяки, аби тільки приховати своє безголів'я... Вона ніби не помічала того, казала своїм співучим голосом:

— Тільки ти, Федоре, нікому й слова про те, що бачив... Обіцяєш?

— Та вже ж,— з готовністю проказав Федір.— А що ж я такого бачив? — він навіть здивувався чомусь.— Усі ж знають, що ти красива...

— Ти правду кажеш? Невже я справді красива?

— Як для кого,— глухо прогукв хлопець. Та враз схаменувся, пожалкував, що таке вирвалося. В її голосі, в її найвному питанні було стільки благання, віри й надії, що він похапцем додав:— Гарна ти, що там казати... Тільки ж нещаслива...

Заеміялася:

— Ти як циган... Може, й по руках умієш читати?

— Можу й по руках...

Вона зупинилася, простягла йому долоню.

— То прочитай і мою долю...

Федір узяв її за руку, відчув тепло, лоскотливе й ще не звідане тепло дівочої руки. Погасив у собі ніжність, набрав серйозного, ба навіть суворого вигляду й скоромовкою:

— А стелеться тобі, красуне, скоро дорога... Зустрінься бубновий валет з вусами, з черевом, як бубон, буде в тебе четверо дітей і всі на тебе схожі... А якщо позолотиш ручку, то скажу ще одну правду, найголовнішу. Ну, красуне?

Вона й далі всміхалась.

— Не маю чим позолотити... Хай іншим разом. Хоч і сьогодні, як смеркне, біля ставу, де млини...

Отак вони домовились про побачення. Було воно, те побачення, й дивне, й куде, як сон у найміта. Тільки зустрілися біля верб, тільки перевели подих, як Наталка вже за своє:

— То яка ж вона, головна правда? Та, за яку маю золотити ручку?

І вона подала йому золоту монету.

— Ось тобі наперед. Подарунок від матері на моє поволіття. Бери.

Дівчина, мабуть, не помітила, як змінився на виду Федір, як потемнів із лиця, бо додала:

— Надіюсь, тепер ти скажеш мені всю правду?

— Не скажу,— глухо бовкнув Федір.— Хіба не відаєш, що правда за золото не продається?

Це її ще більше розсмішило.

— Як сказати... Мій батечко каже, що за золото можна купити й душу...

— Це вже яка душа... Справжня не продається.

Він замірився й хотів жбурнути монету в ставок, та Наталка перепинила його.

— Що ти коїш? Краще візьми та поший собі чоботи...

Вона, мабуть, розраховувала на юнацьку вдячність, та пожалала інше жниво. Згадка про чоботи так боляче вдарила Федора, що він майже силоміць затис її у жменю монету, сказав:

— Обійдуся... А на чоботи я заробив у твого батечка. Чесно зароблені довше носяться...

Вони ще постояли, пробували навіть жартувати, та вже не було тієї ниточки, яка ніби заснувалася поміж ними, вона враз обірвалася і вже не хотіла в'язатися...

А може, її не було зовсім? Взяла та й привиділася ота ниточка. Часто так буває. Особливо в молодості... А може, те все тільки приснилося Федорові? Отак взяло та й приснилося в темному степу.

Як би там воно було, а ниточка та, мабуть, нагадувала павутинку, тонку й ненадійну, бо так швидко обірвалася. Золотокоса дівчина незабаром майнула білим вбранням молоді, війнула іскристим осміхом щасливої обраниці й подалася на ресорці з села. Забула про все чи не мала що пригадувати? А Федір? Гасає людина по світі ось уже піввіку, носить те все у своєму серці, ніяк не може позбутися ваги, яку люди прозвали химерним маревом юності.

У Гриба заклопотаний вигляд: людина складає рапорт. Нові окуляри роздобув, начепив їх на носа, має бригадир надто солідний і надто смішний вигляд. Якщо пригадати його солдатський кодекс життя і порівняти з оцими окулярами, то виходить досить дивна картина...

— А ви знаєте, хлопці, чим воно пахне? — звернувся до нас бригадир.— Ніколи не здогадаєтесь..

— Новим завданням, — буркнув Жадан.
— Міцненьким морозцем, — кинув я, хоч знав, що бригадир не схильний до жартів.

— Е ні! То все не те... Сказати, щоб не мучились?

— Кажіть.

— Голубчики ви мої, — заспівав бригадир фальцетом. — То ви й справді не знаєте, що вас жде? Рахуйте на пальцях: перше — премія за перевиконання плану, друге — подяка у письмовій формі, третє — обід на базі з усіма там церемоніями...

— Церемонія — це тости? — понуро запитав Жадан.

— Гости проголошуватиме начальство, а хто буде платити за обід? — спитав я безневинним голосом.

— Той, хто одержує премію, — відповів Гриб. Відповів серйозно, на обличчі й краплі осміху. Ну й жартівник!

Жарти жартами, а ми таки раді, що достроково закінчили роботу й одержимо премію. Не ясно тільки, куди нас пошлють тепер? Начальник мехколони Вагін мовчить, певне, до чогось прицілюється. Мовчить і Гриб. Оця непевність нервує декого. Особливо тривожиться Жадан. Я знаю причину цієї тривоги — Милаша... Як там у них справи?

І щоб розв'язати, нарешті, язика моему впертому і такому замкнутому дружку, я влучив момент, коли ми залишились у вагончику вдвох, і кинув недбало, з виразом світової скорботи на обличчі:

— Ну, спочатку, як водиться, вона запрошує мене сісти, потім пригощає кухлем солодкої води, потім я вже бачу, як у неї тремтять пальчики... Точнісінько, як у тій опереті.

Жадан закліпав очима. Він нічогісінько не втямив із цієї розповіді, але мовчав. Він навіть удав, що заклопотаний зараз чимось своїм, надто важливим, і невідкладним. Мовляв, що мені до твого цвірінькання про пальчики та про солодку воду... Нічого, подумав собі, потерплю, ти вже не такий байдужий, як хочеш показати, не витримаєш і вибухнеш. Ось чому я сипав і сипав слова, як віялка полову.

— Потім вона таки втихомирює свої пальчики, сідає й каже, що електромонтер — це здорово, бо тепер технічна революція й таке інше.

Жадан мовчав. Як вам це подобається?

— Потім вона заливається рум'янцем і зізнається, що, коли побачила мене біля свого портрета на стенді, мало не зомліла від сорому — вона й не причесана як слід, і кофтина в неї блаженська...

— Брешеш, — прогук, нарешті, Жадан. — Дівчина так не скаже... Це ти про Варочку?

— Про неї. Якщо ти мовчатимеш про Милашу, тоді я... розказуватиму про Варочку.

Жадан замислився. Дивився кудись у вікно, щось зважував, нарешті сказав прозаїчно:

— Так і бути — покличемо й тебе на весілля. Незабаром...

— Жадане! Поздоровляю!

— Не поспішай, не кричи, як різаний! — звів руку Ілько. — Тут, брат, питанячок зібралось... Як у тій пісні: полюбив дівчину, та не можу взяти.

— Як це «не можу взяти»? — закричав я.

— А так, що нема куди брати. Не приставати ж мені до неї у прийми...

— А! Так би й сказав... Ясно! — І захапався я: — Вважай, що це питання вже вирішено.

— Ова! — показав мені свої жовті прокурені зуби Жадан. — Яким чином?

— Почекай, мені зараз ніколи... — мовив я серйозно, як тільки міг серйозно й поважно. — Бачиш — зустріч із Варочкою... Завтра скажу. Глянь сюди, — я показав йому свого годинника. — Без чверті... А мені ще бігти через усе село до лісу. Тямкуєш?

...І сонце ніби гуляло у високості, й лагідний вітерець віяв із півдня, а день чомусь здавався похмурим, тисло на серце, хмарилося чоло в людини. Векла млинців гарячих поставила на стіл — тільки-но з печі, але Барабаш на них лише глянув і, хоч любив їх, навіть не торкнувся, пішов із хати. По дорозі намагався випручатись із тугих обручів якогось дивного смутку чи журби, згадував смішні випадки, хотів перемогти себе й не міг.

Натомилося серце за довгий вік, підбилися ноги... Все життя носив чоботи — і взимку, і влітку, дуже тішився з того, що людство винайшло таке зручне й міцне взуття... Ніякої тобі мороки — встав після відпочинку, вступив у чоботи — і ти вже готовий до діла. Ні холод не припече, ні грязюка не страшна. Та тепер навіть чоботи не гріли — мерзли в людини ноги... Таки далися взнаки і босонога юність, і фінський фронт, і друга світова...

Думав невеселу думу Барабаш, вітався з зустрічними людьми, прямуючи до приміщення правління. Ніхто йому

не заступав дороги, ніхто не совав у руки якісь там папірці для підпису, як завше, бо люди вже знали: коли хмариться чоло в голови, краще не підходь... Не сунься поперед батька в пекло, перечекай якийсь день чи годину. Бо ж траплялося — прийде людина щось просити, а голова у відповідь глухим голосом:

— Не маю такої можливості...

От тобі й на! Вчора ж сам казав при зустрічі, щоб приходив зранку, дасть талон із круглою печаткою, що означає — власник цього талону може одержати з громадської комори тонну жому. А тепер маєш — відмовив, та ще й яким голосом! Що було б не йти сьогодні, адже бачив — не на ту встав голова... Йде собі геть, картає себе за нерозважливість. А ввечері дивись — біжить Санька, посильний, гукає:

— Федір Іванович кличе, щоб негайно!

Подає голова прохачеві руку, червону, дебелу, не пальці, а дерев'яні штурпаки, кладе на стіл талон із круглою печаткою.

— Ідіть одержуйте, я ж обіцяв...

Голос живий, теплий. У прохача вже й душа одлягла, вже він задоволено усміхається:

— Приходив сьогодні вранці...

— Знаю! — не дуже ввічливо перебиває голова. — Знаю! Могли б і до вечора почекати, роботи ж скільки... — І раптом міняє голос на дещо скептичний, недовірливий: — У тебе, чоловіче, де болить? Ось тут, — голова показує, де може боліти в людини, котрій потрібен жом для своєї корови. — А в мене, брате, болить усе — й серце, й душа, й печінка... Бо мушу думати про всіх. А люди тепер вважають, що вони центр, навколо якого все крутиться... Так, так! Кожна людина — центр, вісь, а все навколо — периферія...

— Федоре Івановичу, — усміхається прохач. — Що ж це ви таке кажете?

— Знаю, що кажу! — знову перебиває Барабаш. — І це ж прекрасно! Розумієте, люди вже не ті, відчули себе міццю держави... Схвалюю цілком і повністю! Так воно й повинно бути. Але ж у мене тільки двоє рук, самі знаєте, та й ті наробилися за вік...

Одпускає людину з миром, до дверей проводжає...

Нічого з цим не вдієш, трапляється таке з головою. Хто відає, скільки в нього клопоту? Як-от сьогодні... Тільки за-

ходить до кабінету, а Степанець, його заступник і секретар парткому, вже тут. Блимає винувато очима, каже:

— Дзвонили з району, наказано повернути прапор...

— Знаю! — суворо відповідає Барабаш. Встає за своїм столом, похапливо перегортає папери. Нічого в них не знаходить, мабуть, і не шукав, одсуває все, кладе на стіл важкі руки. — Цікаво, що там такого героїчного зробив Ходос?

— Високий процент механізації... — каже Степанець. — І на буряках, і в тваринництві... Обскакав нас Ходос по собівартості...

— Нас! — сердиться голова. — Хіба у нас тільки дві голови? А решта ж як — маківки? Про що думали механізатори, агроном? Що, у нас машин мало? Чи, може, кетети не стало?

Сидів за столом кам'яний, грізний. Дивився в куток, де стояли прапори його слави й успіху, їх чималенько назбирав Барабаш, тепер один із них доведеться одвозити... Та ще кому! Скільки пам'ятав Барабаш, той «Жовтень», яким керує Ходос, завжди відставав... А тепер, бач, обскакав? Цікаво, цікаво... От тобі й Ходос! Чи не дивина?

Пригадалось, як уперше пустили проріджувача цукрових буряків, отого меткого й гострого стрибунця, що його люди прозивали «метеликом». Сам Барабаш виїхав у поле подивитися. Скаче той «метелик» по рядках, крилами вимахує, вибиває корінці, аж курява летить... Ой, що ж то буде? Чи не краще зупинити його і гукнути дівчат? Таки зупинив, поклався на людські руки... Ті руки куди проворніші й ощадливіші... У Барабаша он скільки людей, вони йому гори звернуть!

Он воно як буває... Ходос повністю механізував проривку! Оту чортову проривку, яка йому, Барабашу, всі печінки проїла...

— І в тваринництві, кажеш? — знову питає у Степанця.

— Кажуть, кормовий цех механізував, навіть стайні очищають машинами... Накупили тих електромоторів! А ми ще терпимо великий відсоток ручної роботи...

— Терпимо, — злиться Барабаш. — Ніби у нас тих моторів мало...

— Тягне нас вниз другий тваринницький двір, — стоїть на своєму Степанець.

Другий тваринницький двір... Скільки вже було балачок про нього! Ех, колись... Відразу після війни споруч

дили той двір, слави на всю область зажили. Час минає ніби непомітно, але то так тільки здається. Життя йде далі... Застарів другий двір! Ніхто й незчувся, як застарів! Ось уже й Ходос у потилицю дихає, на п'яти наступає... Наступив! Можна сказати, що з самої душі вириває отой перехідний прапор...

— Ну що ж, — каже похмуро Барабаш. — Повезеш сьогодні прапор у райком... Мені щось нездужається...

Він казав правду. Ще вночі дізнався про нечуваний успіх Ходоса, погано спав, думав, думав... Не любила людина, коли їй наступали на п'яти! Адже скільки здобуто перемог! Два з половиною мільйони карбованців на банківському рахунку... Це щось та значить, коли взяти до уваги, що все починалося з нуля... Високі врожаї зернових, високі надії, найвища в районі оплата праці... Одним словом, і ставок, і млинок, і вишневецький садок... П'ять перехідних прапорів... Он вони стоять у куточку, палахкотять переможним кумачем. Тепер один із них — віддай! Отак, людино...

— Сьогодні ж і одвези, так треба...

Проказує ті слова ніби спокійно, але хто відає, що в людини зараз на серці? Згадалось, як вручали йому той прапор. Грав оркестр у Будинку культури, були промови, поздоровлення... Газетярі, кінохроніка... Що вже там казати, всі знають, як це відбувається. Але хто бачив, як повертають символ твоєї слави? Про це говорять нишком... І одвозять прапор здебільшого увечері або рано-вранці, одвозить не голова артїлі, а його заступник, а то й рядовий член правління... Чому так? Хто зна... Так воно вже повелося на білому світі. А ще ж ніхто не знає, що більше важить — грім оркестру чи, може, ота надвечірня чи ранкова подорож по району, коли у твоїй машині зачохлений прапор, а в душі — сум'яття? Адже що там не кажи, а такі сум'яття чи зажура. Бо хто ж знає, як жде не діждеться Ходос своєї заслуженої нагороди? Певне, рахує хвилини сусіда, вікна в нього освітлені, оркестр наготові. З цим уже нічого не вдієш, бо він переможець, бо це йому слава, а не тобі...

Надвечір, як і велів голова, Степанець зачохлив прапор, нишком виніс і поклав до машини. Барабаш із кабінету не йде, хоч давно вже пора йому на відпочинок. Щось пише, підраховує, зважує, роздумує... Нарешті встає, виходить у двір, всідається поряд із шофером. Проїдеться трохи, розважиться людина, бо ж засиділась... Ні, ні, він

не зійде в райком, він посидить у машині, а вже Степанець хай несе той прапор, адже заступник молодший за голову, хай вчиться жити на світі...

Шофер відразу взяв хід, та його торкнув голова:

— Куди женешся? Поспішати нема куди...

Машина пішла повільно. Барабаш вдивлявся в далечінь, бачив вогники в людських оселях, придорожні стовпи йому мигтіли в очах, сині завали вечора горнули в душу спокій. Та душа не хотіла супокою. Хоч людина й стримувала шофера, але прагла руху. Яка зараз тиха та лагідна автострада! Лише поодинокі грузовики мчали у степові зав'юги, поспішали... А йому, голові прославленого колгоспу, поспішати нікуди. Він і так усе життя поспішав. Намагався якнайшвидше познайомити своїх земляків-гречкосіїв зі смаком комунівського життя, перед війною поспішав дати їм заможність і освіту, потім поспішав узяти Берлін, а як узяв, то поспішав витягти колгосп із біди, а вдів із землянок... Тепер ось настав час прискореної технічної революції, знову, людино, поспішай, думай, не спи...

Вгору бігти важче, ніж котитись вниз... Хто цього не знає? Воно-то так, але й не зовсім ніби так. Ось він зупинився на якусь мить, поміняв ногу, як на марші, як на марафоні... Це навіть не зупинка, а віддих... Та й цього виявилось задосить, щоб тебе обійшли... Такий час. Запалені великою ідеєю люди не сплять, вони міркують, стараються, думають. Повідають, з гори котитися легко... Це як сказати! Йому зараз значно важче, ніж тоді, коли йшов угору, коли долав висоти й перевали, вибираючись все вище та вище по щаблях многотрудного сходження. Гей, люди, вгору йти легше! Чуєте? Час мінє старі поняття, віками перевірені мудрі прислів'я!

На шляху до гори солоний піт пропарює твою сорочку, заливає очі і ятрить старі рани, ти йдеш не пританцьовуючи, а важко переступаючи натрудженими ногами, але йдеш упевнено і весело. На твоєму шляху чимало завалів і крутих поворотів, трапляються дощі і морози, посухи і градобій, ночі твої короткі і часто без сну... Але стрічаються, ба навіть не стрічаються, а повсюдно ростуть для тебе посаджені й политі, доглянуті й викохані квіти солодоців, втіхи і вдоволення. Ти — першопроходець! Ти — Колумб двадцятого віку! Маяк на дистанції, котрою міряють епоху. Ні, не особиста слава веде! Є вище мірило твоїх прагнень і діянь — жагуча мрія,

за яку заплачено високу ціну — кров і життя мільйонів. Заплачено? Ще не сповна... У всьому світі ще лється кров за святу мрію.

Барабаш любив отак погомоніти сам із собою. Він був поетом-хліборобом, таким собі завзятим, одержимим сівачем, котрий сіє і вирощує найсолодший плід землі. Він любив помріяти, поглянути в далечінь, але життя рідко давало таку втіху людині, бо їй завжди чомусь було ніколи. Гасав по ланах, топтав своїми чобітьми ріллю, місив грязюку, а ввечері стукав на рахівниці, клав відсотки, все тулив ті народні копійки до купи, щоб завтра вони стали тисячами і мільйонами. Життя обкрадало жорстоко й немилосердно цього степового мрійника, адже було воно не дуже милостиве і не дуже мирне. Він усе те зніс, перетерпів, поборов. Не може він тільки спокійно пережити ось це, що зараз відбувається на світі... Він знає точно — на нього чекають. Там, у райкомі. Ну, до Ходоса-то він не поїде! Та і в райком йому нема чого йти... Сором? Чи як ще там називають це почуття? Хай як завгодно називають, а він, Барабаш, у райком не піде. Не він встановлював таке неписане правило, не йому його міняти.

На мить уявилася картина: ось він увійде в приміщення райкому, стане перед секретарем, завжди уважним і серйозним, скине шапку... «Як здоров'я, Федоре Івановичу?» Секретар завжди починає з цього, як і годиться людині. Та хіба в цьому запитанні вчувається лише турбота про здоров'я? То так тільки починається, а далі... Та гаразд, ось він входить, скидає шапку, мнеться: «Так оце ми, оце я, конешно, таке діло...» Секретар не розпикатиме, не соромитиме, може навіть про делікатну справу й не натякнути, але оте його запитання про здоров'я... Ну, знаєте, це вже над силу. Барабаш цього не може знести. Здоров'я як здоров'я, чого там говорити. І не в ньому суть...

Машина наближається до райцентру. Маленьке степове містечко навпіл розчахнуто трасою. З ранку до вечора будинки містечка тремтять від гуркоту важких самоскидів і грузовиків... У центрі траса звужується, бо такі вже вулиці — звивисті та вузькі — залишили у спадок діди та прадіди. Їх намагалися розширити, вирівняти, добралися аж до причілкових кам'яних будівель, та зарадити справі не могли. Лише тепер ось почали класти обхідні шляхи — незабаром суцільний потік машин піде по околиці містечка...

Привиділося, як після війни Барабаш будував дорогу... Лихо, як це було давно! А скільки тоді балачок точилося навколо його затії... Господарі один в одного позичають гречки для посіву, а Барабаш гасає по району, каменю шукає... Напитав його в «Жовтні», примчав до Ходоса, вклонився низенько: «Чувати, маєш скелясті береги по річці, дозволь відкрити кар'єр». Подивувався Ходос дуже: люди он проса шукають, щоб обсіятись, а цей камінь шукає... Бери скільки треба, але для чого він? Його не посієш, дітей ним не нагодуєш, у план поставок його не беруть... Дорогу надумав мостити? А що ж ти возитимеш тією кам'яною дорогою? Хіба не знаєш, як воно зараз — дощок не накупишся, хімікатів обмаль, по жмені дають, споживчих товарів як кіт наплакав... Було б що, а то й по грязюці можна возити, зроду-віку возили отак, жили на світі...

— Надумав прорубати вікно у великий світ, — сказав усміхнено Барабаш. — Є таке правило — всяке діло починай з дороги...

Довбав той дикий камінь, возив його волами, кладучи у високі трофейні брички. Довго марудився чоловік, а таки помостив шлях до траси, прорубав вікно у великий світ... І відразу ж загомонів той світ про чудо-Млини: хто перший виконав план поставок державі? Млини... До кого це почали їздити з міста шефи? Та ясно ж, до Барабаша на гарячі гречані млинці... І не з пустими руками їздять, це всім видно — он як блищать у Млинах господарські будівлі сріблястим шифером... Навіть автобуси почали ходити! Люди не «голосують» по розбитих шляхах, гойдаються собі на тугих пружинах розкішних машин... Артисти завертають у Млини, начальство не минає, а де начальство, там і поміч тобі якась...

Сусіди он ресори ламають, загрузаючи в багнюці, тракторами пробиваються до траси, заляпані по вуха, а Барабаш на чистеньких та прудких машинах своїх людей в оперу возить. І потяглися з усіх усюд до його дороги тягачі та грузовики забрьохані, ледь теплі... Вискочать на брук, глею тягнуть цілі гори, водії одійдуть душею, переведуть подих, пики витруть ганчірками, з полегкістю котять собі до траси. Що не кажи — дорога! Дорога — то щастя для водія, його розрада, його надія і невтомна помічниця. На гарній дорозі і план перевозок легше виконати, і пісню заспівати, бо тепер водій ніби той бог чи самому чорту рід-

ний брат! Тепер знайдеться у нього часинка, щоб і в раймаг заскочити, в чайній перекусити.

А Барабаш? Так швидко покотив по тій своїй мощеній дорозі до слави та багатства, що його вже й наздогнати важко. Дехто вже й рукою махнув у безнадії — куди вже нам до тих Млинів! Тільки ось Ходос усе примовчував, збирав силу... Зібрався й наздогнав! Де в чому навіть обскавав...

Вікна райкому освітлені...

Треба вставати, йти... Хіба він може всидіти у машині, коли так сяють вікна? Але Барабаш ніяк не може ворухнути ногами. Чоботи, як обручі, тиснуть... Його старі чоботи! Скільки вже разів збирався купити нові, та все відкладав. Бо нові хоч і гарні, і на вигляд веселі, та муляють, печуть. Як отой «метелик»... Поставив його ще торік під повітку, й досі там стоїть. А Ходос, бач, не побоявся нових чобіт. От тобі й відсталий Ходос... Якщо казати чесно, то не такий він уже безнадійний, як здавалося. Та й душа в нього людська, бо хіба ж це не він колись за спасибі пустив Барабаша у свої кар'єри? Як там не крути, а це ж він, Ходос, допоміг у свій час Млинам прорубати вікно у великий світ... Варто ще й так прикинути: хіба вони конкуренти? Адже в одній упряжці, все у них купне, гарне й погане, вони нероздільні, як доля. Отак треба сказати секретарю райкому, прямо, чесно, якщо ти комуніст...

— Ну що ж, ходімо, — нарешті ворухнувся Барабаш. — Треба, щоб усе було чин по чину... Хто це вигадав, щоб нишком та тишком? Ми ще поборемося... Завтра ж поїдемо до Ходоса, попросимо у нього дозволу оглянути ті метиковані машини, що самі гній очищають у стайнях.

Барабаш устав, розім'яв застигли ноги, взяв із рук Степанця прапор і першим ступив до білих сходинок райкому.

Він ішов кроком не переможенного, а переможця. Бо ще ніхто не відав, який крутий перевал здолала людина за короткий час, поки доїхала до райцентру.

Як мені розповісти про своє перше побачення?

Перше побачення з дівчиною?

Та не просто з дівчиною, а з Варочкою...

Розумієте, з В а р о ч к о ю . . .

Так мені хочеться гарно все розказати, щоб зачарувався мобою коханою не тільки Ілько Жадан, а весь світ!

Моя кохана...

Якби не жили серед людей уже котрий вік Офелія, Катерина, Шарлотта, Наташа Ростова, Меланка і Джульєтта, мені, може, й вдалося б це... Не буду брати так високо, скажу, що моя Варочка сіроока, міцна, як стиснутий кулачок, бистрозора, рухлива і зібрана. Вона — вся увага і слух, ніжність і щирість...

Уявіть тільки: звичайний електромонтер, роботяга з викручкою й кусачками, довго обмітає свої дебелі чоботи біля порога, довго дзенькає клямкою, щоб хтось почув і вийшов назустріч, прокашлюється і вже тоді торкає двері...

Як це вам подобається?

Подобається чи ні, а слухати все одно доведеться, бо я вже такий настирливий і впертий: якщо надумав щось, доб'юся свого, хоч і не швидко, а все ж моя буде зверху. Без цього я вже не можу — такий характер.

Так ось — моя Варочка... Кличу у свідки землю, кличу у свідки небо... Як там далі? Забув... Одначе — вона, моя дівчина, найкраща у світі. Хто ризикне сказати хоч слово проти — мій ворог... Круто? Можливо, але прямо і чесно, по-робочому.

Мугикаю:

Кличу у свідки землю,
Кличу у свідки небо:
— Люблю! —
Нехай хтось скаже
Не так про тебе:
Не потерплю!

Жадан удає, що заклопотаний зараз світовими проблемами, що аж ніяк не туляться до особистого, інтимного... Мудрець мій друг! Ви тільки погляньте, який у нього вигляд! Скепсис і скорбота.

Ех, Жадане, Жадане! Та хіба ж можна викинути з життя якусь там скіпку, найменшу і потаємнішу, з того інтимного чи особистого? Ось ти запопав десь книжечку без обгортки, без початку й кінця, вступив очі в дрібненький шриффт, читаєш, чмихаєш, крекчеш, переживаєш катаклізми минулого. Я зазірав у тую книжечку, там написано: «Кераміка племен ямної культури багато чим нагадує неолітичну... Більшість посуду не прикрашалась орнаментом, мала лише відбитки шнура». Є там ще посилання на розкопки відкритих і закритих поселень, є точні вказівки, які саме прикраси полюбляли дівчата того ямного віку...

Глибоченько забрався, мій друже!

А ти глянь ось на це відкрите поселення атомного віку, на Млини, наші з тобою Млини... Бачиш, он там, під лісом, стоїть біла хатина, а в ній дівчина, а та дівчина чомусь не носить ніяких прикрас, навіть ордена свого не показала, коли я прийшов до неї...

Як це вам подобається?

— Ніяк, — гуде Жадан, перегортає пожовклу сторінку.

Ага, гудеш, прекрасно, Жадане. Гудеш, значить слухаєш, хоч і вдаєш, що ніби дуже захоплений читанням. Читай, читай про могильники і древню кераміку, про кістяні скребки й проколки. Це — прекрасно! І про ямну культуру треба знати... Ти читай, а я тобі дещо підкину для роздумувань і аналогій.

Ну, заходжу я в хату, скидаю шапку, як і годиться, а вона, Варочка, відразу до мене з кухлем води:

— Пийте!

Отут я й хочу спитати у тебе, Жадане, адже начитаний, тямущий з тебе роботяга: з якого це віку пішла у нас традиція частувати хлопців холодною водою? Скільки пісень про це співано, скільки легенд ходить про кухню джерельної води? Не перелічити... Подумай і поясни, якщо здужаєш, чому це дівчата, навіть освічені, вшановані славою, як моя Варочка, з першого ж разу частують хлопця водою? Мовчшиш? Ага, не знаєш, мабуть. Я теж не знаю. Здогадуюсь тільки — це вони, дівчата, гамують у такий спосіб своє хвилювання при зустрічі...

— Переоцінюєш свою роль в історії, малий, — каже скрипучим голосом Жадан. Каже, а погляду од книжки не одриває. Як це вам подобається?

Хочу відповісти йому про свою роль в історії, та Жадан перебиває мене:

— Щедрість, гостинність народу — ось де корінь! Наші предки ще в кам'яному віці навіть померлим ставили в труну кухню води...

— Ну, гаразд, Жадане, досить про воду. Вицмулив я тоді її повен кухню, хоч і не хотілося, виймаю викрутку з кишени, питаю, де той вимикач чи розетка, що зіпсувалася. А Варочка як засміється:

— Ха-ха-ха! Хто вам сказав? Та всі розетки і всі штепселі у нас в порядку... Сідайте та розкажуйте! Оце вдома сиджу, буряки взимку не ростуть, то я взялася за підручник італійської мови...

— Чому італійської?

— Хочу листа написати в Мілан, є там у мене знайома синьйора Лізетта. Ми з нею познайомилися, коли італійська делегація побувала у нас в колгоспі...

— У Млини приїздили італійці?

— Чому дивуєтесь? У нас тут була чи не вся Європа... Німці, шведи, болгари, французи, румуни, поляки... Навіть американські фермери завітали. Цікавляться... Фотографують, в блокноти все записують. Ви ж, певне, знаєте, що у нас є що показати і є чим пишатись...

— Колгосп у вас чудовий... Так що ж та синьйора?

— Все електродоїнням цікавилась, у мене про буряки розпитувала, хоч сама спеціаліст по бройлерах. Така допитлива, уциплива дама... Як почула од голови артїлі, що у нас літнім колгоспникам пенсію видають, охнула: «Та невже сто два карбованці на місяць? І жінкам теж? Санта Марія... Вперше чую, щоб хліборобам пенсію платили... Може, й мене приймете? Я вам курчат вирощуватиму...»

Привезли нам італійці свого вина, ми їх частували нашим, саморобним... Кажуть, добре у вас вино, тільки надто міцне. Вони звикли до слабенького... Потім дарували сигарети, а мені синьйора Лізетта залишила на згадку плюшевого ведмедика...

Такий собі звичайний ведмедик із розчепіреними лапками, на пружинах. Візьмеш за вушко, смикнеш, він і гоїдається тобі безконечно. Вони в машинах такі возять, біля вітрового скла. Приходжу додому, показую сувенір матері. А вона як крикне, як зблідне вся, як затруситься.

— Викинь його, дочко, негайно, чуєш? Щоб я не бачила і не чула...

Таке з нею зробилося, що аж страшно дивитися. Вибігла я у двір, пожбурила сувенір у куц терновий, повертаюся, припадаю біля матері. Ледве заспокоїла її, валер'яною напувала...

Не знала я причини того страху перед плюшевим ведмедиком, бо не все відала з минулого життя моєї нерідної мами...

А було таке. Відразу, як наші відступили, в село вдерлися німці. Млини наші і до війни славилися врожайми, птицею, молоком, медом. Фашисти полюбляли все те, подовгу затримувалися в селі, щоб попоїсти смачно... Стріляли курей, телят, свиней... Обер-лейтенант Курт, який поселився в материній хаті, полюбляв яєчка і курчат. Носили йому солдати того добра в хату, а він варив собі їжу на спиртівці, гребував нашою піччю...

— Німецька культура, — кричав він, викидаючи з хати рогачі та чавуни, — найвища у світі! Русіше швайн...

Мав той Курт ще одну слабкість: обожнював талісмани. Біля керма його «Цундапа» танцював на пружинках плюшевий ведмедик... Вірив він у свого ведмедика так, як вірив лише Гітлеру. Не раз казав своїм п'яним друзкам:

— Мій талісман! Подарунок у час розлуки з Ельзою... Сказала вона тоді віщі слова: поки цілий буде ведмедик, доти й душа в тілі твоєму, Курте, триматиметься... І як бачите — правда! Тримається моя душа...

І треба ж було статися біді... Не вгледіла мати, як малий Василько, її син, заліз якось в мотоцикл, дотягся рученятами до того талісмана і викрутив його з м'ясом... Мале дитя, що воно тямало? Обірвалися пружинки, ведмедик перестав танцювати. Побачив те Курт у вікно, вискочив зелений, оскраженілий.

— Майн гот! — заволав не своїм голосом. — Мій талісман... Прокляття!

Вихопив із коляски мотоцикла автомат, прицілився і полоснув вогнем по худеньких грудях малого Василька...

— Лише після цього я зрозуміла, чому моя мати не терпить талісманів... — сказала Варочка. — Ось ще трохи завчу італійських слів, напишу синьйорі Лізетті листа, розкажу все, як було, вона зрозуміє, адже в неї четверо дітей...

Жадан, вислухавши мене, раптом підвівся з ліжка, протер очі, відклав книжечку.

— Цікава ілюстрація до епохи ямної культури, — сказав він як завжди глибокодумно. Посовався, пошморганосом, потім: — А про орден свій розказувала твоя Варочка?

— А до чого тут орден, Жадане?

Ілько саркастично посміхнувся.

— Треба ж про щось говорити з дівчиною... Вона он тобі всього скільки порозказувала, а ти ж що? Сидиш і очима лупаєш? Теж мені парубок... Таких дівчата терплять од сили один-два вечори...

— Це ти з власного досвіду? Мабуть, Милаші розповідаєш про траверси, підпори і кіловольти? Зізнайся...

— Щеня! — буркнув мій друг. — Кого вчити надумав... Про мене не турбуйся! У мене з Милашею тепер порядочок... Про тебе піккуюсь, бо обидно мені за друга, коли він лупає очима, а дівчина в цей час розважає його цікавими речами. Взяв би та хоч про орден спитав...

— Дався тобі той орден! Якщо вже на те пішло, то я з Варочкою більше про зорі говорю... Чого й тобі бажаю.

— Ну й дурний. Хоч би про нашу бригаду розповів, про технічний прогрес...

— Бідна Милаша, — зітхнув я щиро. — Це ж ти наступного разу мучитимеш її розповідями про ямну та катанкомбову культури... Передай Милаші моє щире співчуття.

— Не поспішай, малий, а краще послухай, як відповідала твоя Варочка італійцям про той орден. Вона сказала так: «Своє золото, золото нагороди, я знайшла на буряковій плантації. Отак полю собі, низенько до рядочка нахилиюся, аж гульк — лежить у гичці... Я взяла та й приколола його собі до кофтини». Італійці заплескали в долоні... Втямив щось? Хоч би те, що дівчата чомусь дотепніші за хлопців...

— Це який хлопець! — одбивався я. — А ти звідки знаєш про Варочку і її відповідь італійцям?

Жадан вдоволено надув щоки.

— Та вже не від неї і не від тебе. Світ великий... Читай більше, думай, а то чого доброго. Варочка перед самим твоїм носом причинить двері, в хату не впустить. Такі тепер дівчата пішли, дивись та дивись в обоє...

Ну й Жадан! Ніколи б не повірив, що оце зараз переді мною отверз уста наш Мовчун і тугодум Ілько Жадан. Златоуст! Переродився чи заново народився чоловік?

А Жадан пройшовся по вагончику, крутнувся переді мною, сказав, як одрубав:

— Ляскати язиком навчився, але мелеш саму половину... Про твою Варочку читав, кореспондент зазначив, що навіть італійські газети розмову з нею передрукували... Цікава дівчина, так що будь на висоті! На розмовах про зорі далеко не поїдеш...

У мене, мабуть, досить пришелепкуватий вигляд... Я слухав Жадана, а сам думав, що, певне, мудрі правду кажуть, ніби світ — загадка, а людина — його найбільше диво.

Тут ще все нагадує про його присутність, його дух і його характер.

В кутку кабінету — снопик безостої пшениці, висохлої, цупкої, як дріт.

Вздовж сонячного протінку — прапори. Їх багато. На першому місці — перехідний прапор Ради Міністрів Союзу і ВЦРПС за перемогу в соціалістичному змаганні,

за ним районний перехідний прапор за вирощення високого врожаю картоплі, далі ще і ще... На столі у брунатній карафці один-єдиний олівець... Під рукою справа — чорна папка з позначкою олівцем «Для пам'яті», на тумбочці два телефонних апарати і надпита пляшка з мінеральною водою «Київська».

Я б ще розглядав кабінет, та Степанець, одпустивши завгара, сивоусого гренадера, каже:

— Слухаю вас...

Він сидить трохи збоку, ніби не наслідуються зайняти місце Барабаша. Тільки коли дзвонять, він встає, бере трубку, всідається у просторе крісло, а поговоривши, кладе трубку і повертається до свого стільця.

Високий, чорнявий. Брови, як два крила. Зовні — звичайний селянський парубок. Палить сигарети «Прима».

— Слухаю вас...

Розповідую, що Федір Іванович запрошував мене на роботу. Посада? Електротехнік... Обіцяв...

— Хвилинку, — каже Степанець. — Зараз побачимо, старий все записував у цю папку...

Він бере чорну папку, перегортає сторінки. Кожна сторінка густо списана круглим чітким почерком. Де-що підкреслено. Стежу за виразом обличчя Степанця, а сам тремчу: ось пробіжить він оці сторінки, не знайде запису, закриє папку й скаже: «Не значиться...» І тоді розтане, як лід навесні, моя затія... Та ось дебелий палець Степанця зупиняється на рядку, завмирає.

— Як ваше прізвище?

— Павло Донець...

— Є такий... Ну, то що, вирішили, залишаєтесь?

— Я прийшов, щоб сказати вам...

— Воля померлого — свята воля, — перебиває мене Степанець. — Гадаю, правління схвалить ідею...

І він починає розвивати свою ідею. Колгосп придбав аж двісті тридцять електромоторів, уявляєте? Двісті тридцять! Це ж така сила! Гори можна перевернути... А наші хлопці тільки курси покінчали, а дехто й без курсів, гола практика... Потрібен електротехнік з освітою. Зараз без освіти, самі знаєте... Нам дуже й дуже потрібна людина...

— Є така людина, — кажу, — Ілля Жадан. Кращий електромонтер у бригаді, великий стаж.

Степанець здивовано зиркає на мене.

— Але ж тут ваше прізвище... Відмовляється?
— Ні, поступаюь місцем достойнішому...
— А він піде?
— Піде, якщо його відпустять... Потім, якщо вико-
наєте обіцянку...
— Ну, з першим ділом, гадаю, справимось, а ще... яку
обіцянку?
— Барабаш обіцяв мені квартиру в будинку для ме-
ханізаторів. Дві кімнати з кухнею...
Степанець посміхнувся.
— Де ще той будинок, один фундамент звели...
— Жадан терпеливий, почекає...
— А де він зараз? Треба поговорити...
— У вагоні.
— Може, гукнете?
— На жаль, у мене термінове побачення. Пошліть
за ним.

У Степанця лукавий усміх.

— Термінове побачення... Так називаються лише діло-
ві зустрічі.

— А чому ви гадаєте, що у мене не ділова зустріч?

— Та й то правда... призабув уже, як воно колись
було...

— Так точнісінько, як і раніш... Нітрохи не змінилося!

Теплий усміх і теплий потиск руки.

— А все-таки жаль, що відмовляється, — каже Степа-
нець. — Не сподобалося наше село?

— Що ви! Село ваше — пречудесне, та ось я не та-
кий. Уявляєте? Короткочасні курси, практики — як кіт
наплакав, під носом ще й пушок не росте... Як це вам
подобається?

— Годі, годі, — встає Степанець, — атестація повна...
То як? Посилати за вашим Жаданом чи ви гукнете його,
щоб зараз прийшов? Ви ж завтра вирушаєте з села,
правда?

— Гаразд, зроблю це для вас... хоч дуже запізнююь
на ділове побачення!

Я вискочив із приміщення і чимдуж помчав до
вагона.

Він, мабуть, був поетом, хоч ніхто не скаже, чи про-
читав він хоч одну книгу віршів... Не раз ходив отут
із ціпочком, торкав сухі пеньки колишніх осокорів і
верб, думав, уперто й затято, як і належить поетам. Що

він бачив за тими пеньками? Шумливі діброви навколо ставу, якого ще не було? Качок чи лебедів на тихій воді? А може, новітні катамарани, що здатні гнати високу, як хата, хвилю?

Довго ходив, думав, потім сів у кабінеті, брав рахівницю й покав, множив і додавав, віднімав і ділив... На вогник зайшов секретар парторганізації Степанець.

— От добре, — жваво мовив Барабаш, відсовуючи рахівницю. — Добре, що нагодився. Плавати вмієш?

Степанець усміхнувся.

— На фронті доводилось... Через Ельбу, наприклад.

— А чув пісню: «І ставок, і млинок, і вишневенький садок»? Мудро, чорти б його копали...

— Та чув, а що?

— От бачиш! Степовики ми... Тарантули! Все життя в глею та в кізяках. Поглядали на свою кволу річечку, а мились у шапликах... Тепер узимку купатимемось в лазні, а влітку стрибатимемо з вишки водної станції... Ти перший стрибнеш, бо молодший, я за тобою. Згода?

— Щось задумали, Федоре Івановичу?

— Та задумав тут одне діло... Усіх сто тисяч тягне...

Степанець покрутив головою.

— Дорогеньке... Чи не звинуватять нас у марнотратстві?

— Хто звинуватить?

— Люди...

— Так для того ж ми й сидимо тут, щоб усе чисто викласти людям, щоб вони поійнялися вірою і нашими переконаннями. Я тут дещо підрахував, прикинув, дивися сюди...

Він рахувати умів, але на цей раз помилився. Не сто тисяч, а всі двісті поглинув ставок. Але й ставок, скажу я вам! Все так, як було задумано того осіннього вечора: глибокий і весь обсаджений осоками та вербами, площа — біля ста гектарів. Водна станція з вишкою і два катамарани... Два роки вовтузилися тут шефи — будівники Журавлинської ДРЕС. Береги одягли в бетон, зміцнили греблю, привезли білого дніпровського піску й насипали пляж...

Барабаш задоволено потирав руки, а в цей час незвіданими каналами повзли в район і область зловісні сигнали: Барабаш одірвався од ґрунту... Барабаш красу розводить, а про господарство забув. Собаці під хвіст

викинув двісті тисяч... На показуху потягло старого... Другу Зірку Героя хоче з неба зняти...

Він знав про ці сигнали, нічого не боявся, бо мав чоловік життєвий досвід. Ще в 1922 році сталося подібне... Тоді про ставок чи електрогенератор і не думалося, тоді він, голова сільської споживчої кооперації, спромігся на першу в історії Млинів громадську будову — магазин. Досі той кооперативний магазин тулився у саманному, темному й похмурому, як труна, сараї... Щури подовбали нори, хрумкали кооператорські пряники, а Барабаш цілими місяцями просиджував при каганці, робив ревізію за ревізією... Довго терпів, нарешті одчохнув од дерева кооператорських паїв добру гілку і вклав їх у нову будову.

В Будинку культури висить фотографія тих років. Як для наших часів, будова та низенька й психилена, але... які кособоки, які похмурі хати стоять навколо! Жива сторінка минулого... Ніби гостряки колишніх злиднів, ніби тички від того нуля, з якого все почалося... Пайовики, особливо багатенькі, зарепетували... Попотягали паперові душі людину! Все, правда, обійшлося, перекрутилося, а магазин лишився і стояв чи не до самої війни... Справа, звичайно, не в цеглі і не в блясі, Барабаш мтів в більше — щоб люди побачили, яка сила громада, спільна воля... Так і тепер. Можливо, знайдеться якийсь новітній донощик, зарепетує... Витерпить і це Барабаш, перемелеться все...

І не помилився — знайшовся один... Приїхав Барабаш на нараду в область, підійшов той один, прошипів:

— Кажуть, ви там епоху вирішили обігнати... Рожевим каменем свою Бучу обклали, хочете, певне, щоб вона була, як Нева...

Барабаш відрубав:

— А Нева таки чудова, береги там гранітні, мости розвідні... І що головне — стоїть на тій чудовій Неві невеличкий корабель, цілиться своїми гарматами на людське зло і брехню.

Той один прикусив язика, але небавом прислав у Млини ревізорів. Надворі спека, вітер жене пил. Закурені, розморені стоять ревізори, водичку з графина цмулять. Оглянув їх Барабаш та й каже:

— Ідїть, товариші, скупайтеся у нашому ставочку, а я тим часом дам розпорядження, щоб вам на обід рибки свіжої підсмажили...

Непідкупні ревізори замахали руками.

— Ніякої риби! Ми не за тим приїхали...

— Я б вас у лазню зводив, та вона ще не готова... На той рік ласкаво просимо під парок. А щодо риби, то ви даремно... У мене її стільки, що вистачить чи не на всю область! Зняли перший урожай — чотирнадцять тисяч карбованців чистої виручки. Другий урожай буде втричі більший. За законами арифметичної прогресії...

Невідомо, як воно там усе обійшлося, але люди самі бачили, як ті ревізори купалися в їхньому ставку, як вони каталися на човнах, а один, кажуть, навіть стрибав з вишки і просидів з вудочкою цілий вечір... Як виїжджали, то Барабаш на прощання сказав:

— Було всякого на моєму віку... Сказати б про двадцять роки. Та то далеко, ось я вам про сад скажу. Це свіжіше. Задумав я сто гектарів саду закласти... Кумедія! Кажуть мені активісти наші: коли той толк буде з саду, дерево довго росте, а нам зараз гроші потрібні... «А що, — питаю, — завтра збираєтесь помирати, чи як?» Мовчать мої активісти, а один, старший, мій ровесник, стріляє в мене: «Ми з тобою, Федоре Івановичу, того яблучка і не скуштуємо». Ага, ось де ти... Життя сьогоднішнім міряєш, у майбутнє не заглядаєш... «А хіба діти наші втратять смак до червонобокого яблучка?» Побалакали ми так та й розійшлися. Я той сад заклав... Торік дав він сто вісімдесят тисяч прибутку і покрити чисто всі витрати. Тепер піде падирибуток... Це в грошах, вам, ревізорам, найближчих... А ще ж накиньте прибуток на кожную людську душу, отой, що ми звемо красою... Тут уже жодна ревізія, найавторитетніша, безсила все підрахувати й перевірити... Тут уже пішла поезія, в якій, признатись, я й сам не дуже тямлю...

О, він тямив!

Занурений в щоденний клопіт — вивезення гною, строки посіву, надої молока і врожаї зернових, замучений нарадами й засіданнями, зведеннями й рапортами, він умів виринати з потоку життя і перетворюватись із господарника на поета. Він поклав замостити каменем усі вулиці Млинів, щоб люди не місили грязюку й скинули восени набридлі гумові чоботи. Барабаш знав, скільки це буде коштувати, знав також те, що ця витрата карбованцями ніколи не окупиться... Тротуар матеріального прибутку не дає. З цим уже нічого не вдієш... Але його треба класти! Бо для чого ж то він клопотався з тим прегарним універма-

том «Ювілейним», де на вітрині виставлено модельні туфлі для дівчат?

Я дивлюся на ставок. Він весь вкритий кригою, міцною й засніженою. Зима. Але після зими настає весна, літо. Пригріє сонце, зашерхоче голуба хвилька, блисне білим полум'ям пляж... А отам, у кущах верболозу, ударить велика надвечірня риба... Я стою на вищці, й на мене дивиться весь світ очима Варочки... Розгинаюся, заплющую очі й лечу в прохолодну глибіню...

Шубовсть! Шум і сплеск рук-крил... Мені аплодують? Чудово! Я приймаю аплодисменти, бо я трохи артист, як усі молоді, і я люблю... Чуєте? Люблю, люблю, люблю... І я щасливий, і я знаю, кому дякувати за своє щастя.

— Ти — карась-ідеаліст, — сказав Жадан, коли я закінчив декламувати йому про ставок, і млинок, і вишневенький садок. — Не гнівайся на мене, бо такі справді карась, та ще й ідеаліст... У цих Млинах скільки ще суперечностей і проблем...

— Знаю! Проблем не існує хіба що в могильних склепах!

Наш вагон погойдується на ковзкій розбитій дорозі, попереду реве й пахкотить клубами диму МАЗ.

Ми покидаємо Млини...

Дві точки в цьому селі приковують мій зір. Перша — сільська площа, на якій височить свіжа могила Барабаша. Друга — синя смужка засніженого лісу, де стоїть непоказна на вигляд хата Варочки... А поміж цими двома географічними точками — образ Степанця. Цікавий чоловік. Вигляд сільського парубка, а ерудиція і енергія мудрої й багатой на емоції людини. Чому він сидить збоку стола, а не на кріслі, де стільки років провів той, хто тут усім верховодив? Може, тому, що його ще не обрали за демократичним законом на голову?! А може, тому, що надто свіжа могила височить перед вікном кабінету? Я не знаю. Я ще багато чого не знаю...

Поряд сопе Жадан. Щось кортить йому сказати мені, але він не квапиться, як завжди, повільно й трудно переміює слова і думки, які крутяться в голові. Вже як покинули центр села, Жадан, нарешті, розтулив уста:

— Звасш, чога кликали? Запропонували посаду головного енергетика...

— Так-таки й енергетика?

Вкладаю в це слово максимум байдужості, сарказму й холоду. Хай трохи пощемить моему дружку, мені ж щеміло, коли я натякав, а він мовчав або відказував байдуже й сонно. Жадан стенив плечима:

— Коли ти головний над усіма електриками, коли в твоєму розпорядженні стільки того обладнання, моторів, апаратів, тоді...

— Згодився?

— Хочу спитати твоєї поради...

— Краще Милашу спитай, вона все тобі скаже...

Мовчить Жадан. Рече МАЗ.

— Та ще вговори начальство...

— Гриба вже вговорив.

— Вагіна важче умовити, правда?

— Правда...

— Тюхтій ти, Ільку...

— Чого ти? Не виснався?

— Не про мене мова. Ти тюхтій, та ще й невиспаний...

Якщо дуже хочеш, тоді навіть Вагіни поступаються. Хіба він не людина?

Мовчання. Рече МАЗ. Іскриться тонким льодком підмерзла бруківка. Мені вже ясно, що Жадан дав згоду. Правильно... Як зрадіє, певне, Милаша... І щоб більше не мучити Жадана, кажу йому:

— Приїжджаю у Млини, питаю в людей: «А де тут живе головний енергетик колгоспу?» — «Он, бачте, хата під черепицею, ото й він». Стукаю в двері, питаю, чи можна зайти. Навстріч — кудлата голова головного енергетика, за ним — бузкові очі Милаші, а за обома — аж троє жаданят...

— Тю, дурний...

— Красно дякую, дотеп найвищого гатунку...

Коли вже автобус минав околиці села, раптом я побачив у вікні Настині хати знайому кучеряву голову Івана Печериці. Колишній електрифікатор тоскно дивився на вулицю, по якій їхали його вчорашні друзі. Їхали й не заїхали... Якби знав Печериця, що ніхто з бригади навіть не згадав про його існування, погано спав би на м'яких подушках Насті Показушної...

Така сувора думка майнула тільки тому, мабуть, що через вікно було видно одвислу губу гармоніста... Вона, його знаменита губа, зараз виказувала і розгубленість, і постійний Іванів скепсис, і жаль за чимось... Отака густа гама почуттів на виду у людини. Як це вам подобається?

Та ось вид баламути зник, наш вагон захитався на вибоїнах, навів інший, куди людяніший здогад: а що, коли наш баламута наскочив на косу, котра утне його по самий хвіст, і бичок враз перестане брикатися? Настя Показушна з гострих...

І ось я вже бачу роботягу з птахоферми, в його кишенях кусачки й викрутка... А що? Хіба не бувало такого? Ого, жіноча зваба не таких приборкувала...

Отак я міркував, а сам витягав шию й шукав ту хатину під лісом, якій судилося завоювати серця аж трьох мужчин. Чарівна хата! Спочатку сюди прийшов невідомий мені господар і перший чоловік тітки Оксани Гриць, потім прилетів на крилах перемоги кубанець Степан, а це вже і я ворожу очима, шукаючи той знайомий причілок...

Дивлюся в далечінь, помічаю ту хату, кажу тихо, щоб мене ніхто не почув, навіть Ілько Жадан:

— Варочко! Сіроока дівчино! Я повернуся до тебе, ось тільки побачу світ і збудую хоч одну електростанцію на землі... Чуєш мене, Варочко? Я неодмінно повернуся!

Зміст

Дорога додому

Повість

5

Журавлинка

Повість

187

Заповіт

Повість

323

**Михаил Иванович
Чабанівський**

*Сочинения
в двух томах*

*Том
второй*

**Дорога домою
Журавлінка
Завещание**

Повести

Издательство «Дніпро»

(На украинском языке)

Редактор *Л. Г. Білик*

Художник *В. М. Флакс*

Художній редактор *О. Д. Назаренко*

Технічний редактор *Г. Г. Подгурський*

Коректори *А. В. Кудрявцева,
О. В. Нікітіна*

Информ. бланк № 1066

Здано до складання 11.10.79.

Підписано до друку 21.04.80.

БФ 30227.

Формат 84×108^{1/32}.

Папір друкарський № 2.

Гарнітура звичайна нова.

Друк високій.

Ум.-друк. арк. 23,1.

Обл.-вид. арк. 25,129.

Тираж 100 000.

Зам. 500.

Ціна 1 крб. 90 к.

Видавництво «Дніпро».

252601, Київ—МСП, вул. Володимирська, 42.

Київська книжкова фабрика
республіканського
виробничого об'єднання
«Поліграфкнига»

Держкомвидаву УРСР.

252054, Київ, вул. Воровського, 24.

Чабанівський М. І.

Ч12 Твори в двох томах. Том другий: Дорога додому.
Журавлінка. Заповіт: Повісті.— К.: Дніпро, 1980.—
438 с.

Повісті присвячені темі становлення характеру молодого радянської людини, спадкоємності поколінь, пройняті палкою любов'ю до рідної землі, природи, її вічної краси.

Ч $\frac{70303-095}{M205(04)-80}$ 95.80.4702590200

У2

WILHELMIO DIABOLICO

Al Barro
de gbox
manu

©